

Biblioteka
Główna
UMK Toruń

033480/1981/4

no opis

033480/1981/4

WŁOCŁAWSKIE TOWARZYSTWO NAUKOWE

Z A P I S K I KUJAWSKO-DOBRYŃSKIE

Seria D Gospodarka

[T.4]

WŁOCŁAWEK
1981

Zapiski
Kujawsko-Dobrzyńskie

Królewskie
Kuchnia

WŁOCŁAWSKIE TOWARZYSTWO NAUKOWE

Zapiski Kujawsko-Dobrzyńskie

Seria D Gospodarka

[T-4]

Wrocław 1981

KOLEGIUM REDAKCYJNE

Marian Arszczyński, Leszek S. Bagdziński, Janusz Bieniak, Kazimierz Drgas, Kazimierz Jasiński, Ryszard Kozłowski, Marek Malinowski, Marian Pawlak, Anna Słomska, Mieczysław Słomski, Zbigniew Stankiewicz, Mieczysław Wojciechowski

KOMITET REDAKCYJNY

Marian Kallas (redaktor), Marianna Gruszczyńska (zastępca redaktora), Marek Zapędowski (sekretarz)

Recenzent naukowy tomu

Prof. dr Jan Wąsicki

Okładkę projektował

Zygfryd Gardzielewski

Redaktor wydawniczy

Henryk Zieliński

Adres Redakcji: 87-100 Toruń, ul. Fosa Staromiejska 1a, p. 49

Adres Administracji: Włocławskie Towarzystwo Naukowe, 87-800 Włocławek, ul. 3 Maja 22

Printed in Poland

WYDANO Z POMOCĄ FINANSOWĄ URZĘDU WOJEWÓDZKIEGO
WE WŁOCŁAWKU

033480

ISSN 0208-6239

WŁOCŁAWSKIE TOWARZYSTWO NAUKOWE
Wydanie I. Nakład 600+80 egz. Ark. wyd. 26,5. Ark. druk. 24,25. Papier druk. sat. kl. V, 71 g. Podpisano do druku w listopadzie 1981 r. Druk ukończono w listopadzie 1981 r. W-12. Zam. 190. Cena zł 75,—

DRUKARNIA KUJAWSKA W INOWROCŁAWIU

SPIS TREŚCI

<i>Od Redakcji</i>	7
<i>Henryk Rochnowski</i> , Rozwój oraz zmiany struktury gałęziowej i przestrzennej przemysłu Kujaw i ziemi dobrzyńskiej w latach 1945—1970	9
<i>Wojciech Kosiedowski</i> , Warunki rozwoju i lokalizacji przemysłu w województwie włocławskim	31
<i>Wojciech Popławski</i> , Ośrodki przemysłowe województwa włocławskiego i kierunki ich specjalizacji	49
<i>Wojciech Kosiedowski</i> , <i>Wojciech Popławski</i> , Metodyczne i ekonomiczne przesłanki regionalizacji województwa włocławskiego	63
<i>Godfryd Litowski</i> , Struktura funkcjonalna gospodarki Włocławka w latach 1965—1978	75
<i>Jerzy Namysłowski</i> , Włocławek jako współczesny ośrodek dojazdów i węzeł transportu pasażerskiego	93
<i>Konrad Sienkiewicz</i> , Procesy demograficzne we Włocławku w latach 1945—1979	113
<i>Henryk Rochnowski</i> , Funkcje miasta Inowrocławia w latach 1945—1977	129
<i>Jan Fałkowski</i> , Struktura przestrzenna rolnictwa Kujaw i ziemi dobrzyńskiej	141
<i>Jan Fałkowski</i> , Próba typologii i regionalizacji rolnictwa województwa włocławskiego	169

* * *

<i>Olga Nikonowicz</i> , Fabryki Papieru i Celulozy Roberta Saengera we Włocławku (1920—1929)	179
<i>Zbigniew Nadolski</i> , Zakłady Azotowe „Włocławek”	189
<i>Małgorzata Brzeska</i> , Kujawskie Zakłady Koncentratów Spożywczych we Włocławku	195
<i>Romualda Hankowska</i> , Włocławskie Zakłady Ceramiki Stołowej im. Rewolucji 1905	199
<i>Janina Górniak</i> , Zakłady Mechaniczne Włocławek — ZPC „Ursus”	203
<i>Irena Matuszkiewicz</i> , Włocławska Fabryka Lin i Drotu „Drumet” im. Rewolucji Październikowej	207
<i>Maria Kulesza</i> , Zakłady Wytwórcze „Społem” we Włocławku	211
<i>Zbigniew Zbikowski</i> , Zakłady Przemysłu Owocowo-Warzywnego „Nektawit” w Lipnie	215

Zbigniew Żbikowski, Rypińskie Zakłady Okrętowe	219
Adam Piskorski, Kujawskie Przedsiębiorstwo Produkcji Wikliniarskiej „Las” w Aleksandrowie Kujawskim	223

Materiały i dyskusje

Zenon Guldon, Osadnictwo ziemi dobrzyńskiej w XVI—XVIII wieku	229
Marian Kallas, Opis Izbicy Kujawskiej z 1820 roku	253
Marian Kallas, Opis Przedcza z 1820 roku	261
Marian Kallas, Opis Raciążka z 1820 roku	269
Marianna Gruszczyńska, Materiały źródłowe do dziejów przemysłu w zasobie Archiwum Państwowego we Włocławku	275

Sprawozdania, przeglądy, komunikaty

Adam Wróbel, Zarys stanu badań etnograficznych i dialektologicznych na Kujawach i w ziemi dobrzyńskiej	293
Andrzej Mietz, Uwagi o wartościach źródłowych nagrobków kujawskich z lat 1800—1918	311
Zbigniew Górski, Andrzej Mietz, Wieś Pęcinek. Przyczynek do badań osadnictwa i układu przestrzennego królewskiej w powiecie ra- dziejewskim w XVII wieku	337
Jan Święch, Muzeum Etnograficzne typu skansenowskiego Kujaw i ziemi dobrzyńskiej	345
Błażej Wierzbowski, Jan Woźnicki. Zarys życia i działalności (1881—1945)	361
Marek Badtke, 25 lat działalności Rolniczej Spółdzielni Produkcyjnej w Plebance (1954—1979)	367
Andrzej Mietz, Komunikat w sprawie kielicha biskupa Pawła Wołuckiego	369

Bibliografia

Bibliografia Kujaw i ziemi dobrzyńskiej za rok 1979 (opracował Adam Makowiecki)	371
--	-----

Calendarium

Calendarium województwa włocławskiego za rok 1980 (zestawił Marek Zapędowski)	379
--	-----

OD REDAKCJI

Prezentujemy Czytelnikowi kolejną publikację pięciotomowego cyklu tematycznego serii wydawniczej pod nazwą „Zapiski Kujawsko-Dobrzyńskie”. Tym razem autorzy z różnych dyscyplin naukowych podjęli w swych artykułach problematykę przemysłu, a częściowo i rolnictwa. Istotnym przy tym jest fakt, iż przeważająca część opracowań dotyczy współczesności (po 1945 r.), i że poglądy na ten temat wyrażają ekonomiści i geografowie. Artykuły te przynoszą zarys różnych poglądów na kwestie warunków rozwoju przemysłu, lokalizacji jego ośrodków, ewolucji struktury przestrzennej, gałęziowej i funkcjonalnej w obrębie różnych jednostek podziału administracyjnego na terenie Kujaw i ziemi dobrzyńskiej. W ujęciu historycznym starano się ukazać niektóre zagadnienia rozwoju największego przed powstaniem Polski Ludowej zakładu przemysłowego we Włocławku. Interesujące wydają się rezultaty przyjęcia różnych metod badawczych i oceny zjawisk dokonane przez reprezentantów kilku dyscyplin naukowych.

Pewnym uzupełnieniem różniącym się zawartością i poniekąd formą od poprzednich opracowań są, umownie nazwane „sylwetki” niektórych przedsiębiorstw i zakładów przemysłowych Włocławka, Rypina, Lipna i Aleksandrowa Kujawskiego. Spośród wielu, Czytelnik osądzi na ile trafnie wybrano fabryki o dłuższej tradycji produkcyjnej, oraz te, które w szerszej skali świadczą o roli i obliczu różnych ośrodków przemysłowych. Wyrażamy zarazem przekonanie, iż prezentacja tych fabryk wywoła bliższe zainteresowanie się ich początkami i rozwojem przed 1945 r. Sądzymy, że stanie się to aktualne w stosunku do ogółu zakładów produkcyjnych naszego regionu. Sądzymy, że można spodziewać się także zwiększonego zainteresowania problematyką ciągłości organizacji i warunków technicznych produkcji ze strony badaczy różnych specjalności naukowych. W wypadku trafności tego przewidywania można będzie

liczyć na to, że w nie nazbyt odległej przyszłości pojawią się interdyscyplinarne opracowania monograficzne największych fabryk oraz prace poświęcone poszczególnym gałęziom przemysłowym.

Przeważająca część artykułów zawartych w dziale „Materiały i dyskusje” stanowi kontynuację opracowań zawartych w poprzednich tomach. Dotyczy to zagadnień osadnictwa kujawskiego XVII—XVIII w., kolejnych „opisów” miast z lat 1820—1825. Natomiast informacja o zasobie Archiwum Państwowego we Włocławku dotyczy tym razem materiałów źródłowych do dziejów przemysłu w XIX—XX w.

Znaczną różnorodnością cechuje się zawartość działu „Sprawozdania, przeglądy, komunikaty.

Końcową część tomu wypełniają stałe działy: bibliografia Kujaw i ziemi dobrzyńskiej oraz Calendarium województwa włocławskiego.

Można wyrazić przekonanie, że po zmianie wydawcy „Zapiski Kujawsko-Dobrzyńskie”, będąc organem Włocławskiego Towarzystwa Naukowego utrzymają swój dotychczasowy charakter. Niezwykle ważnym czynnikiem dalszego rozwoju włocławskiego środowiska kulturalnego i naukowego jest działalność WTN, w ramach którego planuje się powołanie do życia kilku nowych tytułów wydawniczych.

Henryk Rochnowski (Toruń)

ROZWÓJ ORAZ ZMIANY STRUKTURY GAŁĘZIOWEJ I PRZESTRZENNEJ PRZEMYSŁU KUJAW I ZIEMI DOBRYŃSKIEJ W LATACH 1945—1970

Kujawy i ziemia dobrzyńska jako jednostki administracyjne nie funkcjonują już od dawna. Tak więc określenia te mają obecnie jedynie charakter historyczny i stąd są one niemal wyłącznie przedmiotem badań historyków.

Brak jest natomiast współczesnych opracowań traktujących o podstawach ekonomicznych i gospodarce, a zwłaszcza o przemyśle tych ziem. Dlatego też informacje z tego zakresu znaleźć można jedynie w opracowaniach dotyczących większych jednostek przestrzennych. Jednak w publikacjach tych Kujawy i ziemia dobrzyńska w całości, a częściej we fragmentach, stanowią tylko jeden z elementów większego analizowanego obszaru.

Kujawy i ziemia dobrzyńska od zakończenia II wojny światowej do 1975 r. wchodziły niemal w całości w skład byłego województwa bydgoskiego, najwięcej więc materiałów informacyjnych o najnowszych dziejach gospodarczych tych historycznych ziem znaleźć można w opracowaniach dotyczących właśnie tego regionu. Obok opracowań niepublikowanych, wykonanych najczęściej w instytucjach planowania gospodarczego i przestrzennego, najwięcej danych o przemyśle Kujaw i ziemi dobrzyńskiej spotyka się w większych opracowaniach typu monograficznego jak np. M. Kiełczewskiej-Zaleskiej *Województwo bydgoskie* (Warszawa 1952), *Rozwój społeczno-gospodarczy województwa bydgoskiego w 5-leciu 1956—1960*¹, *Rozwój społeczno-gospodarczy województwa bydgoskiego w 5-leciu 1961—1965*², *Bydgoskie — rozwój województwa w Polsce Ludowej*³, *Województwo bydgoskie — krajobraz, dzieje, kultura, gospodarka*⁴

¹ *Rozwój społeczno-gospodarczy województwa bydgoskiego w 5-leciu 1956—1960*, Bydgoszcz 1961.

² *Rozwój społeczno-gospodarczy województwa bydgoskiego w 5-leciu 1961—1965*, Bydgoszcz 1967.

³ *Bydgoskie — rozwój województwa w Polsce Ludowej*, Warszawa 1970

⁴ *Województwo bydgoskie — krajobraz, dzieje, kultura, gospodarka*, praca zbiorowa pod red. A. Swinarskiego, wyd. II, Poznań 1973.

i inne⁵. Ponadto o przemyśle na Kujawach pisali m.in. R. Domański⁶ i H. Rochnowski⁷. Należy jednak stwierdzić, że dorobek piśmiennictwa z dziedziny współczesnej gospodarki, a szczególnie przemysłu Kujaw i ziemi dobrzyńskiej jest skromny. Do głównych problemów, które wyłoniły się przed przystąpieniem do niniejszego opracowania należały określenie obszaru oraz podstawowej jednostki przestrzennej badań.

Problem obszaru badań pojawił się dlatego, ponieważ w wielu publikacjach dotyczących Kujaw i ziemi dobrzyńskiej spotyka się różnorodny przebieg granic tych jednostek. Ponieważ jednak rozważania dotyczące zasięgu Kujaw i ziemi dobrzyńskiej leżą w kompetencjach historyków, w niniejszym opracowaniu zagadnienie to pomijam. Nie wdając się więc w dyskusję na ten temat, zasięg przestrzenny Kujaw przyjąłem za M. Biskupem⁸ i Z. Guldonem⁹, natomiast ziemi dobrzyńskiej również za tym samym opracowaniem M. Biskupa¹⁰.

Drugi istotny problem wynika z braku odpowiednich danych statystycznych według jednostek historycznych. Współczesne informacje statystyczne są bowiem z reguły dostosowane do aktualnych podziałów administracyjnych. W przypadku przemysłu najmniejszą jednostką przestrzenną, dla której są one powszechnie dostępne za lata 1946—1970, jest były powiat.

Z tego też względu, w opracowaniu tym za podstawową jed-

⁵ Np. *Bydgoskie w dwudziestolecie 1945—1965*, Gdynia 1967; *Atlas województwa bydgoskiego*, pod red. L. Straszewicza, Warszawa 1973.

⁶ R. Domański, *Syntetyczna charakterystyka obszaru. Na przykładzie Okręgu Przemysłowego Konin—Łęczyca—Inowrocław*, Warszawa 1973.

⁷ H. Rochnowski, *Zachodniokujawski Okręg Przemysłowy, Ziemia Kujawska t. V*, Warszawa—Poznań—Toruń 1978, s. 89—110.

⁸ M. Biskup, *Atlas województwa bydgoskiego*, red. L. Straszewicz, Warszawa 1973, s. 10.

⁹ Z. Guldon, *Rozmieszczenie własności ziemskiej na Kujawach w II połowie XVI w.*, Roczniki Towarzystwa Naukowego w Toruniu, Toruń 1964.

¹⁰ Według cytowanej mapy M. Biskupa zamieszczonej w Atlasie województwa bydgoskiego obszar Kujaw około 1410 r. i około 1570 r. obejmował województwa inowrocławskie i brzesko-kujawskie, a w końcu XIX w. był częścią regencji bydgoskiej wchodzącej w skład prowincji poznańskiej oraz guberni warszawskiej. W latach międzywojennych obszar należący do regencji bydgoskiej początkowo był częścią województwa poznańskiego, a od 1938 r. województwa pomorskiego, natomiast tereny byłej guberni warszawskiej weszły w skład województwa warszawskiego. Jeżeli chodzi natomiast o ziemię dobrzyńską, to niemal powszechnie za jej obszar przyjmuje się tereny ograniczone od północy Drwęcą (za wyjątkiem okolic Brodnicy i Górzna, które to tereny wchodziły w skład ziemi michałowskiej), od zachodu i południa Wisłą, a na wschodzie granica ta biegła w bliskości Skrwu. W początkach XV w. i u schyłku XVI w., ziemia dobrzyńska była odrębną jednostką administracyjną, która w końcu XIX w. wchodziła w skład guberni płockiej, a w latach międzywojennych była częścią województwa warszawskiego. Obecnie, wymieniane w artykule subregiony: bydgoski i inowrocławski oraz m. Bydgoszcz i m. Inowrocław należą do województwa bydgoskiego, a subregiony: aleksandrowski, lipnowski, radziejowski, rypiński, włocławski i m. Włocławek wchodzi w skład województwa włocławskiego.

nostkę przestrzenną badań przyjęto dawny powiat. Ponieważ jednak granice byłych powiatów nie w pełni pokrywają się z zasięgiem Kujaw i ziemi dobrzyńskiej, uwzględniono jedynie tylko te dawne powiaty i miasta wydzielone na prawach powiatu, które w całości lub w zdecydowanej większości znajdowały się na terenach interesujących nas krain historycznych. Należały do nich następujące: aleksandrowski, bydgoski, inowrocławski, lipnowski, radziejowski, rypiński i włocławski oraz miasta wydzielone z powiatów — Bydgoszcz, Inowrocław i Włocławek. Najwięcej kontrowersji budzić może niewłączenie do opracowania dawnych powiatów mogileńskiego i golubsko-dobrzyńskiego, którym znaczna część (bo ok. 50%), wchodziła w skład Kujaw i ziemi dobrzyńskiej. Jednak jak już wcześniej wspomniano głównym kryterium brany pod uwagę przy określeniu zasięgu przestrzennego badań była przynależność zdecydowanej większości obszaru byłych powiatów do analizowanych krain historycznych.

Ze względu na fakt, że w ramach podziału administracyjnego kraju jednostki powiatowe funkcjonowały w Polsce Ludowej przez ok. 30 lat, wytworzyły one i utrwaliły pewne specyficzne cechy wewnętrzne, zwłaszcza gospodarcze, różniące je do dziś od sąsiednich. Stąd też uważam, iż dla byłych jednostek powiatowych można przyjąć określenie „podregion” lub „subregion”, które będą stosowane w dalszej części opracowania.

Jeżeli chodzi o okres objęty badaniami to obejmuje on lata 1945—1970. Początek jego uzasadnić można m.in. faktem, że w 1945 r. zapoczątkowany tu został socjalistyczny rozwój gospodarki, w tym przemysłu, chociaż pierwsze dane statystyczne o przemyśle według podregionów pochodzą z 1946 r. Zakończenie badań na 1970 r. uzasadnione jest natomiast dostępnością informacji statystycznych, które dla poszczególnych gałęzi w byłych powiatach ostatni raz zostały opublikowane w ogólnie dostępnych źródłach według stanu w 1970 r. Ponadto należy dodać, że zastosowanie również dla lat siedemdziesiątych jako miernika przemysłu liczby zatrudnionych¹¹ nie dałoby właściwego obrazu przeobrażeń tego działu gospodarki, ponieważ realizacja nowej po 1970 r. polityki rozwoju przemysłowego polegała głównie na istotnym wzroście produkcji i jej nowoczesności w wyniku modernizacji zakładów i wzrostu wydajności pracy, a w dużo mniejszym stopniu przez zwiększenie liczby zatrudnionych.

Pewną trudność przy opracowywaniu niniejszego tematu sprawiła kilkukrotna w 25 latach zmiana klasyfikacji przemysłu, tj. przynależności poszczególnych rodzajów wytwórczości i branż prze-

¹¹ Posługiwanie się innymi miernikami przemysłu jest niemożliwe ze względu na brak danych statystycznych lub ich nieporównywalność w tak długim przekroju czasowym.

mysłu do odpowiednich grup gałęzi. Spowodowało to konieczność czasochłonných przeliczeń, które umożliwiły doprowadzenie danych statystycznych do porównywalności zgodnie z najnowszą klasyfikacją przemysłu¹².

Zarys rozwoju przemysłu

Początki rozwoju na szerszą skalę (przemysłu fabrycznego na Kujawach i ziemi dobrzyńskiej sięgają połowy XIX w. Wiązały się one ściśle z coraz powszechniejszym w tym czasie zastosowaniem maszyny parowej do poruszania maszyn i urządzeń, co umożliwiło znaczną mechanizację produkcji, a tym samym wpłynęło na duży jej wzrost. Drugim istotnym warunkiem rozwoju i wzrostu koncentracji potencjału wytwórczego był szybki od połowy XIX w. rozwój kolei żelaznych, które w dużym stopniu ułatwiły dowóz surowców i dystrybucję gotowych wyrobów przemysłowych. Kolejną przesłanką rozwoju przemysłu był duży napływ uwłaszczonej, wiejskiej ludności do miast, która z jednej strony stanowiła tanią siłę roboczą dla nowo powstających fabryk, z drugiej zaś w istotny sposób wpływała na wzrost popytu na produkcję przemysłową, a tym samym na jej rozwój.

W pierwszej fazie uprzemysławiania Kujaw i ziemi dobrzyńskiej, tj. do I wojny światowej, do najważniejszych czynników określających tempo i kierunki rozwoju przemysłu (jego strukturę gałęziową, przestrzenną, własnościową, wielkościową itp.) zaliczyć należy surowce naturalne, nadwyżki siły roboczej i rynki zbytu. Nadrzędnym jednak czynnikiem wpływającym w tym czasie na uprzemysłowienie tego obszaru były jednak, jak sądzę, warunki polityczne i związana z tym wielkość kapitału inwestycyjnego. Dowodem ważności tego czynnika może być istotne zróżnicowanie struktury przestrzennej przemysłu i jego koncentracji między obszarem Kujaw, a zwłaszcza ich części obejmującej dawne województwo inowrocławskie (zabór pruski), a ziemią dobrzyńską i byłym województwem brzesko-kujawskim, które do pierwszej wojny światowej należały do zaboru rosyjskiego. Na terenach byłego zaboru pruskiego już do 1910 r.¹³ powstało kilkanaście ośrodków przemysłowych, a największymi z nich, o zróżnicowanych strukturach gałęziowych, były Bydgoszcz i Inowrocław. W tym czasie, na bazie miejscowych zasobów soli kamiennej i wapienia, zapoczątkowany został rozwój późniejszego Zachodniokujawskiego Okręgu Przemysłowego¹⁴. Ponadto nowe fabryki powstały też w mniejszych miastach, a w kilku wsiach uruchomiono m.in. duże cukrownie. Nato-

¹² Klasyfikacja przemysłu obowiązująca od 1 I 1976 r., GUS, Warszawa 1976.

¹³ Atlas przemysłu Polski, pod red. S. Leszczyckiego, Warszawa 1975, s. 3.

¹⁴ H. Rochnowski, *Zachodniokujawski...*

miast na ziemiach byłego zaboru rosyjskiego jedynym większym ośrodkiem przemysłowym był Włocławek, zaś pozostałe tereny niemal całkowicie pozbawione były zakładów przemysłowych.

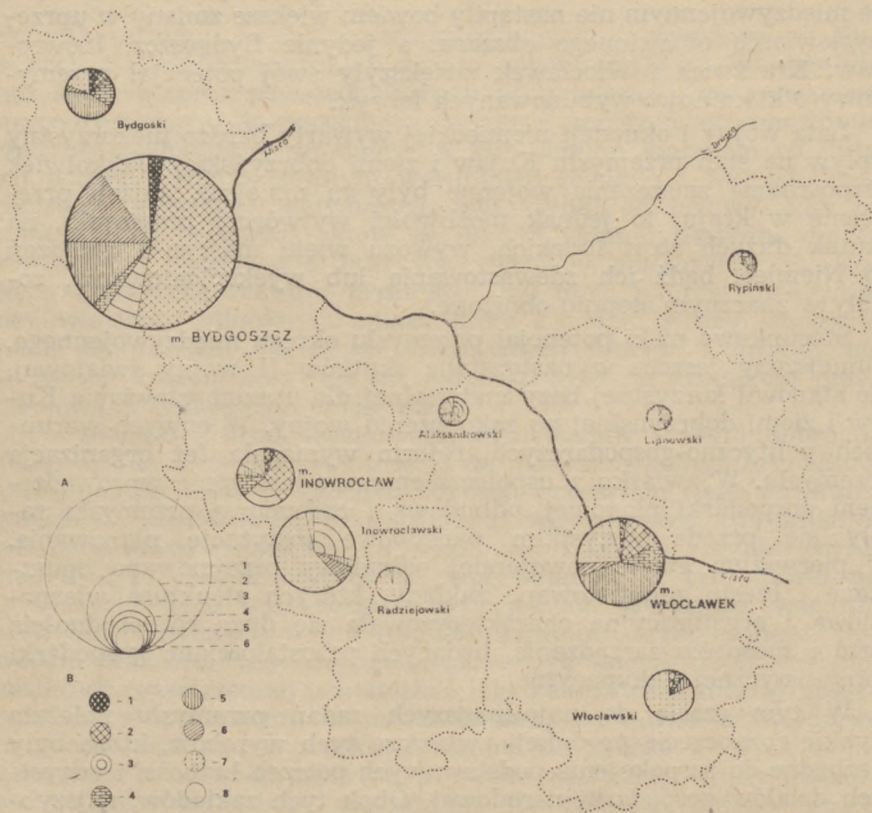
Podstawowe elementy struktury przestrzennej przemysłu, które na Kujawach i ziemi dobrzyńskiej wykształciły się do I wojny światowej w zasadzie przetrwały do końca lat międzywojennych. W okresie międzywojennym nie nastąpiły bowiem większe zmiany w uprzemysłowieniu omawianego obszaru, a jedynie Bydgoszcz, Inowrocław, Kruszwica i Włocławek zwiększyły swój potencjał przemysłowy o kilka nowo wybudowanych fabryk.

Lata wojny i okupacji niemieckiej wywarły bardzo niekorzystny wpływ na stan przemysłu Kujaw i ziemi dobrzyńskiej. Jakkolwiek bezpośrednio zniszczenia wojenne były tu mniejsze, aniżeli przeciętnie w kraju, to jednak możliwości wytwórcze przemysłu, na skutek dużych strat ludzkich, wywozu wielu maszyn i urządzeń do Niemiec, bądź ich zdewastowania lub wyeksploatowania, zostały w znacznym stopniu obniżone.

Stosunkowo niski potencjał przemysłu okresu międzywojennego, zmniejszony jeszcze w następstwie skutków II wojny światowej, nie stanowił korzystnej bazy materialnej dla uprzemysławiania Kujaw i ziemi dobrzyńskiej po zakończeniu wojny. W nowych warunkach polityczno-gospodarczych, reform wymagała też organizacja przemysłu. W związku z uspołecznieniem, a następnie wprowadzeniem gospodarki planowej, odbudową i rozbudową przemysłu zajęły się przede wszystkim państwowe instytucje planowania. W pierwszym etapie powojennej odbudowy przejmowano opuszczone i często zdewastowane zakłady, których struktura własnościowa i organizacyjna charakteryzowała się dużą różnorodnością form i sposobów zarządzania, będących pozostałościami gospodarki kapitalistycznej i okupacyjnej.

W tym czasie do najpilniejszych zadań przemysłu należało szybkie rozpoczęcie produkcji zwłaszcza tych wyrobów, które były niezbędne do zaspokojenia podstawowych potrzeb ludności i wszystkich działów gospodarki narodowej. Obok tych zakładów, najszybciej uruchamiano te, które wymagały najmniejszych uzupełnień i remontów parku maszynowego oraz te od produkcji których uzależniona była działalność innych fabryk. Niekiedy jednocześnie z odbudową prowadzono prace modernizacyjne, które jednak ze względu na niskie w tym czasie możliwości inwestycyjne, prowadzone były w małym zakresie. Duże natomiast były zapał i wysiłek ludzi uruchamiających pierwszą po wojnie produkcję. W stosunku do niewielkich środków, które wówczas w większości przeznaczone były na odbudowę transportu i gospodarki komunalnej, tempo rozwoju przemysłu w latach 1945—1946 było wysokie. W końcu tego okresu przemysł Kujaw i ziemi dobrzyńskiej zatrudniał już

38 395 pracowników¹⁵. Już wówczas niektóre ośrodki przekroczyły liczbę zatrudnionych w przemyśle z okresu poprzedzającego wybuch II wojny światowej. Dla przykładu, przemysł Bydgoszczy, który w 1939 r. zatrudniał 13,6 tys. osób, w 1946 r. skupiał już 20 780 pracowników przemysłowych i 4801 zatrudnionych w prywatnym rzemieśle przemysłowym¹⁶.

Ryc. 1. Struktura przestrzenna i gałęziowa przemysłu Kujaw i ziem dobrzyńskiej według zatrudnienia w 1946 r.

A. Liczba zatrudnionych w przemyśle 1 — 20 000 osób, 2 — 5000 osób, 3 — 2000 osób, 4 — 1500 osób, 5 — 1000 osób, 6 — 500 osób

B. Grupy gałęzi przemysłu 1 — paliwowo-energetyczny, 2 — elektromaszynowy, 3 — chemiczny, 4 — mineralny, 5 — drzewno-papierniczy, 6 — lekki, 7 — spożywczy, 8 — pozostałe gałęzie

¹⁵ Jeżeli nie zaznaczono inaczej, to wszystkie dane statystyczne zaczerpnięte zostały: dla 1946 i 1956 r. z *Rozmieszczenie przemysłu i rzemiosła według województw i powiatów w latach 1946 i 1956*, GUS, Warszawa 1960, s. 6—8; dla 1965 r. z *Spis przemysłowy 1965*, z. 7, *Województwo bydgoskie*, GUS, Warszawa 1967, s. 226—263; dla 1970 r. z *Rocznik statystyczny województwa bydgoskiego 1971*, WUS, Bydgoszcz 1971, s. 182—185.

Lata 1947—1949 były okresem realizacji pierwszego w kraju planu rozwoju społeczno-gospodarczego, zwanego planem 3-letnim lub „planem odbudowy”. W dziedzinie przemysłu głównym jego zadaniem było przywrócenie działalności produkcyjnej we wszystkich istniejących fabrykach. Pod koniec okresu realizacji tego planu struktura gałęziowa przemysłu analizowanego obszaru niewiele różniła się od tej jaka ukształtowana została w toku industrializacji kapitalistycznej. Spowodowane to było małą liczbą nowo budowanych obiektów przemysłowych oraz zachowaniem dotychczasowego profilu produkcji w niemal wszystkich starych zakładach. Podobnie też rozmieszczenie potencjału przemysłowego zbliżone było do jego struktury przestrzennej z lat międzywojennych, kiedy to z reguły wielkość ośrodków przemysłowych była proporcjonalna do wielkości poszczególnych jednostek osadniczych.

Pierwszym po wojnie planem, którego głównym ogniwem i celem było zbudowanie podstaw dla przyszłego przemysłowego rozwoju kraju był plan 6-letni (1950—1955). Realizowano go kończąc odbudowę zniszczonych w czasie wojny zakładów, przeprowadzając gruntowną modernizację niektórych starych fabryk, a przede wszystkim budując pierwsze po wojnie nowe duże inwestycje przemysłowe. Do najważniejszych odbudowanych, zmodernizowanych i nowo wybudowanych zakładów Kujaw i ziemi dobrzyńskiej należały w tym czasie m.in. w Bydgoszczy — zakłady metalowe, fabryka ekstraktów garbarskich, fabryka lodówek, zakłady chemiczne, zakłady gumowe, zakłady naprawcze taboru kolejowego i zakłady papiernicze, we Włocławku — chłodnia składowa, zakłady fajansowe i zakłady celulozowo-papiernicze, w Inowrocławiu — huta szkła „Irena”, zakłady drzewne i zakłady mięsne, w Solcu Kujawskim — zakłady sprzętu budowlanego, w Pakości — fabryka części i urządzeń maszyn roszarniczych oraz zakłady sodowe w Mątwach k. Inowrocławia (obecnie znajdujące się w granicach administracyjnych miasta). Na ten okres przypada też rozwój na szerszą skalę przemysłu spółdzielczego, reprezentowanego przez liczne spółdzielnie pracy. Poza wzrostem produkcji ważną funkcją przemysłu w tym czasie było przejęcie dużej liczby ludności migrującej ze wsi i poszukującej pracy w mieście. W dziesięcioleciu 1946—1956 liczba zatrudnionych w przemyśle Kujaw i ziemi dobrzyńskiej wzrosła z 38 395 pracowników do 73 452 osób, tj. prawie dwukrotnie. Szybkie uprzemysławianie tego obszaru w pierwszym powojennym dziesięcioleciu spowodowało znaczny wzrost wartości produkcji przemysłowej, która pod koniec realizacji planu 6-letniego była tu już wyższa od wartości produkcji wytwarzanej przez rolnictwo.

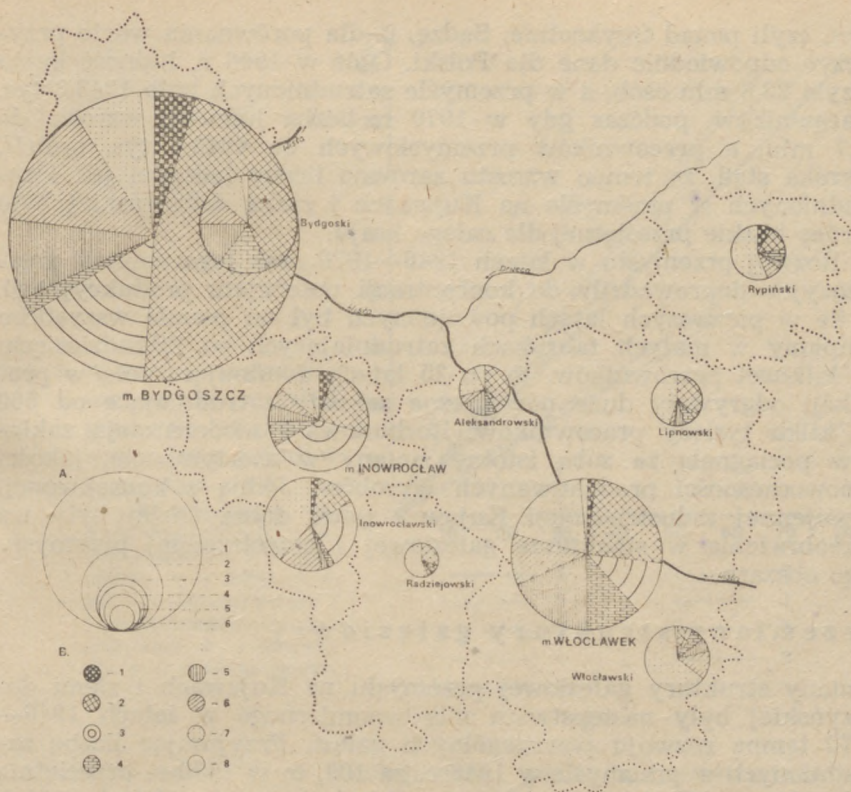
¹⁶ S. Misztal, *Przemiany w strukturze przestrzennej przemysłu na ziemiach polskich w latach 1860—1965*, Studia KPZK PAN, T. XXXI, Warszawa 1970.

W następnym dziesięcioleciu realizowane były dwa pierwsze plany 5-letnie. Pierwszy z nich, obejmujący lata 1956—1960, był w dużym stopniu kontynuacją szerokiego zakresu prac inwestycyjnych zapoczątkowanych w poprzednim planie. Do 1960 r. oddano do eksploatacji m.in. takie nowe obiekty przemysłowe jak: Zakłady Sodowe w Janikowie, które były wówczas jednym z największych i najnowocześniejszych tego typu zakładów w Europie, największą w Polsce fabrykę olejarską jaką były Kujawskie Zakłady Przemysłu Tłuszczowego w Kruszwicy, Fabrykę Waniliny we Włocławku, elektrownie wodne w Koronowie i Trzuszczynie itp. W tym czasie zmodernizowano, bądź wybudowano nowe pomieszczenia dla Zakładów Chemicznych „Zachem”, Zakładów Rowerowych „Predom-Romet”, Bydgoskich Zakładów Fotochemicznych „Foton” i Pomorskich Zakładów Budowy Maszyn „Makrum” w Bydgoszczy, Fabryki Maszyn Rolniczych „Inofama” w Inowrocławiu.

W drugim planie pięcioletnim, realizowanym w latach 1961—1965, tempo budowy nowych dużych zakładów nieco osłabło w porównaniu z poprzednim okresem. Wzrost potencjału przemysłowego dokonywał się wówczas w większym niż dotąd stopniu na drodze modernizacji istniejących już fabryk. Proces ten najintensywniej przebiegał w tych branżach, które miały istotny wpływ na postęp techniczny i nowoczesność produkcji całego przemysłu. Najszybciej więc rozwijały się w tym czasie przemysły: elektrotechniczny, elektroniczny, maszynowy, chemiczny.

Ponieważ rozwój produkcji przemysłowej w latach 1956—1965 odbywał się w większym niż dotąd stopniu przez wzrost wydajności pracy, dynamika wzrostu wartości produkcji przemysłowej była wyższa aniżeli tempo przyrostu zatrudnienia. Jeżeli w pierwszym powojennym dziesięcioleciu liczba pracowników przemysłowych została prawie podwojona, to w latach 1956—1965 wzrastała ona już wolniej, z 73 452 do 104 218 osób, tj. o 41,9⁰/o.

Kolejny plan realizowany w latach 1966—1970 charakteryzował się dalszym rozwojem przemysłu. Na Kujawach i ziemi dobrzyńskiej przejawiał się zarówno w budowie nowych zakładów jak i rozbudowie i modernizacji istniejących już fabryk. W tym czasie najwięcej środków inwestycyjnych pochłonęła m.in. budowa fabryki domów w Bydgoszczy, zakładów azotowych, hydroelektrowni, zakładów porcelitu stołowego, fabryki manometrów, mebli oraz lin i drutów we Włocławku, uruchomienie szybu „Solno II” w Inowrocławiu, kopalni „Góra” k. Inowrocławia, piekarni mechanicznej, zakładów „Konwektor” i „Nektavit” w Lipnie, zakładu poligraficznego i zakładów remontowych przemysłu kruszyw w Aleksandrowie Kujawskim, betoniarni w Skępem i innych mniejszych zakładów w wielu miejscowościach. Jednym z wyrazów rozwoju przemysłu w omawianym okresie był dalszy wzrost liczby pracowników prze-

Ryc. 2. Struktura przestrzenna i gałęziowa przemysłu Kujaw i ziemi dobrzyńskiej według zatrudnienia w 1970 r.

A. Liczba zatrudnionych w przemyśle 1 — 20 000 osób, 2 — 5000 osób, 3 — 2000 osób, 4 — 1500 osób, 5 — 1000 osób, 6 — 500 osób

B. Grupy gałęzi przemysłu 1 — paliwowo-energetyczny, 2 — elektromaszynowy, 3 — chemiczny, 4 — mineralny, 5 — drzewno-papierniczy, 6 — lekki, 7 — spożywczy, 8 — pozostałe gałęzie

mysłowych, których w 1970 r. zatrudnionych było 119 625, tj. o ok. 15 tys. więcej aniżeli przed pięciu laty.

Analiza industrializacji Kujaw i ziemi dobrzyńskiej w latach 1945—1970 dowodzi, że jakkolwiek w poszczególnych okresach proces ten przebiegał w różnym tempie i wieloma drogami, to jednak charakterystyczną jego cechą był stały rozwój. O dynamice rozwoju przemysłu świadczyć może m.in. porównanie tempa wzrostu liczby mieszkańców i zatrudnionych w przemyśle. Jeżeli w latach 1946—1970 liczba mieszkańców omawianego obszaru zwiększyła się z 675,0 tys. do 916,8 tys., tj. o 35,7%, to w tym samym czasie zatrudnienie w przemyśle wzrosło z 38 395 do 119 625 pracowni-

ków, czyli ponad trzykrotnie. Sądzę, iż dla porównania warto przytoczyć odpowiednie dane dla Polski. Otóż w 1946 r. ludność kraju liczyła 23,6 mln osób, a w przemyśle zatrudnionych było 1243,3 tys. pracowników, podczas gdy w 1970 r. liczba ludności wzrosła do 32,7 mln, a pracowników przemysłowych do 4043,6 tys. osób¹⁷. Wynika stąd, że tempo wzrostu zarówno liczby ludności jak i zatrudnionych w przemyśle na Kujawach i ziemi dobrzyńskiej było bardzo bliskie przeciętnej dla całego kraju.

Rozwój przemysłu w latach 1946—1970 oraz jego zmiany organizacyjne doprowadziły do koncentracji potencjału produkcyjnego. O ile w pierwszych latach powojennych był on przede wszystkim skupiony w małych fabrykach zatrudniających od kilkudziesięciu do kilkuset pracowników, to po 25 latach dominującą rolę w produkcji odgrywały duże nowoczesne zakłady zatrudniające od 500 do kilku tysięcy pracowników. Rozbudowa i modernizacja zakładów pociągnęła, za sobą istotne zmiany w asortymencie, jakości i nowoczesności produkowanych wyrobów. Jedną z konsekwencji powojennej industrializacji Kujaw i ziemi dobrzyńskiej były też przeobrażenia w strukturze gałęziowej i przestrzennej przemysłu tego obszaru.

Przemiany struktury gałęziowej

Zmiany struktury gałęziowej przemysłu na Kujawach i ziemi dobrzyńskiej były następstwem nierównomiernego w latach 1946—1970 tempa rozwoju poszczególnych gałęzi. Przyjmując liczbę zatrudnionych w przemyśle w 1946 r. za 100, to w 1970 r. przeciętnie dla całego analizowanego obszaru wskaźnik ten wzrósł do 311,6, czyli liczba pracowników przemysłowych zwiększyła się tu ponad trzykrotnie. Obok pozostałych gałęzi przemysłu największą dynamikę zatrudnienia wykazywał w tym czasie przemysł chemiczny (523,3). Szybciej aniżeli przeciętnie przemysł całego obszaru rozwijały się jeszcze przemysły: lekki (381,7), paliwowo-energetyczny (381,3), elektromaszynowy (358,7) i mineralny, natomiast wolniej przemysły spożywczy (200,2) i drzewno-papierniczy (194,1).

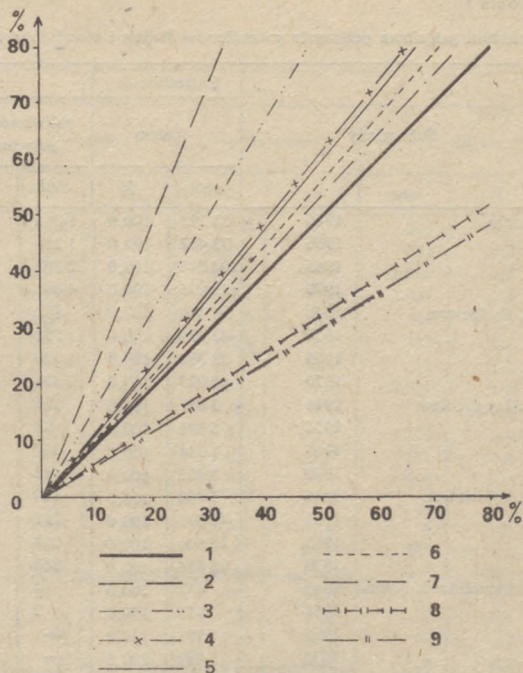
Nieco inaczej kształtował się bezwzględny przyrost pracowników przemysłowych w poszczególnych gałęziach. I tak w 25-leciu powojennym najwięcej, bo o około 33,5 tys. zwiększyło się zatrudnienie w przemyśle elektromaszynowym, o 14,3 tys. w chemicznym, o 10,9 tys. w lekkim i 9,1 tys. w spożywczym. W tym czasie najniższy przyrost zatrudnienia wykazywały pozostałe gałęzie przemysłu (1,2 tys.), paliwowo-energetyczny (3,0 tys.) i mineralny (4,2 tys.).

Znacznie większe zróżnicowanie tempa rozwoju poszczególnych gałęzi przemysłu miało miejsce, jak wykazują dane statystyczne

¹⁷ Rocznik statystyczny 1978, GUS, Warszawa 1979.

Ryc. 3. Wykres względnego wzrostu grup gałęzi przemysłu Kujaw i ziemi dobrzyńskiej w latach 1946—1970

1 — średnie tempo rozwoju przemysłu, 2 — pozostałe gałęzie, 3 — chemiczny, 4 — lekki, 5 — paliwowo-energetyczny, 6 — elektromaszynowy, 7 — mineralny, 8 — spożywczy, 9 — drzewno-papierniczy

zawarte w tabeli 1, w subregionach, gdzie liczba zatrudnionych w niektórych gałęziach wzrosła w latach 1946—1970 nawet kilkadziesiąt razy. Tak było m.in. w przypadku przemysłu elektromaszynowego w subregionach: aleksandrowskim, bydgoskim, inowrocławskim, radziejowskim i rypińskim, w przemyśle lekkim bydgoskiego i miasta Inowrocławia, w przemyśle chemicznym we Włocławku itp.

Bezpośrednim następstwem zróżnicowanego tempa rozwoju poszczególnych grup gałęzi były zmiany w strukturze gałęziowej przemysłu, które dokonały się na Kujawach i ziemi dobrzyńskiej w okresie ich powojennej industrializacji.

Przemysł elektromaszynowy jest grupą gałęzi, która w latach 1946—1970 skupiała zawsze największą liczbę pracowników przemysłowych, a jej udział w strukturze zatrudnienia w przemyśle regionu wzrósł w tym czasie z 32,7% do 37,7%. Duże znaczenie tej grupy przemysłu wynika m.in. z faktu, iż w jej skład wchodzi największa liczba gałęzi, a mianowicie przemysły: metalowy, maszynowy, precyzyjny, środków transportu oraz elektrotechniczny i elektroniczny, których wyroby są niezbędne dla działalności wszystkich działów gospodarki narodowej i zaspokojenia

Tabela 1

Struktura gałęziowa przemysłu subregionów Kujaw i ziemi dobrzyńskiej w latach 1946—1970

Subregiony		Zatrudnienie				W tym			
		ogółem		paliwowo-energetycznym		elektromaszynowym		chemicznym	
		osób	%	osób	%	osób	%	osób	%
Razem	1946	38 395	100,0	1 065	2,8	12 557	32,7	3 367	8,8
	1956	73 452	100,0	1 288	1,7	24 767	33,7	8 386	11,4
	1965	104 218	100,0	2 307	2,2	38 301	36,8	13 594	13,0
	1970	119 625	100,0	4 064	3,4	45 039	37,7	17 620	14,7
M. Bydgoszcz	1946	20 780	100,0	672	3,2	10 629	51,2	1 360	65
	1956	43 339	100,0	552	1,3	19 546	45,1	5 115	118
	1965	59 392	100,0	1 370	2,3	29 529	49,7	8 444	14,2
	1970	68 023	100,0	2 814	4,1	32 089	47,2	10 268	15,1
M. Inowrocław	1946	2 059	100,0	125	6,1	711	34,5	482	23,2
	1956	5 896	100,0	98	1,7	1 032	17,5	2 831	48,0
	1965	7 534	100,0	347	4,6	1 625	21,6	3 027	40,1
	1970	8 227	100,0	412	5,0	2 041	24,8	3 068	37,3
M. Włocławek	1946	5 480	100,0	120	2,2	875	16,0	53	1,0
	1956	10 897	100,0	241	2,2	2 296	21,2	285	2,6
	1965	13 800	100,0	318	2,3	2 945	21,4	388	2,8
	1970	18 856	100,0	358	1,9	4 617	24,5	2 202	11,7
Aleksandrów Kujawski	1946	437	100,0	4	0,9	5	1,2	152	34,8
	1956	755	100,0	2	0,3	—	—	94	12,5
	1965	1 191	100,0	—	—	178	15,0	101	8,5
	1970	1 882	100,0	—	—	682	36,2	108	5,7
Bydgoszcz	1946	1 642	100,0	107	6,5	103	6,3	—	—
	1956	4 241	100,0	42	1,0	1 299	30,6	8	0,2
	1965	5 639	100,0	57	1,0	2 500	44,3	4	0,1
	1970	7 558	100,0	71	0,9	3 257	43,1	37	0,5
Inowrocław	1946	4 518	100,0	31	0,7	38	0,9	1 320	29,2
	1956	3 978	100,0	116	2,9	494	12,4	53	1,3
	1965	8 564	100,0	159	1,9	868	10,1	1 624	19,0
	1970	7 004	100,0	213	3,1	963	13,7	1 725	24,6
Lipno	1946	429	100,0	—	—	88	20,5	—	—
	1956	717	100,0	33	4,6	94	13,1	—	—
	1965	1 177	100,0	—	—	315	26,8	—	—
	1970	1 814	100,0	—	—	638	35,2	40	2,2
Radziejów	1946	814	100,0	6	0,7	17	2,1	—	—
	1956	481	100,0	32	6,7	—	—	—	—
	1965	1 062	100,0	27	2,5	77	7,2	3	0,3
	1970	914	100,0	1	0,1	263	28,8	34	3,7
Rypin	1946	549	100,0	—	—	3	0,5	—	—
	1956	952	100,0	62	6,5	6	0,6	—	—
	1965	1 774	100,0	9	0,5	199	11,4	3	0,2
	1970	2 152	100,0	166	7,7	345	16,0	31	1,5
Włocławek	1946	1 687	100,0	—	—	88	5,2	—	—
	1956	2 196	100,0	50	2,3	—	—	—	—
	1965	4 115	100,0	20	0,5	65	1,6	—	—
	1970	3 195	100,0	29	0,9	144	4,5	107	3,3

Źródło: Opracowanie własne na podstawie: Rozmieszczenie przemysłu według województw i powiatów w latach 1946 i 1956, GUS, Warszawa 1960; Spis przemysłowy 1965, z. 7, Województwo bydgoskie, GUS, Warszawa 1967; Rocznik statystyczny województwa bydgoskiego 1971, WUS, Bydgoszcz 1971.

w przemyślach:

mineralnym		drzewno-papier- niczym		lekkim		spożywym		pozostałych	
osób	%	osób	%	osób	%	osób	%	osób	%
1 707	4,4	6 440	16,8	3 868	10,1	9 038	23,5	208	0,5
4 242	5,8	9 640	13,1	9 363	12,8	12 507	17,0	512	0,7
4 942	4,7	11 237	10,8	12 455	12,0	19 984	19,2	1 398	1,3
5 904	4,9	12 501	10,5	14 766	12,3	18 094	15,1	1 637	1,4
296	1,4	2 781	13,4	3 237	15,6	1 740	8,4	69	0,3
874	2,0	5 116	11,8	6 350	14,7	3 864	8,9	157	0,4
945	1,6	5 743	9,7	7 973	13,4	4 737	8,0	651	1,1
957	1,4	6 377	9,4	9 565	14,1	4 920	7,2	1 033	1,5
255	12,4	142	6,9	15	0,7	183	8,9	71	3,4
425	7,2	195	3,3	176	3,0	614	10,4	316	5,4
610	8,1	339	4,5	398	5,3	850	11,3	338	4,5
668	8,1	457	5,6	457	5,6	760	9,2	364	4,4
561	10,2	2 333	42,6	253	4,6	1 163	21,2	48	0,9
1 313	12,0	2 616	24,0	1 381	12,7	2 244	20,6	9	0,1
1 455	10,5	3 291	23,9	1 867	13,5	3 287	23,8	249	1,8
2 162	11,5	3 623	19,2	2 026	10,7	3 634	19,3	234	1,2
81	18,5	76	17,4	—	—	114	26,1	5	1,1
151	20,0	124	16,4	74	9,8	266	35,2	3	0,4
164	13,8	269	22,6	45	3,8	420	35,3	14	0,7
143	7,6	301	16,0	102	5,4	543	28,9	3	0,2
361	22,0	730	44,5	25	1,5	316	19,2	—	—
1 163	27,4	1 025	24,2	147	3,5	508	12,0	—	—
1 020	18,1	921	16,3	564	10,0	554	9,8	19	0,3
1 352	17,9	1 144	15,1	832	11,0	864	11,5	1	—
—	—	110	2,4	303	6,7	2 703	59,8	13	0,3
119	3,0	156	3,9	730	18,4	2 248	56,5	6	0,2
122	1,4	178	2,1	1 049	12,2	4 531	52,9	33	0,4
172	2,5	132	1,9	1 152	16,4	2 647	37,8	—	—
—	—	85	19,8	—	—	256	59,7	—	—
31	4,3	140	19,5	10	1,4	400	55,8	8	1,1
59	5,0	99	8,4	37	3,1	654	55,6	13	1,1
122	6,7	140	7,7	37	2,0	837	46,2	—	—
—	—	—	—	—	—	791	97,2	—	—
1	0,2	—	—	29	6,0	419	87,1	—	—
17	1,6	8	0,8	7	0,7	901	84,8	22	2,1
25	2,7	15	1,7	44	4,8	532	58,2	—	—
61	11,1	79	14,4	35	6,4	371	67,6	—	—
110	11,6	29	3,0	116	12,2	549	57,7	10	1,1
220	12,6	30	1,7	146	8,4	1 136	65,1	1	0,1
93	4,3	93	4,3	192	8,9	1 232	57,3	—	—
92	5,5	104	6,2	—	—	1 401	83,0	2	0,1
55	2,5	239	10,9	350	15,9	1 395	63,5	3	0,1
330	8,0	359	8,7	369	9,0	2 914	70,8	58	1,4
210	6,6	219	6,9	359	11,2	2 125	66,5	2	0,1

wielu potrzeb społeczeństwa. Najważniejszymi czynnikami sprzyjającymi lokalizacji zakładów tej grupy na terenie Kujaw i ziemi dobrzyńskiej są dawne tradycje tej wytwórczości, rozwinięta baza szkolnictwa i związane z tym wysokie kwalifikacje pracowników, dobre powiązania komunikacyjne ułatwiające kooperację oraz korzyści wynikające z aglomeracji potencjału społeczno-wytwórczego. Z tych względów przemysł ten zlokalizowany jest głównie w miastach, a największy jego potencjał skupiony jest w Bydgoszczy.

Przemysł spożywczy zajmuje drugie miejsce pod względem zatrudnienia w strukturze gałęziowej przemysłu analizowanego obszaru. W przeciwieństwie do wcześniej omawianej grupy, przemysł ten w latach 1946—1970 stale zmniejszał swój względny udział w ogólnej liczbie pracowników przemysłowych Kujaw i ziemi dobrzyńskiej. Jeżeli bowiem w 1946 r. pracownicy przemysłu spożywczego stanowili 23,5% zatrudnionych w całym przemyśle, to w 1970 r. ich względny udział zmalał do 15,1%. Było to następstwem wolniejszego od przeciętnego tempa wzrostu tego przemysłu. Głównymi przesłankami utrzymania wysokiej pozycji tego przemysłu, skupiającego ponad 18 tys. pracowników, jest jak sądzę dobra baza miejscowych surowców rolniczych będących podstawą jego działalności przetwórczej, a także chłonny rynek zbytu. Najlepiej rozwinięty jest on na terenach zachodnich Kujaw, które wyróżniają się wysoką produkcją rolniczą oraz w dużych miastach, gdzie zbytny na artykuły pochodzenia rolniczego jest największy. Mimo wysokiego miejsca przemysłu spożywczego, uważam iż możliwości dalszego jego rozwoju są na tym terenie jeszcze bardzo duże.

Przemysł chemiczny jest najbardziej dynamicznie rozwijającym się przemysłem na Kujawach i ziemi dobrzyńskiej. W latach 1946—1970 zatrudnienie w nim wzrosło ponad pięć razy, a jego udział w strukturze gałęziowej zwiększył się w tym czasie z 8,8% do 14,7%. Jakkolwiek przemysł chemiczny ze względu na szybko rozszerzający się asortyment produkcji i wzrastające na nią zapotrzebowanie należy do najszybciej rozwijających się w kraju, to jego szybszy od przeciętnego w Polsce rozwój na Kujawach i ziemi dobrzyńskiej związany jest z występującymi tu pokładami soli oraz z położeniem tego obszaru nad dolną Wisłą, która uważana jest za największy w kraju rezerwuuar wody. Jednym bowiem z głównych warunków lokalizacji, zwłaszcza dużych zakładów tego wodochłonnego przemysłu, jest możliwość zaopatrzenia w wodę i recepcji dużych ilości, często bardzo szkodliwych ścieków. Stąd też najważniejszymi ośrodkami przemysłu chemicznego, charakteryzującego się m.in. wysokim stopniem koncentracji potencjału produkcyjnego w dużych kombinatach, są Bydgoszcz, Inowrocław i Włocławek.

Przemysł lekki, który tworzą przemysły włókienniczy,

odzieżowy i skórzany, w 1970 r. zajmował czwarte miejsce pod względem liczby zatrudnionych. W 1946 r. znajdował się on na piątym miejscu po przemyśle drzewno-papierniczym i skupiał 10,1⁰/₀ pracowników przemysłowych Kujaw i ziemi dobrzyńskiej. W powojennym dwudziestopięcioletniu liczba zatrudnionych w tym przemyśle wzrosła blisko czterokrotnie, a jego udział zwiększył się do 12,3⁰/₀. Spośród trzech gałęzi przemysłu lekkiego największe znaczenie na omawianym terenie ma przemysł odzieżowy. Znaczny jego rozwój w okresie powojennym należy wiązać z jednej strony z zastąpieniem w dużym stopniu rzemieślniczej produkcji odzieży przemysłową oraz ze wzrostem zapotrzebowania, z drugiej zaś z koniecznością stworzenia odpowiedniej liczby miejsc pracy dla kobiet, dla których możliwości zatrudnienia w przemyśle były tu do II wojny światowej niewielkie. Dlatego też przemysł ten rozwinął się przede wszystkim tam, gdzie występowały duże nadwyżki kobiecej siły roboczej oraz na terenach słabo uprzemysłowionych, gdzie pełnił rolę czynnika aktywizującego życie społeczno-gospodarcze.

Przemysł drzewno-papierniczy, mimo że w latach 1946—1970 niemal podwoił liczbę pracowników, wykazywał w tym czasie najniższe tempo rozwoju w porównaniu z innymi przemysłami. Stąd też jego udział w strukturze gałęziowej przemysłu, który w 1946 r. wynosił 16,8⁰/₀, w 1970 r. zmalał do 10,5⁰/₀. Przemysł ten reprezentowany jest głównie przez fabryki mebli, zakłady papiernicze i tartaki. Czynnikiem hamującym rozwój tej grupy przemysłu jest uboga baza miejscowych surowców, chociaż sprzyjającymi przesłankami są dawne tradycje tej wytwórczości oraz duże zasoby wodne dolnego biegu Wisły. Najważniejszymi ośrodkami przemysłu drzewno-papierniczego są Bydgoszcz i Włocławek, gdzie od dawna znajdują się duże zakłady papiernicze i meblarskie.

Przemysł mineralny w porównaniu z innymi przemysłami rozwijał się w tempie najbardziej zbliżonym do przeciętnego w całym omawianym regionie. W latach 1946—1970 liczba pracowników tego przemysłu zwiększyła się blisko 3,5 raza, a jego udział z 4,4⁰/₀ do 4,9⁰/₀. Na terenie Kujaw i ziemi dobrzyńskiej przemysł mineralny reprezentowany jest przez wszystkie jego gałęzie tj. przemysły: materiałów budowlanych, szklarski i ceramiki szlachetnej. Najbardziej równomiernie rozwiniętym z nich w poszczególnych subregionach jest przemysł materiałów budowlanych, dla którego niektóre surowce jak piaski, ły, żwiry i gliny występują na tym terenie dość powszechnie. O rozmieszczeniu tego przemysłu decyduje przede wszystkim rynek zbytu, którego wielkość jest na ogół proporcjonalna do wielkości jednostek osadniczych. Głównym natomiast ośrodkiem przemysłu ceramiki szlachetnej jest Włocławek, posiadający w tej wytwórczości już dawne tradycje, podobnie jak Inowrocław w przemyśle szklarskim.

Przemysł paliwowo-energetyczny jest na terenie Kujaw i ziemi dobrzyńskiej stosunkowo słabo rozwinięty. Jego udział w strukturze zatrudnienia tego obszaru w 1970 r. wynosił 3,4%, podczas gdy w 1946 r. 2,8%. Główną przyczyną niskiego potencjału tego przemysłu jest brak większych zasobów miejscowych surowców energetycznych. Przemysł ten wykazuje bowiem dużą zależność od bazy surowcowej, ponieważ transport wyprodukowanej energii i paliw jest znacznie łatwiejszy i tańszy aniżeli potrzebnych do ich produkcji surowców. W związku z tym przemysł paliwowo-energetyczny na Kujawach i ziemi dobrzyńskiej ma jedynie znaczenie lokalne i reprezentowany jest głównie przez miejskie i przemysłowe elektrociepłownie, elektrownie i gazownie, znajdujące się w większych miastach.

Pozostałe gałęzie przemysłu, w skład których według obowiązującej obecnie klasyfikacji wchodzi przemysł: paszowy i utylizacyjny, poligraficzny i pozostałe branże przemysłu, odgrywa najmniejszą rolę w strukturze zatrudnienia Kujaw i ziemi dobrzyńskiej. Jakkolwiek w 25-leciu powojennym rozwijał się on najszybciej ze wszystkich przemysłów i zwiększył liczbę zatrudnionych blisko 7 razy, to jednak jego udział w latach 1946—1970 wzrósł zaledwie z 0,5% do 1,3%. Rozmieszczenie przemysłu poligraficznego wiąże się głównie z tradycjami i wysokimi kwalifikacjami pracowników niezbędnymi w tym przemyśle oraz szerokim rynkiem zbytu i dlatego zlokalizowany jest on niemal wyłącznie w większych miastach, natomiast przemysł paszowy i utylizacyjny rozproszony jest w licznych, stosunkowo małych wytwórniach znajdujących się głównie na wsi.

Przedstawione w ogólnym zarysie przemiany struktury gałęziowej przemysłu w latach 1946—1970 dotyczyły całego obszaru Kujaw i ziemi dobrzyńskiej. Pominęto jednakże w nim szczegółowszą analizę zmian strukturalnych w poszczególnych subregionach. Pomocnym materiałem do jej przeprowadzenia mogą być dane statystyczne zawarte w tabeli 1.

Przemiany struktury przestrzennej

Rozwój przemysłu na Kujawach i ziemi dobrzyńskiej w latach 1946—1970, obok zmian w strukturze gałęziowej, spowodował także pewne przesunięcia w potencjale przemysłowym poszczególnych subregionów. Były one wynikiem nierównomiernego tempa wzrostu liczby pracowników przemysłowych na całym omawianym terenie.

W 1946 r. na analizowanym obszarze, zajmującym powierzchnię 7354 km² i zamieszkałym przez 675,0 tys. mieszkańców, w przemyśle pracowało 38 395 pracowników. Najwięcej, bo ponad 20 tys. osób tj. 54,1% pracowników przemysłowych zatrudnionych było w największym mieście tego regionu — Bydgoszczy. Blisko 5,5 tys.

pracowników, czyli 14,3⁰/o zatrudnionych w przemyśle skupiał Włocławek. Na trzecim miejscu znajdował się subregion inowrocławski, w którego przemyśle pracowało wówczas ponad 4,5 tys. osób. Taka wysoka pozycja tego subregionu była wynikiem położenia na jego terenie kilku mniejszych ośrodków przemysłowych m.in. Kruszwicy, Gniewkowa, Pakości i Janikowa oraz fragmentów Zachodniokujawskiego Okręgu Przemysłowego. Stąd Inowrocław, który jest trzecim co do wielkości ośrodkiem miejskim badanego regionu, pod względem potencjału przemysłowego znajdował się na czwartym miejscu, zatrudniając w przemyśle ponad 2 tys. osób, czyli 5,4⁰/o. Na kolejnych miejscach pod względem liczby zatrudnionych w przemyśle znajdowały się w 1946 r. subregiony: włocławski (4,4⁰/o) i bydgoski (4,3⁰/o), a najmniejsza liczba osób pracowała w przemyśle subregionów lipnowskiego i aleksandrowskiego (po 1,1⁰/o).

Obok liczby zatrudnionych, ważnym wskaźnikiem stosowanym w badaniach nad rozmieszczeniem przemysłu jest stopień uprzemysłowienia wyrażony liczbą pracowników przemysłowych przypadających na 1000 mieszkańców oraz na 100 km² powierzchni. W 1946 r. wskaźniki te dla całych Kujaw i ziemi dobrzyńskiej wynosiły 57 i 522 osoby i były wówczas wyższe od przeciętnych w kraju (odpowiednio 52 i 399 osób)¹⁸. Oczywiście wskaźniki uprzemysłowienia były bardzo silnie zróżnicowane w podstawowych jednostkach badawczych. I tak na 1000 mieszkańców najmniej, bo 5 osób pracowało w przemyśle subregionu lipnowskiego i 8 osób w aleksandrowskim, najwięcej zaś, bo 154 w przemyśle Bydgoszczy i 114 Włocławka. Jeszcze większe dysproporcje występowały, gdy za wskaźnik uprzemysłowienia przyjęto liczbę zatrudnionych w przemyśle na 100 km². Wskaźnik ten bowiem dla subregionu lipnowskiego wynosił 35 osób, a dla aleksandrowskiego 72 osoby, podczas gdy dla miasta Bydgoszczy 19 241 osób, a dla miasta Włocławka 13 048 osób¹⁹.

W toku 25-letniej socjalistycznej industrializacji Kujaw i ziemi dobrzyńskiej mimo istotnych zmian w potencjale przemysłowym poszczególnych subregionów, stosunkowo niewielkie przeobrażenia dokonały się w jego strukturze przestrzennej. Największą dynamikę przemian wykazywał przemysł w pierwszym dziesięcioleciu powojennym, czego główną przyczyną był jego niski potencjał tuż po zakończeniu wojny. W następnych okresach, jakkolwiek liczba pra-

¹⁸ Obliczenia własne na podstawie: *Rozmieszczenie przemysłu...* oraz Rocznik statystyczny 1979 ...

¹⁹ Przemysł jest działem gospodarki narodowej wykazującym, głównie ze względów ekonomicznych, duży stopień skupienia przestrzennego. Dlatego też większość jego potencjału produkcyjnego skupiona jest w miastach, przy czym z reguły liczba zatrudnionych w przemyśle poszczególnych ośrodków jest proporcjonalna do liczby ich mieszkańców. Zasada ta znajduje również potwierdzenie na Kujawach i ziemi dobrzyńskiej.

Tabela 2

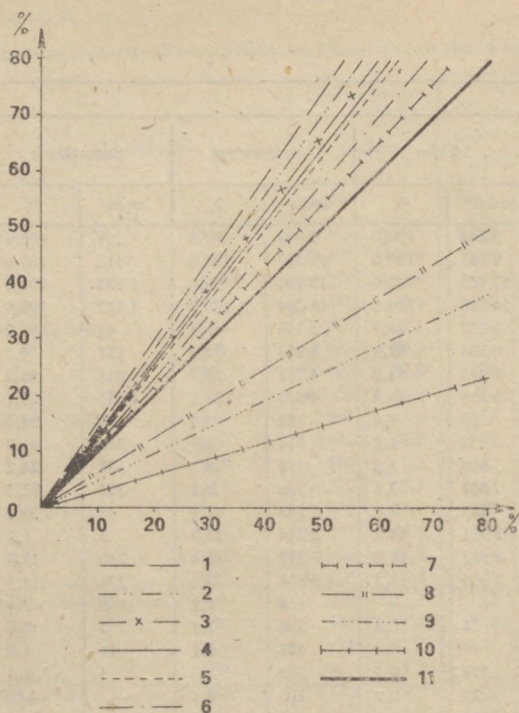
Struktura przestrzenna przemysłu Kujaw i ziemi dobrzyńskiej w latach 1946—1970

Subregiony		Zatrudnienie				W tym			
		ogółem		paliwowo-energetycznym		elektromaszynowym		chemicznym	
		osób	%	osób	%	osób	%	osób	%
Razem	1946	38 395	100,0	1 065	100,0	12 557	100,0	3 367	100,0
	1956	73 452	100,0	1 228	100,0	24 767	100,0	8 386	100,0
	1965	104 218	100,0	2 307	100,0	38 301	100,0	13 594	100,0
	1970	119 625	100,0	4 064	100,0	45 039	100,0	17 620	100,0
M. Bydgoszcz	1946	20 780	54,1	672	63,1	10 629	84,7	1 360	40,4
	1956	43 339	59,0	552	45,0	19 546	78,9	5 115	61,0
	1965	59 392	57,0	1 370	59,4	29 529	77,1	8 444	62,1
	1970	68 023	56,9	2 814	63,3	32 089	71,3	10 268	58,3
M. Inowrocław	1946	2 059	5,4	125	11,7	711	5,7	482	14,3
	1956	5 896	8,0	98	8,0	1 032	4,2	2 831	33,8
	1965	7 534	7,2	347	15,0	1 625	4,2	3 027	22,3
	1970	8 227	6,9	412	10,1	2 041	4,5	3 068	17,4
M. Włocławek	1946	5 480	14,3	120	11,3	875	7,0	53	1,6
	1956	10 897	14,8	241	19,6	2 296	9,3	285	3,4
	1965	13 800	13,3	318	13,8	2 945	7,7	388	2,9
	1970	18 856	15,7	358	8,8	4 617	10,3	2 202	12,5
Aleksandrów Kujawski	1946	437	1,1	4	0,4	5	—	152	4,5
	1956	755	1,0	2	0,2	—	—	94	1,1
	1965	1 191	1,1	—	—	178	0,5	101	0,7
	1970	1 882	1,6	—	—	682	1,5	108	0,6
Bydgoszcz	1946	1 642	4,3	107	10,0	103	0,8	—	—
	1956	4 241	5,8	42	3,4	1 299	5,2	8	0,1
	1965	5 639	5,4	57	2,4	2 500	6,5	4	—
	1970	7 558	6,3	71	1,8	3 257	7,2	37	0,2
Inowrocław	1946	4 518	11,8	31	2,9	38	0,3	1 320	39,2
	1956	3 978	5,4	116	9,4	494	2,0	53	0,6
	1965	8 564	8,2	159	6,9	868	2,3	1 624	12,0
	1970	7 004	5,9	213	5,2	963	2,1	1 725	9,8
Lipno	1946	429	1,1	—	—	88	0,7	—	—
	1956	717	1,0	33	2,7	94	0,4	—	—
	1965	1 177	1,1	—	—	315	0,8	—	—
	1970	1 814	1,5	—	—	638	1,4	40	0,2
Radziejów	1946	814	2,1	6	0,6	17	0,1	—	—
	1956	481	0,7	32	2,6	—	—	—	—
	1965	1 062	1,0	27	1,2	77	0,2	3	—
	1970	914	0,7	1	—	263	0,6	34	0,2
Rypin	1946	549	1,4	—	—	3	—	—	—
	1956	952	1,3	62	5,0	6	—	—	—
	1965	1 744	1,7	9	0,4	199	0,5	3	—
	1970	2 152	1,8	166	4,1	345	0,8	31	0,2
Włocławek	1946	1 687	4,4	—	—	88	0,7	—	—
	1956	2 196	3,0	50	4,1	—	—	—	—
	1965	4 115	4,0	20	0,9	65	0,2	—	—
	1970	3 195	2,7	29	0,7	144	0,3	107	0,6

Źródło: Opracowanie własne na podstawie: Rozmieszczenie przemysłu według województw i powiatów w latach 1946 i 1956, GUS, Warszawa 1960; Spis przemysłowy 1965, z. 7, Województwo bydgoskie, GUS, Warszawa 1967; Rocznik statystyczny województwa bydgoskiego 1971, WUS, Bydgoszcz 1971.

w przemyśle:

mineralnym		drzewno-papier- niczym		lekkim		spożywym		pozostałych	
osób	%	osób	%	osób	%	osób	%	osób	%
1 707	100,0	6 440	100,0	3 868	100,0	9 038	100,0	208	100,0
4 242	100,0	9 640	100,0	9 363	100,0	12 507	100,0	512	100,0
4 942	100,0	11 237	100,0	12 455	100,0	19 984	100,0	1 398	100,0
5 904	100,0	12 501	100,0	14 766	100,0	18 094	100,0	1 637	100,0
296	17,3	2 781	43,2	3 237	83,7	1 740	19,3	69	33,2
874	20,6	5 116	53,1	6 350	67,8	3 864	30,9	157	30,7
945	19,1	5 743	51,1	7 973	64,0	4 737	23,7	651	46,6
957	16,2	6 377	51,0	9 565	64,8	4 920	27,2	1 033	63,1
255	14,9	142	2,2	15	0,4	183	2,0	71	34,1
425	10,0	195	2,0	176	1,9	614	4,9	316	61,7
610	12,3	339	3,0	398	3,2	850	4,3	338	24,2
668	11,3	457	3,7	457	3,1	760	4,2	364	22,3
561	32,9	2 333	36,2	253	6,5	1 163	12,9	48	23,1
1 313	31,0	2 616	27,1	1 381	14,8	2 244	17,9	9	1,7
1 455	29,4	3 291	29,2	1 867	15,0	3 287	16,4	249	17,8
2 162	36,6	3 623	29,0	2 026	13,7	3 634	20,1	234	14,3
81	4,8	76	1,2	—	—	114	1,2	5	2,4
151	3,6	124	1,3	74	0,8	266	2,1	3	0,6
164	3,3	269	2,4	45	0,4	420	2,1	14	1,0
143	2,4	301	2,4	102	0,7	543	3,0	3	0,2
361	21,1	730	11,4	25	0,7	316	3,5	—	—
1 163	27,4	1 025	10,6	147	1,6	508	4,1	—	—
1 020	20,6	921	8,2	564	4,5	554	2,8	19	1,3
1 352	22,9	1 144	9,1	832	5,6	864	4,8	1	—
—	—	110	1,7	303	7,8	2 703	29,9	13	6,2
119	2,8	156	1,6	730	7,8	2 248	18,0	6	1,2
122	2,5	178	1,6	1 049	8,4	4 531	22,6	33	2,4
172	2,9	132	1,1	1 152	7,8	2 647	14,6	—	—
—	—	85	1,3	—	—	256	2,8	—	—
31	0,7	140	1,5	10	0,1	400	3,2	8	1,6
59	1,2	99	0,9	37	0,3	654	3,3	13	0,9
122	2,1	140	1,1	37	0,3	837	4,6	—	—
—	—	—	—	—	—	791	8,8	—	—
1	—	—	—	29	0,3	419	3,4	—	—
17	0,4	8	0,1	7	0,1	901	4,5	22	1,6
25	0,4	15	0,1	44	0,3	532	2,9	—	—
61	3,6	79	1,2	35	0,9	371	4,1	—	—
110	2,6	29	0,3	116	1,2	549	4,4	11	1,9
220	4,5	30	0,3	146	1,2	1 136	5,7	1	0,1
93	1,6	93	0,7	192	1,3	1 232	6,8	—	—
92	5,4	104	1,6	—	—	1 401	15,5	2	1,0
55	1,3	239	2,5	350	3,7	1 395	11,1	3	0,6
330	6,7	359	3,2	369	3,0	2 914	14,6	58	4,1
210	3,6	219	1,8	359	2,4	2 125	11,8	2	0,1

Ryc. 4. Wykres względnego wzrostu przemysłu subregionów Kujaw i ziemi dobrzyńskiej w latach 1946—1970
 1 — bydgoski, 2 — aleksandrowski, 3 — lipnowski, 4 — m. Inowrocław, 5 — rypiński, 6 — m. Włocławek, 7 — m. Bydgoszcz, 8 — włocławski, 9 — inowrocławski, 10 — radziejowski, 11 — średnie tempo rozwoju przemysłu

owników przemysłowych zwiększała się już znacznie wolniej, to przez wzrost wydajności pracy tempo rozwoju produkcji było coraz wyższe.

Uogólniając, w latach 1946—1970, gdy średni wskaźnik zatrudnienia w przemyśle całego badanego obszaru zwiększył się ze 100 do 311,6, najwyższy wskaźnik rozwoju charakteryzował subregiony: bydgoski (460,3), aleksandrowski (430,6), lipnowski (422,8) i rypiński (392,0). Szybszy od przeciętnego wzrost liczby pracowników przemysłowych miały także miasta Inowrocław (399,6), Włocławek (344,1) i Bydgoszcz (327,3). Wolniej aniżeli średnio w omawianym obszarze wzrastało zatrudnienie w przemyśle subregionów włocławskiego (189,4), inowrocławskiego (155,0) i radziejowskiego (112,3).

W wyniku zróżnicowanego tempa rozwoju przemysłu w poszczególnych jednostkach, te subregiony, w których liczba pracowników rosła szybciej aniżeli przeciętnie w całym przemyśle Kujaw i ziemi dobrzyńskiej, w latach 1946—1970 zwiększyły swój udział, natomiast te, w których tempo było wolniejsze od średniego, zmniejszyły swe znaczenie w strukturze przestrzennej przemysłu regionu.

W całym okresie powojennym niewątpliwie najważniejszym

ośrodkiem przemysłowym Kujaw i ziemi dobrzyńskiej była Bydgoszcz, w której zatrudnienie w przemyśle w latach 1946—1970 zwiększyło się z 20,8 tys. do 68,0 tys. pracowników, a udział z 54,1 do 56,9%. W przemyśle tego miasta dominującą rolę odgrywa przemysł elektromaszynowy, a kolejne miejsca zajmują przemysły: chemiczny, lekki, drzewno-papierniczy i spożywczy. Potencjał przemysłowy pozostałych miast i subregionów jest dużo mniejszy.

Drugi pod względem wielkości ośrodek przemysłowy jakim jest Włocławek w 1970 r. skupiał 18,9 tys. zatrudnionych, tj. 3,5 raza mniej niż przemysł Bydgoszczy, a jego udział w strukturze przestrzennej regionu wynosił 15,7%. Struktura gałęziowa przemysłu Włocławka jest bardziej wyrównana, a do najlepiej rozwiniętych przemysłów w tym mieście należą: elektromaszynowy, spożywczy, drzewno-papierniczy, chemiczny, mineralny i lekki, których udział w przemyśle miasta w 1970 r. przekraczał 10%.

O połowę mniejszy potencjał od Włocławka posiada przemysł Inowrocławia, zatrudniający 8,2 tys. osób, czyli 6,9% pracowników przemysłowych regionu. W tym mieście ponad 60% zatrudnionych skupiają dwa przemysły, a mianowicie chemiczny i elektromaszynowy.

Charakterystycznym zjawiskiem jest fakt, że kolejne trzy miejsca pod względem liczby zatrudnionych w przemyśle zajmują subregiony otaczające wyżej wymienione miasta. Na czwartym miejscu w strukturze przestrzennej przemysłu Kujaw i ziemi dobrzyńskiej znajduje się bowiem subregion bydgoski (6,3%), posiadający najlepiej rozwinięte przemysły: elektromaszynowy, mineralny i drzewno-papierniczy, następnie subregion inowrocławski (5,9%), z najbardziej rozwiniętym przemysłem spożywczym, chemicznym i lekkim oraz subregion włocławski (2,7%), w którym zdecydowanie dominuje przemysł spożywczy.

Pozostałe subregiony mają dużo mniejsze znaczenie w potencjale przemysłowym badanego obszaru. Liczba pracowników przemysłowych w 1970 r. wahała się w nich od 914 osób w radziejowskim do 2152 w rypińskim, a ich udziały w strukturze przestrzennej przemysłu regionu odpowiednio od 0,7% do 1,8%. Struktura gałęziowa przemysłu tych subregionów charakteryzuje się wysokim stopniem specjalizacji, ponieważ ponad połowa pracowników przemysłowych jest tam zatrudniona tylko w dwóch grupach przemysłu. W podregionach: radziejowskim, lipnowskim i rypińskim na pierwszym miejscu znajduje się przemysł spożywczy, a na drugim elektromaszynowy, natomiast w subregionie aleksandrowskim kolejność tych przemysłów jest odwrotna.

Porównując znaczenie poszczególnych miast i subregionów w 1946 r. i 1970 r., zauważyć można, iż w tym czasie nie nastąpiły zasadnicze zmiany w strukturze przestrzennej przemysłu (tab. 2). Dowodzi to, że proces rozwoju przemysłowego Kujaw i ziemi do-

brzyńskiej w Polsce Ludowej był stosunkowo równomierny i obejmował cały ten obszar.

Istotne zmiany w latach 1946—1970 zaszły natomiast w poziomie uprzemysłowienia miast i subregionów, czego główną przyczyną był znacznie szybszy wzrost zatrudnionych w przemyśle aniżeli liczby mieszkańców. W efekcie tego w 1970 r. na 1000 mieszkańców badanego terenu w przemyśle zatrudnionych było 130 osób, a na 100 km² powierzchni przypadało 1614 pracowników przemysłowych²⁰. Dla porównania, w tym samym czasie odpowiednie wskaźniki uprzemysłowienia dla Polski były niższe i wynosiły 127 i 1303 osoby.

*
*
*

Przeprowadzona ogólna analiza rozwoju i zmian strukturalnych przemysłu na Kujawach i ziemi dobrzyńskiej w latach 1946—1970 dowodzi, że w przemyśle tego obszaru zaszły w tym czasie istotne przeobrażenia. Potencjał przemysłowy mierzony liczbą zatrudnionych wzrósł tu ponad trzykrotnie, a do najdynamiczniej rozwijających się należały nowoczesne branże przemysłu chemicznego, lekkiego i elektromaszynowego. Znaczące przemiany dokonały się też w asortymencie, jakości i nowoczesności produkowanych wyrobów. Mniejsze przeobrażenia zaszły natomiast w rozmieszczeniu potencjału przemysłowego.

Niniejszy artykuł nie wyczerpuje problematyki rozwoju przemysłu Kujaw i ziemi dobrzyńskiej. Przemysł tego obszaru wymaga dalszych szczegółowych badań, tym bardziej, że główne jego gałęzie, a zwłaszcza przemysły, chemiczny, spożywczy, mineralny i lekki, mają tu dobre warunki dalszego rozwoju.

²⁰ Wszystkie przedstawione wskaźniki obliczone zostały przez autora na podstawie danych zawartych w tab. 1 i 2.

Wojciech Kosiedowski (Toruń)

WARUNKI ROZWOJU I LOKALIZACJI PRZEMYSŁU W WOJEWÓDZTWIE WŁOCŁAWSKIM

W przemianach struktury społeczno-gospodarczej całego kraju i poszczególnych regionów szczególna rola przypada przemysłowi, który jest działem wywierającym decydujący wpływ na ogólną dynamikę i kształtowanie się procesów gospodarczych, stanowiąc jednocześnie podstawowy czynnik zmian układów przestrzennych. Rozwój przemysłu i jego rozmieszczenie na danym terytorium jest przede wszystkim (choć nie wyłącznie) konsekwencją polityki lokalizacyjnej prowadzonej przez władze różnych szczebli. Nie ulega wątpliwości, że polityka ta — jak każde działanie racjonalne — opierać się winna na przesłankach wynikających z obiektywnej analizy istniejących warunków i możliwości. Kryteria racjonalności są jednak zmienne, zależne od punktu widzenia działającego podmiotu.

W naszej praktyce politykę rozwoju i lokalizacji przemysłu kształtują władze centralne i wojewódzkie. Wzajemne między nimi stosunki nie zawsze układają się bezkonfliktowo. Niemniej jednak władza regionalna winna być liczącym się partnerem w dialogu lokalizacyjnym z władzą centralną, a znaczenie jej zapewne będzie wzrastać. Tymczasem badania i studia w zakresie rozwoju przemysłu prowadzone są głównie z punktu widzenia centralnego decydenta, a ujęcie problemu od strony władzy regionalnej należy do rzadkości. Dotyczy to zwłaszcza obszarów słabiej uprzemysłowionych i nie dysponujących własnymi ośrodkami naukowymi, w tym również i województwa wrocławskiego. Literatura omawiająca rozwój i lokalizację przemysłu w tym województwie jest bardzo uboga, przy czym większość pozycji ma charakter retrospektywnego opisu i odnosi się do obszaru znacznie większego niż to województwo (np. do województwa bydgoskiego sprzed reformy administracji w 1975 r. lub tzw. regionu pomorsko-kujawskiego). Spośród szerszych i pogłębionych tego rodzaju opracowań należy wymienić prace S. L. Bagdzińskiego, W. Czarneckiego i A. Mykaja¹.

¹ Patrz: S. L. Bagdziński, *Rozwój przemysłu we Wrocławku w latach 1945—1972*, Ziemia Kujawska, t. IV, 1974; W. Czarnecki, *Rola przemysłu w kształtowaniu przestrzennym aglomeracji dolnej Wisły*, Bydgoszcz 1979; A. Mykaj, *Realizacja polityki rozmieszczenia przemysłu na przykładzie regionu bydgoskiego*, Bydgoszcz 1976.

Warunki rozwoju i lokalizacji przemysłu w regionie

Rozwój przemysłu w regionie opierać się winien na wszechstronnym i optymalnym z ogólnospołecznego punktu widzenia wykorzystaniu istniejących na danym obszarze warunków i możliwości, które przybierać mogą bardzo zróżnicowany charakter, a przede wszystkim: polityczno-ustrojowy, ekonomiczny, społeczny i geograficzno-przyrodniczy. W procesie rozwoju regionalnego są one źródłem czynników, dzięki którym w przemyśle regionu zachodzą ilościowe oraz jakościowo-strukturalne przekształcenia². Uzewnętrzniają się one z jednej strony w rozbudowie i modernizacji bazy materiałno-technicznej przemysłu, z drugiej zaś w wynikających stąd ilościowych i jakościowych zmianach w strukturze produkcji, w jej stosunkach i metodach.

W polskiej literaturze ekonomicznej i ekonomiczno-geograficznej znaleźć można różne propozycje, które stanowią mogą podstawę uporządkowania czynników rozwoju przemysłu³. Wydaje się, że najważniejsze jest ujmowanie tych czynników w następującym układzie czterech grup:

A. Czynniki naturalne, a zwłaszcza: położenie geograficzne, surowce, warunki wodno-ściekowe, warunki glebowe i klimatyczne.

B. Czynniki społeczno-polityczne: kierunki polityki gospodarczej państwa, aktywność władz terenowych (skłonność do inicjatywy społecznej i inwencji), zasoby siły roboczej i jej szeroko rozumiane kwalifikacje (łącznie z tradycjami wytwórczymi i kulturowymi).

C. Czynniki ekonomiczne: zainstalowany majątek produkcyjny, infrastruktura społeczna i techniczno-ekonomiczna, powiązania rynkowe.

D. Czynniki techniczno-organizacyjne: poziom techniki, technologii i organizacji, możliwości kooperacji i specjalizacji, korzyści aglomeracji.

Rozwój przemysłu wiąże się bardzo ściśle z polityką lokalizacyj-

² Zmiany tylko ilościowe określa się na ogół mianem „wzrostu”, zaś zmiany ilościowe i jakościowo-strukturalne (zachodzące jednocześnie) jako „rozwój”. Szerzej powyższą kwestię omawia K. Secomski (patrz tego autora: *Elementy polityki ekonomicznej*, Warszawa 1972, s. 67–70).

³ Patrz m.in.: C. Bielecki, *Ekonomika i planowanie rozwoju regionów*, Warszawa 1974; S. G. Kozłowski, *Przesłanki strategii ekonomicznego rozwoju regionu*, Lublin 1974; T. Mrzygłód, *Przestrzenne zagospodarowanie Polski*, Warszawa 1971; M. Opalió, *Mierniki rozwoju regionów*, Warszawa 1972; B. Prandecka, *Wzrost gospodarczy Polski w układzie przestrzennym*, Warszawa 1969; *Struktura przestrzenna gospodarki narodowej Polski*, pod red. S. Berezowskiego, Warszawa 1971.

na⁴, która uwzględniać musi czynniki lokalizacji o odpowiednio wyważonej i w miarę możliwości skwantyfikowanej sile oddziaływania. Literatura dotycząca tego problemu jest bardzo bogata⁵. Podkreśla się w niej często pionierskie znaczenie podstaw teorii lokalizacji stworzonych przez A. Webera, który pojęcie czynnika lokalizacji rozumiał jako: „rodzaj wyraźnie określonej korzyści, która powstaje w działalności gospodarczej, kiedy ta działalność występuje w danym miejscu, lub ogólniej, w danym rodzaju miejsc”⁶.

Tak rozumiane czynniki lokalizacji przemysłu są niezwykle różnorodne i wzajemnie ze sobą powiązane, a liczba ich jest bardzo wielka. Dlatego też w miarę pełna ich klasyfikacja jest zadaniem trudnym i, jak słusznie zauważył S. A. Nikołajew, „uwzględnienie wszystkich czynników nigdy nie będzie możliwe”⁷. Niezbędne zatem staje się wyodrębnienie tych spośród nich, których podstawowe znaczenie nie budzi wątpliwości. Przede wszystkim należą do nich zasoby regionalne, już wykorzystywane bądź możliwe do wykorzystania w przyszłości. Część z nich stanowią elementy środowiska naturalnego, inne zaś, to czynniki wynikające ze stosunków demograficznych oraz z zainstalowanych sieci infrastruktury techniczno-ekonomicznej. Można je ująć w następujących trzech grupach:

A. Zasoby naturalne (położenie geograficzne, surowce, warunki wodno-ściekowe, klimat i in.),

B. Zasoby reprezentowane przez ludność (wielkość i struktura siły roboczej, kwalifikacje ludności, tradycje),

C. Zasoby stworzone przez człowieka (sieć dróg, elektroenergetyka, gazownictwo i ciepłownictwo, inne elementy infrastruktury techniczno-ekonomicznej).

Wyliczenie to nie może pretendować do miana wyczerpującej klasyfikacji nawet najważniejszych z czynników lokalizacji przemysłu. Warto jednak podkreślić, że obejmuje ono te spośród nich, które stosunkowo łatwo poddają się kwantyfikacji (w przeciwieństwie np. do czynników społeczno-politycznych czy organizacyj-

⁴ „Podjęcie decyzji gospodarczej, której celem jest powiększenie istniejącej lub uruchomienie nowej produkcji, zawsze oznacza dokonanie określonej decyzji lokalizacyjnej, czyli stwarza konieczność wyboru konkretnego miejsca (z reguły spośród wielu możliwych), do którego kierowane są odpowiednie środki”, S. M. Zawadzki, *Analiza struktury przestrzennej przemysłu Polski Ludowej*, Studia KPZK PAN, t. 10, Warszawa 1965, s. 5.

⁵ Patrz min.: I. Fierla, *Geografia przemysłu Polski*, Warszawa 1975; E. M. Hoover, *Lokalizacja działalności gospodarczej*, Warszawa 1961; *Kryteria lokalizacji zakładów przemysłowych. Przemiany i problemy*, Biuletyn KPZK PAN, z. 45, Warszawa 1967; A. Lösch, *Gospodarka przestrzenna. Teoria lokalizacji*, Warszawa 1961; Z. Prochowski, *Lokalizacja zakładu przemysłowego. Problemy teorii*, Łódź 1965.

⁶ A. Weber, *Über den Standort der Industrien*, Tübingen 1909, s. 16.

⁷ S. A. Nikołajew, *Uproszczone metody analizy regionalnej*, Instytut Planowania, Materiały Informacyjne nr 17, Warszawa 1969, s. 7.

nych). Jest to bardzo ważne z punktu widzenia możliwości zastosowania ilościowych metod badawczych.

Analiza czynników lokalizacji przemysłu wymaga znajomości pojęć i metod właściwych nie tylko dyscyplinom ekonomicznym, lecz także przyrodniczym i technicznym. Pozwalać ona musi na zastosowanie właściwych wskaźników, oddających specyfikę poszczególnych czynników, co jest niezbędne dla ich bilansowania. Zasadniczą trudnością metodyczną jest jednak syntetyczne ich ujmowanie w sposób zagregowany i zintegrowany. Stosuje się w tym zakresie różne rozwiązania, które ogólnie można ująć w dwóch grupach:

- tradycyjne metody uogólniania, jak: opisowa (wskaźnikowa)⁸ i kartograficzna⁹,
- metody ilościowe wypracowane przez statystykę matematyczną, jak: zespoły metod taksonomicznych¹⁰ i analizy czynnikowej¹¹.

Każda z powyższych metod odznacza się pewnymi wadami i zaletami, każda też posiada zwolenników i przeciwników. Nie sposób tutaj szczegółowo te kwestie referować. Trzeba jednak podkreślić, że metody zaliczone do drugiej grupy wymagają niezbędnie precyzyjnej kwantyfikacji czynników lokalizacji, co nasuwa w praktyce bardzo poważne trudności, bądź nawet uniemożliwia ich zastosowanie z co najmniej dwóch względów:

- wiele z tych czynników ma charakter niewymierny, a wywiera

⁸ Potrzebę opracowania systemu syntetycznych wskaźników ekonomicznych, które przedstawiałyby w sposób kompleksowy stopień oddziaływania różnych warunków regionalnych na produkcję przemysłową podkreśla m.in. A. Probst, *Problemy rozmieszczenia przemysłu socjalistycznego*, Warszawa 1974, s. 44—50. Autor ten stwierdza, że wobec niedostatków metodyki oceny poszczególnych czynników, realizacja tego zadania jest niezwykle trudna. Niemniej jednak podejmowane w tym zakresie wysiłki badawcze przyniosły interesujące rozwiązania, wśród których wyróżnia się metoda tzw. ofert lokalizacyjnych, przedstawiona w pracy: M. Opałło, *Programowanie rozmieszczenia przemysłu a wybór lokalizacji inwestycji*, Prace Instytutu Planowania nr 49, Warszawa 1978, s. 45—46.

⁹ Szczegółowe omówienie metody kartograficznej w badaniach gospodarczych zawiera praca L. Ratajskiego, *Metodyka kartografii społeczno-gospodarczej*, Warszawa 1973.

¹⁰ Bliższe wiadomości na temat tych metod zawiera artykuł M. Stycznia, *Ogólna charakterystyka metod taksonomicznych*, Wiadomości Statystyczne 8/1971. Szczególnym uznaniem spośród nich cieszy się tzw. metoda Perkala (normalizacji), omówiona m.in. w artykule Z. Szymli; *O metodzie klasyfikacji uprzemysłowienia powiatów (na przykładzie województwa krakowskiego)*, Gospodarka Planowa 7/1971. Zob. także: A. Fajferek, *Mierniki i metody badań statystycznych w zakresie oceny poziomu gospodarki regionów*, [W:] *Mierniki rozwoju regionów*, GUS, Warszawa 1969.

¹¹ Teoretyczne podstawy metody analizy czynnikowej omówione zostały w pracach: *Przestrzenne zróżnicowanie rozwoju społeczno-gospodarczego. Próba badania dynamicznego metodą analizy czynnikowej*, GUS, Warszawa 1971; *Przestrzenne zróżnicowanie warunków bytowych ludności. Próba badania dynamicznego metodą analizy czynnikowej*, GUS, Warszawa 1971. Zob. także Z. Chojnicki, T. Czyż, J. Parysek, W. Ratajczak, *Badanie przestrzennej struktury społeczno-ekonomicznej Polski metodami czynnikowymi*, Warszawa—Poznań 1978.

niekiedy decydujący wpływ na procesy lokalizacji przemysłu w regionie,

- kwantyfikacja szeregu czynników ze swej istoty mierzalnych napotyka na poważne przeszkody wynikające z braków w materiale statystycznym.

Z kolei metodom tradycyjnym zarzuca się, że najbardziej nawet syntetyczny opis większej liczby jednocześnie badanych czynników zawierać musi wiele nieporównywalnych wskaźników techniczno-ekonomicznych. Przy dużej liczbie zmiennych korzystanie z tablic lub map prezentujących te wskaźniki nie daje możliwości skutecznego analizowania rozkładów i sposobów powiązania ich w przestrzeni. Mnożenie takich prezentacji prowadzi do znacznej utraty percepcji informacji. Jednocześnie większa liczba konfrontowanych elementów utrudnia porównania wizualne i nie pozwala na obiektywne określenie współzależności między nimi¹².

Pomimo tych zastrzeżeń metody opisowe są szeroko stosowane, ponieważ pozwalają one uwzględnić w analizie czynniki niemierzalne i wykorzystać niekompletne dane statystyczne. Z uwagi na te ich zalety będą one wykorzystane również i w niniejszym opracowaniu.

Analiza ważniejszych czynników rozwoju i lokalizacji przemysłu

1. Czynniki naturalne

1) Surowce mineralne

Jednym z najważniejszych czynników rozwoju i lokalizacji przemysłu są surowce mineralne. B. Krupiński stwierdza, że: „surowce rządzą światem, stanowiąc podstawowe tworzywo dla rozwoju przemysłu, który z kolei jest podstawą rozwoju cywilizacji świata”¹³.

Województwo wrocławskie, przykryte w przeważającej części warstwą utworów dyluwialnych, należy pod względem występowania surowców mineralnych do najmniej zasobnych regionów w kraju. Spośród surowców eksploatowanych na uwagę zasługują w zasadzie jedynie surowce ilaste ceramiki budowlanej oraz wody mineralne. Pierwsze z nich występują na obszarze województwa dość powszechnie (podobnie jak w całym kraju) w różnych formacjach geologicznych, głównie jednak w trzecio- i czwartorzędzie. Zalicza się do nich: gliny, iły, łupki ilaste i inne pokrewne skały.

¹² Pogląd ten podzielają m.in. J. B. Racine i H. Reymond, *Analiza ilościowa w geografii*, Warszawa 1977, s. 108–109.

¹³ B. Krupiński, *Rodzime surowce mineralne w gospodarce Polski*, Katowice 1971, s. 35.

Surowce te używane są do produkcji cegły pełnej, dziurawki, klinieru, dachówek, rurek drenarskich itp. Jakość ich jest bardzo różnicowana, co przejawia się w różnym stopniu plastyczności oraz zawartości zanieczyszczeń. Do najbardziej wartościowych należą ility trzeciorzędowe mioceny i plioceny. Większe, udokumentowane ich złoża zlokalizowane są w okolicach Włocławka oraz w rejonie Lipna i Rypina. Łączne zasoby bilansowe wszystkich surowców ilastych ceramiki budowlanej w województwie według stanu na 1 I 1976 r. wynosiły 15 857 tys. m³. Obecne wydobycie ich sięga rocznie 18 tys. m³, a na lata 1990—1995 przewiduje się wydobycie około 139 tys. m³ rocznie.

Poważnym bogactwem województwa są wody mineralne, związane z cechsztyńską formacją solonośną. Są to solanki i wody siarczanowe eksploatowane dla celów leczniczych w Ciechocinku i Wieniucu Zdroju. Niektóre z nich mają temperaturę podwyższoną do 40°C (termy) i ze względu na szczególnie cenne właściwości fizykochemiczne umożliwiają rozwój lecznictwa uzdrowiskowego.

Surowcem, który w bardziej odległej przyszłości może mieć duże znaczenie dla rozwoju przemysłu województwa, jest sól kamienna. Poza zastosowaniem w gospodarstwie domowym odgrywać ona może znaczną rolę w przemyśle chemicznym. Duże jej pokłady występują w wysadzie solnym w rejonie Lubienia Kujawskiego. Zbadane tutaj zasoby bilansowe tego surowca ocenia się na 2491 mln t. Eksploatacja ich możliwa byłaby po wybudowaniu kopalni, czego jednak nie przewiduje się do 1995 roku.

Ponadto występują na obszarze województwa pewne surowce energetyczne: węgiel brunatny i torf. Pierwszy z nich zalega w okolicach Włocławka i Radziejowa pod przykryciem utworów młodszycich. Z uwagi na niekorzystne warunki geologiczne, mianowicie małą miąższość pokładów, dużą głębokość zalegania i niekorzystne stosunki wodne złoża te nie nadają się do eksploatacji. Pewne ilości torfu spotyka się w dolinach rzecznych oraz na terenie zarośniętych jezior. Dawniej był on wydobywany sposobem gospodarczym i służył dla celów opałowych, obecnie zaś jego znaczenie gospodarcze jest minimalne.

Podkreślić trzeba, że stopień rozpoznania geologicznego obszaru województwa jest, jak dotychczas, niewielki.

2) Zasoby wodne

W przemyśle woda spełnia potrójną rolę: źródła energii, surowca i materiału pomocniczego, stąd też zasoby wodne wywierają ogromny i stale rosnący wpływ na lokalizację przemysłu. Wody występować mogą w dwóch systemach: jako powierzchniowe (płynące i stojące) i podziemne (zaskórne i gruntowe).

W pierwszym systemie mieszczą się wszystkie ciekły naturalne

i sztuczne, jeziora i inne zbiorniki wodne¹⁴. W województwie wrocławskim łączna ich powierzchnia wynosi około 11 250 ha, co stanowi 2,55% całej powierzchni województwa. Prawie cały obszar województwa położony jest w dorzeczu Wisły. Rzeka ta jest głównym i bardzo obfitym źródłem wody. Jej szerokość waha się od 300—500 m, przeciętna głębokość 3—5 m, a średnioroczny przepływ wody w przekroju hydrometrycznym Włocławka wynosi 933 m³/sek. Stopień wykorzystania wysokiej dyspozycyjności Wisły uzależniony jest jednak od zasadniczej poprawy czystości jej wód. Obecnie Wisła prowadzi wody poniżej III klasy czystości. Ważniejsze dopływy Wisły w granicach województwa, to: Zgłowiączka, Tażyna i Mień. Są to niewielkie, silnie na ogół zanieczyszczone cieki, spośród których największym jest uchodząca do Wisły we Włocławku Zgłowiączka (średnioroczny przepływ wody przy ujściu tej rzeki wynosi 3,5 m³/sek). Potencjalnie stanowić ona mogłaby źródło wody pitnej dla rozrastającego się szybko wrocławskiego zespołu osadniczego. Łącznie średnioroczny przepływ wody w rzekach województwa wrocławskiego wynosi nieco ponad 1000 m³/sek.

W znacznie mniejszym stopniu mogą być wykorzystywane dla celów przemysłowych wody powierzchniowe stojące. Ich zasobność szacuje się na około 210 mln m³ wody.

W zakresie wód podziemnych notuje się brak dostatecznego rozeznania. Spotyka się je prawie na całym obszarze województwa, jakkolwiek analiza warunków hydrogeologicznych wskazuje na duże zróżnicowanie tego obszaru pod względem głębokości zalegania tych wód, miąższości warstwy wodonośnej, liczby poziomów wodonośnych oraz wydajności z istniejących ujęć. Na ogół uważa się, że największymi możliwościami retencyjnymi wody podziemnej charakteryzują się obszary zbudowane z piasków i żwirów, odznaczające się intensywną infiltracją wód opadowych. Zalicza się do nich większe doliny rzeczne, sandry i niektóre obszary wysoczyzn morenowych. Zasoby wód podziemnych możliwych do wykorzystania w sposób ciągły orientacyjnie szacuje się na terenie województwa na 60—200 mln m³/rok.

3) Surowce pochodzenia rolniczego i leśnego

Województwo wrocławskie charakteryzuje się korzystnym układem warunków glebowo-klimatycznych, które predestynują rolnictwo do prowadzenia na znacznych obszarach intensywnej gospodarki rolnej. Powierzchnia użytków rolnych wynosi 319,9 tys. ha, co stanowi 72,7% obszaru województwa. W większości są to użytki o bardzo wysokiej przydatności dla rolnictwa. Zajmują one ok.

¹⁴ Charakterystykę wód powierzchniowych województwa bydgoskiego w starych granicach, które obejmowały m.in. prawie całe obecne województwo wrocławskie, zawiera praca T. Celmera i Z. Churskiego, *Wody, [W:] Województwo bydgoskie. Krajobraz, dzieje, kultura, gospodarka*, Poznań—Toruń 1973, s. 36—42.

164 tys. ha w gminach: Bądkowo, Brześć Kujawski, Brzuze, Chocień, Dobre, Dobrzyń n. Wisłą, Kikół, Lubraniec, Osiećciny i Radziejów. Użytki te winny podlegać konsekwentnej ochronie przed zajmowaniem ich na cele nierolnicze.

Rolnictwo województwa wrocławskiego cechuje się w użytkowaniu ziemi bardzo wysokim udziałem gospodarki indywidualnej, który wynosi 92,2% oraz dużym udziałem pracochłonnych kierunków produkcji (zbiory buraków cukrowych w województwie stanowią 5,1% zbiorów ogólnokrajowych). Pod względem produkcji rolnej województwo zajmuje średnią pozycję w skali kraju, przekraczając nieznacznie wskaźniki w zakresie produkcji roślinnej przy nieco niższej od średniej krajowej produkcji zwierzęcej. Ogólną orientację w tym względzie pozwalają zdobyć dane zamieszczone w tabeli 1.

Tabela 1

Ważniejsze wskaźniki produkcji rolniczej w województwie wrocławskim i w Polsce w 1977 r.

Wyszczególnienie	Województwo	Polska	% Wojew. Polska
1. Produkcja globalna rolnictwa ogółem w zł/1 ha			
użytków rolnych	33 063	34 194	96,7
w tym: produkcja roślinna	18 398	18 137	101,4
produkcja zwierzęca	14 665	16 057	91,3
2. Produkcja towarowa rolnictwa ogółem w zł/1 ha			
użytków rolnych	18 203	28 271	89,8
w tym: produkcja roślinna	7 486	7 098	105,5
produkcja zwierzęca	10 717	13 173	81,4
3. Skup produktów rolnych w tys. zł/100 ha użytków rolnych	1 921	1 795	107,0

Źródło: Obliczono na podstawie danych z Rocznika Statystycznego GUS 1979 i Rocznika Statystycznego Województwa Wrocławskiego 1979.

Z punktu widzenia możliwości rozwojowych przemysłu niezwykle istotne jest słabe powiązanie produkcji rolniczej województwa z przemysłem spożywczym. Przejawia się ono w nadwyżce niektórych surowców pochodzenia rolniczego wysyłanej w celu przetwórstwa przemysłowego do województw ościennych (ziemiaki, buraki cukrowe, żywiec) przy jednoczesnym niedoborze innych, które sprowadza się z województwa bydgoskiego i toruńskiego (warzywa i owoce, mleko). Przyczyną tego jest niewłaściwa organizacja skupu i niedorozwój przemysłu spożywczego.

Podkreślenia wymagają także zmiany, jakie przewiduje się w nadchodzących latach w zakresie struktury agrarnej i we władaniu ziemią. Zakłada się zwiększenie średniej wielkości gospodarstwa indywidualnego z 6,4 ha do 10 ha. Wpłynąć to winno w istotnym stopniu na poprawę towarowości produkcji rolniczej, a tym

samym na znaczne powiększenie zaplecza surowcowego przemysłu spożywczego.

Miejscowe surowce pochodzenia leśnego nie mogą stanowić znaczącego czynnika rozwoju przemysłu, bowiem Włocławskie odznacza się jednym z najniższych w kraju wskaźnikami lesistości, wynoszącym 15,6% powierzchni ogólnej (przy średniej krajowej 27,7%). Ponadto trzeba dodać, że ok. 15% lasów województwa (9,9 tys. ha) podlega ograniczeniom w eksploatacji ze względu na ochronę ujęć wody, stref uzdrowiskowych, rezerwatów itp., a ok. 14% lasów (9,5 tys. ha w rejonie Włocławka) uległo degradacji wskutek niszczącego oddziaływania przemysłu. Pozyskanie grubizny na terenie województwa wynosi ok. 130 tys. m³ rocznie, co stanowi zaledwie 0,6% pozyskania ogólnokrajowego.

2. Siła robocza

Jednym z najważniejszych czynników rozwoju i lokalizacji przemysłu są zasoby ludzkie. Niezbędne jest więc przeanalizowanie aktualnego stanu i struktury ludności i zatrudnienia oraz przewidywanych w tym zakresie zmian. Istniejącej geografii siły roboczej nie należy jednak przeceniać, gdyż jest to czynnik mobilny, a migracja ludności jest nie tylko możliwa, ale także, pod warunkiem zachowania odpowiednich proporcji, pożyteczna. Stwierdza to m.in. J. Pajestka, który zauważył, że: „migracja ludności, która jest formą mobilności społecznej — jeżeli rozwijana jest w rozsądnych granicach — jest na ogół czynnikiem sprzyjającym postępowi społeczno-ekonomicznemu”¹⁵.

Ludność województwa włocławskiego liczyła według stanu na koniec 1978 r. 412,3 tys. osób. Stanowi to 1,2% ludności całego kraju. W latach 1970—1978 liczba ludności w województwie wzrosła o 4,2%, podczas gdy w całym kraju wzrost ten wyniósł 7,3%. Tempo wzrostu liczby ludności w województwie było więc dość znacznie niższe od średniej krajowej, głównie z powodu ujemnego salda migracji stałych. W miastach zamieszkuje 167,9 tys. osób, co stanowi 40,7% ogółu mieszkańców województwa (w całym kraju 57,5%). Stopień urbanizacji województwa jest więc niski i znacznie ustępuje średniej krajowej.

Podstawowe dane o ludności województwa w latach 1970—1978 zawiera tabela 2.

Liczba ludności w poszczególnych jednostkach administracyjnych jest bardzo zróżnicowana. Największą jednostką osadniczą jest stolica województwa — Włocławek, liczący w 1978 r. 97,3 tys. mieszkańców, co stanowi 23,6% ludności województwa. Inne większe miasta, to: Lipno (12,1 tys. mieszk.), Rypin (11,5 tys. mieszk.),

¹⁵ J. Pajestka, *Zmiany w planowaniu a rozwój regionów*, Gospodarka i Administracja Terenowa, 1/1967.

Tabela 2

Ludność województwa wrocławskiego w latach 1970—1978
Stan w dniu 31 XII

Lata	Liczba ludności w tysiącach			Liczba kobiet na 100 mę- czyzn	Udział ludności miejskiej w %	Ludność na 1 km ²
	ogółem	miasta	wieś			
1970	395,7	141,0	254,7	105	35,6	90
1975	403,3	156,6	246,7	106	38,8	92
1978	412,3	167,9	244,4	105	40,7	94

Źródło: Rocznik Statystyczny Województwa Wrocławskiego 1979.

Aleksandrów Kujawski i Ciechocinek (po 10,6 tys. mieszk.). Pozostałe miasta są bardzo małymi, kilkutyśiecznymi ośrodkami.

Struktura ludności według wieku jest w województwie nieco korzystniejsza niż średnio w kraju. Odsetek ludności młodej w wieku do 29 lat włącznie wynosi w województwie 53,5⁰/₀ (w kraju 51,9⁰/₀), a w tym ludności w wieku do 19 lat włącznie 36,1⁰/₀ (w kraju 32,7⁰/₀). W związku z tym udział ludności w starszych grupach wieku jest w województwie odpowiednio niższy niż przeciętnie w kraju.

Z punktu widzenia możliwości rozbudowy przemysłu szczególnie ważne są dane o zasobach pracy. W województwie liczba ludności w wieku produkcyjnym (kobiety w wieku 18—59 lat i mężczyźni w wieku 18—64 lata) wynosiła w 1977 r. 227 tys. osób, z tego na miasta przypadało 98 tys. osób, a na wieś 129 tys. osób. Na 100 osób w wieku produkcyjnym przypadało w województwie 79,5 osoby w wieku nieprodukcyjnym (w kraju 68,9 osoby). W prognozach demograficznych przewiduje się, że liczba ludności województwa wzrośnie do 1990 r. do 440 tys. osób, a zasoby pracy w tym samym okresie do 243 tys. osób. Po uwzględnieniu ujemnego salda migracji stałej i wahadłowej oraz częściowej dezaktywizacji kobiet w okresie macierzyństwa przewiduje się, że przyrost dyspozycyjnych zasobów pracy do r. 1990 wynosić będzie od 7 do 13 tys. osób.

Ogólne zatrudnienie w gospodarce województwa wrocławskiego wynosiło w 1977 r. ok. 207,8 tys. osób, w tym na rolnictwo przypadało około 52⁰/₀. Wysoki udział zatrudnionych w rolnictwie nasuwa wniosek o możliwości przesunięcia części zasobów pracy do pozarolniczych działów gospodarki, przede wszystkim do usług rolniczych. Zatrudnienie w gospodarce uspołecznionej wynosiło według stanu na koniec 1978 r. 108 tys. osób, co w stosunku do całego kraju stanowi 0,88⁰/₀. Na 1000 ludności liczba zatrudnionych w gospodarce uspołecznionej województwa wynosiła 262 osoby (w kraju 349 osób). Działem o największym udziale w tym zatrudnieniu jest

przemysł (33,9%), jednak udział województwa w zatrudnieniu w przemyśle całego kraju wynosi zaledwie 0,7%. Na 1000 ludności w przemyśle województwa pracuje 87 osób (w kraju 138 osób). Charakterystyczną cechą jest silna koncentracja zatrudnienia w stolicy województwa, na którą przypada 46,8% zatrudnienia w gospodarce uspołecznionej województwa i 65,5% zatrudnionych w przemyśle.

Istotnym czynnikiem rozwoju i lokalizacji przemysłu są kwalifikacje siły roboczej. Celowe jest w związku z tym zapoznanie się z poziomem wykształcenia zatrudnionych w gospodarce województwa. Podstawowe dane z tego zakresu prezentuje tabela 3.

Tabela 3

Pracownicy pełnozatrudnieni w gospodarce uspołecznionej województwa wrocławskiego i Polski według poziomu wykształcenia w 1978 r. w odsetkach

Wyszczególnienie	Ogółem	W tym z wykształceniem			
		wyższym	polic. i śred. zawod.	śred. ogólnoksz.	zasad. zawodowym
Ogółem — województwo	100,0	4,8	18,5	7,4	21,1
Polska	100,0	7,3	19,0	6,3	23,2
Przemysł — województwo	100,0	2,6	13,3	5,1	26,5
Polska	100,0	3,6	15,1	4,1	29,5

Źródło: Obliczono na podstawie danych z Rocznika Statystycznego 1979. GUS i Rocznika Statystycznego województwa wrocławskiego 1979.

Z danych tej tablicy szczególnie zwraca uwagę niski udział zatrudnionych z wykształceniem wyższym w województwie w porównaniu ze średnią krajową. Przewidywany wzrost zapotrzebowania na kadrę z takim wykształceniem wymagać będzie nieomal podwojenia do 1990 r. jej liczebności, aby osiągnąć wskaźnik 70 pracowników z wykształceniem wyższym na 1000 zatrudnionych.

3. Zagospodarowanie przemysłowe i infrastruktura transportowa

Jak wynika z poprzednio prowadzonych rozważań, województwo wrocławskie należy do regionów o słabym w skali kraju poziomie uprzemysłowienia. Świadczą o tym także wskaźniki dotyczące środków trwałych. Wartość brutto tych środków w przemyśle województwa wynosiła w 1978 r. 13 722 mln zł, co stanowi 0,6% w stosunku do przemysłu całego kraju. W przeliczeniu na 1 mieszkańca wartość ta wynosi w województwie 33,3 tys. zł, a w całym kraju 61,7 tys. zł. Na 1 zatrudnionego w przemyśle wskaźnik ten wynosi

dla województwa 383,9 tys. zł, dla całego kraju zaś 410,2 tys. zł. W strukturze środków trwałych według grup gałęzi przemysłu zdecydowanie wyróżnia się w województwie przemysł chemiczny, na który przypada 50,1%. Jest to jednocześnie przemysł najmłodszy, o czym świadczy najniższy spośród wszystkich gałęzi stopień zużycia środków trwałych, wynoszący 29,5%. Kolejne miejsca pod omawianym względem zajmują przemysły: elektromaszynowy, drzewno-papierniczy, spożywczy, mineralny i lekki.

W 1978 r. funkcjonowało w województwie łącznie 511 zakładów przemysłowych. Zdecydowana ich większość to zakłady bardzo małe, o nielicznym zatrudnieniu i niewielkiej produkcji. Z ogólnej liczby zakładów aż 235, tj. 46% zatrudniało 4 i mniej pracowników. Liczba zakładów o zatrudnieniu ponad 100 osób wynosi 59, w tym 2 zakłady zatrudniają ponad 2000 osób, a 5 od 1000 do 2000 osób.

Wartość produkcji globalnej przemysłu województwa wynosiła w 1978 r. 15 326,4 mln zł, co stanowi 0,7% produkcji globalnej przemysłu całego kraju. W przeliczeniu na 1 mieszkańca wartość tej produkcji w województwie wynosiła 38 tys. zł, a przeciętnie w kraju 61 tys. zł. W strukturze produkcji globalnej według grup gałęzi przemysłu zdecydowanie wyróżniają się przemysły: spożywczy, elektromaszynowy, chemiczny i drzewno-papierniczy. Ich łączny udział w produkcji przemysłowej województwa wynosi 89,0%. Gałęzie te stanowią wyraźną specjalizację produkcyjną przemysłu województwa. Włocławskie jest ważnym, liczącym się w skali kraju producentem wielu wyrobów, spośród których przykładowo można wymienić: drut stalowy ciągniony (20,8% produkcji ogólnokrajowej), nawozy azotowe (13,6%), wyroby lakiernicze (13,0%), czekolada i wyroby czekoladowe (11,1%), porcelana stołowa i galanteria (10,8%), celuloza (10,6%).

Większość produkcji przemysłowej skoncentrowana jest we Włocławku, krajowym ośrodku rozwoju o dominującej funkcji przemysłowej z wykształconą specjalizacją w zakresie przemysłu chemicznego, elektromaszynowego, spożywczego i ceramicznego. Wartość produkcji globalnej przemysłu wytwarzanej w tym ośrodku stanowi 65,7% produkcji przemysłowej całego województwa. Większość istniejących tutaj zakładów przemysłowych jest nowa lub zmodernizowana. Niektóre jednak powinny ulec dyslokacji do dzielnic przemysłowych lub przebranzowieniu ze względu na uciążliwość dla otoczenia oraz brak możliwości modernizacji i rozbudowy. Poza Włocławkiem znaczącymi ośrodkami przemysłowymi na terenie województwa są: Lipno, Rypin, Aleksandrów Kujawski i Brześć Kujawski. Na pozostałych terenach, poza cukrowniami (Dobre i Ostrowite) zlokalizowane są jedynie drobne zakłady, produkujące na zaopatrzenie rynku lokalnego.

Stosunkowo niski poziom uprzemysłowienia związany jest wzajemnie ze słabym rozwojem infrastruktury technicznej.

Ogólna długość linii kolejowych w województwie wynosi 324 km, z czego połowa przypada na linie wąskotorowe. Gęstość linii kolejowych wynosi 7,8 km/100 km² (w kraju 8,6), w tym linii normalnotorowych 3,9 km/100 km² (w kraju 7,7). Poza niewielkim odcinkiem magistrali węglowej Śląsk—Porty o długości 23 km wszystkie pozostałe koleje nie są zelektryfikowane. Najważniejszą, pierwszorzędną i dwutorową linią w województwie jest linia Kutno—Włocławek—Toruń. Ponadto większe znaczenie posiadają linie drugorzędne, jednotorowe: Nasielsk—Lipno—Toruń oraz Płock—Sierpc—Rypin—Brodnica. Szybko rozbudowujący się ośrodek włocławski odczuwa coraz dokliwiej brak bezpośredniego połączenia kolejowego z Płockiem i z Inowrocławiem. Znacznie to utrudnia kooperację przemysłową między tymi ośrodkami. Zastrzeżenia także budzi stan techniczny sieci kolejowej, ponieważ żadna z linii (poza odcinkiem magistrali węglowej) nie reprezentuje wyższego standardu technicznego.

Nieco lepiej przedstawia się sieć dróg kołowych, chociaż i ona nie jest wystarczająca w stosunku do szybko rosnących potrzeb. Łączna długość dróg publicznych o twardej nawierzchni wynosi 2139 km, z czego na drogi państwowe przypada 787 km, a resztę stanowią drogi lokalne. W województwie na 100 km² powierzchni przypada 48,6 km dróg publicznych o twardej nawierzchni (w kraju 46,8 km). Ogromna ich większość to drogi V klasy technicznej, charakteryzujące się wieloma mankamentami, które znacznie utrudniają ruch i zagrażają jego bezpieczeństwu. Nie są one przystosowane do ruchu pojazdów ciężkich o nacisku 8—10 ton/oś. Obecna sytuacja, kiedy przewóz taborem ciężkim odbywa się po praktycznie całej sieci drogowej, wywołuje przyspieszone zużycie, a nawet niszczenie dróg. Najważniejsze w województwie szlaki drogowe to odcinki dróg międzyregionalnych III klasy technicznej: E-16 Łódź—Włocławek—Toruń i T-81 Warszawa—Lipno—Toruń. Drogi te posiadają również znaczenie międzynarodowe.

Położenie województwa wzdłuż Wisły stwarza duże potencjalne możliwości korzystania z transportu wodnego. Jego wykorzystanie jest obecnie minimalne, a do głównych przyczyn tego stanu zaliczyć należy:

- zmienny reżim hydrologiczny Wisły, który bardzo utrudnia żeglugę na tej drodze wodnej. Głębokość tranzytowa Wisły w granicach województwa wynosi 110—120 cm, co nie pozwala na wykorzystanie ładowności barek w stopniu większym niż w 45—60%. Długość sezonu nawigacyjnego wynosi średnio w roku 231 dni,
- brak odpowiedniego zaplecza techniczno-eksploatacyjnego (portów rzecznych, przeladowni, baz remontowych itp.) oraz nowoczesnego taboru pływającego.

Syntetyczna charakterystyka województwa pod kątem możliwości lokalizacyjnych przemysłu

Przedstawiona analiza czynników rozwoju i lokalizacji przemysłu pozwala na sformułowanie ogólnego wniosku, że w województwie możliwy jest dalszy rozwój funkcji przemysłowej, który winien być inspirowany dążeniem do pełniejszego wykorzystania istniejących na tym terenie warunków. Do najistotniejszych spośród nich zaliczyć trzeba następujące:

1. Bezpośredni dostęp do Wisły, który stwarza:

— niezwykle korzystne, unikalne w skali kraju warunki wodno-ściekowe, umożliwia pobór dużych ilości wody dla celów technologicznych oraz ułatwia zrzut ścieków. Wykorzystanie tego czynnika zależy jednak od zasadniczej poprawy jakości wody wiślanej,

— równie korzystne, potencjalne możliwości korzystania w przyszłości z transportu wodnego. Projektowana kaskadowa zabudowa Wisły stworzy z tej rzeki drogę wodną o parametrach IV klasy międzynarodowej, dostępną dla ruchu zestawów pchanych do 3500 ton przez około 330 dni w roku. Jednocześnie powstaną odpowiednie urządzenia portowo-przeładunkowe,

— możliwości poprawy zaopatrzenia w energię elektryczną. Na projektowanych stopniach wodnych na Wiśle pracować będą hydroelektrownie o niezbyt wielkiej mocy, lecz — co jest bardzo ważne z punktu widzenia niezawodności zasilania — dużej dyspozycyjności. Niezależnie od wykorzystania potencjału energetycznego realizacja kaskady dolnej Wisły zwiększy możliwości budowy elektrowni cieplnych konwencjonalnych i jądrowych na otwartych obiegach chłodzenia.

2. Istniejące i przewidywane zasoby surowców pochodzenia rolniczego. Już obecnie Włocławskie dysponuje znacznymi nadwyżkami tych surowców, które są wywożone do województw sąsiednich w celu przetwórstwa przemysłowego. Województwo posiada bardzo dobre warunki intensyfikacji produkcji rolniczej roślinnej i zwierzęcej, która powinna przynieść istotne powiększenie bazy surowcowej dla przemysłu spożywczego.

3. Możliwości przemysłowego wykorzystania na dużą skalę największego bogactwa mineralnego województwa — bardzo zasobnych złóż soli w rejonie Lubienia Kujawskiego.

4. Możliwości pozyskania siły roboczej dla przemysłu, głównie przez przesunięcia części zasobów pracy funkcjonujących w rolnictwie. Wysoki odsetek zatrudnionych w rolnictwie stwarza warunki wzrostu zatrudnienia pozarolniczego, przede wszystkim w usługach, lecz także i w przemyśle. Nie są to co prawda wielkie w liczbach bezwzględnych możliwości, lecz, w porównaniu z wieloma innymi województwami, bardzo istotne. Uruchomieniu tego czynnika sprzyjać

będzie postęp w zakresie mechanizacji pracy w rolnictwie oraz przekształcenia w strukturze agrarnej i we władaniu ziemią.

5. Istniejące zainwestowane przemysłowe, wykształcone specjalizacje i tradycje w zakresie produkcji przemysłowej. Wiele z większych funkcjonujących na tym terenie zakładów przemysłowych, to zakłady nowe lub zmodernizowane o wysokim poziomie techniki i technologii. Kilka z nich ma możliwości rozbudowy. Niektóre (zwłaszcza we Włocławku) posiadają bardzo długie tradycje, w związku z czym dysponują dobrze przygotowaną i przywiązaną emocjonalnie kadrą. Czynnika tego, jakkolwiek jest on niewymierny, w żadnym wypadku nie powinno się lekceważyć.

6. Możliwości kooperacji przemysłowej z sąsiednimi ośrodkami, a zwłaszcza z aglomeracją bydgosko-toruńską, zachodnio-kujawskim okręgiem przemysłowym oraz ośrodkiem płockim. Bardzo sprzyjającą okolicznością w tym zakresie jest podobieństwo struktury gałęziowej przemysłu, a zwłaszcza wysoki udział przemysłu chemicznego. Zintensyfikowanie powiązań kooperacyjnych Włocławka z okręgiem zachodnio-kujawskim (kopalnie soli i zakłady sodowe) i ośrodkiem płockim (Kombinat Petrochemiczny) wymaga budowy nowej linii kolejowej oraz przebudowy i modernizacji szlaków drogowych. Zamierzenia te są przewidziane w planie zagospodarowania województwa włocławskiego.

7. Możliwości wykorzystania istniejących i przewidywanych do realizacji kanałów infrastruktury. Dotyczy to głównie sieci kolejowej i drogowej. Już obecnie istnieją pewne możliwości wykorzystania dla zabudowy przemysłowej terenów o słabych glebach w sąsiedztwie linii kolejowej Kutno—Włocławek—Toruń i trasy E-16. Znaczenie tego czynnika wzrośnie po realizacji „programu Wisła”, który zakłada m.in. znaczny rozwój i modernizację układu drogowego. Dla województwa włocławskiego duże znaczenie mieć będzie przeprowadzenie przejścia drogowego (autostradowego) po koronie zapory pod Ciechocinkiem.

Kwestia przestrzennego rozmieszczenia przemysłu w województwie włocławskim jest problemem trudnym i skomplikowanym. Istniejący w tym zakresie stan charakteryzuje się koncentracją produkcji przemysłowej we Włocławku, który w ostatnich latach był terenem niezwykle ożywionej działalności inwestycyjnej. Niewątpliwie ośrodek ten utrzyma i umocni w przyszłości obecnie już dominującą funkcję przemysłową, co wynika z zadań sformułowanych w planie krajowym, szczególnie w zakresie przemysłu wodochłonnego. Wydaje się jednak, że bardzo wysoka do tej pory dynamika wzrostu uprzemysłowienia we Włocławku powinna ulec zmniejszeniu z uwagi na trudne do przewyżnienia ograniczenia. Wynikają one głównie z warunków naturalnych (warunki fizjologiczne i przyrodnicze, a w szczególności: gleby o wysokiej bonitacji na prawym brzegu Wisły, zaporą wodna ze sztucznym zbiornikiem,

który stwarza depresję dla otaczających go lewostronnych terenów, ujęcia wody pitnej i ich strefy sanitarne, Gostynińsko-Włocławski Park Krajobrazowy, strefa ochronna uzdrowiska Wieniec Zdrój ze złożami borowiny, strefa ochronna Ciechocinka) oraz ze struktury funkcjonalnej miasta (niedorozwój sfery usług w stosunku do bardzo szybkiego rozwoju sfery produkcji). W związku z tym celowe wydaje się wysunięcie postulatu szerszego uwzględniania w polityce lokalizacyjnej innych jednostek osadniczych, a przede wszystkim: Lipna, Rypina, Aleksandrowa Kujawskiego, Radziejowa, Kowala i Piotrkowa Kujawskiego. Do ośrodków tych można byłoby dyslokować z Włocławka zakłady o szczególnej dla tego miasta uciążliwości.

Wnioski w zakresie lokalizacji poszczególnych grup gałęzi przemysłu

Powyższe rozważania stanowią mogą podstawę do przeprowadzenia analizy możliwości lokalizacji poszczególnych grup gałęzi przemysłu w omawianym województwie. Powinna ona polegać na konfrontacji z jednej strony wymogów lokalizacyjnych, jak: baza surowcowa, energia, transport, ilość i jakość wody, zrzut ścieków, siła robocza i jej kwalifikacje, możliwości kooperacji, zaplecze naukowo-badawcze, rynek zbytu, z drugiej zaś możliwości ich spełnienia, które wynikają z występowania określonych czynników lokalizacji przemysłu na tym obszarze. Analiza porównawcza, przeprowadzona w ten sposób oddzielnie dla każdej gałęzi przemysłu, upoważnia do sformułowania następujących spostrzeżeń:

1. Bardzo dogodne potencjalne warunki lokalizacji znajduje w omawianym województwie przemysł chemiczny. Głównym walorem jest możliwość korzystania z bogatych zasobów wodnych Wisły i jednocześnie zrzutu ścieków. Po skaskadowaniu Wisły nastąpi znaczna poprawa jakości wody, co dla przemysłu chemicznego ma bardzo ważne znaczenie. Również pozostałe z ważniejszych wymogów lokalizacyjnych tego przemysłu są tutaj spełnione. Przy dużej jego transportochłonności istotne znaczenie przypisać należy możliwości wykorzystania Wisły jako drogi wodnej. Przemysł ten odznacza się jednak dużą uciążliwością dla otoczenia. Nadmierny jego rozwój mógłby doprowadzić do przekroczenia progu ekologicznego. Stąd też wydaje się celowe ograniczenie dotychczasowego bardzo wysokiego tempa rozwoju tej gałęzi na korzyść innych.

2. Dogodne warunki rozwojowe znajduje w województwie przemysł elektromaszynowy, a szczególnie te jego branże, które stały się już specjalizacją oraz te, które są skorelowane z „programem Wisła”. Dotyczy to przemysłów: maszyn i urządzeń budowlanych, maszyn i urządzeń rolniczych, aparatury pomiarowej, ciągników i przemysłu okrętowego. Decydują o tym takie czynniki, jak: kwalifikowana

siła robocza, możliwości kooperacji z przedsiębiorstwami z regionu i spoza jego granic, dogodne warunki transportowe, możliwości współpracy z placówkami naukowo-badawczymi oraz podnoszenia kwalifikacji zatrudnionych.

3. Przemysł spożywczy ma we Włocławskiem bardzo duże potencjalne możliwości lokalizacji. Obfitym źródłem surowców jest produkcja rolna regionu. Przewidywana dalsza jej intensyfikacja z pewnością powiększy jeszcze istniejącą bazę surowcową, a popyt na wyroby tego przemysłu jest bardzo duży. Zakłady tej gałęzi winny być lokalizowane w rejonach surowcowych (jednak z konsekwentnym przestrzeganiem zasad ochrony użytków rolnych o wysokiej jakości), a te, które związane są z bezpośrednim zaopatrzeniem ludności w pobliżu dużych ośrodków miejskich.

4. Spośród branż przemysłu mineralnego celowy i możliwy wydaje się rozwój przemysłu ceramiki szlachetnej (porcelanowego i porcelitowego oraz fajansowego), który jest znaną specjalnością Włocławka. Sugerować tutaj można tworzenie filii produkcyjnych poza Włocławkiem. Ponadto pewne, ograniczone możliwości rozwojowe posiada przemysł materiałów budowlanych (zwłaszcza cegielnie i żwirownie) w związku z zasobami surowców skalnych oraz bardzo chłonnym miejscowym rynkiem zbytu.

5. Przemysł drzewno-papierniczy (a w jego ramach szczególnie celulozowo-papierniczy) również posiada we Włocławku bogate tradycje. Dalszy jego rozwój mógłby nastąpić przy wykorzystaniu warunków wodno-ściekowych Wisły. Wytwórnice celulozy i papieru są jednak zakładami szczególnie uciążliwymi dla otoczenia, a ponadto w województwie włocławskim (i w sąsiednich) brak dla tego rodzaju produkcji zaplecza surowcowego. W związku z tym celowe wydaje się położenie nacisku na rozwój pozostałych branż tego przemysłu, a zwłaszcza: przemysłu meblarskiego i wyrobów stolarskich oraz przetwórczo-papierniczego, który mógłby na miejscu przetwarzać surowce.

6. Przemysł lekki charakteryzuje się niewielkimi wymogami w zakresie czynników lokalizacji. Zatrudnia on duży odsetek kobiet, a kwalifikacje siły roboczej nie muszą być wysokie. Rozwój tego przemysłu na obszarze województwa znajduje uzasadnienie w potrzebie tworzenia miejsc pracy dla kobiet, a także w dużym popycie rynku lokalnego na jego wyroby.

7. W przeciwieństwie do poprzednio omawianych gałęzi przemysłu paliwowo-energetyczny i metalurgiczny nie znajdują na omawianym obszarze dogodnych warunków lokalizacyjnych, z wyjątkiem hydroelektrowni projektowanej w ramach kaskadowej zabudowy Wisły. Podkreślić trzeba, że kaskada dolnej Wisły stworzy korzystne warunki lokalizacji elektrowni ciepłych (konwencjonalnych i jądrowych).

Przedstawione powyżej wnioski potwierdzają wspomnianą już

teżę o tym, że funkcja przemysłowa znajduje w województwie wrocławskim dogodne na ogół warunki rozwojowe. Aby zapewnić racjonalny rozwój tej funkcji niezbędne jest przeprowadzenie wielu szczegółowych studiów i badań w zakresie barier wzrostu przemysłowania, które już obecnie dają wyraźnie znać o sobie. W szczególności wynikają one z warunków środowiska naturalnego, a także z niedostatecznie rozwiniętej infrastruktury. W przyszłości zapewne coraz trudniejszą w przewyżczeniu stanie się bariera siły roboczej. Badania tych barier (po ich identyfikacji) powinny pozwolić na ich pomiar, czyli ustalenie miedoboru pewnych czynników w okresie perspektywicznym, a także na ustalenie sposobów, kosztów i ubocznych skutków ich przewyżczenia. Rozważania zawarte w niniejszym artykule mogą być zaledwie skromnym przyczynkiem do tej bardzo potrzebnej i pilnej pracy.

Ważniejsza literatura

1. Bagdziński S. L., *Rozwój przemysłu we Wrocławku w latach 1945—1972*, Ziemia Kujawska, t. IV, 1974.
2. Czarnecki W., *Rola przemysłu w kształtowaniu przestrzennym aglomeracji dolnej Wisły*, Bydgoszcz 1979.
3. Fierla I., *Geografia przemysłu Polski*, Warszawa 1975.
4. Hoover E. M., *Lokalizacja działalności gospodarczej*, Warszawa 1961.
5. Isard W., *Metody analizy regionalnej. Wprowadzenie do nauki o regionach*, Warszawa 1965.
6. Lösch A., *Gospodarka przestrzenna. Teoria lokalizacji*, Warszawa 1961.
7. Mierniki rozwoju regionów, *Biblioteka Wiadomości Statystycznych*, t. 9, Warszawa 1969.
8. Mrzygłód T., *Przestrzenne zagospodarowanie Polski*, Warszawa 1971.
9. Mykaj A., *Realizacja polityki rozmieszczenia przemysłu na przykładzie regionu bydgoskiego*, Bydgoszcz 1976.
10. Prandecka B., *Wzrost gospodarczy Polski w układzie przestrzennym*, Warszawa 1969.
11. Probst A., *Problemy rozmieszczenia przemysłu socjalistycznego*, Warszawa 1974.
12. Prochowski Z., *Lokalizacja zakładu przemysłowego. Problemy teorii*, Łódź, 1965.
13. Racine J. B., Reymond H., *Analiza ilościowa w geografii*, Warszawa 1977.
14. Secomski K., *Wstęp do teorii rozmieszczenia sił wytwórczych*, Warszawa 1956.
15. Secomski K., *Polityka społeczno-ekonomiczna. Zarys teorii*, Warszawa 1978.
16. Winiarski B., *Polityka regionalna*, Warszawa 1976.

Wojciech Popławski (Toruń)

OŚRODKI PRZEMYSŁOWE WOJEWÓDZTWA WŁOCŁAWSKIEGO I KIERUNKI ICH SPECJALIZACJI

Nietrudno byłoby udowodnić tezę, że podstawowym czynnikiem rozmieszczenia sił wytwórczych jest przemysł. Rozmieszczenie poszczególnych zakładów przemysłowych jest tym elementem, który w warunkach gospodarki planowej odgrywa również poważną rolę w kształtowaniu sieci osadniczej. Rozwój miast i osiedli dokonuje się w dużej mierze poprzez lokalizację w nich zakładu (lub zakładów) przemysłowego. Patrząc zaś od strony zakładu, jego lokalizacja w określonym mieście lub osiedlu, posiadającym podstawowe wyposażenie w urządzenia infrastrukturalne (głównie techniczne) umożliwia, poprzez ich wykorzystanie, zmniejszenie nakładów na inwestycje towarzyszące. Kształtowanie sieci osiedli miejskich wymaga dokładnego rozeznania ich możliwości rozwojowych i chłonności w stosunku do uzbrojenia podstawowego (aktualnego i przyszłościowego) oraz opracowania koncepcji rozwoju sieci takich osiedli, które byłyby jednym z elementów polityki inwestycyjnej i lokalizacyjnej. Lokalizacja zakładu przemysłowego powoduje rozwój całego osiedla o charakterze miejskim. Jest to proces znany jako miastotwórcze działanie przemysłu. W miarę rozwoju działalności przemysłowej następować może zjawisko łączenia zakładów, na zasadzie powiązań produkcyjnych, w jednym ośrodku miejskim (co może być wyrazem koncentracji produkcji przemysłowej). W rezultacie doprowadza to do wykształcenia się ośrodka przemysłowego. Jest to bardzo ogólny zarys powstania ośrodka, którego samo pojęcie jest ciągle przedmiotem sporów. Wydaje się jednak, że uściślenie tego terminu jest niezbędne z punktu widzenia możliwości zrealizowania celu niniejszego opracowania. W. Kawalec pod pojęciem ośrodka przemysłowego rozumie taką jednostkę terytorialną, w której istnieje duży zakład przemysłowy lub zespół zakładów przemysłowych, o odsetku zatrudnienia przynajmniej 20% zatrudnionych w przemyśle i rzemiośle w stosunku do liczby całej ludności i zaludnieniu przynajmniej 5 tysięcy mieszkańców¹. Rozu-

¹ Zob. W. Kawalec, *Problemy rozmieszczenia przemysłu w Polsce Ludowej*, Warszawa 1965, s. 74.

miany w ten sposób ośrodki przemysłowe ogranicza bardzo liczbę miejscowości pretendujących do tego miana, a w których są zlokalizowane zakłady przemysłowe o znaczeniu nieraz ponadregionalnym. Przyjęte przez W. Kawalca kryteria wyodrębnienia ośrodka przemysłowego są, wydaje się, słuszne i pomocne w badaniach nad rozmieszczeniem przemysłu w skali ogólnokrajowej. W badaniach regionalnych, np. na szczeblu województwa, należy chyba przyjąć takie kryteria, które pozwoliłyby uwzględnić więcej miejscowości posiadających zakłady przemysłowe znaczące nie tyle w skali kraju, ile w skali badanego regionu.

Dla celów niniejszego opracowania przydatniejsza wydaje się być definicja J. Fierli. Pod pojęciem ośrodka przemysłowego rozumie ona taką jednostkę terytorialną przemysłu, w której ten przemysł jest skoncentrowany w jednej miejscowości². Takie spojrzenie znacznie rozszerza zasięg badawczy. Wydaje się jednak, że słabą stroną przytoczonej wyżej definicji jest brak ilościowego kryterium „pojemności przemysłowej” określonej miejscowości. Rzecz sprowadza się do tego, czy każda miejscowość, w której zlokalizowany jest zakład zatrudniający nawet kilkanaście osób, uważać za ośrodek przemysłowy, czy też ustalić należy jakąś granicę, od której dana miejscowość mogłaby być uważana za ośrodek przemysłowy. Wyznaczenie jednostek terytorialnych przemysłu nie jest łatwe. Trudności jawią się już w chwili ustalania listy kryteriów delimitacji. Sprawę utrudnia także brak odpowiednich materiałów statystycznych. Zdaniem J. Fierli³ delimitacja powinna opierać się na wielu miernikach, które w istotny sposób oddawałyby cechy badanych skupisk przemysłowych. Jest to słuszne, lecz nie rozwiązuje nam problemu określenia ośrodka przemysłowego. Z podobnych względów nie możemy przyjąć również definicji prezentowanej przez T. Mrzygłoda⁴, który pod pojęciem ośrodka przemysłowego rozumie skupienie kilku zakładów przemysłowych o charakterze ogólnokrajowym, najczęściej w jednej lub dwu jednostkach osadniczych, które z miastem łącząc się, stają się podstawą okręgów przemysłowych. Jest to słuszne, ale znowu z punktu widzenia badań ogólnokrajowych. Koncentracja przemysłowa powoduje bowiem tworzenie się określonych układów przestrzennych, charakterystycznych dla poszczególnych rodzajów działalności człowieka. W kraju największy stopień koncentracji przestrzennej przemysłu reprezentują okręgi przemysłowe, natomiast w województwie — ośrodki przemysłowe. Problem więc jawi się w tym, by ustalając pewne wspólne kryterium wyodrębnić z obszaru województwa te jednostki teryto-

² J. Fierli, *Geografia przemysłu Polski*, Warszawa 1973, s. 168.

³ Tamże.

⁴ T. Mrzygłód, *Polityka rozmieszczenia przemysłu w Polsce w latach 1946—1980*, Warszawa 1982, s. 35.

rialne, które nazwać będzie można ośrodkiem przemysłowym. Z pomocą idzie tu S. Misztal, według którego „ośrodek przemysłowy to miejscowość (miasto, osiedle lub wieś), w której znajduje się co najmniej jeden, średniej wielkości zakład przemysłowy lub zespół drobnych o łącznym zatrudnieniu minimum 100 osób”⁵. Wydaje się, że jest to definicja najbardziej przydatna z wszystkich przytoczonych do zrealizowania celu niniejszego opracowania. Stawia ona jasno kryterium wyodrębnienia ośrodków przemysłowych, przy czym wymóg tego kryterium jest łatwy do określenia. Posługując się właśnie definicją S. Misztala i stawianym przez niego kryterium wyodrębniono ośrodki przemysłowe w województwie wrocławskim. Oznacza to, że wszystkie miejscowości, w których istnieje jeden lub kilka zakładów zatrudniających łącznie co najmniej 100 osób, uznano za ośrodki przemysłowe.

Stopień uprzemysłowienia województwa wrocławskiego na tle pozostałych województw makroregionu środkowo-zachodniego

Przemysł województwa wrocławskiego jest, co prawda, najbardziej rozwiniętym działem produkcji materialnej, to jednak jego przewaga, wyrażona wartością produkcji globalnej, nad działem następnym, czyli rolnictwem, jest niewielka. Przemysł regionu wrocławskiego ma bogate tradycje. Jest to zarówno przemysł reprezentowany przez zakłady pamiętające początek zeszłego wieku, a zarazem to przemysł nowoczesny. Przemysłem tego niewielkiego obszaru administracyjno-gospodarczego mogą zajmować się również historycy gospodarczy, jak też badacze innych dyscyplin. Przemysł ten stanowi przekrój kolejnych etapów doby postępu technicznego, którego wyrazem jest technika i technologia wprowadzona przed laty i do dziś stosowana, jak również technika najnowsza, za którą idą najnowsze technologie. Można więc pisać o przemyśle województwa wrocławskiego analizując kolejne stadia jego rozwoju, pokazując kolejne zmiany w wielkości jego produkcji lub zatrudnienia, zmiany w strukturze przestrzennej wyrażonej zmienną w czasie koncentracją, czy też zmiany uwidaczniające się powstawaniem nowych ośrodków przemysłowych. Charakterystyczne cechy tych ośrodków, jak wartość produkcji przemysłowej, wartość produkcyjnego majątku trwałego czy też liczba zatrudnionych, stanowią o pozycji przemysłowej regionu wrocławskiego wobec otaczających go innych regionów administracyjno-gospodarczych. Województwo wrocławskie wchodzi w skład środkowo-zachodniego makroregionu planowania, który obejmuje ponadto województwa: bydgoskie, kaliskie,

⁵ Zob. S. Misztal, *Przemiany w strukturze przestrzennej przemysłu na ziemiach polskich w latach 1860—1965*, Warszawa 1970, s. 36.

konińskie, pilskie, poznańskie i toruńskie. Wyodrębnienie tego makroregionu, jak również makroregionów pozostałych, wynikało z potrzeb doskonalenia planowania regionalnego. Przyjęto, że jedną z zasad tworzenia makroregionów było uwzględnienie cech wspólnych dla poszczególnych grup województw (np. specjalizacja w przemyśle, rolnictwie, turystyce itp.). Rzecz jasna, że niemożliwe jest pełne uzgodnienie poziomu rozwoju poszczególnych województw, ponieważ stan ich zagospodarowania i warunki społeczno-ekonomiczne powodują występowanie silnych nieraz różnic regionalnych. Różnice te tkwią również w stopniu uprzemysłowienia. Warto przywrócić się tym różnicom, które dzielą województwo włocławskie od pozostałych wchodzących w skład wspólnego makroregionu. Niech ta krótka analiza będzie tłem dalszych rozważań. Stopień uprzemysłowienia poszczególnych województw ustalono za pomocą metody opierającej się na normalizacji szeregu nieporównywalnych cech, wyrażających to uprzemysłowienie. Cechami tymi są: liczba zatrudnionych w przemyśle w przeliczeniu na 1000 mieszkańców, liczba zatrudnionych w przemyśle w przeliczeniu na 100 km² powierzchni, wartość produkcji globalnej przemysłu przypadająca na 1 mieszkańca, wartość produkcji globalnej przypadająca na 1 km², wartość brutto przemysłowych środków trwałych przypadająca na 1 mieszkańca i wartość brutto przemysłowych środków trwałych przypadająca na 1 km². Proces normalizacji tych cech, czyli doprowadzenia do ich porównywalności, polegał na wyliczaniu nowych wartości zmiennych, które są odchyleniem tych zmiennych od ich średniej arytmetycznej, wyrażonym w jednostkach odchylenia standardowego, czyli:

$$t_{ij} = \frac{x_{ij} - \bar{x}_j}{S_j}$$

gdzie:

x_{ij} — wartość cechy j w i jednostce terytorialnej,

\bar{x}_j — średnia arytmetyczna cechy j ,

S_j — odchylenie standardowe cechy j ,

t_{ij} — znormalizowana wartość cechy j .

Klasyfikację województw według stopnia uprzemysłowienia przeprowadzono za pomocą funkcji porządkującej, posługując się wzorem:

$$W_i = \frac{1}{N} \sum_{j=1}^n t_{ij} = \frac{1}{N} (t_{i1} + t_{i2} + \dots + t_{in}),$$

Każde województwo posiada wskaźnik W_i , za pomocą którego dokonuje się oceny stopnia uprzemysłowienia. Województwo o średnim (w skali badanej zbiorowości) poziomie uprzemysłowienia posiada wskaźnik $W_i = 0$, o uprzemysłowieniu powyżej średniego $W_i > 0$, zaś poniżej średniego $W_i < 0$. Zbiór cech znormalizowanych

Tabela 1

Znormalizowane cechy uprzemysłowienia oraz wskaźniki stopnia uprzemysłowienia województw środkowo-zachodniego makroregionu planowania

Województwo	t ₁	t ₂	t ₃	t ₄	t ₅	t ₆	W _i
bydgoskie	1,25	0,49	1,28	0,50	0,70	0,60	0,80
kaliskie	0,86	0,39	0,22	0,11	-0,68	-0,60	0,05
konińskie	-1,14	-0,88	-0,36	-0,56	1,82	1,04	-0,01
pilskie	-0,95	-1,49	-1,54	-1,67	-1,50	-1,80	-1,49
poznańskie	0,66	1,64	0,57	-1,56	-0,02	1,04	0,91
toruńskie	0,62	0,60	1,04	0,83	0,30	0,60	0,67
włocławskie	-1,29	-0,70	-1,18	0,72	-0,61	-0,71	-0,64

Źródło: obliczenia własne na podstawie Rocznika Statystycznego 1978, Warszawa 1979.

oraz wskaźniki W_i stopnia uprzemysłowienia województw środkowo-zachodniego makroregionu planowania zawiera tabela 1.

Dla ułatwienia klasyfikacji można pogrupować województwa w zależności od stopnia uprzemysłowienia. W tym celu należy ustalić granice klas, co uczyniono w sposób następujący:

$$\frac{W_{i \max} - W_{i \min}}{\sqrt{N}}, \text{ czyli } \frac{0,91 - (-1,49)}{\sqrt{7}} = 0,9$$

Na tej podstawie wyodrębniono następujące cztery grupy:

- grupa A — województwa wysoko uprzemysłowione, $W_i > 0,9$;
- grupa B — województwa średnio uprzemysłowione, $0 \leq W_i < 0,9$;
- grupa C — województwa nisko uprzemysłowione, $-0,9 \leq W_i < 0$;
- grupa D — województwa najniżej uprzemysłowione, $W_i < -0,9$.

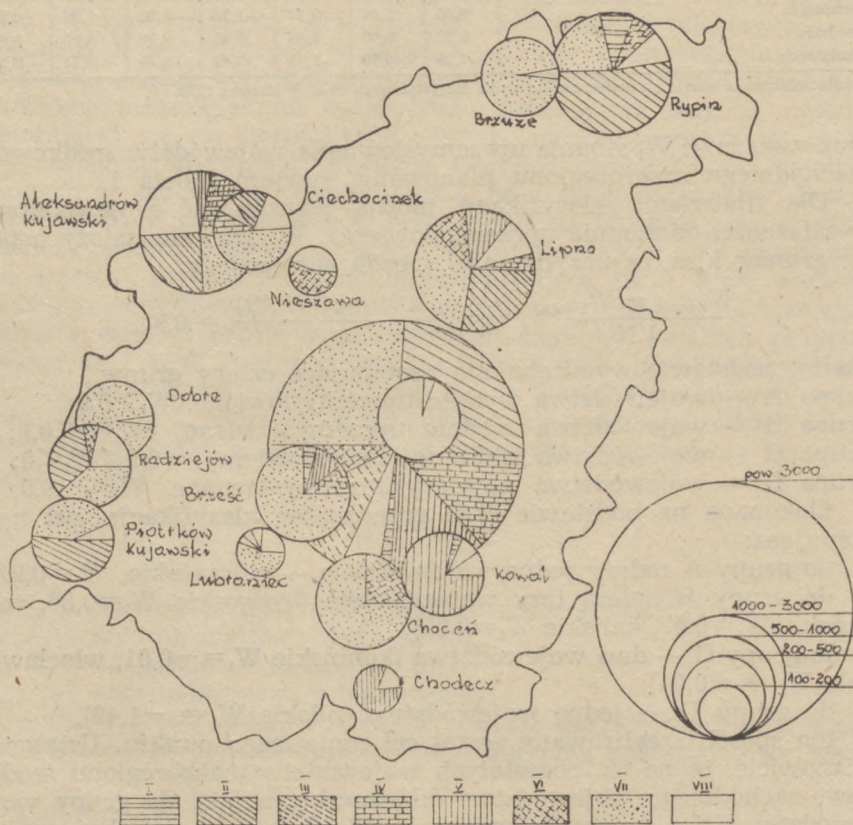
Dokonana na podstawie tych przedziałów klasyfikacja jest następująca:

- do grupy A należy jedno województwo — poznańskie, $W_i = 0,91$;
- do grupy B należą trzy województwa (bydgoskie $W_i = 0,80$, toruńskie $W_i = 0,67$, kaliskie $W_i = 0,05$);
- do grupy C — dwa województwa (konińskie $W_i = -0,01$, włocławskie $W_i = -0,64$);
- do grupy D — jedno województwo (pilskie $W_i = -1,49$).

W ten sposób zrealizowany został cel niniejszego punktu. Ustalono mianowicie, że na tle pozostałych województw makroregionu środkowo-zachodniego województwo włocławskie należy do grupy województw nisko uprzemysłowionych. Wniosek taki wynikać może z obserwacji znormalizowanych wartości poszczególnych cech. Kształtują się one na niskim poziomie. Wyjątek stanowi cecha czwarta wyraźnie odbiegająca od pozostałych (jest to wartość produkcji przemysłowej przypadająca na jednostkę powierzchni). Świadczyć to może o stosunkowo silnej koncentracji tej produkcji, skupionej w dużym ośrodku przemysłowym. Jest nim niewątpliwie miasto Włocławek.

Ośrodki przemysłowe

Charakterystyczną cechą struktury przestrzennej przemysłu województwa włocławskiego jest jego silna koncentracja we Włocławku. Wpłynęło na to szereg przyczyn. Jedną z nich, bardzo istotną, są walory lokalizacyjne tego miasta, z których dostęp do Wisły, jako źródło poboru wody i miejsca zrzutu ścieków przemysłowych, należy postawić na jednym z czołowych miejsc. Drugą przyczyną są tradycje przemysłowe Włocławka, które pozwoliły na wykształcenie

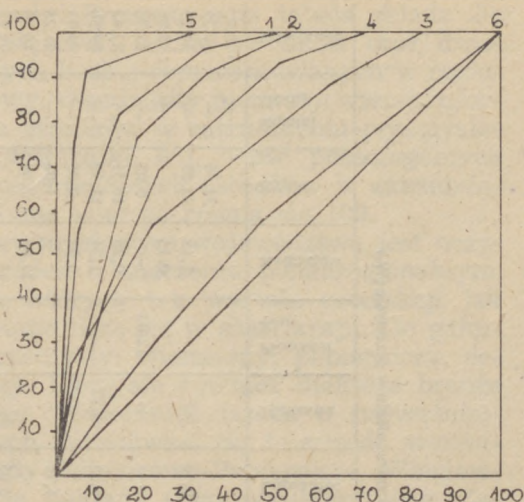
Kartogram 1. Rozmieszczenie i struktura gałęziowa ośrodków przemysłowych województwa włocławskiego

Skala wielkości ośrodków przemysłowych, wyrażona liczbą zatrudnionych, proporcjonalna do powierzchni kół.

Oznaczenie gałęzi przemysłu: I — paliwowo-energetyczny, II — elektromaszynowy, III — chemiczny, IV — mineralny, V — drzewno-papierniczy, VI — lekki, VII — spożywczy, VIII — pozostałe gałęzie

Wykres 1. Krzywe specjalizacji ośrodków przemysłowych województwa wrocławskiego w roku 1979

Oznaczenia kolejnych krzywych: 1 — Aleksandrowa Kujawskiego, 2 — Brześcia Kujawskiego, 3 — Lipna, 4 — Rypina, 5 — Kowala, 6 — Włocławka

kolejnego, niezwykle ważnego, czynnika lokalizacji jakim są zasoby siły roboczej. Jeżeli do tego dodamy wyposażenie w niezbędne urządzenia z zakresu infrastruktury technicznej i społecznej okaże się, że Włocławek spełniał warunki umożliwiając podejmowanie kolejnych decyzji inwestycyjnych. To samo zresztą można by mówić o innych miastach leżących w dolinie dolnej Wisły i choć nie należących do omawianego województwa, to wykazującymi się przewagą rozwoju przemysłu nad miejscowościami leżącymi w oddaleniu od Wisły. Chodzi tu o to, że samo położenie ośrodka decyduje o jego dobrym rozwoju.

Włocławek, choć największy, nie jest oczywiście jedynym ośrodkiem przemysłowym w województwie. Należy w tym miejscu sięgnąć po przyjęte uprzednio kryteria ośrodka przemysłowego, zgodnie z którymi za ośrodek przemysłowy uważać się będzie miejscowość, w której zlokalizowany jest zakład (lub ich grupa) o zatrudnieniu łącznym nie mniejszym niż 100 osób. Przyznać trzeba, że jest to jasne kryterium i wielce pomocne w badaniach na szczeblu województwa. Zgodnie z tym kryterium wyodrębniono na terenie województwa wrocławskiego 16 ośrodków przemysłowych. W większości są to ośrodki małe, których, być może, nie brano by pod uwagę w badaniach ogólnokrajowych, które jednak liczą się niewątpliwie w skali wojewódzkiej. Charakterystykę przestrzenną przemysłu województwa wrocławskiego z podziałem na ośrodki przemysłowe zawiera tabela 2. Dodać należy, że wymienione ośrodki przemysłowe skupiają 94% ogółu zatrudnionych w przemyśle województwa. Pozostały, znikomy zresztą procent, przypada na miejscowości nie

Tabela 2

Struktura przestrzenna przemysłu w województwie wrocławskim (W_1) oraz udział ośrodków przemysłowych w zatrudnieniu w przemyśle (W_i)

Przemysł	Aleksan. Kuj.	Brześć Kuj.	Brzuze	Chocień	Chodecz	Ciecho- cinek	Dobre	Kowal	Lipno	Lubraniec	Nieszawa	Piotrków Kuj.	Radziejów	Rypin	Szpetał Górny	Wrocławek
Paliw	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	100,0
Energetyczny	—	2,41	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	31,36	—	66,23
Metalowy	6,73	—	—	—	—	0,44	—	—	5,13	0,16	—	—	1,18	22,09	—	64,27
Maszynowy	—	—	—	—	—	—	—	—	90,96	—	—	—	0,18	—	—	8,86
Precyzyjny	0,05	—	—	—	—	0,09	—	—	2,46	—	—	12,02	—	0,05	—	85,33
Środków transportu	—	—	—	—	—	0,07	—	0,13	0,66	—	—	—	0,20	16,51	—	82,43
Elektrotechniczny	7,83	0,87	—	—	—	0,87	—	0,87	1,74	4,35	0,87	—	1,74	11,30	—	69,56
Chemiczny	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	0,02	0,05	—	99,93
Materiałów budowl.	64,01	—	—	—	—	—	—	—	11,15	1,74	—	—	—	1,05	—	21,25
Szklarski	15,38	—	—	—	—	23,08	—	—	15,38	—	—	—	23,08	7,69	—	15,38
Ceramiki szlach.	—	—	—	—	—	—	—	—	—	0,05	—	—	—	—	—	99,95
Drzewny	2,82	0,07	—	—	7,41	—	—	12,31	11,71	—	—	—	0,30	1,41	—	63,97
Papierniczy	—	2,09	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	97,91
Wiółkienniczy	—	—	—	21,72	—	—	—	—	—	—	12,19	—	—	1,84	—	64,24
Odzieżowy	0,28	2,79	—	—	—	0,07	—	0,07	3,21	0,07	—	—	0,70	8,79	—	84,03
Skórzany	0,18	8,83	—	—	0,35	0,18	—	0,18	17,14	0,71	0,18	—	0,35	1,59	—	70,32
Spożywczy	2,83	5,87	3,70	8,02	0,24	1,65	5,16	0,20	9,36	1,60	0,96	2,58	1,09	5,47	3,50	47,79
Poligraficzny	66,00	—	—	—	—	—	—	—	5,30	—	—	—	10,60	2,65	—	15,45
Paszywy i utyliz.	—	—	—	—	—	—	—	—	—	45,65	—	—	22,83	31,52	—	—
Pozostały	9,56	—	1,01	—	—	10,16	0,70	3,62	13,18	—	—	2,01	1,11	8,85	1,51	48,30
W_1	3,54	1,96	0,95	2,64	0,37	0,81	1,30	0,69	6,22	0,60	0,61	1,48	0,75	6,57	0,91	70,60

Źródło: obliczono na podstawie materiałów WUS we Wrocławku.

zaliczane jako ośrodki przemysłu. Prezentowana tabela składa się z szesnastu kolumn, odpowiadających liczbie ośrodków oraz dwudziestu wierszy, odpowiadających liczbie reprezentowanych w regionie gałęzi przemysłu. Dodatkowy, dwudziesty pierwszy wiersz informuje o udziale poszczególnych ośrodków w zatrudnieniu przemysłowym wszystkich ośrodków (wskaźniki W_1). Treść poszczególnych wierszy informuje o udziale poszczególnych ośrodków w zatrudnieniu w gałęziach przemysłu. Suma wiersza równa się 100.

Największym ośrodkiem przemysłowym województwa jest oczywiście Włocławek. Jest to ośrodek o znaczeniu ponadregionalnym, skupiający gałęzie przemysłu, których tak wartość produkcji jak liczba w nich zatrudnionych ludzi liczą się w skali kraju. Do gałęzi takich należą niewątpliwie przemysły: chemiczny, papierniczy, ceramiki szlachetnej i spożywczy. Liczą się również niektóre branże przemysłu elektromaszynowego. Wspomnieć trzeba o najważniejszych zakładach przemysłowych Włocławka. Są to przede wszystkim: Zakłady Azotowe, Zakłady Celulozowo-Papiernicze, Włocławska Fabryka Mebli, Kujawskie Zakłady Owocowo-Warzywne, Zakłady Wytwórcze „Społem”, Kujawska Fabryka Manometrów, „Drumet”, zakłady porcelanowo-fajansowe i inne.

Na mapie widać, jak wielką przewagę posiada Włocławek nad pozostałymi ośrodkami. A oto ich krótka charakterystyka. Kolejnym co do wielkości jest Rypin (6,57⁰/o zatrudnionych). Złożył się na to stosunkowo duży udział przemysłu energetycznego, metalowego i paszowo-utylicyjnego oraz zakładów zaliczanych do przemysłu środków transportu, elektrotechnicznego i odzieżowego. Następnym ośrodkiem jest Lipno, znane jako ośrodek przemysłu maszynowego, metalowego i spożywczego. Spory jest również udział tego ośrodka w przemyśle materiałów budowlanych, drzewnym i skórzanym. W Aleksandrowie Kujawskim, skupiającym 3,54⁰/o zatrudnionych, główną rolę odgrywa przemysł poligraficzny i materiałów budowlanych, przy czym nie bez znaczenia jest przemysł szklarski, elektroniczny, metalowy i pozostałe branże. W Choceniu (2,64⁰/o), główną rolę odgrywa przemysł włókienniczy, reprezentowany przez roszarnie. W Brześciu Kujawskim (1,96⁰/o) dominuje przemysł skórzany i spożywczy (cukrownia). W Piotrkowie Kujawskim (1,48⁰/o) rozwinął się głównie przemysł precyzyjny w postaci zakładu filialnego Włocławskiej Fabryki Manometrów. Dobre (1,30⁰/o) to głównie przemysł spożywczy reprezentowany przez cukrownictwo.

Z pozostałych ośrodków zwrócić uwagę należy na Kowal (0,69⁰/o) z przemysłem drzewnym, reprezentowanym przez wytwórnnię mebli i tartak; Radziejów Kujawski (0,75⁰/o) i Lubraniec (0,60⁰/o) z dużymi wytwórniami pasz oraz Ciechocinek, w którym rozwinęły się po trochu różne branże przemysłowe.

Analizując materiał zawarty w tabeli 2 oraz mapę przedstawiającą wielkość i rozmieszczenie ośrodków przemysłowych stwierdzić

Tabela 3

Branżowa struktura zatrudnienia w ośrodkach przemysłowych województwa wrocławskiego (b₁) oraz w całym województwie (b₂)

Przemysł	Aleksan- drów Kuj.	Brześć Kuj.	Brzuze	Chocień	Chodecz	Ciecho- cinek	Dobre	Kowal	Lipno	Lubraniec	Nieszawa	Piotrków Kuj.	Radziejów	Rypin	Szpetał Górny	Wrocławek	b ₁
Paliw	—	—														0,13	0,09v
Energetyczny	—	2,04												7,91		1,56	1,66v
Metalowy	25,22	—				7,25			10,97	3,61			20,82	44,71		12,11	13,30v
Maszynowy	—	—				—			24,37				0,41	—		0,21	1,67
Precyzyjny	0,09	—				0,76			2,57			52,70		0,05		7,85	6,50v
Środków transp.	—	—				0,38		0,90	0,49				1,22	11,70		5,44	4,66v
Elektrotechniczny	0,78	0,16				0,38		0,45	0,10	2,58	0,51		0,82	0,61		0,35	0,35v
Chemiczny	—	—											0,41	0,09		18,34	12,95v
Materiałów budowlanych	16,12	—							1,58	2,58			—	0,14		0,27	0,88v
Szklarski	0,17	—				1,15			0,10				1,22	0,05		0,01	0,04v
Ceramiki szlachetnej	—	—											—	—		9,04	6,38v
Drzewny	3,29	0,16			82,64			74,44	7,81				1,62	0,89		3,76	4,15v
Papierniczy	—	9,26											—	—		12,07	8,70v
Włókienniczy	—	—		24,71							60,10			0,84		2,73	3,00v
Odzieżowy	0,35	6,28				0,38		0,45	2,27	0,52			4,08	5,90		5,25	4,41v
Skórzany	0,09	7,85			1,65	0,38		0,45	4,79	2,06	0,51		0,82	0,42		1,73	1,74v
Spożywczy	19,76	74,25	96,75	75,29	15,71	50,76	98,35	7,17	37,27	66,50	38,89	43,15	35,92	20,64	94,95	16,78	24,78v
Poligraficzny	25,91	—							1,19	—	—		19,59	0,56		0,30	1,39 v
Paszowy i utyliz.	—	—							—	21,65	—		8,57	1,36		—	0,28v
Pozostały	8,23	—	3,25			38,55	6,55	16,14	6,48	—	—	4,15	4,49	4,12	5,05	2,09	3,06v

Źródło: obliczono na podstawie materiałów WUS we Wrocławku.

można, że przestrzenna struktura przemysłu w województwie wrocławskim charakteryzuje się silną dysproporcją na linii Wrocław — pozostałe ośrodki. Przyczyny tego stanu rzeczy starano się wyjaśnić przedstawiając walory lokalizacyjne Wrocławka. Dysproporcje terytorialne pogłębił również fakt, że zmiany w rozmieszczeniu zakładów były nieduże w porównaniu ze stosunkowo znacznym wzrostem zatrudnienia. Przyczyna takiego stanu rzeczy tkwi w tym, że rozwój przemysłu następował głównie przez rozbudowę zakładów istniejących, w mniejszym stopniu zaś przez budowę nowych.

Stopień i kierunki specjalizacji przemysłowej

Analizę stopnia specjalizacji przemysłowej ośrodków województwa wrocławskiego przeprowadzono na podstawie współczynników specjalizacji. Wyliczenie ich poprzedzone jest ustaleniem branżowej struktury przemysłu poszczególnych ośrodków i całego województwa. Oznaczony przez b_{ir} wskaźnik branżowej struktury zatrudnienia obliczony został jako stosunek i -tego ośrodka w j -tej gałęzi do łącznej liczby zatrudnionych w ośrodku. Drugi wskaźnik, struktury branżowej województwa, oznaczony przez b_r , obliczony został jako stosunek zatrudnienia w j -tej gałęzi do łącznej liczby zatrudnionych w przemyśle województwa. Zbiór wskaźników b_{ir} i b_r zawiera tabela 3. Na bazie tych wskaźników wyliczono współczynnik i specjalizacji, wyrażające stopień skupienia branż w danym ośrodku, czyli stopień jego specjalizacji w województwie. Współczynnik specjalizacji oblicza się jako sumę dodatnich różnic między wskaźnikami b_{ir} i b_r dzieloną przez 100, czyli

$$W_{si} = \frac{\sum(b_{ir} - b_r)}{100}$$

przy czym: $0 \leq W_{si} \leq 1$

Poszczególne różnice, oraz wielkości współczynników specjalizacji ośrodków przemysłowych województwa wrocławskiego zawiera tabela 4. Wyższa, bliska jedności, wartość współczynnika specjalizacji mówi o wyspecjalizowaniu się określonego ośrodka w pewnej działalności przemysłowej. Dokładna jednak analiza stopnia specjalizacji wymaga wnikięcia w poszczególne wielkości różnic. Niska wartość współczynnika mówi o uniwersalizacji danego ośrodka w porównaniu z pozostałymi. Wyniki (zawarte w tabeli 4) wskazują, że zdecydowana większość ośrodków przemysłowych województwa wrocławskiego charakteryzuje się wysokim współczynnikiem specjalizacji. Świadczy to o rozwinięciu się w nich tylko wybranych rodzajów przemysłu. I tak najwyższy poziom specjalizacji notuje się w Kowalu (z uwagi na przewagę przemysłu drzewnego, co potwierdza wysoką dodatnią wartość różnicy), a także w Chodczu (specja-

Tabela 4

Różnice ($O_{ir} = b_{ir} - b_r$) oraz współczynniki specjalizacji (W_{si}) ośrodków przemysłowych województwa wrocławskiego

Przemysł	Aleksan- drów Kuj.	Brześć Kuj.	Brzno	Choceń	Chodzież	Ciecho- cinek	Dobre	Kowal	Lipno	Lnbraniec	Nieszawa	Piotrków Kuj.	Radziejów	Rypin	Szpetal Górny	Wrocławek
Paliw																0,04
Energetyczny		0,38												6,25		-0,1
Metalowy	11,92					-6,05			-2,33	-9,69			7,52	31,41	—	1,19
Maszynowy									22,60				-1,26			-1,46
Precyzyjny	-6,41					-5,14			-3,93			46,20		-6,45		1,35
Środków transp.						-4,28		-3,76	-4,17				-3,44	7,04		0,78
Elektrotechniczny	0,43	-0,19				0,03		0,10	-0,25	2,23	0,16		0,47	0,26		0,00
Chemiczny													-12,54	-12,86		5,39
Materiałów bud.	15,24								0,70	1,70				-0,74		-0,61
Szklarski	0,13					1,11			0,06				1,18	-0,01		-0,03
Ceramiki szlach.																2,66
Drzewny	-0,86	-3,99			78,49			70,29	3,66				-2,53	-3,26		-0,39
Papierniczy		0,56														3,37
Włókienniczy				21,71							57,1			-2,16		-0,27
Odzieżowy	-4,06	1,85				-4,03		-3,96	-2,14	-3,89			-0,33	1,49		0,84
Skórzany	-1,65	6,11			-0,09	-1,36		-1,29	3,05	0,32	-1,23		-0,92	-1,32		-0,01
Spożywczy	-5,02	49,47	71,97	50,51	-9,08	25,98	73,57	-17,61	12,49	41,72	14,11	18 37	11,14	-4,14	70,17	-8,00
Poligraficzny	24,52								-0,2				18,20	-0,83		-1,09
Paszowy i utyliz.										21,37			8,29	1,08		—
Pozostały	5,17	—	0,19	—	—	35,49	-1,41	13,08	3,42	—	—	1,09	1,43	1,06	1,99	-0,97
W_{si}	0,57	0,58	0,72	0,72	0,78	0,63	0,74	0,83	0,46	0,67	0,71	0,66	0,48	0,49	0,72	0,16

Źródło: obliczono na podstawie tablicy 3.

lizacja w przemyśle drzewnym), Dobrem (przemysł spożywczy, Brzuze, Choceniu i Szpetalu Górnym (z uwagi na przewagę przemysłu spożywczego). W Piotrkowie Kujawskim wysoka dodatnia różnica wskazuje na jego specjalizację w przemyśle precyzyjnym. Aleksandrów Kujawski specjalizuje się głównie w przemyśle poligraficznym i materiałów budowlanych, Nieszawa zaś wyraźnie w przemyśle włókienniczym. Uwagę zwracają trzy ośrodki, w których wartości współczynnika specjalizacji są szczególnie niskie. Są to: Włocławek, Lipno i Radziejów. We Włocławku poziom $W_{si} = 0,16$ świadczy o stosunkowo równomiernie rozwiniętym przemyśle. Trudno wskazać na wyraźną specjalizację którejś gałęzi. Dodatkowo różnice między wskaźnikami b_{ir} i b_r wskazywać mogą na gałęzie przemysłu chemicznego, papierniczego czy ceramiki szlachetnej, w których włocławski ośrodek przemysłowy wykazuje znamiona specjalizacji. Podstawową jednak cechą tego ośrodka jest wszechstronnie i silnie rozwinięty przemysł. Obserwacja dodatnich różnic w przypadku Lipna wskazuje na jego specjalizację w przemyśle maszynowym i spożywczym. Wynika to z faktu zlokalizowania tam dwóch liczących się w skali województwa zakładów powyższych branż. Specjalizacja zaś rypińskiego ośrodka przemysłowego idzie głównie w kierunku przemysłu metalowego, poligraficznego i spożywczego, a także paszowego i utylizacyjnego.

Dodatkową ilustracją stopnia specjalizacji omawianych ośrodków przemysłowych jest załączony wykres. Przedstawiono na nim zbiór krzywych specjalizacji dla kilku wybranych ośrodków. Można by oczywiście zamieścić krzywe wszystkich ośrodków, jednak ich mnogość oraz zbliżony w wielu przypadkach przebieg uczyniłby wykres mało czytelnym. Krzywe specjalizacji konstruuje się na zasadzie krzywych Lorenz'a. Podobna jest również ich interpretacja, tzn. gdy krzywa bardziej oddala się od linii równomiernego rozkładu, zbliżając się tym samym ku osiom współrzędnych, świadczy to o silniejszej specjalizacji danego ośrodka w wybranej gałęzi lub w ich zbiorze. Wypukły i monotoniczny przebieg krzywych na prezentowanym wykresie uzyskano porządkując wskaźniki b_{ir} i b_r według wartości malejącej, przy czym kryterium porządkowania była nie wartość samych wskaźników, a wielkość wyliczonych dla poszczególnych gałęzi ilorazów lokalizacji. Jest to zgodne z zasadami sztuki⁶. Na wykresie widać łagodny i równomierny przebieg krzywej specjalizacji odpowiadającej włocławskiemu ośrodkowi przemysłowemu, co potwierdza wniosek o wszechstronnym i wyrównanym rozwoju przemysłu w tej jednostce terytorialnej. Bardzo stromy przebieg mają krzywe charakteryzujące specjalizację Rypina i Lipna, a jeszcze bardziej uwypuklają się krzywe pozosta-

⁶ Por. W. Isard, *Metody analizy regionalnej. Wprowadzenie do nauki o regionach*, Warszawa 1965, s. 142.

łych uwzględnionych ośrodków. Odpowiada to wysokim wartościom współczynników specjalizacji.

W podsumowaniu tego krótkiego opracowania można więc, nie bojąc się niezbędnych powtórzeń powiedzieć, że niemal cały przemysł województwa wrocławskiego koncentruje się w opisanych ośrodkach przemysłowych. Wiodącym jest Wrocław, którego poziom uprzemysłowienia bardzo silnie odbiega od pozostałych jednostek terytorialnych. Tak silna dysproporcja wynika z wyjątkowo sprzyjających, i w przeszłości i obecnie, czynników rozwoju przemysłu w tym ośrodku w stosunku do pozostałych. Są one, za wyjątkiem może Rypina i Lipna, małymi lub bardzo małymi ośrodkami. Siłą rzeczy przemysł w nich nie może być rozwinięty równomiernie, ograniczając się do pewnej, nielicznej na ogół, liczby gałęzi. Spowodowało to ukształtowanie się kierunków specjalizacji przemysłowej tych ośrodków, której zakres i siłę wykazano na podstawie zaprezentowanych badań.

Wojciech Kosiedowski, Wojciech Poplawski (Toruń)

METODYCZNE I EKONOMICZNE PRZESŁANKI REGIONALIZACJI WOJEWÓDZTWA WŁOCŁAWSKIEGO

Istota i podstawowe metody regionalizacji gospodarczej

Regionalizacja rozumiana być może jako podział przestrzeni geograficznej na podstawie wybranych kryteriów. Mogą to być np. kryteria ekonomiczne lub fizykogeograficzne¹. Jest to zatem podział badanego obszaru na części mniejsze, jednorodne z uwagi na przyjęte kryterium typologiczne. Regionalizacja może również polegać na łączeniu mniejszych, jednolitych jednostek terytorialnych w większy ich zespół, przy uwzględnieniu zachodzących powiązań i dążeniu do otrzymania możliwie jednolitych kompleksów. W przypadku podziału mamy do czynienia z regionalizacją analityczną, zaś w przypadku łączenia małych jednostek w zespoły mówimy o regionalizacji syntetycznej. Sama procedura grupowania jednostek według ich wzajemnych różnic i powiązań w zakresie badanych zjawisk jest równoznaczna z klasyfikacją typologiczną. W typologii przestrzennej grupuje się jednostki terytorialne w klasy, przy czym nie występuje tu ciągłość przestrzenna jednostek zaliczanych do tej samej klasy. Mówiąc inaczej — regionalizacja gospodarcza polega na typizacji obszarów na podstawie cech innych niż przyrodnicze². Regionalizacja nie może sprowadzać się do jednorazowego podziału danego terytorium na części. Powinna kryć w sobie ładunek dynamizmu, co oznacza, że winna być procesem ciągłym.

Podstawowymi cechami regionalizacji są:³ a) syntetyczne, przestrzenne klasyfikowanie faktów, b) stworzenie podstaw do pogłębienia syntezy naukowej, c) cele praktyczno-organizacyjne. Badania w zakresie regionalizacji prowadzą więc nie tylko do pogłębienia samej wiedzy i doskonalenia metod badawczych. Służą jednocześnie praktyce gospodarczej, zwłaszcza w procesach planowania regionalnego. Wydaje się, że ten ostatni aspekt trzeba szczególnie podkreślić.

¹ Por. *Słownik pojęć geograficznych*, Warszawa 1973, s. 406.

² Zob. A. Wróbel, *Kryteria i metody delimitacji regionów gospodarczych*, Dokumentacja Geograficzna, 1963, z. 3, s. 1.

³ Tamże, s. 2.

Regionalizację gospodarczą wybranego obszaru można przeprowadzić stosunkowo łatwo, o ile opierać się ona będzie na jednej tylko ceście, np. gęstości zaludnienia, wartości produkcji któregoś z działów produkcji materialnej itp. W takim przypadku kryterium podziału będzie stanowiło natężenie badanej cechy na pewnym obszarze. Sytuacja komplikuje się gdy zachodzi konieczność wyodrębnienia obszarów jednorodnych z uwagi na większą liczbę cech. Efekty takich poczynań mogą być różne w zależności od tego, jakie cechy były brane pod uwagę oraz jakimi metodami dokonano regionalizacji. Zatem istotne jest nie tylko kryterium doboru cech, pod względem których rozpatrywany jest dany obszar, lecz również metoda jaką przyjęto w regionalizacji gospodarczej tego obszaru.

Metody regionalizacji, z uwagi na techniki badawcze, najogólniej podzielić można na dwie grupy: metody opisowe i metody ilościowe. Dotychczas w regionalizacji gospodarczej stosowane były obie grupy metod, przy czym, w różnych okresach, przeważała jedna lub druga. W wyniku udoskonalenia technik obliczeniowych częściej zaczynają być stosowane metody ilościowe. Wydaje się, że są one precyzyjniejsze i kryją w sobie mniejszy ładunek subiektywizmu niż metody opisowe. Nie oznacza to zaniku tych ostatnich. Obie metody uzupełniają się wzajemnie. Ponadto często występuje potrzeba ustosunkowania się do zjawisk niewymiernych, możliwych do scharakteryzowania tylko za pomocą metod opisowych. R. Domański dzieli metody regionalizacji na pięć grup⁴. Do pierwszej zalicza metody polegające na przypisywaniu określonej wagi poszczególnym cechom tak, by można je było sumować. Pomimo tego, że metoda ta daje wyniki ilościowe jej ścisłość jest pozorna, gdyż ustalenia wag poszczególnych cech nie opierają się na sprowadzeniu wskaźników do wspólnych miar porównywalnych, lecz na określeniu ich rozpiętości. Drugą grupę stanowią metody graficzne. Trzecia grupa to metody dewiacyjne (odchyłeń), które polegają na ustaleniu, na podstawie najczęściej spotykanych cech, modelu, do którego przyrównuje się pozostałe jednostki. Te z nich, które charakteryzują się podobnym typem odchyłeń, dodatnich bądź ujemnych w stosunku do modelu, łączy się w odrębne grupy. Do grupy czwartej omawianych metod zaliczane są te z nich, które noszą znamiona analizy wymiarowej. W grupie tej mieszczą się metody taksonomiczne i korelacji wielorakiej. Wspólną cechą tych metod jest przełożenie podobieństwa lub różnic na odległości. Piątą grupę stanowią metody matematyczne. Wśród nich największą popularność zdobyła metoda czynnikowa.

Ponieważ w regionalizacji gospodarczej istotną rolę odgrywa typologia przestrzenna, toteż zachodzi możliwość rozwiązywania

⁴ R. Domański, *Geografia ekonomiczna*, Warszawa—Poznań 1977, s. 235—236.

problemu za pomocą metod taksonomicznych, a w szczególności za pomocą taksonomicznej metody różnic przeciętnych.

Zarys metody

Zastosowana tu metoda polega na obliczeniu wzajemnych podobieństw i różnic zachodzących między poszczególnymi jednostkami terytorialnymi. Stanowi to podstawę do grupowania tych jednostek w większe zespoły (strefy). Zasadniczym warunkiem stosowalności tej metody jest wymierność i prawdziwość wytypowanych cech charakteryzujących poszczególne jednostki terytorialne. Postępowanie badawcze w tym zakresie można podzielić na pięć etapów. Etap pierwszy polega na wyborze cech typologicznych. Wybór ten ma podstawowe znaczenie dla powodzenia badań. Przede wszystkim wybrane cechy muszą możliwie najpełniej oddawać charakter badanego obszaru. Ponadto powinny występować w większości jednostek terytorialnych. Liczba cech typologicznych zależy właściwie od uznania badacza, przy czym nie może ich być mniej niż dwie. Z drugiej strony, stosowanie dużej liczby cech prowadzi nie tylko do wzrostu pracochłonności i tak już pracochłonnych badań, lecz grozi zaciemnieniem obrazu badanych zjawisk. Wybrane cechy powinny charakteryzować się dosyć dużym zróżnicowaniem w przestrzeni oraz powinny być ze sobą niezbyt silnie skorelowane.

Celem drugiego etapu jest doprowadzenie nieporównywalnych dotąd cech do ich porównywalności. Osiąga się to drogą standaryzacji, przeliczając bezwzględne wartości cech na ich wartości względne, zgodnie z formułą:

$$t_{ij} = \frac{x_{ij} - \bar{x}_j}{S_j}$$

gdzie:

- x_{ij} — bezwzględna wartość i-tej cechy w j-tej jednostce terytorialnej
 \bar{x}_j — średnia arytmetyczna cech
 S_j — odchylenie standardowe, wyrażone formułą

$$S_j = \sqrt{\frac{(x_{ij} - \bar{x}_j)^2}{N}}$$

Ustalenie wartości znormalizowanej polega więc na obliczeniu różnicy między wartością bezwzględną danej cechy a jej średnią arytmetyczną, wyrażonej w jednostkach odchylenia standardowego.

W etapie trzecim dokonuje się klasyfikacji jednostek przestrzennych według stopnia rozwoju gospodarczego za pomocą funkcji porządkującej, według formuły:

$$W_i = \frac{1}{N} \sum_{j=1}^n t_{ij} = \frac{1}{N} (t_{i1} + t_{i2} + \dots + t_{in})$$

gdzie: t_{ij} — zmienne znormalizowane.

Każda z poddanych analizie jednostek posiada wskaźnik W_i , za pomocą którego dokonuje się oceny stopnia rozwoju gospodarczego w zależności od przyjętych cech. Jednostki o średnim poziomie rozwoju charakteryzują się wskaźnikiem $W_i = 0$, o rozwoju powyżej średniego $W_i > 0$, zaś poniżej średniego $W_i < 0$.

W etapie czwartym należy dokonać klasyfikacji jednostek terytorialnych w zależności od stopnia rozwoju gospodarczego, kierując się wielkością wskaźnika W_i . Jednostki o zbliżonym stopniu rozwoju odznaczają się niewielkimi różnicami wielkości wskaźników. Dla ułatwienia klasyfikacji można pogrupować jednostki terytorialne w zależności od stopnia rozwoju. Granice grup (klas) ustalić można następująco:

$$\frac{W_{i \max} - W_{i \min}}{\sqrt{N}}$$

W ramach tego etapu należy również obliczyć tzw. wskaźniki resztowe cech znormalizowanych, które stanowią odchylenia danej cechy od wskaźnika syntetycznego (W_i), czyli:

$$m_{ij} = t_{ij} - W_i$$

Za pomocą wskaźników resztowych m_{ij} można określić równomierność występowania poddanych badaniu cech w poszczególnych jednostkach terytorialnych. Jednostki podobne pod względem rozpatrywanych cech posiadają wskaźniki resztowe zbliżone. Gdyby między jednostkami istniało pełne podobieństwo, wskaźniki byłyby sobie równe. W ramach poszczególnych jednostek terytorialnych wielkość wskaźnika resztowego informuje o wpływie danej cechy na sumaryczny wskaźnik W_i . W przypadku, w którym na wielkość W_i wszystkie cechy miałyby równy wpływ, wskaźniki resztowe byłyby sobie równe.

Celem piątego etapu jest ekonomiczna interpretacja otrzymanych wyników. Dokonać jej można zarówno obserwując poziom W_i jak i wskaźników resztowych m_{ij} .

Zarys struktury gospodarczej

Województwo wrocławskie należy do najmniejszych tego rodzaju jednostek administracyjnych w Polsce. Jego obszar obejmuje 4402 km² (1,4% powierzchni całego kraju), co stawia wrocławskie na 37 miejscu wśród 49 województw w Polsce. Liczba ludności wynosiła w 1978 r. 412 tys. osób (1,2% ludności Polski).

⁵ B. Kostrubiec, *Klasyfikacja dynamiczna i wielocechowa województw Polski*, Biuletyn KPZK PAN, Warszawa 1965, s. 37.

Województwo położone jest skrajnie we wschodniej części makroregionu środkowo-zachodniego w obrębie Polski Niżowej po obu stronach Wisły i obejmuje zachodnią część Kujaw oraz ziemię dobrzyńską. Cechą charakterystyczną województwa jest tranzytowość jego obszaru między ważnymi ośrodkami gospodarczymi środkowej i południowej Polski a portami morskimi. Obszar ten mieści się w tzw. strefie WNWO (Wisła, Noteć, Warta, Odra), która przyjęta została przez plan krajowy za jeden z głównych układów urbanizacji do roku 2000.

Wiodącą funkcją gospodarczą we włocławskim przypadku rolnictwo, które zatrudnia aż około 52% ogólnej liczby osób zawodowo czynnych. (Dla całego kraju wskaźnik ten wynosi ok. 31%). Warunki glebowe sprzyjają rozwojowi produkcji rolniczej o czym świadczy fakt, że ponad połowa użytków rolnych (ok. 52%) wykazuje bardzo wysoką przydatność dla rolnictwa. Województwo daje 5,1% ogólnokrajowej produkcji buraków cukrowych, 1,9% czterech zbóż i 1,7% ziemniaków. Plony głównych ziemiopłodów są tutaj nieco wyższe niż przeciętnie w kraju, natomiast słabsze wyniki przynosi produkcja zwierzęca. Mimo to województwo wytwarza 1,5% ogólnokrajowej produkcji mięsa i 1,8% mleka. Istniejące warunki produkcji rolniczej przemawiają za szybszym rozwojem kierunku hodowlanego z trzema zasadniczymi systemami: 1) ziemniaczano-buraczanym z bydłem i trzodą chlewną (południowa i północna część województwa), 2) ziemniaczano-zbożowym z trzodą chlewną i bydłem (środkowa część województwa), 3) paszowo-zbożowym z trzodą chlewną i bydłem (rejon Lipna i Skrwilna). Charakterystyczną cechą jest niski stopień uspołecznienia użytków rolnych. W 1978 roku gospodarka uspołeczniiona partycypowała w ogólnej powierzchni użytków rolnych województwa w 7,8% (w całym kraju w 24,2%).

Drugą funkcją województwa jest przemysł przetwórczy. Zatrudnienie w przemyśle uspołecznicznym województwa stanowi 0,7% ogółu zatrudnionych w polskim przemyśle. Na 1000 mieszkańców województwa pracę w przemyśle wykonywało w 1978 r. 87 osób, co stawia je na 36 miejscu w kraju. Udział województwa w produkcji globalnej tego działu w kraju wynosi także 0,7%. Pod względem wartości produkcji globalnej przemysłu na 1 mieszkańca Włocławskie zajmuje 34 miejsce w kraju. W strukturze gałęziowej przemysłu województwa zdecydowany prymat przypada przemysłowi spożywczemu, elektromaszynowemu i chemicznemu. Łączny udział tych trzech grup gałęzi przemysłu w województwie wynosi 79%, a w zatrudnieniu przemysłowym 67,4%. Podkreślić trzeba, że w ostatnich latach województwo (a w szczególności jego stolica) było terenem niezwykle ożywionej działalności inwestycyjnej w zakresie przemysłu. W związku z tym znaczna część funkcjonujących na tym tere-

nie zakładów przemysłowych to zakłady nowe lub gruntownie zmodernizowane.

Poza dwiema powyższymi, najistotniejszymi dla województwa funkcjami w strukturze gospodarczej, wyróżnia się funkcja uzdrowiskowo-wypoczynkowa, rozwijająca się głównie wykorzystując bogate zasoby wód mineralnych, które ze względu na swe parametry fizykochemiczne wykorzystywane są w lecznictwie sanatoryjnym.

Funkcja komunikacyjna jest w województwie słabo rozwinięta, pomimo wspomnianego już tranzytowego położenia. Wynika to ze słabego nasycenia tego obszaru infrastrukturą transportową.

Analizując przestrzenną strukturę funkcjonalną województwa wyodrębnić można na jego obszarze kilka następujących jednostek: 1) rolniczą południową o przewadze gleb dobrych i szczególnych predyspozycjach w kierunku rozwoju produkcji hodowlano-buraczano-ziemniaczanej, 2) rolniczą północną o przewadze gleb słabszych i wiodącej produkcji hodowlano-zbożowo-okopowo-paszowiskowej, 3) przemysłowo-usługową, obejmującą obszar Włocławskiego Zespołu Osadniczego (miasta: Włocławek, Brześć Kujawski i Kowal oraz okoliczne tereny wiejskie) z silną koncentracją przemysłu o znaczeniu krajowym i usług o znaczeniu wojewódzkim, 4) uzdrowiskowo-wypoczynkową o znaczeniu krajowym na obszarze Niziny Ciechocińskiej, 5) turystyczno-wypoczynkową o znaczeniu regionalnym, obejmującą część Pojezierza Gostynińskiego (Gostynińsko-Włocławski Park Krajobrazowy) oraz skarpe Wisły.

Istniejące na obszarze województwa zainwestowanie charakteryzuje się bardzo silną koncentracją we Włocławku. W szczególności dotyczy to funkcji przemysłowej, która w tym mieście rozwinęła się w sposób nieproporcjonalny w stosunku do słabiej rozwiniętych usług. Zjawisko to ze szczególną ostrością wystąpiło od chwili powołania w 1975 r. województwa włocławskiego. Włocławek został ujęty w planie krajowym jako ośrodek wzrostu o znaczeniu krajowym z dominującą funkcją przemysłową i wykształconą specjalizacją w zakresie przemysłu chemicznego, elektromaszynowego, spożywczego i ceramicznego. Ponadto w strukturze sieci osadniczej występują dwa regionalne ośrodki rozwoju o funkcji przemysłowo-usługowej (Lipno i Rypin) oraz ośrodek uzdrowiskowy o znaczeniu krajowym (Ciechocinek). Północna część województwa o obszarze ok. 1000 ha (z miastami: Aleksandrowem Kujawskim i Ciechocinkiem) włączona została w skład aglomeracji bydgosko-toruńskiej.

Regionalizacja

Do analizy przyjęto podział województwa włocławskiego na 30 gmin i miasto Włocławek, czyli w sumie 31 jednostek terytorialnych. Wszystkie pozostałe miasta traktowane były łącznie z otaczającymi je gminami. Uczyniono to z dwóch powodów. Po pierwsze ze wzglę-

du na trudności w uzyskaniu odrębnych danych statystycznych; po drugie z uwagi na fakt, że we wszystkich gminach, w których głównym ośrodkiem jest miasto, przemysł niemal całkowicie skupiony jest w tym mieście.

Następnie wyodrębniono zestaw cech typologicznych. Mając na uwadze wymogi przyjętej metody oraz możliwości wykorzystania aktualnej informacji statystycznej w zestawie tym ujęto następujące cechy: 1) gęstość zaludnienia w osobach/km², 2) zatrudnienie w przemyśle na 1000 mieszkańców, 3) zatrudnienie poza przemysłem na 1000 mieszkańców, 4) średnie plony 4 zbóż w q/ha, 5) liczbę ludności na 1 punkt sprzedaży, 6) trzoda chlewna w sztukach na 100 ha gruntów ornych.

Powyższy zestaw z pewnością nie jest doskonałym i ma charakter dyskusyjny. Na jego uzasadnienie można podać, że reprezentuje on w pewnej mierze obydwie, podstawowe w warunkach badanego województwa funkcje gospodarcze: rolnictwo i przemysł. Ponadto uwzględnia także czynnik ludzki, któremu zawsze przypada centralne miejsce w procesie gospodarczym, a także — z konieczności fragmentarycznie — element infrastruktury społecznej bezpośrednio związanej z zaspokojeniem potrzeb konsumpcyjnych ludności. Nie bez znaczenia jest również dostępność danych statystycznych.

W drugim i trzecim etapie badań, po dokonaniu odpowiednich przeliczeń według przedstawionych uprzednio wzorów sporządzono macierz wartości znormalizowanych i na podstawie zawartych w niej danych obliczono wskaźniki typu W_i . Otrzymane wyniki zawiera tabela 1.

Z kolei dokonano klasyfikacji jednostek przestrzennych wchodzących w skład województwa wrocławskiego, opierając się na zaprezentowanym uprzednio rozwiązaniu B. Kostrubca. Zgodnie z tym granica klas wynosi:

$$\frac{1,470 - (-0,950)}{5,56} = 0,435$$

W ten sposób zbiorowość jednostek przestrzennych podzielono na 4 grupy, dokonując tym samym regionalizacji województwa na 4 strefy:

— I o wysokim poziomie rozwoju gospodarczego ($W_i > 0,435$), obejmująca miasto Wrocław oraz gminy: Kikół i Zbójno,

— II o średnim poziomie rozwoju gospodarczego ($0 \leq W_i \leq 0,435$), w skład której weszło 12 jednostek: Brzuze, Chocień, Czernikowo, Dobre, Dobrzyń n. Wisłą, Izbica Kujawska, Koneck, Lubraniec, Osiecin, Radziejów, Rypin, Thuchowo,

— III o niskim poziomie rozwoju gospodarczego ($-0,435 \leq W_i < 0$), składająca się z 11 jednostek: Aleksandrów Kujawski, Bądkowo,

Tabela 1

Zbiór cech znormalizowanych oraz syntetyczne wskaźniki poziomu rozwoju gospodarczego jednostek terytorialnych województwa wrocławskiego

Jednostki terytorialne	Cechy znormalizowane						W ₁
	t ₁	t ₂	t ₃	t ₄	t ₅	t ₆	
Aleksandrów Kujawski	-0,142	-0,511	-0,215	-0,259	0,109	-0,572	-0,265
Bądkowo	-0,163	-0,342	0,576	0,503	0,237	-1,025	-0,035
Brześć Kujawski	-0,193	-0,153	-0,331	0,661	0,494	-1,129	-0,191
Brzuze	-0,145	1,025	-0,924	1,239	-0,121	1,330	0,400
Chocień	-0,101	1,487	-1,576	0,371	-0,070	0,502	0,102
Chodecz	-0,206	-0,532	1,565	-0,864	0,186	-0,878	-0,121
Czernikowo	-0,221	-0,258	-0,098	0,713	0,186	2,015	0,389
Dobre	-0,150	1,130	-1,064	0,292	0,750	0,028	0,164
Dobrzyń n/W	-0,188	-0,469	0,273	1,450	0,596	-0,783	0,146
Izbica Kuj.	-0,206	-0,490	0,750	0,397	1,135	0,383	0,328
Kikół	-0,152	-0,195	0,157	1,029	0,083	2,039	0,493
Koneck	-0,178	-0,426	0,983	0,976	0,699	0,315	0,394
Kowal	-0,234	-0,490	0,168	-0,338	-0,609	-1,535	-0,506
Lipno	-0,186	-0,511	-0,191	-1,627	0,571	0,247	-0,282
Lubień Kuj.	-0,191	-0,511	1,204	-0,129	-0,917	-1,205	-0,291
Lubraniec	-0,186	-0,469	0,448	0,871	0,579	-0,253	0,165
Nieszawa	-0,129	-0,216	-1,785	-0,312	0,057	-0,536	-0,486
Osięciny	-0,165	-0,216	0,261	1,187	0,288	-0,436	0,153
Piotrków Kuj.	-0,150	0,309	-0,249	0,003	0,981	-1,197	-0,050
Radziejów	-0,191	-0,511	-1,157	2,081	1,520	-0,894	0,141
Rogowo	-0,227	-0,532	0,925	-1,969	0,134	-0,018	-0,281
Rypin	-0,175	0,014	0,343	-0,601	1,520	0,490	0,265
Skepe	-0,216	-0,300	-0,447	-1,680	0,579	-0,930	-0,499
Skrwilno	-0,191	-0,363	0,576	-1,680	0,442	0,001	-0,202
Szpetal Grn.	-0,188	0,204	-1,471	-0,785	-2,123	0,156	-0,701
Tuchowo	-0,206	-0,426	1,134	-0,470	0,417	0,364	0,135
Topólka	-0,196	-0,469	1,855	-0,391	-1,302	0,112	-0,065
Wielgie	-0,201	-0,532	0,925	-0,549	-2,380	0,196	-0,423
Wrocławek	-0,211	0,477	-1,797	-0,549	-2,893	-0,727	-0,950
m. Wrocławek	5,474	4,686	-1,273	-0,785	-0,173	0,896	1,470
Zbójno	-0,170	-0,405	0,936	1,213	0,057	2,564	0,699

Źródło: obliczenia własne na podstawie danych WUS we Wrocławku

Brześć Kujawski, Chodecz, Lipno, Lubień Kujawski, Piotrków Kujawski, Rogowo, Skrwilno, Topólka, Wielgie,

— IV o najniższym poziomie rozwoju gospodarczego ($W_1 < -0,435$), obejmująca 5 jednostek: Kowal, Nieszawa, Skepe, Szpetal Górny, Wrocławek (gmina).

Graficzną prezentację powyższej regionalizacji przedstawia załączona mapa. Następnie obliczono wskaźniki resztowe cech znormalizowanych. Ich zbiór zawiera tabela 2.

Zgodnie z przyjętą metodyką celem ostatniego etapu jest ekonomiczna interpretacja otrzymanych wyników. Wydaje się, że można ją zaprezentować następująco.

W strefie I znalazła się stolica województwa i dwie gminy o charakterze rolniczym. Wysoka pozycja Wrocławka nie może budzić

Tabela 2

Wskaźniki resztowe cech znormalizowanych jednostek terytorialnych województwa wrocławskiego

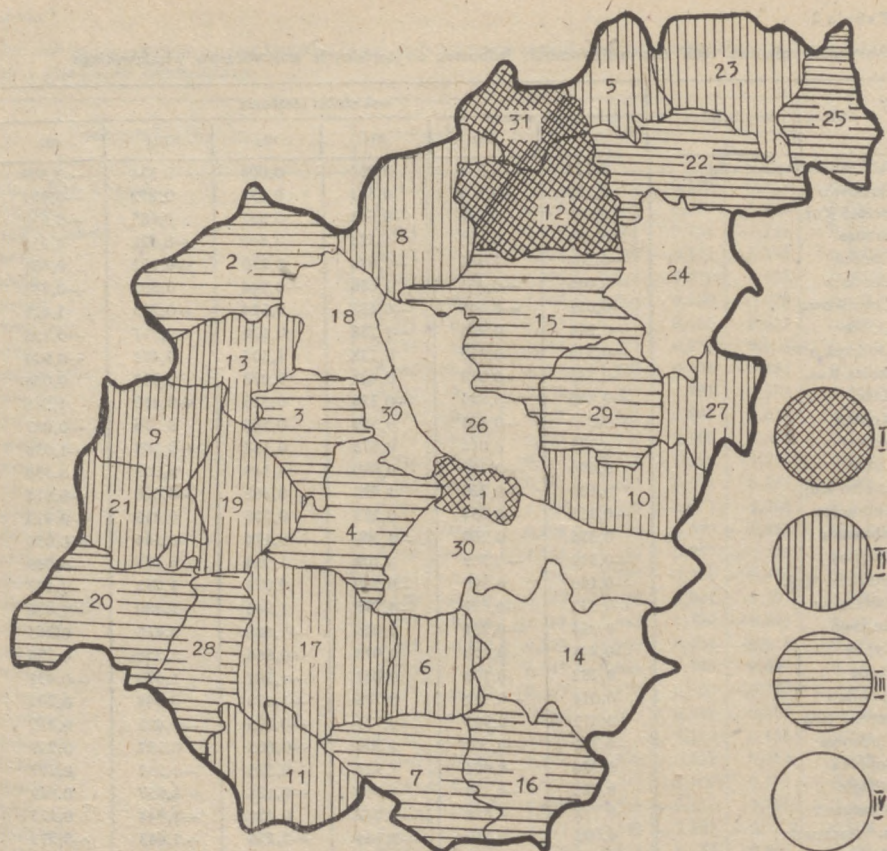
Jednostki terytorialne	wskaźniki resztowe					
	m ₁	m ₂	m ₃	m ₄	m ₅	m ₆
Aleksandrów Kujawski	0,122	-0,246	0,050	0,006	0,374	-0,307
Bądkowo	-0,128	-0,308	0,611	0,538	0,272	-0,991
Brześć Kuj.	-0,002	-0,038	-0,641	0,852	0,685	-0,938
Brzuze	0,255	0,625	-1,325	0,840	-0,522	0,931
Chocień	-0,204	1,386	-1,678	0,270	-0,172	0,401
Chodecz	-0,086	-0,411	1,686	-0,744	0,307	-0,758
Czernikowo	-0,611	-0,646	-0,488	0,324	-0,203	1,629
Dobre	-0,314	0,966	-1,288	0,129	0,587	-0,135
Dobrzyń n/W	-0,334	-0,615	0,128	1,304	0,451	-0,929
Izbica Kuj.	-0,535	-0,818	0,423	0,070	0,808	0,055
Kikół	-0,646	-0,689	-0,336	0,536	-0,410	1,546
Koneck	-0,572	-0,821	0,589	0,583	0,276	-0,087
Kowal	0,271	0,016	0,675	0,167	-0,103	-1,030
Lipno	0,096	-0,229	0,090	-1,345	0,853	0,530
Lubień Kuj.	0,100	-0,220	1,495	0,162	-0,626	-0,914
Lubraniec	-0,351	-0,634	0,283	0,706	0,415	-0,419
Nieszawa	0,356	0,269	-1,300	0,174	0,544	-0,050
Osięciny	-0,319	-0,369	0,109	1,034	0,135	-0,589
Piotrków Kuj.	-0,100	0,360	-0,200	0,053	1,032	-1,147
Radziejów	-0,332	-0,652	-1,298	1,940	1,380	-1,036
Rogowo	0,054	-0,251	1,026	-1,688	0,416	0,263
Rypin	-0,441	0,250	0,078	-0,866	1,256	0,226
Skępe	0,282	0,198	0,051	-1,181	1,078	-0,431
Skrwilno	0,011	-0,162	0,778	-1,478	0,645	0,203
Szpetal Grn.	0,512	0,905	-0,771	-0,085	-1,423	0,857
Tuchowo	-0,341	-0,562	1,000	-0,605	0,282	0,229
Topółka	0,396	-0,404	1,921	-0,326	-1,237	0,177
Wielgie	0,222	-0,109	1,348	-0,126	-1,957	0,619
Wrocławek	0,738	1,428	-0,847	0,401	-1,944	0,223
m. Wrocławek	4,005	3,217	-2,744	-2,256	-1,643	-0,573
Zbójno	-0,869	-1,105	0,238	0,514	-0,641	1,866

Źródło: obliczenia własne na podstawie tabeli 1.

wątpliwości, ponieważ miasto to wyraźnie wyróżnia się na tle pozostałych jednostek wysokim stopniem uprzemysłowienia. Gminy, które weszły w skład tej strefy, odznaczają się natomiast wysokim poziomem rozwoju rolnictwa.

Strefa II obejmuje gminy o stosunkowo wysokim poziomie wskaźników produkcji rolniczej, a także, chociaż już w mniejszym stopniu, wskaźnika charakteryzującego infrastrukturę społeczną. Wyjątkiem jest tutaj miasto i gmina Rypin o stosunkowo dobrze rozwiniętym przemyśle. Wynika to z analizy wskaźników resztowych, wśród których najwyższy poziom związany jest z cechą wyrażającą liczbę zatrudnionych w przemyśle na 1000 mieszkańców tej jednostki.

Strefa III obejmuje w większości gminy, w których produkcja rolnicza przynosi niższe efekty. Do strefy tej weszły także miasta:

Główne strefy gospodarcze województwa łódzkiego:

I — strefa I, II strefa II, III — strefa III, 1 — m. Włocławek, 2 — Aleksandrów Kuj., 3 — Bądkowo, 4 — Brześć Kuj., 5 — Brzuze, 6 — Chocień, 7 — Chódecz, 8 — Czernikowo, 9 — Dobrze, 10 — Dobrzyń n. W. 11 — Izbica Kuj., 12 — Kikół, 13 — Koneck, 14 — Kowal, 15 — Lipno, 16 — Lubień Kuj., 17 — Lubraniec, 18 — Nieszawa, 19 — Osiećcyny, 20 — Piotrków Kuj., 21 — Radziejów, 22 — Rogowo, 23 — Rypin, 24 — Skępe, 25 — Skrwilno, 26 — Szpetal Górny, 27 — Tłuchowo, 28 — Topólka, 29 — Wielgie, 30 — Włocławek, 31 — Zbójno.

Aleksandrów Kujawski i Lipno, o których wiadomo, że są znaczącymi w skali województwa ośrodkami przemysłowymi. Wytlumaczenia tej pozornej niekonsekwencji w wynikach badań szukać należy w tym, że miasta te otoczone są gminami typowo rolniczymi

o wysokim odsetku ludności rolniczej, przy czym jednocześnie produkcja rolnicza jest niezbyt intensywna. Do postawienia takiego wniosku upoważnia obserwacja wskaźników resztowych, dotyczących zwłaszcza cech mówiących o poziomie rozwoju rolnictwa i cechy charakteryzującej zatrudnienie poza przemysłem. Przyjęcie wspólnych kryteriów dla miast i terenów wiejskich spowodowało, że wskaźniki prezentujące uprzemysłowienie znacznie się obniżyły.

W strefie IV znalazło się 5 gmin typowo rolniczych, które w zakresie produkcji rolniczej osiągają najniższe w skali województwa efekty. Podkreślenia wymaga fakt, że 4 spośród nich położone są w niewielkiej odległości od Włocławka, bądź nawet graniczą ze stolicą województwa. Wytlumaczeniem tak niskiej ich pozycji w wynikach badań może być zjawisko dojazdów do pracy w przemyśle Włocławka wielu osób zamieszkałych w tych właśnie gminach. Fakt ten w pewien sposób zniekształca wyniki badań, gdyż sprzyja on wyższej pozycji Włocławka, obniżając lokatę gmin, w których dojeżdżający do pracy zamieszkują. Uwaga ta prawdopodobnie nie dotyczy gminy Skepe, która położona jest w oddaleniu od Włocławka, a połączenia komunikacyjne między nią a stolicą są mniej dogodnie. Na fakt zakwalifikowania tej gminy do strefy o najniższym poziomie rozwoju gospodarczego wpłynął zwłaszcza niski poziom wskaźników charakteryzujących produkcję rolniczą, jak również pozostałych, poza wskaźnikiem prezentującym poziom infrastruktury społecznej.

W zakończeniu podkreślić trzeba, że województwo włocławskie nie było dotychczas przedmiotem pogłębionych studiów w zakresie regionalizacji pod kątem poziomu rozwoju gospodarczego. Artykuł niniejszy ma więc charakter prototypowy, a w związku z tym trudno było w nim uniknąć pewnych niedociągnięć. Należy do nich, jak się wydaje, dobór cech typologicznych i luki w materiale statystycznym, co w konsekwencji powoduje ograniczenia w ekonomicznej interpretacji wyników. Mimo to sądzić należy, że empiryczna weryfikacja przemawia za słusznością otrzymanych wyników, ponieważ nie odbiegają one w istotnym stopniu od intuicyjnie wyczuwanej rzeczywistości. Należy dodać, że badanie dotyczyło tylko jednego momentu czasowego. Mogłoby ono być bardziej szczegółowe, jednak na przeszkodzie stoi brak materiałów źródłowych. Można jednak i należy prowadzić dalsze studia nad tym zagadnieniem w ujęciu dynamicznym, aby sformułować pewne prawidłowości, które niewątpliwie występować będą w długofalowym procesie społeczno-gospodarczego rozwoju badanego województwa. Powinny one stanowić przesłanki podejmowania decyzji gospodarczych, a zatem ich znajomość jest niezbędną dla właściwego planowania regionalnego.

Faint, illegible text at the top of the page, possibly bleed-through from the reverse side.

Second block of faint, illegible text, continuing the bleed-through from the reverse side.

Third block of faint, illegible text, continuing the bleed-through from the reverse side.

Final block of faint, illegible text at the bottom of the page.

Godfryd Litowski (Toruń)

STRUKTURA FUNKCJONALNA GOSPODARKI WŁOCŁAWKA W LATACH 1965—1978

Poznanie przestrzennych i gałęziowych struktur funkcjonalnych ma w badaniach gospodarki przestrzennej podstawowe znaczenie. Odwzorowując bowiem społeczno-terytorialny podział pracy, pozwala wnioskować o sposobie zagospodarowania przestrzeni i jej organizacji (stopniu integracji) oraz rozmiarach, charakterze i kierunkach przemieszczeń (powiązań) elementów materialnych i niematerialnych między ogniwami struktur przestrzennych. Badanie struktur funkcjonalnych dużych i średnich miast ma dodatkowy walor poznawczy. Miasta takie stanowią podstawowe ogniwa krystalizacji życia społeczno-gospodarczego kraju i regionu, koncentrują w sobie większość potencjału i funkcji wypełnionych względem otaczających je obszarów, wpływają na charakter i kierunki wzrostu oraz stopień zaspokojenia różnorodnych potrzeb. Ważnym jest więc poznanie gospodarki miasta, charakteru jego specjalizacji funkcjonalnej i kierunków jej przemian.

Przedstawione opracowanie poświęcone jest strukturze funkcjonalnej Włocławka w latach 1965—1978. Ponieważ interesuje nas miejsce i rola Włocławka w strukturze regionalnej, układem odniesienia koniecznym dla dokonania niezbędnych przeliczeń i analizy będzie obszar byłego (do 1975 r.) województwa bydgoskiego. Zakładamy, że okres 30-letniej spójności administracyjnej wykształcił między elementami obszaru pewną racjonalnie ukształtowaną współzależność funkcjonalną oraz, że zmiany dokonane w 1975 r. w strukturze administracyjnej nie spowodowały jej przekreślenia. Trzeba podkreślić, że zagospodarowanie przestrzeni i jej funkcjonalne współzależności nie ulegają łatwo szybkim modyfikacjom i wykazują duży stopień bezwładności. Obszar byłego województwa bydgoskiego stanowi więc, w moim przekonaniu, nadal określony region ekonomiczny i tak też będziemy go dalej określali.

Kategorią, która stanowi bazę empiryczną analizy jest zatrudnienie w gospodarce społecznej. Zaletami tego wyboru są: stosunkowo łatwa dostępność do danych w dłuższym okresie oraz bezpośrednia porównywalność różnych rodzajów działalności i możliwości gradacji ich ważności w mieście.

Jako mierniki oceny struktury funkcjonalnej miasta wykorzystamy: wskaźnik różnic struktur miasta i regionu — Z_r^i , wskaźnik różnic struktur w czasie t_n — t_o — Z_t^i , współczynnik specjalizacji — W_{sp} , wskaźnik nadwyżki pracowników — Zeg_M . Omówimy je pokrótce, zwalniając tym samym część empiryczną od konieczności omawiania ich charakteru i sposobu interpretacji.

Wskaźnik różnic struktur miasta i regionu — Z_r^i liczymy według formuły:

$$Z_r^i = U_iM - U_iR \quad (1)$$

gdzie: U_iM — procentowy udział zatrudnienia w działalności „i” w mieście (Z_iM) w zatrudnieniu ogółem miasta (ZM),
 U_iR — procentowy udział zatrudnienia w działalności „i” w regionie (Z_iR) w zatrudnieniu ogółem regionu (ZR), przy „i” = 1...m.

Wskaźnik może przybierać wartości dodatnie lub ujemne. Im większa dodatnia (ujemna) różnica między U_iM i U_iR tym większy stopień odchylenia dodatni (ujemny) w rozwoju działalności „i” w mieście względem przeciętnej w regionie.

Dysponując pełnym zbiorem wskaźników różnic, można obliczyć tzw. sumaryczny wskaźnik koncentracji (specjalizacji) — WS_i według następującej formuły¹:

$$WS_i = \frac{\sum_{i=1}^m Z_r^i}{100} \quad (2)$$

Może on przybierać wartości w granicach $0 \leq WS_i \leq 1$. Im wyższy wskaźnik WS_i , tym wyższa koncentracja w jednej lub kilku dziedzinach działalności. Wskaźnik WS_i zbliżający się do wartości 0 świadczy o większym zrównoważeniu, równomierności rozwoju danej struktury.

Wskaźnik różnic struktur w czasie — Z_t^i liczymy według formuły:

$$Z_t^i M = U^iM^{t_n} - U^iM^{t_o}, \quad (3)$$

gdzie: t_o — okres początkowy i t_n — okres końcowy.

Wskaźnik Z_t^i może przybierać wartości dodatnie lub ujemne. Pozwala on na ocenę stopnia odchylenia między tożsamymi elementami struktury w różnych momentach czasowych.

Możemy go liczyć również dla struktury regionu (Z_t^iR), a wówczas różnica Z_t^iR , w porównaniu z różnicą Z_t^iM , wskaże nam na

¹ Zob. A. Fajferek, *Region ekonomiczny i metody analizy regionalnej*, Warszawa 1966, s. 120.

charakter i rozmiary zmiany dystansu między elementami struktur regionu i miasta.

Sumując dodatnie wskaźniki różnic Z_i^i możemy obliczyć tzw. współczynnik redystrybucji — WR_1 ²:

$$WR_1 = \frac{\sum_{i=1}^m Z_i^i}{100} \quad (4)$$

Może on przybierać wartości w granicach $0 \leq 1$. Im wyższy współczynnik redystrybucji, tym znaczniejsze zmiany struktury w danym okresie. Wyjaśnien w jakim kierunku zmieniają się elementy struktury (rozrost, kurczenie się udziału) dostarcza analiza poszczególnych wskaźników Z_i^i .

Współczynnik specjalizacji — W_{sp} liczymy według formuły³:

$$W_{sp} = U_i M / U_i R \quad (5)$$

Może on przybierać wartości w granicach $0 \leq 1 < m$, przy czym wartość $W_{sp} = 1,0$ ma charakter graniczny i świadczy o proporcjonalności rozwoju działalności „i” w mieście względem działalności „i” w regionie. $W_{sp} > 1,0$ świadczy o rozwoju działalności „i” w mieście w stopniu wyższym niż przeciętnie w regionie i wówczas przypisuje się jej charakter działalności wyspecjalizowanej.

Wskaźnik nadwyżki pracowników — $Zeg_i M$ liczymy według formuły⁴:

$$Zeg_i M = ZM \times Z_r^i \quad (6)$$

Jest on iloczynem zatrudnienia ogółem w mieście i dodatniego wskaźnika różnic $+Z_r^i$ w działalności „i” i określa nadwyżkę zatrudnienia w danej działalności miejskiej ponad wielkość określoną przez $U_i R$. Daną wartość graniczną wskaźnika oznaczającą samowystarczalny składnik każdej działalności „i”, lub określając inaczej, wartość niezbędną do zaspokojenia potrzeb lokalnych ($Zen_i M$), obliczamy według formuły⁵:

$$Zen_i M = ZM \times U_i R \quad (7)$$

Wskaźnik nadwyżki pracowników, prezentując wyniki w liczbach

² Zob. A. Fajferk, op. cit., s. 122.

³ Ponieważ współczynnik ten określa poziom specjalizacji w zakresie poszczególnych funkcji, przyjmujemy dla niego nazwę współczynnika specjalizacji — W_{sp} , choć w literaturze przypisuje się jemu różne określenia jak: współczynnik lokalizacji, koncentracji, segregacji, samowystarczalności itp.

⁴ M. Jerczyński, *Metody pośrednie identyfikacji i pomiaru*, [w:] Baza ekonomiczna i struktura funkcjonalna miast, Prace Geograficzne, nr 87, Warszawa 1971, s. 128–131, podaje nieco odmienny sposób liczenia tej kategorii. Nie prowadzi on do odmiennego wyniku, a jest pracochłonniejszy.

⁵ Zob. M. Jerczyński, op. cit., s. 129.

bezwzględnych, nadaje się do porównawczej analizy wagi poszczególnych rodzajów działalności w konkretnym mieście.

Analiza współczynnika W_{sp} i wskaźnika Zeg_M pozwala na ocenę stopnia znaczenia poszczególnych działalności dla gospodarki regionu (wyższa ranga regionalna) i miasta (wyższa ranga lokalna)⁶.

Zatrudnienie w gospodarce miasta i regionu przedstawimy w formie zagregowanej na 27 rodzajów działalności zgrupowanych w dwa zbiory: usługi⁷ — 10 rodzajów działalności (działy) oraz budownictwo i przemysł — 15 rodzajów działalności (gałęzie) i dodatkowo wyodrębnimy działy typowo „nie miejskie”, to jest rolnictwo i leśnictwo.

Dane empiryczne do analizy struktury funkcjonalnej Włocławka zostały zamieszczone w tabelach 1 i 2.

Poziom rozwoju gospodarczego Włocławka w 1978 r.

Włocławek, jedno z głównych ogniw koncentracji życia społeczno-gospodarczego Doliny Dolnej Wisły liczył w 1978 r. już 97 400 mieszkańców. Nagromadzony w nim majątek trwały, skala zatrudnienia w działalności usługowej i produkcyjnej, struktura funkcjonalna jego gospodarki, jak wreszcie i samo położenie geograficzne tworzą mu trwałe podstawy i wyznaczają ważną rolę w dalszym dynamicznym rozwoju obszaru z którym jest organicznie związany.

Ludność Włocławka stanowi 4,8% ludności regionu i 8,5% jego ludności miejskiej. Zatrudnienie w gospodarce uspołecznionej miasta stanowi 7,7% zatrudnienia ogółem w gospodarce uspołecznionej regionu, przy czym w przemyśle miasta koncentruje się 9,4% zatrudnienia przemysłowego regionu.

Struktura zatrudnienia w mieście różna jest, i to czasami nawet znacznie, od struktury regionalnej, wskazując tym samym na stopień koncentracji funkcji i charakter specjalizacji miasta. Wskaźniki różnic struktur miasta i regionu — Z_r są dla Włocławka dodatnie, czyli wyższe niż w regionie, w 12 grupach zatrudnionych, w tym 4 z nich związane są z działalnością usługową, 8 natomiast z przemysłem i budownictwem. Rozpiętości między dodatnimi i ujemnymi Z_r są dla Włocławka mniejsze w przypadku działalności usługowej i wynoszą 3,08 (od +1,18 do -1,90), większe natomiast dla budownictwa i przemysłu, gdzie wynoszą 8,76 punktu (od +5,92 do -2,84). Jest to zrozumiałe, bowiem lokalność świadczenia usług, ich mała przenośność, a także względy społeczne (równość warunków obsługi) skłaniają do w miarę równomiernego, proporcjonalnego ich rozmieszczenia w stosunku do rozmieszczenia ludności. Spełnienia tego warunku nie musimy natomiast wymagać przy rozmieszczeniu dzia-

⁶ Zob. M. Jerczyński, op. cit., s. 130.

⁷ Usługi w ramach tej klasyfikacji obejmują usługi materialne i niematerialne.

łałości przemysłowej i budownictwa, które, powodując się raczej względami ekonomicznymi (korzyści koncentracji), wykazują większą skłonność do skupiania się.

Zatrudnienie w działalności usługowej miasta obejmuje w 1978 r. 35,70% ogółu zatrudnienia w mieście, natomiast analogiczny wskaźnik dla regionu w tym czasie wynosił 39,30%. Należy więc oczekiwać dość znacznych ujemnych wskaźników Z_r dla poszczególnych rodzajów działalności usługowej.

Poważny ujemny wskaźnik Z_r (—1,90) występuje w działalności oświatowej. Wskazuje to na relatywnie niższy stopień jej rozwoju w mieście w stosunku do poziomu regionalnego. Potwierdzeniem tego może być także fakt znacznie mniejszego udziału zatrudnienia w dziale oświata Włocławka w regionie, od udziału jego ludności w ludności ogółem regionu. Przyjmując za podstawę do wyliczenia „normalnego” poziomu zatrudnienia w tym dziale we Włocławku, i tak niedoskonały dla tego celu, wzorzec warunków przeciętnych w regionie (miasto jest bowiem zjawiskiem ponad przeciętnym w sieci osadniczej), wielkość zatrudnienia w dziale oświata w mieście należałoby oszacować na 3 165 osób. Jest natomiast zaledwie 2 200 osób, co wskazuje na znaczną skalę niedoboru. Przypuszczać jednak należy, że zachodzą pozytywne, chociaż powolne zmiany w tym zakresie, o czym świadczy korzystniejszy, aczkolwiek nadal ujemny, wskaźnik różnic w czasie Z_t dla roku 1978 niż dla roku 1970 (zob. tab. 1).

Tabela 1

Zmiany w strukturze funkcjonalnej sektora usług Włocławka w latach 1965—1978

Wyszczególnienie	Region		Włocławek										
	$Z_r(1965 = to)$		Z_r			$Z_t(1965 = to)$		W_{sp}			ZegiM		
	1970	1978	1965	1970	1978	1970	1978	1965	1970	1978	1965	1970	1978
Transport i łączność	0,34	—0,74	—2,33	—2,15	—1,61	0,52	—0,02	0,76	0,78	0,82	—	—	—
Obrót towarowy	—0,68	—0,89	—0,54	—2,81	—1,01	—2,75	—1,36	0,95	0,72	0,89	—	—	—
Gosp. komun. i mieszk.	0,66	1,05	+2,15	+0,21	+1,18	—1,28	+0,08	1,79	1,06	1,31	585	83	598
Oświata					—1,90					0,70	—	—	—
Nauka	0,97	0,77	—1,21	—3,25	—0,27	—1,17	—0,42	0,81	0,56	0,13	—	—	—
Kultura					—0,23					0,63	—	—	—
Ochrona zdrowia i op. społecz.	0,42	1,63	+0,12	—0,70	—0,08	—0,40	+1,43	1,03	0,84	0,99	32	—	—
Admin. publ. i wym. spr.	—0,77	—1,48	—1,18	—0,69	+0,09	—0,28	—0,21	0,61	0,69	1,06	—	—	47
Instytucje fin. i ubezp.	—0,08	0,01	0	—0,20	+0,05	—0,28	+0,04	1,00	0,78	1,05	4	—	26
Pozostałe usługi	—0,99	—1,32	—1,20	—0,06	+0,21	+0,15	+0,09	0,64	0,97	1,08	—	—	19
Razem	—0,14	—0,99	—4,19	—9,61	—3,57	—5,56	—0,37	×	×	×	621	83	779

Źródło: opracowanie własne

Dość wysokie ujemne wskaźniki różnic $-Z_r$ motujemy również w działalnościach: transport i łączność ($-1,16$) oraz obrót towarowy ($-1,01$). Funkcja komunikacyjna miasta, zarówno w zakresie obsługi wewnątrzmięskiej jak też połączeń z jego otoczeniem, nie jest dostosowana do rosnących zadań przewozowych dynamicznie rozwijającego się miasta i jego przemysłu. Mimo korzystnego położenia miasta w stosunku do głównych ciągów przewozowych w kraju Włocławek nie wykształcił należycie tej funkcji i nigdy nie spełniał roli znaczącego węzła komunikacyjnego. Ocenę poziomu rozwoju funkcji komunikacyjnej miasta w różnych okresach jego rozwoju przedstawia A. Ginsbert⁸.

W zakresie obrotu towarowego mniej niż proporcjonalny rozwój tej działalności obserwujemy dość często w miastach średniej wielkości, podlegających intensywnym procesom uprzemysławiania. Konieczność przyspieszenia wzrostu gospodarczego powoduje z reguły większą koncentrację na działalności przemysłowej i budownictwie, przy relatywnym (nie bezwzględny) obniżeniu zatrudnienia (zwolnieniu rozwoju) w sektorze obsługi, w tym między innymi w obrocie towarowym. Występująca często niemożność dostosowania rozwoju sieci handlowej w tych miastach do szybko wzrastającego potencjału wynika także z małej stosunkowo adaptacyjności tej sieci w zastanym układzie zabudowy przestrzenno-funkcjonalnej miasta średniej wielkości. Wskazać można na fakt podobnego poziomu rozwoju sieci handlowej w Toruniu w latach po rozpoczęciu intensywnego uprzemysławiania miasta, tj. po r. 1960 (wskaźnik Z_r dla obrotu towarowego w Toruniu wynosiły w: 1960 roku $-1,73$ w 1970 roku $-2,54$ i w 1977 roku $-0,73$).

Również poniżej średniego poziomu rozwoju w regionie (ujemne Z_r) ukształtowane były w 1978 r. działalności w zakresie: nauki ($-0,27$) kultury ($-0,23$), ochrony zdrowia i opieki społecznej ($-0,08$). Dla tych wszystkich typów działalności współczynniki specjalizacji W_{sp} kształtują się na poziomie $W_{sp} < 1,0$, a więc nie można ich uznać za funkcje regionalnie wyspecjalizowane. Skala ich specjalizacji obejmuje prawdopodobnie obszar mniejszy od regionu i ma raczej charakter subregionalny (związany z obszarem obecnego województwa włocławskiego).

Wśród działalności usługowych charakteryzujących się dodatnim wskaźnikiem różnic Z_r , a tym samym wskaźnikiem specjalizacji $W_{sp} > 1,0$ i w konsekwencji tworzącymi zatrudnienie nadwyżkowe Zeg, M w mieście, znajdują się: gospodarka komunalna i mieszkaniowa ($Z_r = +1,18$), pozostałe usługi ($Z_r = +0,21$), administracja publiczna i wymiar sprawiedliwości ($Z_r = +0,09$) i instytucje finansowe i ubezpieczeń ($Z_r = +0,05$). Uszeregowanie ich pod względem

⁸ Zob. A. Ginsbert, *Włocławek. Studium monograficzne*, Warszawa 1968, s. 161–162.

kolejności rangi regionalnej (W_{sp}) i lokalnej (Zeg_iM) przedstawia się następująco:

W_{sp}		Zeg_iM	
1. Gosp. kcm. i mieszk.	1,31	1. Gosp. kom. i mieszk.	598
2. Pozostałe usługi	1,08	2. Pozostałe usługi	108
3. Adm. publ. i wym. spraw.	1,06	3. Adm. publ. i wym. spraw.	47
4. Inst. fin. i ubezp.	1,05	4. Inst. fin. i ubezp.	20

Specjalizacja i zatrudnienie nadwyżkowe w gospodarce komunalnej i mieszkaniowej stanowi wiodącą funkcję usługową miasta. Trudno fakt ten uznać za specyficzny w przypadku miasta, które tym między innymi różni się od rozproszonych wiejskich form osadniczych. Odpowiedni poziom rozwoju działalności tego typu, nieodzowny dla właściwego funkcjonowania organizmu miejskiego i obsługi jego ludności, powoduje konieczność ukształtowania jej w takich rozmiarach, które zawsze i tak w stosunku do średniej regionalnej (powstającej w wyniku grupowania ośrodków miejskich i wiejskich) będzie charakteryzował się dodatnim wskaźnikiem Z_r i $W_{sp} > 1,0$.

Natomiast korzystny układ prezentowanych wskaźników dla działów: pozostałe usługi, administracja publiczna i wymiar sprawiedliwości oraz instytucje finansowe i ubezpieczeń świadczy o zarysowującej się ich istotnej randze regionalnej i lokalnej. Włocławek, który od 1975 r. jest siedzibą władz wojewódzkich, rozbudowuje działalności konieczne dla właściwego wypełniania swych funkcji stołecznych względem podległego mu administracyjnie obszaru (subregionu). Niestety zatrudnienie nadwyżkowe (grupa egzogeniczna) miasta nie jest jeszcze w 1978 r. zbyt duża i wynosi 773 osoby, co w stosunku do ogółu zatrudnionych w sektorze usług stanowi zaledwie 4,3%.

Generalnie można stwierdzić, że sektor obsługi Włocławka w 1978 r. nie może być uznany za rozwinięty w stopniu wystarczającym⁹. Wskaźnik Z_r dla działalności usługowej ogółem wynosi —3,57. Niski poziom tego wskaźnika uznać można za typowy objaw dynamicznego uprzemysłowienia miasta rozpoczętego w połowie lat sześćdziesiątych. Można również postawić tezę, że będzie on w dalszym okresie rozwoju gospodarki miasta ulegał zwiększeniu, a nawet osiągnie poziom dodatni. Stwierdzić tu można pewne podobieństwo z dynamicznym rozwojem gospodarki Torunia, który rozpoczynając intensywne uprzemysłowienie w początkach lat sześćdziesiątych, legitymował się zbliżonym wskaźnikiem Z_r w 1970 roku (wy-

⁹ Sumaryczny wskaźnik koncentracji (specjalizacji) kształtuje się w 1978 r. we Włocławku na minimalnym poziomie i wynosi $WS_1 = 0,0153$.

nosił on wtedy $-2,84$), by w drugim 10-leciu swego rozwoju sukcesywnie niwelować i uzupełniać braki w rozwoju sektora usług (w 1977 r. wskaźnik Z_r w Toruniu wynosił już $+1,41$).

Relatywnie słabszy rozwój sektora usług Włocławka pozwala przypuszczać, że większość działalności specjalistycznych i przeważająca wielkość zatrudnienia nadwyżkowego miasta występuje w przemyśle i budownictwie. Działy te w 1978 r. zatrudniały $62,7\%$ ogółu zatrudnionych w mieście, podczas gdy wskaźnik ten dla regionu wynosił w tym czasie $48,4\%$. Wskaźnik Z_r dla całej tej grupy był więc bardzo wysoki i wynosił $+14,3$, z tego $+5,92$ dla budownictwa i $+8,36$ dla całego działu przemysłu.

Duży wskaźnik Z_r dla budownictwa oznacza znaczne rozmiary prac budowlanych prowadzonych w mieście. Jest to związane głównie z rozbudową większych zakładów produkcyjnych i kontynuacją budowy stopnia wodnego na Wiśle. Procentowy udział zatrudnionych w tym dziale w zatrudnieniu miasta jest bardzo wysoki (w stosunku do regionu) i wynosi aż $16,15\%$. Rzutuje to na wysokość współczynnika specjalizacji, który kształtował się na poziomie $W_{sp} = 1,58$, oraz na rozmiary zatrudnienia nadwyżkowego, wynoszące $Zeg_iM = 3010$ osób. Stanowi to około 30% ogółu zatrudnienia nadwyżkowego miasta.

W działalności przemysłowej obserwujemy w 1978 r. dodatnie wskaźniki Z_r aż w 7 grupach zatrudnionych na 14 wyróżnionych. Wysokość dodatnich wskaźników Z_r jest zróżnicowana i waha się w granicach: od $+0,44$ (przemysł maszynowy) do $+2,95$ (przemysł chemiczny). Cztery z siedmiu grup mają wskaźniki $Z_r > 2,0$, co w warunkach regionalnych należy uznać za różnicę wysoką. Szeregując poszczególne rodzaje działalności przemysłowej według kolejności ich rangi regionalnej (wysokość W_{sp}) i lokalnej (wysokość Zeg_iM), otrzymujemy następujący ich porządek:

W_{sp}		Zeg_iM	
1. Przemysł metalowy	2,10	1. Przemysł chemiczny	1498
2. Przemysł mineralny	2,04	2. Przemysł metalowy	1448
3. Przemysł drzewny i papier.	1,64	3. Przemysł drzewny i papier.	1187
4. Przemysł odzieżowy	1,52	4. Przemysł mineralny	1125
5. Przemysł chemiczny	1,50	5. Przemysł spożywczy	885
6. Przemysł spożywczy	1,29	6. Przemysł odzieżowy	414
7. Przemysł maszynowy	1,11	7. Przemysł maszynowy	234

Zatrudnienie w przemyśle Włocławka stanowi $46,6\%$ ogółu zatrudnienia w mieście i około 83% jego zatrudnienia w przemyśle. Wskazuje to na zdecydowanie wiodące znaczenie przemysłu w strukturze funkcjonalnej miasta, a tym samym na jego podstawową rolę miastotwórczą. Jednocześnie, istnienie specjalizacji w 7 na 14 wyodrębnio-

nych grup działalności przemysłowej miasta ($W_{sp} > 1,0$) wskazuje na dość znaczne jego zróżnicowanie funkcjonalne i pewną kompleksowość rozwoju. Uznać to można za przejaw zaawansowanego poziomu rozwoju tego ośrodka przemysłowego. Podkreślić należy trwalsze podstawy egzystencji przemysłu i szersze możliwości jego rozwoju w polifunkcyjnych ośrodkach przemysłowych niż ośrodkach wykazujących małą złożoność i dywersyfikację funkcjonalną. Zróżnicowanie i dość szerokie rozwinięcie wielu funkcji przemysłowych należy więc uznać w Włocławku za zjawisko korzystne.

Znaczenie regionalne poszczególnych funkcji przemysłowych nie pokrywa się w pełni z ich znaczeniem lokalnym. Dominujące znaczenie regionalne wykazują przede wszystkim przemysły: metalowy, mineralny, drzewno-papierniczy i odzieżowy, bowiem W_{sp} dla nich są najwyższe. Związane to jest ze stosunkowo dobrym rozwojem tych funkcji w mieście (historycznie najwcześniej pojawiły się w mieście) oraz pewną ich „unikalnością” w regionie (np. w przemyśle mineralnym unikalność Włocławka to ceramika szlachetna, w drzewno-papierniczym to celuloza, w metalowym to drut ciągniony). Relatywnie niższa pozycja przemysłu chemicznego Włocławka w regionie od czterech wyżej wymienionych wynika z wysokiego poziomu rozwoju tej gałęzi w regionie. Wśród znaczących w tej dziedzinie ośrodków znajdują się: Bydgoszcz, Toruń, Grudziądz, Inowrocław i Wąbrzeźno.

Natomiast najwyższe znaczenie lokalne obserwujemy w mieście przede wszystkim w działalnościach przemysłu: chemicznego, metalowego, drzewno-papierniczego i mineralnego, dostarczających najwyższych wielkości zatrudnienia nadwyżkowego, najistotniejszego dla bazy ekonomicznej miasta. Rola każdego z tych czterech przemysłów w bazie ekonomicznej miasta jest pod względem procentowego w niej udziału zbliżona do siebie. Te cztery grupy zatrudnienia przemysłowego dostarczają łącznie ponad 50% ogółu zatrudnienia nadwyżkowego miasta i 80% przemysłu.

Nie ma również pełnej zgodności w hierarchii działalności wyspecjalizowanych ($W_{sp} > 1,0$), podstawowych egzogenicznych (Zeg_iM) oraz wiodących (kierunkowych) w strukturze przemysłowej miasta¹⁰. Podstawowe gałęzie kierunkowe miasta to przede wszystkim: przemysł chemiczny (8,9% zatrudnienia ogółem w mieście i 19,1% zatrudnienia w przemyśle), spożywczy (7,8% i 16,8%) drzewno-papierniczy (6,5% i 13,9%) oraz metalowy (5,4% i 11,7%).

Łącznie podstawowe działy produkcji materialnej Włocławka dostarczają ponad 95% jego zatrudnienia nadwyżkowego. Przesądza

¹⁰ Pod pojęciem działalności podstawowej (kierunkowej) przyjmujemy taką działalność, która odgrywa największą rolę (ma największy udział procentowy) w zatrudnieniu ogółem, zob. A. Probst, *Lokalizacja przemysłu socjalistycznego*, Warszawa 1963, s. 209—210.

to o ich randze i znaczeniu w bazie ekonomicznej miasta. Sfera produkcji materialnej, a w szczególności przemysł, jest więc nadal dominującym bodźcem określającym rozmiary bazy ekonomicznej miasta i wyznaczającym kierunki i tempo jego rozwoju.

Tak znaczny udział przemysłu w strukturze funkcjonalnej miasta wykazuje na wyjątkową jednokierunkowość w jego dotychczasowym rozwoju. Włocławek jest przede wszystkim ośrodkiem przemysłowym.

Zmiany w strukturze funkcjonalnej gospodarki Włocławka w latach 1965—1978

Zatrudnienie ogółem Włocławka w okresie 1965—1978 zwiększyło się o 187,1⁰%, przy czym wzrost w działalności usługowej wynosił 185,1⁰% a w działalności przemysłowej i budownictwie 187,9⁰%. W tym samym okresie wzrost zatrudnienia w regionie wynosił 144,2⁰%, w działalności usługowej 140,7⁰% i przemysłowej z budownictwem 141,6⁰%. Dynamika wzrostu za cały okres jest więc we Włocławku znacznie wyższa niż w regionie. W wyniku tego wskaźnik różnic Z_r uległ poprawie w działalności usługowej o 0,62 punktu, natomiast w działalności przemysłowej i budownictwie o 1,17 punktu. Poprawiła się więc pozycja Włocławka w regionie w obydwu typach działalności.

Jednocześnie ludność miasta wzrosła w latach 1965—1978 o 142,4⁰%, a więc znacznie mniej niż zatrudnienie miasta ogółem i w jego poszczególnych sektorach, co wskazuje również na polepszenie się w samym mieście poziomu obsługi mieszkańców i ich sytuacji dochodowej (w wyniku wzrostu stopnia aktywności zawodowej).

Udział działalności usługowej w zatrudnieniu Włocławka wynosił w latach: 1964 — 36,12⁰%, 1970 — 30,53⁰%, 1978 — 35,75⁰% i był mniejszy od analogicznego wskaźnika dla regionu o: 4,19⁰% w 1965 r. 9,61⁰% w 1970 r. i 3,57⁰% w 1978 r. Tak znaczna fluktuacja wskaźnika Z_r wskazuje na zmiany jakie zachodziły w tym czasie w gospodarce zarówno otoczenia (regionu), jak i samego miasta. Zmniejszenie udziału sektora usług w latach 1965—1970 w gospodarce miasta o 5,58⁰% jest wynikiem wolniejszej jego dynamiki od tej jaka była charakterystyczna dla gospodarki całego miasta. Wzrost zatrudnienia w mieście w tym okresie wynosił 142,6⁰%, w sektorze usług natomiast 120,6⁰%. Różnica wynosi więc ponad 20⁰%. W tym samym okresie ludność miasta wzrasta o 113,2⁰%, a więc mniej niż zatrudnienie w usługach. Bezwzględne pogorszenie poziomu obsługi mieszkańców miasta nie następuje, licząc w stosunku do całego sektora usług, natomiast w poszczególnych jego elementach może kształtować się różnie. Interpretacja przytoczonych wskaźników nakazuje nam mówić raczej o relatywnym pogorszeniu w porównaniu z roz-

wojem gospodarki całego miasta. Względne pogorszenie, i to znaczne bo o 5,42 punktu, wystąpiło także w stosunku do przeciętnego poziomu w regionie. Biorąc pod uwagę fakt i tak niekorzystnej sytuacji w mieście w stosunku do poziomu regionalnego w okresie wyjściowym tj. w 1965 r. (Z_r wynosił wówczas już $-4,17$), obniżenie wskaźnika różnic do poziomu $-9,61$ punktu w 1970 r. wskazuje na znaczne pogorszenie działalności usługowej w mieście.

W okresie 1965—1970 zmniejszenie udziału w strukturze zatrudnienia w mieście odnotowujemy prawie dla wszystkich rodzajów działalności usługowych, z wyjątkiem transportu i łączności (poprawa wskaźnika Z_t o 0,52 punktu) i usług pozostałych (poprawa wskaźnika Z_t o 0,15 punktu). Najwyższe ujemne wskaźniki Z_t wystąpiły w działalnościach: handel ($Z_t = -2,75$), gospodarka komunalna i mieszkaniowa ($Z_t = -1,28$), oświata, nauka i kultura ($Z_t = -1,17$), oraz ochrona zdrowia i opieka społeczna ($Z_t = -0,40$). Natomiast oceniając zwiększenie dystansów między zmieniającymi się w czasie elementami struktur miasta i regionu (porównanie Z_t miasta i regionu) dla okresu 1965—1970, uzyskamy następującą kolejność działów usługowych Włocławka pod względem stopnia pogorszenia ich pozycji w stosunku do warunków regionalnych: oświata, nauka, kultura ($-2,14$ punktu), handel ($-2,07$ punktu), gospodarka komunalna i mieszkaniowa ($-1,94$ punktu) i ochrona zdrowia ($-0,82$ punktu). Obniżeniu również uległy współczynniki specjalizacji W_{sp} tych działalności (tab. 1). Zatrudnienie nadwyżkowe w sektorze usług Włocławka dla 1970 r. osiągnęło poziom zaledwie 83 osób.

Relatywne zmniejszenie sektora usług w mieście w latach 1965—1970 to symptom znacznego przyspieszenia rozwoju miasta po 1965 roku. Udział nakładów inwestycyjnych na podstawowe działy usługowe (handel, gospodarka komunalna i mieszkaniowa, nauka, oświata, kultura oraz ochrona zdrowia i opieka społeczna) w tych latach w województwie włocławskim (głównie we Włocławku) kształtował się na poziomie 13,77%, przy średniej krajowej dla województw wynoszącej 24,99% (w województwach: bydgoskim — 20,94%, toruńskim — 25,77%).

Pierwsze lata procesu intensywnego uprzemysłowienia prowadzą z reguły do zwichnięcia wewnętrznych proporcji w poziomie rozwoju sektorów usługowych i produkcyjnych. Dysproporcje te muszą być jednak z czasem niwelowane, gdyż ich utrzymywanie może stanowić poważną barierę dla dalszego rozwoju miasta. Stąd też już w latach następnych obserwujemy proces odwrotny. Wzrost zatrudnienia w latach 1970—1978 w sektorze usługowym Włocławka wynosi 153,5%, w przemyśle i budownictwie natomiast 119,9%, przy wzroście zatrudnienia ogółem w mieście 131,1%. Analogicznie wzrost zatrudnienia w regionie wynosił: w usługach 126,5%, w przemyśle i budownictwie 126,3% i ogółem 129,2%. W 1978 r. obserwujemy przywrócenia proporcji rozwoju obydwu sektorów w mie-

ście istniejących w okresie początkowym (tj. w 1965 r.), oraz pewną nieznaczną poprawę w rozwoju sektora usług Włocławka w stosunku do regionu. Wskaźnik Z_t dla sektora usług wynosi w 1978 r. (w stosunku do 1965 r.) już tylko $-0,37$ punktu, wskaźnik Z_r natomiast $-3,57$ punktu, przy $-4,19$ punktu w 1965 r.

W okresie 1970—1978 następuje poprawa rozwoju sektora usług we Włocławku. Na 10 wyróżnionych działalności usługowych, wskaźnik różnic Z_t w 1978 r. (w stosunku do 1965 r.) osiąga wartości dodatnie dla czterech z nich. Są to: ochrona zdrowia ($Z_t = +1,43$), usługi pozostałe ($Z_t = +0,09$), gospodarka komunalna i mieszkaniowa ($Z_t = +0,08$) i instytucje finansowe i ubezpieczeń ($Z_t = +0,04$). W większości mają one wartości niewysokie, lecz świadczą o wyraźnej poprawie sytuacji w zakresie obsługi miasta. Nadal jednak istnieją, mimo dokonujących się w tym okresie zmian na lepsze, ujemne wskaźniki Z_t dla: handlu, oświaty, nauki i kultury. Porównując wskaźniki Z_t dla miasta i regionu z 1978 r. (w stosunku do 1965 r.), obserwujemy znaczne zmniejszenie dystansów między strukturami sektorów usług miasta i regionu. Wskaźniki specjalizacji W_{sp} w każdej działalności usługowej w mieście uległy polepszeniu, w czterech natomiast przypadkach reprezentują w 1978 r. działalności wyspecjalizowane w regionie ($W_{sp} > 1,0$). W wyniku tego sektor usługowy Włocławka zwiększył zatrudnienie nadwyżkowe do 779 osób.

W okresie 1971—1975 procentowe udziały nakładów inwestycyjnych na podstawowe działy usługowe w nakładach inwestycyjnych ogółem w województwie włocławskim zbliżone są do średniej krajowej dla województw (wynosi ona $22,70\%$) i kształtuje się na poziomie $19,10\%$. Wzmoczenie akcji inwestycyjnej w tym sektorze stopniowo poprawia zaniedbaną sytuację usługową miasta. Proces ten należy jednak uznać za niezakończony, gdyż w wielu działalnościach usługowych miasto nie uzyskało poziomu rozwoju uznanego za średni (przeciętny) dla regionu. Można przypuszczać, że formalne uznanie Włocławka za centrum administracyjne subregionu przyspieszy poprawę sytuacji w tym zakresie, umożliwiając mu tym samym właściwe wypełnianie jego funkcji organizatorskich i usługowych dla otaczającego go obszaru.

Zgola odmiennie kształtował się rozwój działalności przemysłowej i budownictwa w analizowanym okresie. Działalności te zajmują dominującą pozycję w strukturze funkcjonalnej miasta. Łączny ich udział w strukturze zatrudnienia kształtował się w latach 1965—1978 na poziomie: $62,44\%$ w 1965 r., $68,58\%$ w 1970 r. i $62,72\%$ w 1978 r.

W okresie 1965—1978 obserwujemy we Włocławku szczególnie dynamiczny wzrost zatrudnienia w budownictwie. W stosunku do 1965 r. wskaźnik dynamiki wynosił $240,5\%$ dla roku 1970 (w regionie $130,8\%$) i $257,7\%$ dla 1978 r. (w regionie $167,7\%$). Znaczny

wzrost w latach 1965—1970 we Włocławku, przekraczający o prawie 110⁰/o wzrost zatrudnienia w budownictwie w regionie, ulega w okresie następnym (1970—1978) znacznemu obniżeniu. Przy przyjęciu za podstawę 1970 r., dynamika zatrudnienia w mieście w 1978 r. wynosi 107,1⁰/o, w regionie natomiast 128,2⁰/o.

W wyniku tych zmian obserwujemy znaczny wzrost udziału zatrudnionych w budownictwie w zatrudnieniu miasta ogółem, z 10,7⁰/o w 1965 r. do 19,8⁰/o w 1970 r. i 16,2⁰/o w 1978 r. Jednocześnie zróżnicowanie dynamiki miasta i regionu powoduje zmianę udziału zatrudnionych w budownictwie we Włocławku w budowlanym zatrudnieniu regionu. Kształtowało się ono na poziomie: 7,9⁰/o w 1965 r., 14,5⁰/o w 1970 r. i 12,2⁰/o w 1978 r.

Wskaźniki Z_t w budownictwie w tym okresie są znacznie wyższe dla Włocławka niż dla regionu, co zwiększa dystanse między tymi elementami struktury miasta i regionu i powoduje wzrost współczynnika W_{sp} w zakresie tej funkcji. Kształtuje się on na poziomie: 1,22 w 1965 r., 1,92 w 1970 r. i 1,58 w 1978 r. Jednocześnie wzrasta zatrudnienie nądwyzkowe tego działu z 795 osób w 1965 r. do 3607 osób w 1970 r. i 3010 osób w 1978 r. Jest to więc po działalności przemysłowej, traktowanej łącznie, najpoważniejszy z dynamicznych elementów struktury miasta.

Działalność przemysłowa to od dłuższego czasu główny czynnik miastotwórczy. Rozwój przemysłu Włocławka, zainicjowany w ubiegłym stuleciu przebiegał w warunkach zmieniającej się państwowości, ustrojów społeczno-ekonomicznych, klęsk i kataklizmów wojennych i koniunkturalnych¹¹. W latach po II wojnie światowej jest on nadal, mimo poważnych zniszczeń, podstawową funkcją miasta¹². Znaczne wzmocnienie miastotwórczej funkcji przemysłu nastąpiło dopiero jednak w latach sześćdziesiątych, a szczególnie po 1965 r. Od tego czasu obserwujemy dynamiczny rozwój przemysłu w mieście. Wzrost zatrudnienia w przemyśle miasta w okresie 1965—1978 wyniósł 171,8⁰/o, w regionie natomiast 136,0⁰/o. Większą dynamikę zatrudnienia w mieście w stosunku do przeciętnego w regionie obserwujemy w okresie 1965—1970 (miasto — 136,9⁰/o, region — 108,1⁰/o) niż w okresie 1970—1978 (miasto — 125,5⁰/o, region — 125,7⁰/o).

W latach 1965—1970 nakłady inwestycyjne na przemysł w województwie włocławskim (głównie we Włocławku) obejmują aż 57,7⁰/o nakładów inwestycyjnych w gospodarce uspołecznionej województwa, przy średniej krajowej dla województw wynoszącej 44,24⁰/o (w województwach: bydgoskim — 41,87⁰/o, toruńskim — 41,08⁰/o).

¹¹ Szczegółową historię rozwoju przemysłu Włocławka przedstawia w swej pracy A. Ginsbert, op. cit.

¹² Rozwój przemysłu w okresie powojennym omawia L. Bagdziński, *Rozwój przemysłu we Włocławku w latach 1945—1972*, Ziemia Kujawska, t. IV, Warszawa, Poznań, Toruń, 1974.

W okresie następnym (1971—1975) udział nakładów inwestycyjnych w przemyśle województwa obniża się, zbliżając się do średniej krajowej.

W wyniku intensywnego rozwoju przemysłu miasta, jego udział w strukturze zatrudnienia regionu wzrasta z 6,1⁰% w 1965 r. do 9,4⁰% w 1970 r. i w 1978 r., mimo to jego udział w strukturze wewnętrznej miasta nie wykazuje wzrostu, lecz spadek. Wynosi on: 51,71⁰% w 1965 r., 48,67⁰% w 1970 r. i 46,57⁰% w 1978 r. Jest to między innymi wynikiem znacznego wzrostu udziału zatrudnienia w budownictwie w strukturze gospodarki miasta pomniejszającego udziały przemysłu i sektora usług, mimo ich bezwzględного wzrostu w strukturze miasta i regionu. W wyniku tego wskaźniki Z_t dla przemysłu ogółem miasta przybierają wartości ujemne i to dość znaczne: -3,04 dla 1970 r. i -5,14 dla 1978 r. Są one niższe od analogicznych wskaźników dla regionu, które wynoszą: -1,28 dla 1970 i -2,32 dla 1978 roku. Prowadzi to do powolnego zmniejszania się dystansów między tymi elementami miasta i regionu. Mimo to wskaźniki różnic Z_r dla Włocławka utrzymują się przez cały okres 1965—1978 na bardzo wysokim poziomie i wynoszą: +11,18 punktu w 1965 r., +9,42 w 1970 r. i +8,36 w 1978 r. Współczynnik specjalizacji W_{sp} jest więc przez cały ten okres wysoki dla przemysłu miasta i kształtuje się na poziomie: 1,28 w 1965 r., 1,24 w 1970 r. i 1,22 w 1978 r.

Mimo różnorodnych zmian w gałęziowej strukturze zatrudnienia przemysłu miasta i regionu, przemysł Włocławka zachowuje dużą jednolitość (konsekwencję) rozwojową. Przez cały okres 1965—1978 aż pięć rodzajów działalności przemysłowej występuje w pozycji działalności wyspecjalizowanych i to na dość wysokim poziomie. Są to przemysły: metalowy, mineralny, drzewny i papierniczy, spożywczy i odzieżowy. Gałęzie te (oprócz odzieżowego) to przemysły „tradycyjne” miasta, trwale osadzone w jego strukturze funkcjonalnej. Zatrudniały one około 80⁰% ogółu robotników przemysłowych miasta zarówno w 1914 r., jak i 1938 r.¹³, ponad 70⁰% w 1965 r. i ponad 50⁰% w 1978 r. Na bazie tych przemysłów odradzała się gospodarka miasta w okresie powojennym i one tworzyły przez długi okres, bo aż do lat sześćdziesiątych większość potencjału przemysłowego miasta. Udział ich jednak konsekwentnie maleje, a to w wyniku tworzenia i rozbudowywania nowych rodzajów działalności przemysłowych. Do takich należy przemysł chemiczny, stanowiący aktualnie gałąź wiodącą miasta (19,1⁰% zatrudnienia przemysłowego miasta) i przemysł maszynowy. Obydwie grupy przemysłu zdobyły sobie pozycję specjalistyczną w omawianym okresie.

Z przemysłów, które w danym okresie posiadały pozycję specja-

¹³ Zob. A. Ginsbert, op. cit., s. 91.

listyca (W_{sp} > 1,0), lecz utraciły ją w wyniku dynamicznego rozwoju innych gałęzi w mieście lub szybszego rozwoju tychże w regionie, należy wymienić przemysły: skórzano-obuwniczy, paliw i energetyczny, środków transportu i gałęzie pozostałe. Ich rola w strukturze funkcjonalnej Włocławka wyraźnie zmniejsza się w miarę dynamicznego rozwoju miasta.

Pozostałe przemysły miasta nie odgrywały i nie odgrywają współcześnie większej roli w strukturze funkcjonalnej miasta i regionu.

Przemysł Włocławka dostarcza większość zatrudnienia nadwyżkowego miasta. Rośnie ono wraz z rozwojem przemysłu miasta i kształtowało się na poziomie: 5731 osób w 1965 r., 5660 w 1970 r. i 6791 osób w 1978 r.

Przemiany w przemyśle Włocławka w latach 1965—1978 cechują się powolnymi, aczkolwiek zauważalnymi przemianami strukturalnymi. Daje się to odczytać z wysokości wskaźników: sumarycznego wskaźnika koncentracji — WS₁ oraz redystrybucji — WR₁. Wskaźniki WS₁ wykazują stopniowy spadek z poziomu: 0,2093 w 1965 r., do 0,1448 w 1970 r. i 0,1354 w 1978 r. Wskazuje to na rosnącą kompleksowość rozwoju, zbliżanie się do siebie w wysokościach udziału w strukturze gałęziowej przemysłu ogółem poszczególnych gałęzi wyspecjalizowanych miasta. Jednocześnie następuje zmniejszanie dystansów między elementami struktur miasta i regionu, stopniowe i powolne upodobnianie się ich do siebie. Szczegółową interpretację zmian dla poszczególnych rodzajów działalności przemysłowej odczytujemy z dodatnich i ujemnych wskaźników różnic Z_r (tab. 2).

Z kolei wskaźnik redystrybucji WR₁ wykazuje powolny wzrost z poziomu: 0,0717 w 1970 r. do 0,1065 w 1978 r. Zachodzą zmiany proporcji między elementami struktury przemysłowej. „Kurczeniu” ulegają przemysły tradycyjne (ujemne Z_r) a rozrostowi gałęzie nowe w mieście (dodatnie Z_r). Przemysł Włocławka wzbogaca swoją strukturę funkcjonalną.

Podsumowanie

Intensywny wzrost gospodarki Włocławka w omawianym okresie prowadzony był w warunkach zachwianej proporcji między podstawowymi sektorami miasta. Rozwój sektora usług wyraźnie opóźnia się w stosunku do rozwoju sektora produkcji, postępuje za nim w pewnym odstępnie czasowym. Priorytetowość sektora produkcji w pierwszych okresach przyspieszenia wzrostu urasta w naszych warunkach do rangi kanonu polityki ekonomicznej. Na ile jest to właściwe trudno ocenić w badaniach samej struktury funkcjonalnej gospodarki, bowiem problem jest znacznie szerszy i bardziej skomplikowany. Wydaje się jednak, że świadome (może z koniecz-

Tabela 2

Zmiany w strukturze funkcjonalnej budownictwa i gałęzi przemysłu w latach 1965—1978

Wyszczególnienie	Region		Włocławek										
	Z _t (1965 = to)		Z _r			Z _t (1965 = to)		W _{sp}			Zeg ₁ M		
	1970	1978	1965	1970	1978	1970	1978	1965	1970	1978	1965	1970	1978
Budownictwo	2,51	1,43	+1,93	+9,42	+5,92	+9,04	+5,42	1,22	1,92	1,58	795	3667	3010
Przemysł, w tym Paliw i energetyczny	-1,28	-2,32	+11,18	+9,42	+8,36	-3,04	-5,14	1,28	1,24	1,22	5731	5660	6791
Maszynowy i precyzyjny	+0,92	+0,18	+0,45	-0,72	-0,15	-0,25	-0,42	1,62	0,56	0,83	1	23	—
Elektrotechniczny i elektr.	-0,46	+0,41	-0,92	-1,80	+0,44	-1,34	+1,77	0,75	0,44	1,11	—	—	234
Środków transportu	+0,33	+0,24	-2,55	-2,85	-2,84	+0,03	-0,05	0,08	0,08	0,06	—	—	—
Metalowy	-0,27	-0,60	-2,69	+0,13	-0,70	+2,50	+1,34	0,32	1,04	0,79	—	52	—
Chemiczny	+0,17	+0,14	+4,19	+3,89	+2,85	-0,13	-1,20	2,72	2,49	2,10	1138	1510	1448
Mineralny	+0,27	+0,40	-4,10	-0,12	+2,95	+4,25	+7,45	0,26	0,98	1,50	—	—	1498
Drzewny i papierniczy	+0,11	+0,13	+3,33	+3,47	+2,21	+0,25	-0,99	2,67	2,64	2,04	906	1345	1125
Poligraficzny	+0,12	-0,02	+7,85	+4,58	+2,53	-3,15	-5,34	2,98	2,12	1,64	2133	1775	1187
Włókienniczy	-0,02	-0,02	-0,38	-0,42	-0,41	-0,06	-0,15	0,43	0,35	0,22	—	—	—
Odzieżowy	+0,40	+0,11	+1,82	+0,30	+0,82	-1,12	-1,47	1,55	1,08	0,78	493	118	—
Skórzano-obuwiczny		-0,22								1,52			414
Spożywczy	-0,06	-0,32	+0,33	-0,11	-0,25	-0,50	-0,90	1,24	0,92	0,76	134	—	—
Pozostały	-2,10	-3,19	+2,81	+2,22	+1,74	-2,69	-4,26	1,30	1,31	1,29	763	860	885
Razem	+0,08	+0,62	+0,15	+0,19	-0,38	+0,14	+0,09	1,20	0,70	0,72	41	—	—
											6526	9327	9801

Źródło: przeliczenia własne

ności), relatywne opóźnianie rozwoju sektora usług w porównaniu z sektorem produkcji może wytworzyć barierę dla dalszego rozwoju gospodarki całego miasta. Możliwość jej wystąpienia staje się bardziej prawdopodobna w przypadku istniejących zaniedbań w rozwoju sektora usług już w punkcie startu do szybkiego wzrostu. Kosztowność przełamania takich barier wyraźnie pomniejsza oczekiwane korzyści, uzyskiwane w wyniku jednostronnej koncentracji czynników wzrostu, a nawet może je przekreślać. Gospodarka, także miasta, to system współzależnych elementów. Jej funkcjonowanie staje się mniej efektywne w przypadku braku zgodności i odpowiedności między jej elementami. Warto więc byłoby podjąć badania nad problemem optymalnych proporcji między sektorem usług i produkcji we wzroście gospodarki miasta, a także społeczną efektywnością cyklicznej fluktuacji ich rozwoju, którą między innymi zaobserwowano w rozwoju Włocławka.

Mechanizm rozdziału zasobów pracy społecznej w naszym systemie wydaje się być, generalnie ujmując, wyjątkowo niesprawny. Prowadzi on do nieproporcjonalnego rozwoju sektora usług wzglę-

dem sektora produkcji materialnej, tak w skali makroekonomicznej jak i regionalnej. Świadczą o tym gorsze wskaźniki dynamiki rozwoju działów usługowych w stosunku do działów produkcyjnych, osiągane w całym niemal okresie industrializacji socjalistycznej, uznanej za zadanie priorytetowe naszego systemu gospodarczo-społecznego. Sytuacja ta świadczy jednocześnie o instytucjonalnej nierównorzędności partnerów uczestniczących w realizacji polityki gospodarczej kraju i przejawia się na dwóch płaszczyznach: przewagi działów produkcji materialnej nad sektorem usług i układu centralnego nad regionalnymi, bezpośrednio odpowiedzialnymi za warunki bytu ludności w poszczególnych regionach kraju.

LITERATURA

1. Bagdziński S. L., *Rozwój przemysłu we Włocławku w latach 1945—1972*, Ziemia Kujawska, tom IV, 1974.
2. Fajferek A., *Region ekonomiczny i metody analizy regionalnej*, PWE, 1966.
3. Ginsbert A., *Włocławek. Studium monograficzne*, Arkady, 1968.
4. Jerczyński M., *Metody pośrednie identyfikacji i pomiaru*, W: *Baza ekonomiczna i struktura funkcjonalna miast*, Prace Geograficzne nr 87, PWN, 1971.
5. Probst A., *Lokalizacja przemysłu socjalistycznego. Szkice teoretyczne*, PWN, 1963.

Faint, illegible text at the top of the page, possibly a header or introductory paragraph.

Faint, illegible text in the middle section of the page.

Large block of faint, illegible text occupying the lower half of the page.

Jerzy Namysłowski (Toruń)

WŁOCŁAWEK JAKO WSPÓLCZESNY OŚRODEK DOJAZDÓW I WEZEL TRANSPORTU PASAŻERSKIEGO

Postępujące współcześnie procesy koncentracji potencjału społeczno-gospodarczego i kulturowego w większych miastach wywołują ich wzmożone oddziaływanie na obszary otaczające i sąsiednie miejscowości. Jednym z dobrze widocznych objawów wzajemnych powiązań jest ruchliwość codzienna ludności miast jak i zamieszkującej ich bliższe i dalsze strefy wpływów. Do najbardziej charakterystycznych rodzajów stałej wahadłowej ruchliwości codziennej¹ należą dojazdy do miejsca pracy i dojazdy do szkół. Stanowią one łącznie, w warunkach polskich, większość codziennie dojeżdżających. Do innych rodzajów względnie stałych dojazdów codziennych należą także dojazdy w celach socjalno-bytowych (po zakupy, do punktów usługowych, placówek służby zdrowia i opieki społecznej itp.) oraz kolejny rodzaj to dojazdy w celach spędzenia wolnego czasu.

U źródeł codziennych masowych dojazdów do miast, szczególnie tych, które pełnią funkcję krajowych bądź regionalnych ośrodków rozwoju społeczno-gospodarczego, leży rosnąca możliwość lepszego zaspokajania wielorakich i złożonych potrzeb zbiorowych oraz indywidualnych ludności. Czynnikiem warunkującym te procesy to szybko postępujący rozwój systemu transportu we wszystkich jego formach oraz powszechna jego dostępność dla ludności. Współczesny — w XX wieku — rozwój techniki transportu i jego form organizacyjnych uwidacznia się poprzez zagęszczanie sieci szlaków przewozowych oraz punktów przystankowych, znaczną prędkość przewozu, częstość połączeń komunikacyjnych oraz dużą zdolność przewozową systemów transportu. W Polsce dominuje jeszcze w przewozach ludzi transport zbiorowy, szczególnie w stałych dojazdach codziennych. Jednakże uwidacznia się w ostatnich latach także i pewien niewielki udział motoryzacji indywidualnej, odznaczający się systematycznym wzrostem.

¹ Pojęciem dojazdów codziennych obejmuje się różne rodzaje regularnie powtarzających się w ciągu tygodnia przejazdy z miejsca stałego pobytu. Jednakże nazwy tej nie należy rozumieć dosłownie, bowiem niektóre z dojazdów nie mają charakteru ściśle codziennego, chociaż odznaczają się regularnym występowaniem.

Powszechna ruchliwość codzienna ludności obszarów podmiejskich oraz wyjazdy codzienne mieszkańców miast doprowadziły do tego, że klasyczne pojęcie miasta jako jednostki osadniczej ulega rewizji i przemianie. Obecnie coraz częściej stosuje się terminy „funkcjonalny region miejski”, „miastoregion”, „aglomeracja”, „obszar metropolitalny”, „zespół osadniczy”, w których uwzględnia się ruchliwość codzienną mieszkańców oraz im odpowiadające nowe funkcje ośrodka miejskiego jako swoistego centrum funkcjonalnego dla otaczającego zaludnionego obszaru. Włocławek jest również przykładem takich przemian.

Zjawisko powstawania funkcjonalnych regionów miejskich związanych z ruchliwością dojazdową ludności posiada poza geograficzno-ekonomicznymi aspektami również społeczno-polityczne i historyczne znaczenie. Bowiern (wielkomięskie ośrodki codziennych dojazdów są miejscem licznych kontaktów międzyludzkich, celowych jak i przypadkowych, we wszystkich dziedzinach życia. Włocławek jako ośrodek dojazdów nie jest wyjątkiem w tych procesach. W stosunku do ludności pozamiejskiej kontakty te mają istotny wpływ na kształtowanie się szeroko pojętej świadomości społecznej. Codzienny pobyt w mieście pewnej liczby mieszkańców obszarów otaczających przyczynia się do formowania wzorców ich potrzeb bytowych i kulturowych oraz sposobów ich zaspokajania, czyli modelu życia. Dojeżdżający są nośnikami tego modelu życia i z nim związanych postaw i poglądów do swego miejsca zamieszkania. Tym samym dojazdy stają się ważnym (jeżeli nie podstawowym) czynnikiem dyfuzji procesów przemian społeczno-ekonomicznych z miasta do obszarów otaczających.

Charakteryzując zatem określone miasto jako ośrodek ruchliwości dojazdowej, nie można jednocześnie pominąć jego cech jako węzła transportu, gdyż stopień dostępności komunikacyjnej wpływa na rozwój potencjalnych możliwości wzajemnych kontaktów międzyludzkich, przykład Włocławka dobrze ukazuje tę współzależność.

Miasto Włocławek posiada dotąd niewiele opracowań monograficznych o charakterze geograficzno-ekonomicznym czy urbanistycznym. Najpełniejsze z nich jest studium monograficzne A. Ginsberta z 1968 r. Niewiele prac odnosi się do nowego, powojennego zjawiska jakim są masowe codzienne dojazdy i rozwój transportu. Odnotować jedynie można obszerniejsze opracowanie K. Sienkiewicza² opublikowane w 1971 r. na temat migracji i dojazdów w rejonie Włocławka oraz trzy artykuły J. Namysłowskiego: dwa omawiające ośrodki dojazdów codziennych dolnej Wisły, które ukazały się w 1977 r. i 1980 r.³ oraz trzeci dotyczący perspektywicz-

² Por. K. Sienkiewicz, *Migracje i dojazdy do pracy w rejonie Włocławka w latach 1960—1970*, Zeszyty Badań Rejonów Uprzemysłowionych nr 117, Warszawa 1971.

³ Por. J. Namysłowski, *Ośrodki dojazdów codziennych na przykładzie aglo-*

nego rozwoju transportu włocławskiego zespołu osadniczego opublikowany w 1978 r.⁴. Poza wspomnianymi artykułami problematyką dojazdów zajmował się także S. L. Bagdziński⁵ w ramach szerszych studiów na temat rozwoju włocławskiego układu osadniczego. Niezależnie od tych publikacji wymienić należy kilka prac magisterskich, wykonanych pod kierunkiem autora w Zakładzie Geografii Ekonomicznej UMK w Toruniu oraz w Zakładzie Wychowania Technicznego WSP w Bydgoszczy, a których tematyka wiąże się z omawianym zagadnieniem⁶.

Włocławek jako węzeł transportu

Włocławek współczesny stał się obecnie ruchliwym węzłem publicznego transportu pasażerskiego, związanym ze swym regionem funkcjonalnym. Charakterystyczna jest całkowita dominacja komunikacji autobusowej PKS oraz MPK, uwidaczniająca się w dobowej liczbie kursów (połączeń). Wprawdzie przez Włocławek przebiega ruchliwa linia kolejowa Kutno—Toruń—Bydgoszcz, uruchomiona w 1862 r., a ponadto do kwietnia 1978 r. czynna była linia kolei wąskotorowej z Włocławka przez Smólsk do Brześcia Kujawskiego, bądź Izbicy Kujawskiej, to jednak rola kolejowego transportu jest tu drugorzędna. W 1978 r. łączna liczba wszystkich połączeń zewnętrznych w komunikacji pasażerskiej (tak kolejowej jak i autobusowej) wynosiła ok. 888 kursów na dobę, z czego ponad 846, czyli 95% przypada na autobusy PKS lub miejskie⁷. Statystycznie

meracji dolnej Wisły, „Miasto” R. XXVII 1977 nr 6, oraz tenże, *Ośrodki codziennych dojazdów w systemie miast nad dolną Wisłą*, Acta Univ. Nic. Copernici — Geografia XV, Toruń 1980.

⁴ Por. J. Namysłowski, *Ogólne założenia perspektywicznego rozwoju systemu transportu włocławskiego zespołu osadniczego*, [w:] *Przestrzenny rozwój włocławskiego układu osadniczego — Włocławek 2000*, Włocławek 1978.

⁵ Por. L. S. Bagdziński, *Przemiany struktury przestrzennej i funkcjonalnej układu osadniczego*, Warszawa 1975.

⁶ Poniżej podano autorów i tytuły tych prac magisterskich: W. Rybacki, *Ilościowa i przestrzenna analiza rozwoju sieci publicznego systemu przewozu osób w okresie PRL na przykładzie związków m. Włocławka z otoczeniem* (UMK Toruń, 1979); Z. Strzelecka-Makowska, *Określenie poziomu korelacji między kształtowaniem się powiązań w transporcie pasażerskim a rangą społeczno-gospodarczą miast na przykładzie m. Włocławka* (UMK Toruń, 1979); J. Krukliś, *System transportu pasażerskiego jako czynnik integracji przestrzennej województwa włocławskiego* (UMK Toruń, 1978); R. Osiński, *Strefa wpływu i oddziaływania Włocławka na zaplecze w świetle codziennych dojazdów pasażerskich* (UMK Toruń, 1977) oraz H. Kamińska, *Rozwój dojazdów do szkół ponadpodstawowych we Włocławku w latach 1972—1977 oraz ich struktura i zasięg przestrzenny* (WSP Bydgoszcz, 1977). W niniejszym artykule wykorzystano fragmenty materiału informacyjnego zawartego w wymienionych pracach.

⁷ Komunikacja miejska we Włocławku została uruchomiona w 1951 r. i od początku łączyła także (w przeciwieństwie do niektórych innych miast), strefę podmiejską z miastem.

biorąc Włocławek dysponuje w ciągu doby prawie co 1,5 minut połączeniem komunikacyjnym z obszarem otaczającym. W okresie lat 1950—1980 dobową liczbą kursów wzrosła ponad 10-krotnie (tab. 1), przyczyniając się do ukształtowania funkcjonalnego regionu dobrze powiązanego komunikacyjnie z miastem. Szczególnie liczne połączenia wiążą Włocławek z pobliskimi miastami: Brześciem Kujawskim (ponad 100 kursów PKS na dobę) i Kowalem (52 kursy PKS⁸) oraz osadami podmiejskimi jak Brzezie⁹ (220 kursów PKP,

Tabela 1

Połączenia komunikacyjne Włocławka z obszarem otaczającym (łączna dobową liczbą kursów włącznie z pospieszonymi bez wąskotorowych).

Liczba kursów	Rok			
	1950	1960	1970	1978
Ogółem	61	270	487	888
z tego tylko PKP i PKS	41	160	237	407
w tym: PKP	19(9)*	38(10)*	45(11)*	42
PKS	22	122	192	365
MPK-poza granice miasta	20**	110**	250***	481
Wskaźnik obsługi — liczba kursów na 1000 mieszk.	1,5	4,3	6,3	9,3

* w nawiasie podano liczbę kursów kolei wąskotorowej zlikwidowanej w 1978 ** od roku 1951 *** szacunkowo
 Źródła: Rozkłady jazdy PKP, PKS i MPK

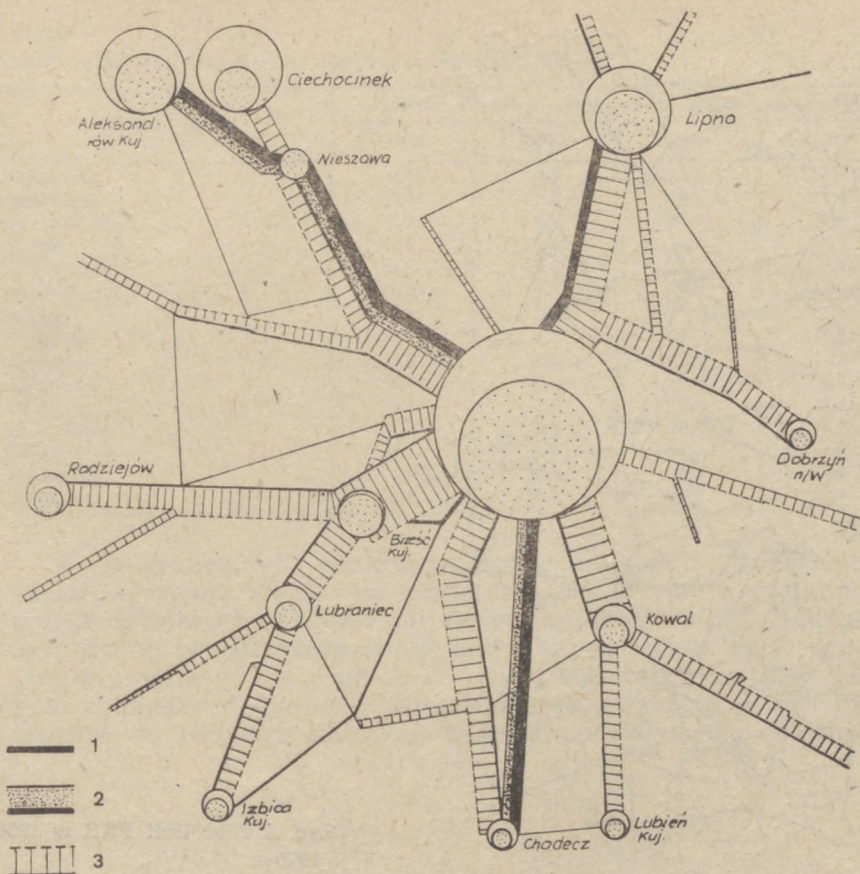
MPK i PKS), Michelin-Mielęcín (ponad 180 kursów MPK i PKS na dobę), czy Szpetal Górny (ponad 170 kursów).

Pod względem stopnia podaży połączeń to najwyższymi wskaźnikami liczby kursów przypadających na 1000 mieszkańców odznaczały się (1978) miasto Brześć Kujawski (20,6 kursów na 1000 mieszk.), a następnie obszar gminy Włocławek (18,4), m. Kowal (16,6), m. Lubraniec (15,3), tereny gminy Brześć Kujawski (14,4) i miasto Nieszawa (14,4). Pozostałe pobliskie jednostki osadnicze i gminy odznaczały się zdecydowanie mniejszym stopniem integracji transportowej z Włocławkiem. W świetle tych danych jak i poprzednio omówionych głównych kierunków powiązań można sformułować tezę, że wokół Włocławka wytworzył się poza granicami administracyjnymi miasta dobrze zintegrowany z miastem podmiejski system osadniczy. Potwierdzają to również inne analizy procesów urbanizacji wokół Włocławka¹⁰.

⁸ Kowal posiada ponadto dobowo 13 połączeń kolejowych z pobliskiego przystanku PKP Gołaszewo, do którego można dojechać autobusem PKS.

⁹ Brzezie zostało włączone w 1979 r. do Włocławka.

¹⁰ Analizy te zawarte są w artykule L. S. Bagdzińskiego, *Przeobrażenia sieci osadniczej w rejonie Włocławka w latach 1950—1975*, [w:] Ziemia Kujawska t. V, Warszawa—Poznań—Toruń 1978 oraz J. Namysłowskiego, *Ośrodki codziennych dojazdów w systemie miast dolnej Wisły*, „Acta Univ. Nic. Copernici — Geografia XV” Toruń 1980.

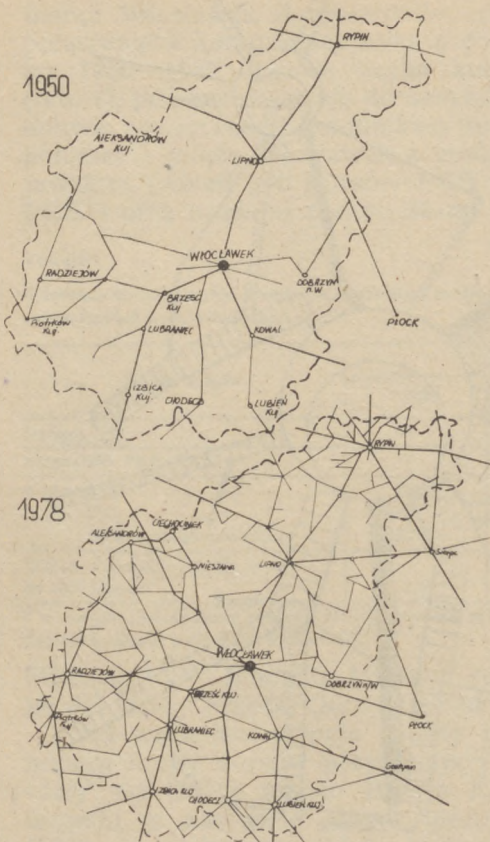

Ryc. 1. Dzielne liczby połączeń PKP i PKS w okresie 1950—1980

Oznaczenia: 1 — połączenia PKP i PKS istniejące w 1950 roku; 2 — przyrost połączeń PKP w okresie 1950—1980; 3 — przyrost połączeń PKS w okresie 1950—1980; Grubość linii odpowiada liczbie kursów, koła oznaczają liczbę ludności miast, przy czym pole zakropkowane odpowiada liczbie ludności w 1950 roku.

Proces tej integracji następował stopniowo w ciągu lat 1950—1980, przy czym największy ilościowy przyrost połączeń do Włocławka nastąpił z kierunku Brześcia Kujawskiego¹¹ i Lubrańca

¹¹ Do 1978 r. istniało połączenie Włocławka z Brześciem Kujawskim przez Smólsk koleją wąskotorową; uruchomioną w 1903 r. W pierwszym powojennym dziesięcioleciu odgrywała kolej wąskotorowa dość istotną rolę wobec braku komunikacji autobusowej PKS. W tym okresie kursowało do 6 pociągów osobowych dziennie między Włocławkiem a Brześciem Kujawskim, które służyły również codziennym dojazdom do miejsc pracy i do szkół. Likwidacja tego połączenia spowodowana została rozbudową urbanistyczną Włocławka i brakiem środków na równoległą modernizację i przebudowę torów odpo-

Ryc. 2. Sieć linii PKS w 1950 i 1978 r.

oraz Radziejowa a także Kowala, Lipna i Dobrzyńa n. Wisłą (rys. 1). Przykładowo dobowa liczba połączeń z Brześciem Kujawskim wzrosła z 10 kursów w 1950 r. do 103 kursów w 1978 r., a więc ponad dziesięciokrotnie. Jeszcze większym, bo 18-krotnym wzrostem odznaczyła się relacja do Lubrańca. Dowodzi to głębokich strukturalnych przemian jakie zaszły w zakresie dostępności komunikacyjnej regionu włocławskiego po II wojnie światowej. Dziś obszary podmiejskie Włocławka oraz pobliskie miasteczka są z miastem wojewódzkim skomunikowane niemal w takim stopniu jak poszczególne jego dzielnice ze sobą.

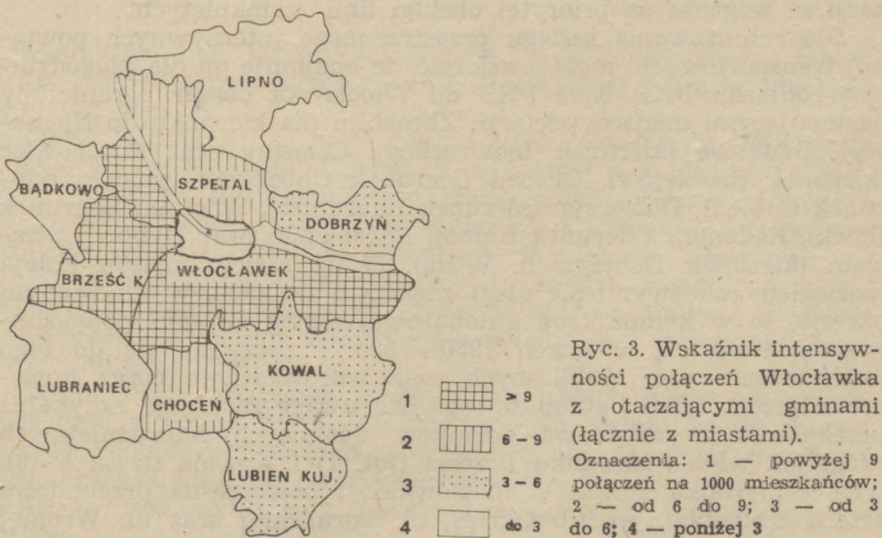
wiednio do ustaleń planu rozwoju miasta. Przyczyniła się do tego również niska w porównaniu do PKS szybkość eksploatacyjna kolei wąskotorowej, która wynosiła w 1978 r. tylko 23,8 kilometrów na godzinę podczas gdy autobusy na tej trasie osiągały szybkość 42,0 kilometrów na godzinę. Odpowiednio do tego czas jazdy, koleją wąskotorową na trasie Włocławek—Brześć Kujawski wynosił wg rozkładu jazdy (1978 r.) 44 minut natomiast podróż autobusem trwała tylko 20 minut.

Tabela 2

Stopeciu obsługi transportowej gmin i miast regionu Włocławka

Gminy i miasta	Wskaźnik obsługi — liczba kursów na 1000 mieszkańców			
	1950	1960	1970	1978
Bądkowo	0,4	1,5	2,1	2,4
Brześć Kuj.	2,2	5,1	8,9	14,4
m. Brześć Kuj.	2,2	6,7	12,5	20,6
Chocień	1,0	2,6	3,4	5,6
Dobrzyń n/W	0,3	2,5	3,7	4,4
m. Dobrzyń n/W	1,0	7,2	6,9	10,0
Kowal	1,5	2,8	5,4	7,9
m. Kowal	2,1	4,7	11,8	16,6
Lubraniec	0,5	1,6	2,6	4,2
m. Lubraniec	1,2	5,8	9,4	15,3
Nieszawa	0,7	2,1	2,8	3,4
m. Nieszawa	2,3	6,8	10,4	11,7
Osięciny	0,1	0,7	1,7	3,6
Szpetal Grn.	1,1	3,5	5,6	7,0
Włocławek	4,0	10,2	16,0	18,4

Z geograficznego punktu widzenia integracja transportowa obszarów wokół Włocławka zaznaczyła się przede wszystkim po stronie lewobrzeżnej, gdzie jej zasięg jest największy. Natomiast na prawym brzegu Wisły silnie zintegrowana jest ta część przyległej do miasta gminy Szpetal, do której docierają poza PKS także linie komunikacji miejskiej. Niezależnie od przyczyn takiego stanu dowodzi to pewnego niezrównoważenia oddziaływania miasta na

swe zaplecze. Intensyfikację powiązań komunikacyjnych z obszarami prawobrzeżnymi można uznać za jeden z istotnych i nierozwiązanych problemów funkcjonalno-przestrzennych regionu (zespółu) miejskiego Włocławka. Jest to związane również z określeniem roli Dobrzyńnia nad Wisłą oraz Lipna jako elementów tego systemu.

Na powstałą sytuację wpłynęło wiele czynników, z których najbardziej wyraźne to: 1) ekstensywne zagospodarowanie rolnicze oraz kompleksy leśne w prawobrzeżnym rejonie Bobrownik; 2) rzadka — w porównaniu do obszarów lewobrzeżnych — sieć drogowa o nawierzchniach utwardzonych i ulepszonych; 3) historyczna tradycja administracyjnego oddzielenia (do roku 1939) terenów prawobrzeżnych od Włocławka; 4) brak większej liczby dogodnie usytuowanych przepraw przez Wisłę dla połączeń z Włocławkiem.

Należy jeszcze dodać, że poza publiczną — ogólnie dostępną — komunikacją pasażerską funkcjonuje w rejonie Włocławka rozbudowany system tzw. „przewozów zamkniętych”. Są to zorganizowane przez większe zakłady pracy (szczególnie przedsiębiorstwa budowlane) przewozy własnych pracowników z ich miejsc zamieszkania do miejsc pracy. Z reguły ten rodzaj komunikacji autobusowej nie jest w pełni dostępny dla ludności. We Włocławku „przewozy zamknięte” związane były w przeważającej mierze z dowozem pracowników na budowę kombinatu Zakładów Azotowych. Poza nielicznym taborom własnym przedsiębiorstw budowlanych wykorzystano głównie w tych przewozach autobusy PKS i MPK na zasadzie ich wynajmu. Przyczyniało to obu wspomnianym przewoźnikom sporo trudności w normalnej obsłudze liniowej komunikacji ze względu na priorytet obsługi linii „zamkniętych”.

Dla zobrazowania zasięgu przestrzennego intensywnych powiązań transportowych, można wskazać, że obejmuje on dla półgodzinnego dojazdu PKP bądź PKS do Włocławka obszar ograniczony następującymi miejscowościami: Zbrachlin (na kierunku do Nieszawy), Bądkowo (kierunek Inowrocław), Osiećciny oraz Miechowiec (kierunek Radziejów), Chocień (kierunek Chodecz), Leonowo (kierunek Lubień), Dobierzyn (kierunek Lubraniec), Smolniki (kierunek Płock), Radomice (kierunek Lipno), Bobrowniki oraz Dyblin i Strachoń (kierunek Dobrzyń n. Wisłą). O ile zasięg dojazdu koleją (pociągami osobowym) nie uległ większym zmianom w omawianym okresie, to w komunikacji autobusowej zasięg dojazdu półgodzinnego podwoił się w latach 1950—1980. Przyczyniła się do tego modernizacja dróg publicznych oraz wprowadzanie coraz nowocześniejszego taboru autobusowego. Na uwagę zasługuje radykalna przebudowa i rozbudowa odcinków wlotowych najważniejszych dróg, jak wlot z kierunku Brzezia (fot. 1) i Kowala (trasa E-16), wlot z kierunku Płocka i in. Również i nowoczesna przebudowa arterii miejskich, jak ul. Okrzei, ul. Toruńskiej oraz ul. Wroniej

Fot. 1. Nowoczesna trasa wylotowa (E 16) w kierunku na Toruń. W głębi widoczne dwupoziomowe skrzyżowanie drogi wyjazdowej z Zakładów Azotowych II w budowie (1980).

z wiaduktem nad torami kolejowymi, przyczyniły się w latach 1970—1980 do usprawnienia ruchu autobusowego w węźle włocławskim.

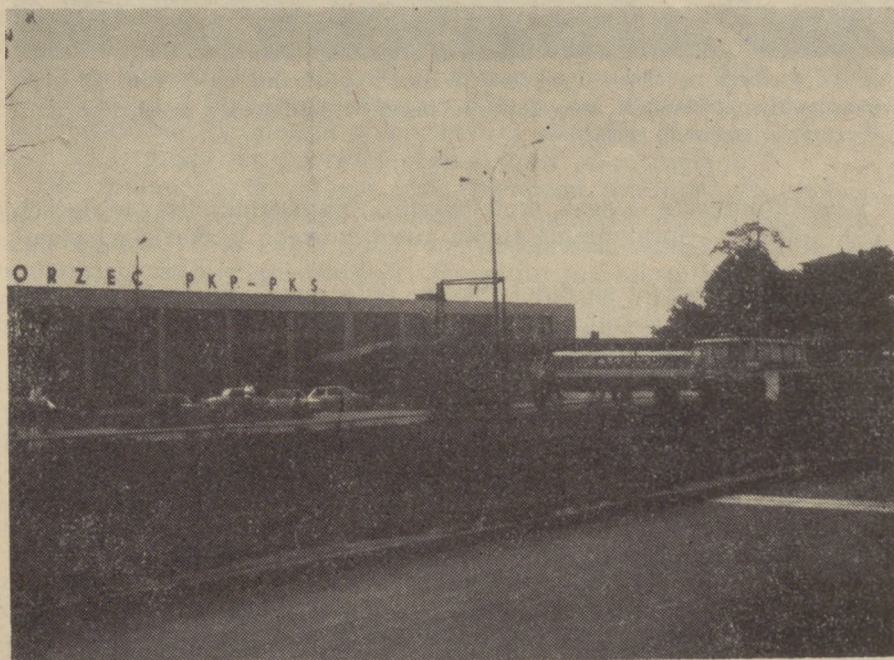
Oddzielną sprawą są dalekobieżne połączenia miasta Włocławka z obszarem całego kraju, a przede wszystkim z największymi ośrodkami miejskimi. Zagadnienie to wiąże się z jednej strony z funkcją miasta i jego rangą społeczno-gospodarczą, a z drugiej z rozwojem zasięgu węzła transportu pasażerskiego. Pomimo że Włocławek nie zalicza się do węzłów komunikacyjnych o randze wyższej niż regionalna, to położenie miasta na ważnych ogólnokrajowych szlakach transportowych ułatwia bezpośrednie połączenia z najważniejszymi ośrodkami miejskimi Polski.

Współcześnie, znaczenie węzła włocławskiego wiąże się przede wszystkim z komunikacją autobusową PKS, dzięki której miasto zyskało wiele dalekobieżnych połączeń. Zanikła natomiast rola kolei wąskotorowej, która w okresie międzywojennym miała istotne znaczenie w powiązaniach z miastami zachodnich i południowych Kujaw.

Wśród powiązań ponadlokalnych zasługują na uwagę bardzo ustabilizowane i silne związki komunikacyjne z Toruniem (35 połączeń na dobę) oraz Łodzią (19 połączeń) i Bydgoszczą (17 połączeń), a w nieco mniejszym stopniu z Płockiem (12 połączeń), Warszawą, Gdańskiem jak również Inowrocławiem. Stosunkowo słabe jak dawniej pozostały powiązania z Poznaniem i południową częścią Polski. Natomiast w latach 1960—1980 utrwaliły się połączenia z Kołem, Koninem oraz Kaliszem, których poprzednio nie było.

Uogólniając można stwierdzić, że w bezpośrednich połączeniach Włocławka z krajem uwidacznia się dominacja kierunku północ—południe. Jest to uwarunkowane bezwładnością historycznie utrwalonych przestrzennych układów sieci komunikacyjnych kolei.

Należy jeszcze nadmienić, że na terenie Włocławka (wliczając Brzezie, Mielęcin i Michelin) znajdują się dwa przystanki kolejowe — Brzezie i Włocławek Zazamcze (uruchomiony w 1971 roku) oraz stacja Włocławek z pełnym zakresem odprawy podróżnych. Natomiast PKS dysponuje dworcem autobusowym połączonym ze stacją kolejową, a ponadto na terenie miasta znajduje się 19 przystanków PKS, z których kilka jest przeznaczonych tylko dla wysiadających.

Fot. 2. Włocławek — nowy dworzec PKP—PKS — widok od ul. Okrzei.

Nowo zbudowany w okresie PRL dworzec kolejowo-autobusowy PKP—PKS został oddany do użytku w 1974 r. zastępując stary budynek stacji kolejowej, wzniesiony jeszcze w 1862 r. w okresie budowy ówczesnej Drogi Żelaznej Warszawsko-Bydgoskiej.

Włocławek jako ośrodek dojazdów

Poprzednio omówiony rozwój funkcji Włocławka jako węzła transportu pasażerskiego wiąże się przede wszystkim ze wzrostem liczby codziennych i okresowych dojazdów wahadłowych. Podstawowymi przyczynami tego zjawiska, charakterystycznego też dla wielu innych miast Polski, jest: a) dynamiczne uprzemysłowienie Włocławka, które przyczyniło się do licznych dojazdów do pracy; b) wzrost funkcji administracyjnej i kulturotwórczej miasta, przyczyniający się do licznych, codziennych dojazdów do szkół i placówek szkolenia oraz okresowych względnie powtarzających się dojazdów w celach administracyjnych, gospodarczych i socjalnych.

Z grupy ludności stale dojeżdżającej do Włocławka na pierwszy plan pod względem liczebności wysuwają się dojazdy do pracy i dojazdy do szkół ponadpodstawowych (por. tab. 3). Dojazdy te są najlepiej, w porównaniu do innych, zbadane i dla nich dysponuje GUS oficjalnymi danymi statystycznymi, opartymi na kryterium przekraczania granicy administracyjnej jednostki stałego zamieszkania.

Dojazdy codzienne do pracy i do szkół¹² w Włocławku wzrosły

Tabela 3

Dojeżdżający codziennie do Włocławka

Rok	Ogółem dojeżdżający do pracy i szkół		Z tego				Wyjeżdżający do pracy poza miasto
			dojazdy do pracy		dojazdy szkolne		
			dojeżdżający	udział dojeżdżających wśród zatrudnionych w %	dojeżdżający	udział dojeżdżających wśród uczniów w %	
1950	-	-	550	3,2	-	-	200*
1960	-	-	1860	8,6	-	-	800*
1965	1765	6,9	3565	13,1	1198	18,0	660*
1970	9039	11,6	7290	18,3	1749	21,2	-
1973	9793	10,8	7648	18,1	2145	27,2	2208
1976	9895	10,7	6499	13,7	3390**	37,0	-

* dane szacunkowe za lata 1954, 1959 i 1967 ** dochodzi do tego 366 uczniów szkół podstawowych.

Źródła: T. Lijewski (1967); J. Namysłowski (1980, 1978a); K. Sienkiewicz (1971); opracowania źródłowe MKPG w Włocławku; opracowania GUS w Warszawie oraz prace wyszczególnione w przypisie 2.

¹² Obecnie (1980) po wprowadzeniu na szczeblu szkolnictwa podstawowego gminnych szkół zbiorczych, które wielokrotnie zlokalizowano na terenie miast, dojazdy szkolne obejmują zarówno uczniów szkół ponadpodstawowych jak i też szkół podsta-

w okresie PRL niesłychanie dynamicznie, przykładowo tylko w okresie intensywnego rozwoju miasta w latach 1965—1975¹³ liczba dojeżdżających zwiększyła się ponad dwukrotnie. Dla porównania w tym okresie liczba ludności wzrosła tylko o 1/3, a liczba miejsc pracy o 1/4. Równolegle wzrosły też wyjazdy do pracy poza Włocławek, aczkolwiek nie osiągnęły dużych rozmiarów i nadal są przewyższane liczbowo przez dojazdy do pracy.

Jednakże tempo wzrostu codziennych dojazdów wahadłowych do Włocławka tak wysokie w okresie 1965—1975, w latach późniejszych znacznie osłabło i nastąpił pewien spadek liczby dojeżdżających. Generalnie biorąc, przyczyniły się do tego następujące zjawiska: a) rozwój budownictwa mieszkaniowego umożliwiający osiedlenie części dojeżdżających we Włocławku¹⁴; b) zakończenie kilku inwestycji przemysłowych (np. Azotów) i przeniesienie się przedsiębiorstw wykonawczych z załogami do innych regionów kraju; c) zahamowanie wzrostu zatrudnienia w gospodarce narodowej wskutek nasilenia po 1975 r. ogólnokrajowych tendencji kryzysowych.

W sumie można oszacować, że obecnie codziennie dojeżdża do Włocławka ok. 10 000 osób lub nieco więcej, wliczając poza dojazdami do pracy i do szkół także stałe dojazdy socjalno-bytowe. Oznacza to, że dzienna liczba ludności miasta jest o 10% większa od liczby mieszkańców stałych, obciążając dodatkowo system zaopatrzenia bytowego i socjalnego (np. ochrona zdrowia) miasta Włocławka.

Udział dojeżdżających do pracy wśród zatrudnionych w gospodarce społecznej wzrósł z 3,2% w 1950 r. do 18,9% w 1973 r., a później nieco zmalał i wynosił 13,7% według danych za 1976 r. Zmieniały się też liczby i udział dojeżdżających w poszczególnych działach gospodarki narodowej (por. tab. 4). Aktualnie najwięcej osób dojeżdża do przemysłu — prawie 1/2 dojeżdżających do pracy — jednakże największy udział zamiescowych wśród pracowników notuje się w budownictwie. Jest to typowe dla większości miast polskich. Globalnie odnotować trzeba we Włocławku spadek udziału dojeżdżających wśród pracowników gospodarki społecznej, chociaż w przemyśle utrzymywała się tendencja zwykła tego wskaźnika.

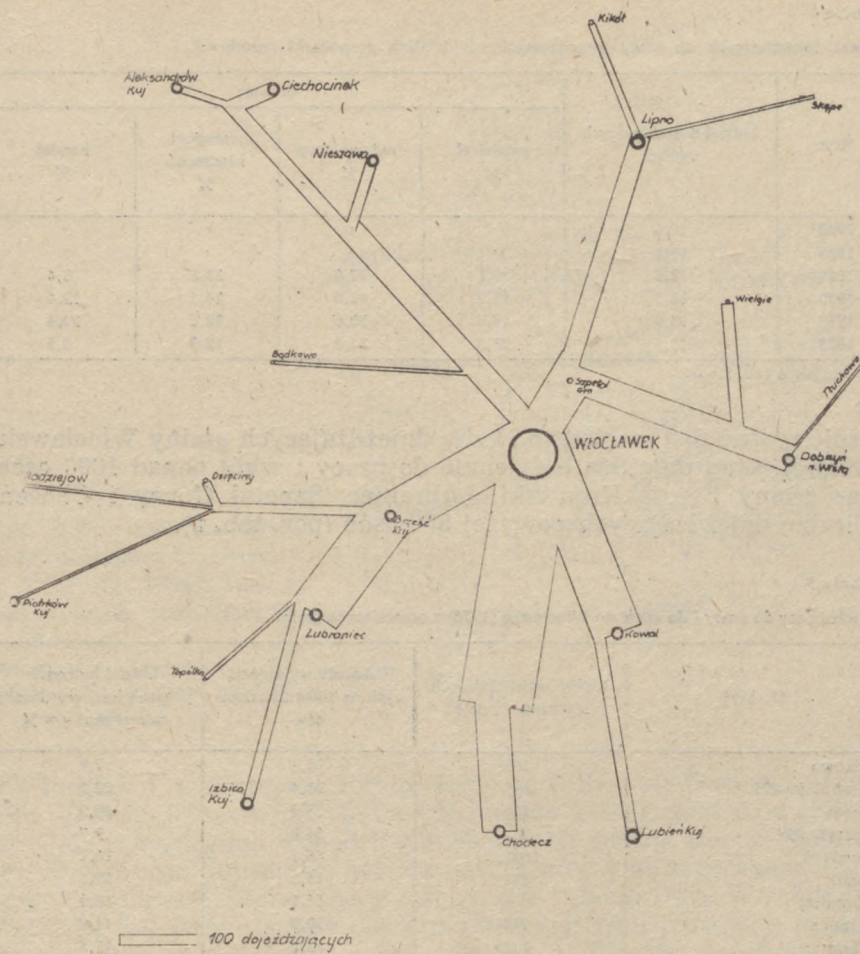
Również i udział młodzieży dojeżdżającej wśród uczniów szkół ponadpodstawowych zmieniał się¹⁵, osiągając w roku szkolnym

wowych. Do Włocławka dojeżdżało w 1975 r. wg danych GUS do szkół podstawowych (zbiorczych) około 360 uczniów.

¹³ Dla tego okresu są dostępne, względnie porównywalne, dane statystyczne GUS.

¹⁴ W okresie 1970—1980 zakończono w zasadzie budowę dzielnicy mieszkaniowej „Zazamcze” oraz „Wschód” (między ulicami Barską i Zielną), a jednocześnie rozpoczęto realizację dużej dzielnicy „Południe” dla ok. 30,0 do 35,0 tys. mieszkańców.

¹⁵ Należy jednak mieć na uwadze, że wielkość dojazdów szkolnych uwarunkowana jest aktualną strukturą demograficzną ludności regionu, w szczególności liczebnością szkolnych grup wiekowych oraz stanem szkolnictwa na badanym obszarze.

Ryc. 4. Główne kierunki dojazdów do pracy do Włocławka.

1976/77 dość wysoki poziom 37,0% ogółu uczniów. Natomiast wcześniej (wg danych za 1965 r.) wskaźnik ten wynosił 18,4%. Najwyższym udziałem odznaczały się zasadnicze szkoły zawodowe (prawie 50%), do których też dojeżdżała największa liczba młodzieży. Stan taki nie odbiega od sytuacji krajowej.

Większość dojeżdżających do Włocławka ma swe stałe miejsce zamieszkania w okolicznych miastach i gminach, wśród których wy-

Tabela 4

Udział dojeżdżających do pracy w poszczególnych działach gospodarki narodowej

Rok	Udział dojeżdżających ogółem	W tym:			
		przemysł %	budownictwo %	transport i łączność %	handel %
1960	18,6
1965	13,1
1968	12,6	9,1	22,0	23,3	8,4
1970	18,3	12,2	48,6	24,5	12,4
1973	18,9	17,6	30,6	32,6	10,4
1975	13,7	23,3	31,3	12,9	7,5

Źródła: jak w tab. 3.

różnić można pod względem liczby dojeżdżających gminy Włocławek i Kowal, skąd dojeżdża codziennie do pracy i szkół ponad 1000 osób oraz gminy Brześć Kujawski, Lubraniec, Szpetal Górny i Chocień o liczbie dojeżdżających powyżej 500 osób (por. tab. 5).

Tabela 5

Wyjeżdżający do pracy i do szkół do Włocławka (1976) z otaczających gmin.

Gminy*	Liczba wyjeżdżających do pracy i szkół	Wskaźnik wyjeżdżających na 1000 mieszkańców	Udział ludności pozarolniczej w stosunku do mieszkańców w %
Bądkowo	107	15,7	7,8
Brześć Kujawski	893	71,4	22,1
Chocień	530	58,9	19,2
Dobrzyń n/W	561	54,9	9,7
Kowal	1007	86,1	10,1
Lipno	351	15,3	29,5
Lubraniec	836	56,1	10,9
Nieszawa	215	20,7	11,9
Osięciny	115	12,1	12,5
Szpetal Górny	770	79,4	15,6
Wielgie	241	34,9	6,4
Włocławek	1189	85,5	26,3

* łącznie z miastami wchodzącymi w skład gminy.

Źródło: dane MKPG we Włocławku

Wymienione gminy odznaczają się jednocześnie wysokim udziałem wyjeżdżających w stosunku do ogółu mieszkańców (powyżej 50% ogółu ludności), co wskazuje pośrednio na zaawansowanie procesów urbanizacyjnych oraz świadczy o silnym ciężeniu funkcjonalno-prze-strzennym do Włocławka. Najwyższymi wskaźnikami wyjazdów (por. tab. 5) odznaczają się gminy Włocławek i Kowal (wyjeżdża tam

Ryc. 5. Wskaźnik intensywności dojazdów do pracy i szkół do Włocławka z otaczających gmin (łącznie z miastami).

Oznaczenia: — powyżej 75 dojeżdżających na 1000 mieszk.;
2 — od 50 do 75

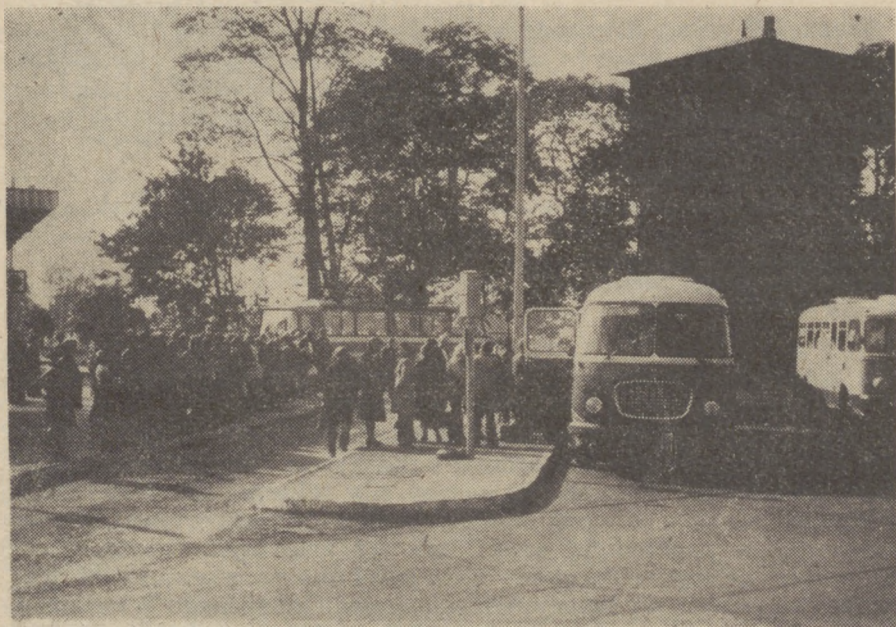
8⁰/₀ ludności), a następnie Brześć Kujawski, Szpetal Górny, Lubraniec i Chocień (powyżej 5⁰/₀ ludności). Należy jednak mieć na uwadze, że w skład tych gmin wchodzi pobliskie małe miasta Brześć Kujawski, Kowal oraz Lubraniec, które z natury rzeczy są skupiskami ludności nierolniczej, stanowiącej zasoby siły roboczej dla Włocławka. Podobnie jak przy analizie obszaru integracji transportowej, przedstawionej w poprzedniej części, tak też analizując natężenie codziennych dojazdów do pracy i do szkół można sformułować tezę o ukształtowaniu się funkcjonalnego regionu miejskiego Włocławka.

Strefa dojazdów codziennych do Włocławka nie jest jednolita pod względem struktury rodzajowej dojeżdżających. Niektóre jednostki terytorialne wyróżniają się stosunkowo dużą liczbą dojeżdżających do szkół ponadpodstawowych (powyżej 250 uczniów) oraz wysokim ich udziałem w stosunku do ogółu dojeżdżających (powyżej 30⁰/₀). Dotyczy to następujących gmin: Włocławek, Kowal, Brześć Kuj. i Szpetal Górny. Przyczynia się do tego niezbyt długi czas trwania dojazdu i wysoki stopień integracji transportowej wspomnianych gmin co ułatwia dojazd do szkoły.

Jeśli chodzi o udział poszczególnych środków transportu to w co-

dziennych dojazdach do Włocławka zdecydowanie dominuje komunikacja autobusowa PKS i MPK, z której obecnie korzysta około 80% dojeżdżających do pracy i do szkół. Sytuacja taka stanowi specyficzną cechę Włocławka jako ośrodka dojazdów codziennych.

Rozpatrując Włocławek na tle ważniejszych krajowych ośrodków dojazdów należy go zaliczyć do grupy drugorzędnych centrów ruchliwości wahadłowej. Liczba dojazdów oscyluje bowiem wokół 10,0 tys. przyjmowanej za dolną granicę wyznaczania i wydzielania tego typu ośrodków. W regionie dolnej Wisły należy jednak Włocławek wspólnie z Bydgoszczą, Toruniem i Płockiem zaliczyć do regionalnych centrów mobilności codziennej¹⁶. Pod względem syntetycznych mierników ośrodka ruchliwości plasuje się Włocławek w grupie ośrodków o umiarkowanym bądź niskim nasileniu dojazdów¹⁷, wskaź-

Fot. 3. Włocławek — dworzec PKP—PKS. Perony odjazdowe autobusów.

nik dojazdów wynosi 117 dojeżdżających/1000 mieszk.; wskaźnik dziennej liczby ludności ma wartość 1,12; wskaźnik ruchliwości osiąga 141 do — i wyjeżdżających/1000 mieszk.

¹⁶ Por. J. Namysłowski, *Ośrodki codziennych dojazdów w systemie miast nad dolną Wisłą*, op. cit. oraz J. Namysłowski, *Główne ośrodki codziennych dojazdów i wyjazdów w Polsce*, UMK Toruń 1980, s. 94—99.

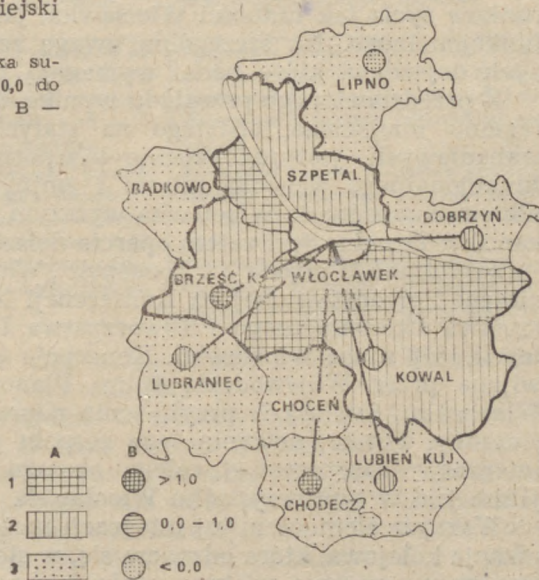
¹⁷ Tamże s. 55—93.

Włocławek jako centrum regionu miejskiego

Próba kompleksowego ujęcia oparta na powiązaniu cech integracji transportowej jak i natężenia dojazdów pozwala na potwierdzenie tezy o wytworzeniu się Włocławskiego Regionu Funkcjonalnego. Wykorzystując funkcję porządkującą Perkala¹⁸ dla odpowiednich cech poszczególnych gmin¹⁹ wyznaczono obszar tego regionu funk-

Ryc. 6. Funkcjonalny region miejski Włocławka.

Oznaczenia: 1 — wartość wskaźnika sumarycznego powyżej 1,0; 2 — od 0,0 do 1,0; 3 — poniżej 0,0; A — gminy; B — miasta.

cjonalnego (rys. 6), obejmujący gminy Brześć Kujawski, Szpetal Górny, Włocławek i Kowal, łącznie z miastami Brześć Kujawski, i Kowal. Jednostki te odznaczają się m.in. intensywnymi, stałymi dojazdami codziennymi ludności do Włocławka. Do tego regionu funkcjonalnego należą też oderwane przestrzennie pobliskie miasta Lubraniec, Chodecz, Lubień Kujawski i Dobrzyń n. Wisłą.

¹⁸ Zastosowanie funkcji porządkującej J. Perkala jako matematycznego narzędzia analizy wieloczynnikowej umożliwiła dla każdej jednostki zbioru określenie cechy wyrażonej wartością wskaźnika sumarycznego cech w oparciu o szereg różnych cech składowych. Metoda ta jest ostatnio stosowana do analiz funkcjonalno-przestrzennych.

¹⁹ Wskaźnik sumaryczny obliczono na podstawie wskaźnika powiązań transportowych (tab. 2) i wskaźnika natężenia dojazdów (tab. 4) przyczym najwyższe wartości przypadły wymienionym w tekście gminom. Procedura obliczenia wskaźnika sumarycznego jest podawana w podręcznikach i dlatego pominięto jej omawianie.

Powwyższy układ przestrzenny oparty na codziennej ruchliwości wahadłowej mieszkańców stanowi całość funkcjonalną (system otwarty), której ośrodkiem jest Włocławek. Stanowi on w tym ujęciu koncentrację potencjału społeczno-gospodarczego, obejmującego swym oddziaływaniem ludność zarówno miasta jak i funkcjonalnego regionu miejskiego. Prawidłowe planowanie przestrzennego rozwoju społeczno-gospodarczego Włocławka winno zatem uwzględnić poprzednio omówiony model przestrzenny systemu osadniczego. Oznacza to potrzebę kompleksowego analizowania potrzeb i warunków życia tak ludności Włocławka, jak również obszaru regionu funkcjonalnego. Na szczególną uwagę zasługują warunki codziennych dojazdów, które nadal wymagają zdecydowanej poprawy.

Z przedstawionego przeglądu wynika, że istnienie funkcjonalnego regionu miejskiego, opartego na stałych codziennych dojazdach, wahadłowych, jest już obecnie bezsporne. W skład tego regionu funkcjonalnego wchodzi miasta i gminy, odznaczające się wskaźnikiem dojazdów do Włocławka wyższym niż 50 osób na 1000 mieszkańców. Zasadne jest zatem oparcie dalszego rozwoju funkcjonalno-przestrzennego miasta na koncepcji „Włocławskiego Zespołu Osadniczego” przedstawionej na Konferencji Naukowej Polskiego Towarzystwa Ekonomicznego i Towarzystwa Urbanistów Polskich odbytej w 1978 r. we Włocławku. Koncepcja ta, opracowana i dalej rozwijana przez Wojewódzkie Biuro Planowania Przestrzennego we Włocławku, zawiera w przybliżeniu poprzednio podany zasięg przestrzenny. Funkcjonowanie tego zespołu osadniczego opiera się na integracji transportowej całego obszaru z ośrodkiem centralnym jakim jest w tym przypadku Włocławek.

Ważnym elementem tej integracji może być w przyszłości komunikacja kolejowa, która odznacza się, w stosunku do transportu autobusowego, znacznie większą zdolnością przewozową niezawodnością i komfortem²⁰, jak również korzystnymi parametrami ekonomicznymi. Po elektryfikacji istniejącej dwutorowej linii kolejowej Kutno—Włocławek—Toruń oraz po przygotowaniu nowych przystanków, można uruchomić między Kowalem a Nieszawą „Szybką Kolej Miejską” (SKM) dla dojazdów wahadłowych w ramach podmiejskiej komunikacji kolejowej PKP. Spełniała by ona podobną rolę jak „Szybka Kolej Miejska” w aglomeracji gdańskiej, skutecznie integrująca pasmo od Wejherowa przez Gdynię i Sopot do Gdańska. Wzór ten jest wyjątkowo jasny i przekonujący jako przykład (rzecz jasna, że w mniejszej skali) możliwości rozwojowych Włocławka i jego regionu funkcjonalnego. Współczesne światowe tendencje w zakresie

²⁰ Wskazują na to doświadczenia wielu miast europejskich, gdzie kolejowa komunikacja podmiejska (nawet bez jej elektryfikacji) stanowi nieodłączny element rozwoju większych miast. Przykładowo w Niemieckiej Republice Demokratycznej wprowadzono w ostatnich 15 latach kolejową komunikację podmiejską typu „Szybka Kolej Miejska” w Lipsku, Dreźnie, Szwerinie, Rostoku, Halle i Erfurcie.

Tabela 6

Syntetyczna charakterystyka rozwoju Włocławka jako węzła transportu i ośrodka dojazdów.

Okres	Podstawowe cechy rozwoju	
	węzła i ośrodka dojazdów	miasta
1945—1950	Odbudowa i uruchamianie komunikacji kolejowej normalno i wąskotorowej, zorganizowanie załączków PKS	Odbudowa powojenna zdewastowanego przemysłu i zorganizowanie normalnych funkcji miejskich
1950—1960	Szybka rozbudowa PKS oraz uruchomienie i rozszerzenie autobusowej komunikacji miejskiej	Stopniowa rozbudowa potencjału przemysłowego oraz infrastruktury społecznej
1960—1970	Dalszy bardzo intensywny rozwój liczby połączeń komunikacją autobusową PKS i MPK. Dynamiczny wzrost codziennych dojazdów do pracy i szkół ponadpodstawowych. Ukształtowanie się regionu dojazdów.	Rozpoczęcie dynamicznego rozwoju „wielkiego” przemysłu (początek budowy Zakładów Azotowych). Przyspieszenie budownictwa mieszkaniowego i obiektów infrastruktury społecznej.
1970—1980	Utrwalenie decydującego znaczenia komunikacji autobusowej PKS i MPK. Oddanie do użytku nowego dworca autobusowo-kolejowego oraz tras drogowych. Likwidacja kolei wąskotorowej. Utrzymanie liczebności dojazdów codziennych. Utrwalenie włocławskiego regionu dojazdów.	Równoległe z dalszą rozbudową przemysłu, realizacją dynamicznego programu mieszkaniowego — nowe dzielnice mieszkaniowe. Powstanie województwa włocławskiego i rozwój kulturotwórczych oraz administracyjnych funkcji miasta. Utrwalenie roli Włocławka jako centrum funkcjonalnego regionu miejskiego.

roli transportu kolejowego oraz niskie koszty społeczne postulowanego rozwiązania dowodzą jego realności²¹.

Reasumując można stwierdzić, że funkcje Włocławka jako węzła transportu pasażerskiego i ośrodka codziennych dojazdów rozwinęły się w Polsce Ludowej, towarzysząc urbanistycznym przekształceniom miasta. Równocześnie rosła siła oddziaływania Włocławka na obszary otaczających go gmin, uwidaczniając się postępującą integracją transportową i licznymi dojazdami codziennymi do pracy i do szkół. Rozwój powyższy można scharakteryzować fazami (tab. 6).

Zatem obecnie już należy pojęcie włocławskiego węzła transportu i ośrodka dojazdów łączyć z wyraźnie kształtującym się funkcjonalnym regionem miejskim. Odpowiada to współcześnie pojmowanemu dziennemu systemowi miasta, reprezentowanemu przez miasto łącznie ze swym regionem funkcjonalnym. Temu ujęciu winny odpowiadać koncepcje i plany dalszego rozwoju wielkomiejskiego Włocławka.

Piśmiennictwo

- Bagdziński L. S. (1975) *Przemiany struktury przestrzennej i funkcjonalnej układu osadniczego*, PWN Warszawa.
- Bagdziński L. S. (1978), *Przeobrażenia sieci osadniczej w rejonie Włocławka w latach 1950—1975*, [w:] *Ziemia Kujawska t. V*, PWN, Warszawa-Poznań-Toruń.

²¹ J. Namysłowski, *O właściwe formy transportu zbiorowego w aglomeracjach miejsko-przemysłowych w Polsce*, *Przegląd Komunikacyjny R. XX*, 1973 nr 9.

- Bagdziński L. S. (1974), *Rozwój przemysłu we Włocławku w latach 1945—1972*, [w:] *Ziemia Kujawska t. IV*, PWN Warszawa-Poznań.
- Ginsbert A. (1968), *Włocławek — Studium monograficzne*, Arkady Warszawa.
- Lijewski T. (1967), *Dojazdy do pracy w Polsce*, PWN Warszawa.
- Namysłowski J. (1980a), *Główne ośrodki codziennych dojazdów i wyjazdów w Polsce*, UMK Toruń.
- Namysłowski J. (1980b), *Ośrodki codziennych dojazdów w systemie miast nad dolną Wisłą*, „Acta Univ. N. Copernici, Geografia” XV UMK Toruń.
- Namysłowski J. (1978a), *Dojazdy szkolne w Polsce jako problem badań interdyscyplinarnych*, WSP Bydgoszcz.
- Namysłowski J. (1978b), *Ogólne założenia perspektywicznego rozwoju systemu transportu włocławskiego zespołu osadniczego*, [w:] *Przestrzenny rozwój włocławskiego układu osadniczego — Włocławek 2000. PTE i TUP Włocławek*.
- Namysłowski J. (1977), *Ośrodki dojazdów codziennych na przykładzie aglomeracji dolnej Wisły*, „Miasto” R. XXVII, nr 6.
- Namysłowski J. (1973), *O właściwe formy transportu zbiorowego w aglomeracjach miejsko-przemysłowych w Polsce*, „Przegląd Komunikacyjny” R. XX, nr 9.
- Przestrzenny rozwój włocławskiego układu osadniczego — Włocławek 2000 (1978)*, PTE i TUP Włocławek.
- Sienkiewicz K. (1971), *Migracje i dojazdy do pracy w rejonie Włocławka w latach 1960—1970*, Zeszyty Badań Rejonów Uprzemysłowionych nr 47.
- Strefy wpływów dużych miast w świetle dojazdów do pracy (1973)*, Wyd. GUS Warszawa.

Konrad Sienkiewicz (Toruń)

PROCESY DEMOGRAFICZNE WE WŁOCŁAWKU W LATACH 1945—1979

Na przebieg procesów demograficznych w Polsce w okresie powojennym poważny wpływ wywarła druga wojna światowa. Wpływ wojny na ruch naturalny ludności określił E. Rosset, formułując teorię praw demograficznych wojny. „Pod wpływem kataklizmu wojennego — stwierdza E. Rosset — powstaje osobliwy cykl demograficzny, który składa się z dwóch faz. Pierwsza z nich to faza destrukcyjna, druga — kompensacyjna [...]. W pierwszej fazie panuje wszechwładnie destrukcja: kurczy się liczba zawieranych małżeństw, maleje liczba urodzeń, rośnie natomiast liczba zgonów. Przyrost naturalny ulega zmniejszeniu i niekiedy zamienia się w ubytek ludności [...]. Zgoła odmiennie układają się stosunki w następnej fazie cyklu demograficznego [...]. Z dużą siłą rośnie po wojnie liczba małżeństw. W ślad za wzrostem liczby małżeństw zwiększa się liczba urodzeń. Przyrost naturalny urasta w tych warunkach do znacznych rozmiarów. Ożywienie demograficzne jest wywołane przede wszystkim tym, że dochodzą teraz do skutku liczne małżeństwa i urodzenia, które z powodu uciążliwych warunków wojennych odroczone zostały na okres powojenny”¹.

Długotrwałe są demograficzne następstwa wojny. Uwidaczniają się one jeszcze obecnie w strukturze ludności według płci i wieku i przez wiele następnych lat będą ciążyły na przebiegu procesu reprodukcji ludności. Stąd też słuszna jest teza demografów radzieckich D. Walentiej i A. Kwaszy, którzy twierdzą: „Jeżeli dla zmiany struktury ekonomicznej kraju rozwiniętego trzeba stosunkowo mało czasu, to dla stworzenia nowego stabilnego typu reprodukcji ludności i struktur demograficznych (szczególnie według płci i wieku) niezbędny jest dłuższy okres mierzony kilkoma pokoleniami”².

Działanie powojennej tendencji kompensacyjnej w sferze zjawisk demograficznych zbiegło się w czasie z przemianami społeczno-ekonomicznymi zachodzącymi w Polsce. Do nich należy zaliczyć proces uprzemysłowienia, który nie tylko zmieniał strukturę eko-

¹ E. Rosset, *Bilans reprodukcji ludności na Ziemiach Zachodnich i Północnych*, Poznań 1970, s. 11.

² D. Walentiej, A. Kwasza, *Polityka ludnościowa a polityka demograficzna w ZSRR*, [w:] *Polityka ludnościowa. Współczesne problemy*, Warszawa 1973, s. 536.

niczną kraju, lecz również powodował znaczny przepływ ludności ze wsi do miast. Niemalże też wpływ na przebieg procesów demograficznych wywarła realizowana polityka pełnego zatrudnienia i stopniowa poprawa warunków życia ludności. Przemiany te, w połączeniu z tendencją kompensacyjną występującą w pierwszych latach powojennych, tworzyły zespół warunków decydujących o natężeniu procesu reprodukcji ludności. Różny układ tych warunków w czasie i przestrzeni stanowił o terytorialnych i czasowych różnicach w przebiegu reprodukcji.

Najszybciej rosła liczba ludności w największych miastach, znacznie szybciej na ziemiach odzyskanych niż na terenach dawnej Polski, wreszcie szybciej w miastach, które zostały objęte procesami przyspieszonego uprzemysłowienia. Do licznej grupy miast, w których uprzemysłowienie stało się czynnikiem dynamizującym procesy ludnościowe, należy również Włocławek.

Włocławek nie jest całkowicie nowym ośrodkiem przemysłowym. Miasto posiadało już z okresu międzywojennego bogate tradycje przemysłowe, związane głównie z przemysłem celulozowo-papierniczym i spożywczym. W 1938 r. w przemyśle Włocławka pracowało około 5 tys. osób, co stanowiło 9,6% ogólnego stanu zatrudnienia w przemyśle ówczesnego województwa pomorskiego³. Liczba zatrudnionych w przemyśle stawiała Włocławek na trzecim miejscu wśród miast województwa pomorskiego (za Bydgoszczą i Grudziądem).

Okres powojenny do 1962 r. charakteryzował się dość szybkim, a jednocześnie zrównoważonym rozwojem miasta. Dopiero późniejsze lata stały się okresem przyspieszonej aktywizacji gospodarczej Włocławka w związku z realizacją wielkich inwestycji przemysłowych. Inwestycje te stały się źródłem masowych migracji ludności do miasta, a te z kolei powodowały istotne przekształcenia w strukturze demograficznej mieszkańców i tym samym kształtowały natężenie ruchu naturalnego ludności.

Ukazanie przebiegu procesów ludnościowych we Włocławku w powojennym 35-leciu, stało się celem niniejszego opracowania. W szczególności obserwacji poddajemy rozwój liczebny ludności, ruch naturalny i wędrownikowy oraz zmiany w strukturze demograficznej ludności. Strukturę tę określamy według podstawowych cech demograficznych, jakimi są płeć i wiek.

Podstawę źródłową rozważań stanowią dane bieżącej ewidencji ludności oraz wyniki powojennych spisów ludności.

Rozwój liczebny ludności

W końcu 1945 r. ludność Włocławka liczyła 48 260 osób. Liczba ta była znacznie niższa od stanu z 1938 r. (66 557 osób). Tak znaczny

³ Bydgoskie, praca zbiorowa pod red. A. Mykaję, Warszawa 1970, s. 106.

ubytek został spowodowany zarówno bezpośrednimi działaniami wojennymi jak i polityką eksterminacji ludności polskiej w latach okupacji, niskim w okresie 1940—1945 przyrostem naturalnym, masowym wysiedlaniem z miasta. Pierwsze lata powojenne były więc okresem powrotów do miasta ludności wysiedlonej, okresem scalania rozbitych przez wojnę rodzin. Powrotem tym towarzyszył jednak równoczesny odpływ części mieszkańców Włocławka na ziemie odzyskane. Stąd też, przeprowadzony w dniu 14 lutego 1946 r., pierwszy powojenny sumaryczny spis ludności wykazał nieco niższą liczbę ludności niż w końcu 1945 r. (48 126 osób).

W latach 1946—1979 liczba mieszkańców Włocławka wzrosła do 105 708 osób, to jest o 110,9%. Ten ogólny przyrost rzeczywisty ludności był bardzo nierównomiernie rozłożony w czasie. W szczególności powolny był w pierwszym powojennym pięcioleciu, kiedy liczba mieszkańców miasta wzrosła jedynie o 3 496 osób, osiągając w końcu 1950 r. stan 51 756 osób. Dwukrotnie wyższy rzeczywisty przyrost ludności zanotowano w pięcioleciu 1951—1955 (6 985 osób, to jest 13,5%). Na ten okres przypadły też najważniejsze rozmiary przyrostu naturalnego ludności.

Następne pięciolecie przyniosło wyraźne zwolnienie tempa wzrostu liczby ludności. Zmalał przyrost naturalny, a przyrost rzeczywisty wyniósł jedynie 4 381 osób (7,4%). Tempo to rosło jednak w następnych okresach pięcioletnich.

Aż do 1965 r. głównym składnikiem rzeczywistego przyrostu ludności był przyrost naturalny, aczkolwiek jego udział był zmienny: najwyższy w latach 1956—1960 (75,0%) i wyraźnie niższy w następnym pięcioleciu (64,6%). Znacznie mniejszą zatem rolę w rzeczywistym wzroście liczby mieszkańców miasta odgrywał przyrost migracyjny oraz przyrost z tytułu zmian administracyjnych.

Po 1965 r., gdy Włocławek stał się miejscem wzmoczonych ruchów migracyjnych, zmieniła się siła działania poszczególnych składników rzeczywistego przyrostu ludności. Już w latach 1966—1970 rzeczywisty przyrost ludności tylko w 24,4% wynikał z przyrostu naturalnego. Dominującym składnikiem tego przyrostu stało się dodatnie saldo migracji, które dynamizowało rozwój ludnościowy miasta także w latach następnych. W latach 1971—1975 liczba mieszkańców Włocławka wzrosła o 16,9%, a w ciągu ostatnich czterech lat badanego okresu przyrost wyniósł 16,7%.

Ruch naturalny ludności

Ruch naturalny obejmuje te zjawiska demograficzne, które warunkują dynamikę biologicznego rozwoju społeczeństwa. Jego składnikami są: zawieranie związków małżeńskich, przeprowadzanie rozwodów, urodzenia i zgony. Rozwody — z uwagi na niewielkie bez-

względne rozmiary zjawiska — zostały w niniejszej analizie pominięte. Informacje o poszczególnych elementach ruchu naturalnego ludności przedstawiamy w liczbach bezwzględnych oraz za pomocą współczynników obrazujących natężenie omawianych zjawisk na 1000 mieszkańców.

Druga wojna światowa wywarła destrukcyjny wpływ na ruch naturalny ludności. Jej należy przypisać stosunkowo małą liczbę małżeństw istniejących po zakończeniu działań wojennych. Lata wojny oraz związana z nią trudna sytuacja materialna ludności, a także represje okupanta, nie stwarzały warunków do zawierania takiej liczby małżeństw, jaka powinna była wynikać z liczebności roczników osiągających wiek małżeński. W czasie wojny też duża liczba małżeństw uległa rozbiciu. W związku z tym pierwsze lata powojenne stały się okresem matrymonialnej kompensaty. Powstawały związki małżeńskie „odłożone” na okres powojenny, a także małżeństwa zawierane przez osoby, które w czasie wojny utraciły współmałżonków. Jednocześnie w związki małżeńskie wstępowały osoby, które już po wojnie osiągały wiek małżeński.

Tabela 1

Przyczyny zmian liczby mieszkańców we Włocławku w latach 1945—1979

Wyszczególnienie	1945—	—1950	1955—	1960—	1965—	1970—	1975—
	—1950	—1955	—1960	—1965	—1970	—1975	—1979
w liczbach bezwzględnych							
Stan na początek okresu	48 260	51 756	58 741	63 122	68 346	77 431	90 555
Przyrost naturalny	2 346	5 113	3 289	3 376	2 215	4 004	3 741
Saldo migracji*	1 150	1 872	1 092	1 848	6 870	9 120	11 412
Przyrost rzeczywisty	3 496	6 985	4 381	5 224	9 085	13 124	15 153
Stan na koniec okresu	51 756	58 741	63 122	68 346	77 431	90 555	105 708
udział w przyroście rzeczywistym (%)							
Przyrost naturalny	67,1	73,2	75,0	64,6	24,4	30,5	24,7
Saldo migracji	32,9	26,8	25,0	35,4	75,6	69,5	75,3

* — łącznie z saldem z tytułu zmian administracyjnych

Źródło: dane statystyczne WUS we Włocławku i obliczenia własne

Z danych (tab. 2.) wynika, że w 1945 r. we Włocławku zarejestrowano 1314 małżeństw, co oznaczało 27,2 małżeństw w przeliczeniu na 1000 mieszkańców. Powojenna kompensata matrymonialna w skali krajowej osiągnęła szczyt w 1948 r. (319,2 tys. zawartych małżeństw)⁴, a lata następne zapoczątkowały długookresowy spadek bezwzględnej liczby zawieranych małżeństw, jak również ich natężenia. Stwierdzamy to również we Włocławku, gdzie już w 1950 r. zarejestrowano jedynie 550 małżeństw, a współczynnik wyniósł 10,6⁰‰. Spadek ten, aczkolwiek nie ciągły, utrzymał się aż do

⁴ Por. Rocznik Demograficzny 1945—1966, s. 202.

Tabela 2

Ruch naturalny ludności we Włocławku w latach 1954—1979 (w liczbach bezwzględnych)

Lata	Małżeństwa	Urodzenia	Zgony		Przyrost naturalny
			ogółem	w tym niemowląt	
1945	1314	1351	1335	151	16
1950	550	1658	630	176	1028
1955	480	1512	646	144	864
1956	455	1498	524	93	974
1957	460	1424	577	100	847
1958	455	1495	548	88	937
1959	376	1261	608	114	653
1960	468	1160	482	64	678
1961	489	1069	498	45	571
1962	513	1036	541	58	495
1963	501	1012	508	58	492
1964	557	957	508	27	449
1965	374	933	540	39	393
1966	523	941	585	25	356
1967	575	931	577	37	354
1968	672	1006	585	36	421
1969	763	1126	637	30	489
1970	836	1270	675	55	595
1971	804	1426	707	38	719
1972	902	1472	697	56	775
1973	913	1514	789	49	725
1974	958	1604	767	51	837
1975	951	1758	810	65	948
1976	953	1844	835	40	1009
1977	950	1765	832	41	933
1978	926	1726	845	53	881
1979	935	1809	891	49	918

Źródło: dane WUS we Włocławku

1965 r., kiedy zawarto 374 małżeństw, a współczynnik małżeństw zmalał do 5,5⁰/o.

Tak znaczny spadek liczby i natężenia małżeństw wiązał się początkowo z wygaśnięciem tendencji kompensacyjnej, a w latach następnych z przekształceniami w strukturze wieku ludności. Na początku lat sześćdziesiątych w wiek najwyższej częstości zawierania związków małżeńskich wchodziły osoby pochodzące z małych liczebnie roczników wojennych. Z drugiej jednak strony, nieciągły spadek liczby zawieranych małżeństw wynikał stąd, że Włocławek, podobnie jak większość miast, charakteryzował się znacznym napływem ludności ze wsi. Napływ ten, z przewagą osób młodych, modyfikował w mieście strukturę wieku ludności, powiększając odsetek osób w wieku najwyższej częstości zawierania związków małżeńskich⁵.

⁵ „Wyraźna przewaga roczników młodszych wśród ludności migrującej ze wsi —

Od 1966 r. w wiek najwyższej częstości zawierania związków małżeńskich zaczęły wkraczać duże liczebnie roczniki osób urodzonych w okresie powojennym, co znalazło wyraz we wzroście bezwzględnej liczby zawieranych związków małżeńskich i ich natężenia. Wzrost ten był ciągły do 1970 r. (836 małżeństwa, 10,9‰), po czym zarówno liczba bezwzględna jak i współczynnik małżeństw wykazywały wahania, aczkolwiek pole wahań liczby bezwzględnej było stosunkowo niewielkie. W 1974 r. współczynnik małżeństw wyniósł 11,1‰, przybierając najwyższą wartość dla ostatnich 30 lat.

Bardzo ściśle z małżeństwami są skorelowane urodzenia. Wynika to stąd, iż w warunkach polskich ponad 95% urodzeń dochodzi do skutku w związkach małżeńskich⁶. Każda więc zmiana liczby i natężenia małżeństw pociąga za sobą zmianę liczby i natężenia urodzeń, przy czym zmiany ze w skali krajowej zachodzą z dwuletnim opóźnieniem.

W 1945 r. liczba urodzeń tylko nieznacznie przewyższała liczbę zawartych w tym roku małżeństw. W pięć lat później, przy znacznym spadku liczby zawartych małżeństw, liczba urodzeń wyraźnie wzrosła. Tłumaczyć to należy dłuższym trwaniem powojennej kompensaty w zakresie urodzeń, a także tym, iż dopiero w latach następnych ujawnił się w pełni efekt rozrodczy dużej liczby zawartych po wojnie małżeństw. W 1950 r. urodziło się we Włocławku 1658 dzieci, co w przeliczeniu na 1000 ludności wyniosło 32,1 urodzeń. Dopiero w 1975 r. zarejestrowano wyższą niż w 1950 r. liczbę urodzeń (1758), lecz współczynnik rodności był wówczas znacznie niższy (19,9‰).

Po 1950 r. rozpoczął się spadek liczby i natężenia urodzeń, trwający aż do 1967 r. Spadek ten był wynikiem działania wielu czynników o charakterze demograficznym i pozademograficznym. W szczególności od 1960 r. w wiek najwyższej płodności zaczęły wchodzić kobiety pochodzące z małych liczebnie roczników wojennych, w związku z czym zmieniała się struktura wieku rozrodczego kobiet. Już wcześniej rozpoczął się także spadek częstości urodzeń w poszczególnych rocznikach wieku rozrodczego. Spadek tej częstości wiązał się w szczególności ze wzrostem aktywności zawodowej kobiet, poziomu ich wykształcenia, kultury i świadomości⁷. Nie bez znaczenia też było wprowadzenie w życie w 1956 r. ustawy dopuszczającej możliwość przerywania ciąży ze wskazań społecznych. Na gruncie tych przemian zaczął kształtować się nowy model małodziejnej rodziny, najszybciej upowszechniający się w środo-

stwierdza M. Latuch — uznawana jest za powszechną prawidłowość obserwowaną współcześnie w przemieszczeniach wewnętrznych ludności". *Migracje wewnętrzne w Polsce na tle industrializacji (1950—1960)*, Warszawa 1970, s. 156.

⁶ Por. Rocznik Demograficzny 1977, s. 56.

⁷ Nie wszystkie z tych czynników są wymierne, aczkolwiek ich oddziaływanie na poziom rozrodczości było niewątpliwe.

wisku miejskim. Coraz częstszą stawała się wewnątrzrodzinna regulacja urodzeń, świadome kształtowanie liczby potomstwa.

Od 1968 r., z dwuletnim opóźnieniem w stosunku do wzrostu liczby zawieranych związków małżeńskich, wzrastać zaczęła liczba i natężenie urodzeń. Najwyższą dla okresu powojennego liczbę urodzeń zarejestrowano w 1976 r., a współczynnik rodności wyniósł w tym roku 20,1‰. Wzrost ten wiązał się z osiągnięciem wieku najwyższej aktywności rozrodczej przez kobiety pochodzące z roczników powojennego wyżu urodzeń. Stopniowe przechodzenie ich do starszych grup wieku rozrodczego przyniosło już w latach następnych, przy równoczesnym szybkim wzroście ogólnej liczby ludności, spadek współczynnika rodności.

Kolejnym elementem ruchu naturalnego ludności są zgony. Najwyższą ich liczbę i największe natężenie stwierdzamy w 1945 r. W roku tym zarejestrowano 1335 zgonów, co oznaczało 27,7 zgonów w przeliczeniu na 1000 mieszkańców. Tak wysokie natężenie zgonów w pierwszym roku powojennym wiązało się z przyczynami zrodzonymi przez wojnę. Mamy tu na myśli niedożywianie ludności, epidemie chorób zakaźnych, złe warunki pracy i mieszkania. „Działanie tych przyczyn przedłuża się [...] na okres pierwszych lat powojennych, kiedy społeczeństwo źle odżywiane ulega łatwo epidemiom chorób zakaźnych, z czym wiąże się wzrost natężenia zgonów”⁸.

Lata następne przyniosły znaczny spadek liczby i natężenia zgonów. W 1950 r. zarejestrowano ich tylko 630, a współczynnik umieralności obniżył się do 12,2‰. Spadek ten wiązał się ze stałą poprawą materialnych warunków życia ludności i coraz lepszym zabezpieczeniem jej zdrowia.

Spadkowy trend umieralności utrzymał się w zasadzie do 1964 r., kiedy zanotowano najniższy dla okresu powojennego współczynnik umieralności (7,5‰). W latach następnych miał miejsce jego ponowny wzrost, który wiązał się z przekształceniami w strukturze wieku ludności. Postępujący proces starzenia się ludności zwiększa odsetek ludzi starych, wśród których umieralność jest wyższa. Już w 1970 r. współczynnik umieralności wzrósł do 8,8‰, a w 1973 r. osiągnął 9,4‰.

W 1945 r., kiedy zanotowano największą liczbę bezwzględną zgonów i najwyższe ich natężenie, najwyższa też była umieralność niemowląt (111,8 zgonów niemowląt na 1000 urodzeń żywych). Co dziewięć żywo urodzone w tym roku dziecko nie przeżyło pierwszego roku. O ile w pięć lat później wydatnie zmalała umieralność ogólna, to bezwzględna liczba zgonów niemowląt okazała się jeszcze wyższa niż w 1945 r. (176). Jednakże współczynnik umieralności

⁸ J. Z. Holzer, *Demografia*, Warszawa 1970, s. 207.

Tabela 3

Ruch naturalny ludności we Włocławku w latach 1945—1979 (na 1000 ludności)

Lata	Małżeństwa	Urodzenia	Zgony		Przyrost naturalny
			ogółem	niemowląt*	
1945	27,2	28,0	27,7	111,8	0,3
1950	10,6	32,1	12,2	106,2	19,9
1955	8,2	25,7	11,0	95,2	14,7
1956	7,9	25,9	9,1	62,0	16,8
1957	7,9	24,2	9,8	70,0	14,3
1958	7,5	24,6	9,0	58,0	15,6
1959	6,0	20,2	9,7	90,0	10,4
1960	7,3	18,2	7,6	55,2	10,6
1961	7,5	16,5	7,7	41,2	8,8
1962	7,8	15,8	8,2	55,5	7,6
1963	7,6	15,2	7,8	57,0	7,4
1964	8,2	14,2	7,5	30,1	6,6
1965	5,5	13,7	7,9	41,8	5,8
1966	7,6	13,7	8,5	26,6	5,2
1967	8,3	13,4	8,3	39,7	5,1
1968	9,3	13,9	8,1	35,8	5,8
1969	10,3	15,2	8,6	26,6	6,6
1970	10,9	16,6	8,8	34,4	7,8
1971	10,2	18,1	9,0	26,6	9,1
1972	11,0	18,1	8,6	33,4	9,5
1973	10,9	18,0	9,4	32,4	8,6
1974	11,1	18,7	8,0	31,7	9,7
1975	10,8	19,9	9,2	37,0	10,7
1976	10,4	20,1	9,1	23,2	11,0
1977	10,1	18,8	8,9	23,2	9,9
1978	10,1	18,0	8,8	30,7	9,2
1979	9,2	17,8	8,8	27,0	9,0

* — na 1000 urodzeń żywych

Źródło: dane WUS we Włocławku

niemowląt — z uwagi na wzrost liczby urodzeń — obniżył się do 106,2‰.

Lata następne przyniosły wyraźne sukcesy w walce z umieralnością niemowląt, aczkolwiek spadek zarówno bezwzględnej liczby jak i współczynnika umieralności niemowląt nie był ciągły. Już w 1956 r. na 1000 urodzeń żywych przypadały 62 zgony niemowlęce, a w 1961 r. współczynnik ten osiągnął wartość 41,2‰. W tych samych latach dla ogółu miast województwa bydgoskiego współczynnik umieralności niemowląt wyniósł odpowiednio 73,8 i 54,2‰⁹. Umieralność niemowląt we Włocławku była więc niższa niż w miastach byłego województwa bydgoskiego. O ile jednak w tym ostatnim przypadku miał miejsce stały trend malejący¹⁰,

⁹ Por. Rocznik Demograficzny 1945—1966, s. 210.¹⁰ Por. K. Sienkiewicz, *Zgony niemowląt w województwie bydgoskim w latach 1948—1973*, „Acta Universitatis Nicolai Copernici”, *Ekonomia* VI.

to współczynnik umieralności niemowląt we Włocławku wykazywał znaczne wahania w ciągu następnych lat, co — w związku z niewielką bezwzględną liczbą tych zgonów — należy przypisać silnemu działaniu czynnika przypadkowego.

W 1966 r. współczynnik umieralności niemowląt we Włocławku obniżył się do 26,6‰, a minimalną jego wartość dla okresu powojennego zanotowano w latach 1976 i 1977 (23,2‰).

Umieralność niemowląt w ciągu lat powojennych wywierała poważny wpływ na poziom umieralności ogólnej¹¹, jednakże wpływ

Tabela 4

Zgony niemowląt na tle ogólnej liczby zgonów we Włocławku w latach 1945—1979

Lata	Zgony ogółem	Zgony niemowląt	
		liczba	%
1945	1335	151	11,3
1950	630	176	28,0
1955	648	144	22,2
1960	482	64	13,3
1965	508	39	7,7
1970	675	55	8,2
1975	810	65	8,0
1979	891	49	5,5

Źródło: tabela 2 i obliczenia własne

ten z biegiem czasu był coraz mniejszy. W 1945 r. zgony niemowląt stanowiły 11,3‰ ogółu zgonów, po czym udział ten wzrósł w 1950 r. do 28,0‰. W roku tym — jak stwierdziliśmy wyżej — wyraźnie zmalała ogólna liczba zgonów, przy równoczesnym wzroście liczby zgonów niemowlęcych. W latach następnych stwierdzamy bardzo szybki spadek udziału zgonów niemowlęcych w ogólnej liczbie zgonów, aż do 5,5‰ w 1979 r.

Szybki spadek umieralności niemowląt był niewątpliwie wynikiem podniesienia poziomu życia ludności, postępu w medycynie, podniesienia kultury sanitarnej, upowszechnienia opieki nad matką i dzieckiem.

Wielkością rachunkową wynikającą z porównania liczby urodzeń i zgonów, jest przyrost naturalny ludności.

W 1945 r., w warunkach niskiego poziomu urodzeń i wysokiego poziomu zgonów, współczynnik przyrostu naturalnego ludności we Włocławku wyniósł jedynie 0,3‰. Była to jego najniższa wartość dla całego okresu powojennego. Już w 1950 r., wobec znacznego wzrostu liczby urodzeń, przy równoczesnym spadku liczby zgo-

¹¹ Por. J. Aleksyńska, *Umieralność*, [w:] *Ludność Polski w latach 1945—1965*, Warszawa 1966, s. 98.

Tabela 5

Ruch wędrowkowy ludności we Włocławku w latach 1955—1979

Lata	Napływ	Odływ	Przyrost wędrowkowy
1955	3574	3171	-403
1956	2520	2530	-10
1957	2549	1864	685
1958	2487	1866	621
1959	2939	1998	941
1960	2327	2185	142
1961	2055	1942	113
1962	1973	1560	-413
1963	1701	1173	528
1964	1763	1157	606
1965	1598	1430	168
1966	1552	1064	488
1967	1802	1137	665
1968	1951	1122	829
1969	2907	1222	1685
1970	3133	1332	1801
1971	3071	1359	1712
1972	3370	1388	1982
1973	2852	1506	1346
1974	2716	1483	1233
1975	3937	1427	2514
1976	3017	1670	1347
1977	2857	1683	1174
1978	3408	1688	1720
1979	3249	1616	1633

Źródło: dane WUS we Włocławku

nów, przyrost naturalny wyniósł 1028 osób, a współczynnik 19,9‰. Były to z kolei najwyższe wartości dla okresu powojennego. W latach następnych szybszy był spadek liczby urodzeń niż zgonów, wobec czego przyrost naturalny ludności malał. W 1967 r., kiedy zarejestrowano najniższą w okresie powojennym liczbę urodzeń, najniższy też okazał się przyrost naturalny, który wyniósł 374 osób i najniższy współczynnik przyrostu naturalnego (5,1‰).

Ożywienie demograficzne wywołane wzrostem liczby zawieranych związków małżeńskich od 1966 r. i liczby urodzeń od 1968 r. spowodowało wzrost bezwzględnych rozmiarów i współczynnika przyrostu naturalnego, którego najwyższa wartość dla lat siedemdziesiątych wyniosła 11,0‰ (1976 r.).

Duża zmienność rozmiarów przyrostu naturalnego, w warunkach zmiennego natężenia procesów migracyjnych, decydowała o roli przyrostu naturalnego jako składnika rzeczywistego przyrostu ludności we Włocławku. Jak stwierdziliśmy wyżej, aż do 1965 r. przyrost naturalny był głównym składnikiem ludnościowego wzrostu.

Ruch wędrowniczy ludności

Nie dysponujemy pełnymi informacjami o ruchu wędrowniczym ludności we Włocławku dla całego okresu powojennego. Możliwe zatem było jedynie ukazanie ogólnych sum przyrostu wędrowniczego w pięcioleciach 1946—1950 i 1951—1955, ustalonych jako różnice między przyrostem rzeczywistym i przyrostem naturalnym (tab. 1).

Pierwsze lata powojenne były z pewnością we Włocławku, podobnie jak i w innych miastach, okresem intensywnych migracji, które osiągnęły szczyt w 1955 r. W roku tym we Włocławku zanotowano wysokie rozmiary napływu wędrowniczego (3574 osób), lecz znaczny był również odpływ, w związku z czym przyrost wędrowniczy wyniósł jedynie 403 osób. Lata następne przyniosły stopniową stabilizację stosunków ludnościowych, co znalazło wyraz w spadku rozmiarów napływu i odpływu wędrowniczego.

Zarówno w zakresie napływu jak i odpływu wędrowniczego obserwujemy tendencję malejącą do 1966 r., a dodatnie saldo wędrownicze aż do 1968 r. nie przekraczało 1000 osób. Dopiero w 1969 r. następuje gwałtowny jego wzrost do 1685 osób.

Intensywność procesów migracyjnych pozostawała w ścisłym związku z rozwojem ekonomicznym miasta. Do 1966 r. realizowano we Włocławku tylko jedną wielką inwestycję (budowa stopnia wodnego i hydroelektrowni na Wiśle). Znaczne rozszerzenie zakresu robót inwestycyjnych w latach następnych spowodowało gwałtowny wzrost popytu na siłę roboczą. Zaspokojenie tego popytu okazało się niemożliwe przez aktywizację zawodową miejscowej ludności. Konieczny stał się dopływ siły roboczej z zewnątrz. Rosły w związku z tym rozmiary migracji stałej, czasowej i wahałowej. Oczywiście o rozwoju ludnościowym miasta i przemianach strukturalnych decydowała jedynie migracja stała. Wzrost napływu wędrowniczego, przy dość ustabilizowanych rozmiarach odpływu, kształtował wysokie dodatnie saldo migracji, które stało się głównym składnikiem rzeczywistego przyrostu ludności. Maksymalną wielkość przyrostu wędrowniczego zanotowano we Włocławku w 1975 r. (2514 osób). W roku tym najwyższy był również napływ wędrowniczy ludności do miasta (3937 osób).

W przypadku Włocławka znalazła potwierdzenie ogólna prawidłowość, wyrażająca się przewagą liczebną kobiet w migracjach do miast.

Na podstawie danych (tabela 6) stwierdzamy, że w przyroście wędrowniczym ludności do Włocławka jedynie w latach 1960—1962 i 1966 przeważali mężczyźni. W latach tych było zresztą bardzo niskie dodatnie saldo migracji. W pozostałych latach udział kobiet w przyroście wędrowniczym wynosił od 51,6% (1979 r.) do 81,6%

Tabela 6

Przyrost wędrowski ludności we Włocławku w latach 1960—1979 według płci migrantów

Lata	Ogółem	Mężczyźni	Kobiety	Ogółem	Mężczyźni	Kobiety
	w liczbach bezwzględnych			w odsetkach		
1960	142	130	12	100,0	91,5	8,5
1961	113	108	5	100,0	95,5	4,5
1962	413	223	190	100,0	54,0	46,0
1963	528	175	353	100,0	33,1	66,9
1964	606	222	384	100,0	36,6	63,4
1965	168	31	137	100,0	18,4	81,6
1966	488	250	238	100,0	51,2	48,8
1967	665	320	345	100,0	48,1	51,9
1968	829	350	479	100,0	42,2	57,8
1969	1685	770	915	100,0	45,7	54,3
1970	1801	839	902	100,0	46,6	53,4
1971	1712	825	887	100,0	48,2	51,8
1972	1892	938	1044	100,0	47,3	52,7
1973	1346	580	766	100,0	43,1	56,9
1974	1233	526	707	100,0	42,7	57,3
1975	2514	1140	1374	100,0	45,3	54,7
1976	1347	606	741	100,0	45,0	55,0
1977	1174	500	674	100,0	42,6	57,4
1978	1720	804	916	100,0	46,8	52,3
1979	1633	790	843	100,0	48,4	51,6

Źródło: dane WUS we Włocławku i obliczenia własne

(1965 r.). Migracje były w związku z tym czynnikiem hamującym proces defeminizacji ludności Włocławka¹².

Zmiany w strukturze demograficznej ludności

Strukturę demograficzną ludności charakteryzujemy ze względu na dwie podstawowe cechy, to jest płeć i wiek. Badany okres jest wystarczająco długi dla ujawnienia tendencji przemian strukturalnych.

Strukturę ludności według płci kształtuje wiele czynników, wśród których można wymienić: przewagę liczebną chłopców wśród noworodków, różnice w poziomie umieralności mężczyzn i kobiet, brak liczebnej równowagi płci wśród migrantów, wojny.

Jedynie pierwszy z tych czynników działa na rzecz wzrostu udziału mężczyzn w ogólnej liczbie ludności w miastach. Jednocześnie można stwierdzić, że trzy pierwsze czynniki, aczkolwiek w istotny sposób wpływają na charakter struktury płci, to jednak nie zniekształcają na większą skalę wzajemnych proporcji liczbowych mężczyzn i kobiet¹³. Najważniejszym źródłem deformacji

¹² Por. K. Sienkiewicz, *Migracje i dojazdy do pracy w rejonie Włocławka w latach 1960—1970*, „Zeszyty Badań Rejonów Uprzemysławianych” 1971, nr 47, s. 103.

¹³ Por. E. Rosset, *Oblicze demograficzne Polski Ludowej*, Warszawa 1965, s. 145.

Tabela 7

Ludność Włocławka według płci w latach 1950—1979

Lata	Ogółem	Mężczyźni	Kobiety	Liczba kobiet na 100 mężczyzn
1950	51 756	32 372	28 384	121
1955	59 481	27 535	31 946	116
1960	63 122	29 443	33 679	114
1965	68 346	32 386	35 960	111
1966	69 164	32 839	36 325	111
1967	71 836	34 184	37 652	110
1968	73 063	34 755	38 308	110
1969	75 212	35 872	39 430	110
1970	77 431	37 012	40 419	109
1971	79 862	38 205	41 657	109
1972	82 779	39 500	43 279	109
1973	85 027	40 448	44 579	110
1974	87 097	41 455	45 642	110
1975	90 555	43 073	47 482	110
1976	92 911	44 203	48 708	110
1977	95 031	45 189	49 842	110
1978	97 336	46 272	51 064	110
1979	105 708	50 825	54 883	108

Źródło: dane WUS we Włocławku

struktury ludności według płci jest wojna, która stwarza znaczną przewagę liczebną kobiet. Deformacje w strukturze ludności według płci spowodowane przez wojnę posiadają charakter długotrwały.

Zmiany struktury ludności Włocławka według płci odzwierciedlają ogólnopolskie tendencje tych przemian. W skali krajowej w końcu 1945 r. na 100 mężczyzn przypadało 118 kobiet, przy czym dla miast współczynnik ten wyniósł 124¹⁴.

We Włocławku jeszcze w 1950 r. na 100 mężczyzn przypadało 121 kobiet¹⁵. Wysoki poziom rodności w latach pięćdziesiątych działał na rzecz stopniowego zmniejszania przewagi liczebnej kobiet. Już w 1955 r. współczynnik feminizacji obniżył się do 116 i następnie do 114 w 1960 r. W siedem lat później na 100 mężczyzn przypadało już tylko 110 kobiet.

W kilku następnych latach utrzymywała się względnie stała przewaga liczebna kobiet. Kształtowały ją z jednej strony przewaga liczebna chłopców wśród noworodków, a z drugiej wyższa umieralność mężczyzn i przewaga kobiet w migracjach do miasta. Dopiero rok 1979 przyniósł znaczny spadek współczynnika feminizacji (108).

Przewaga kobiet jest zróżnicowana w zależności od wieku (ta-

¹⁴ Rocznik Demograficzny 1971, s. 21.

¹⁵ Tę samą wielkość współczynnika feminizacji stwierdzamy dla ogółu miast województwa bydgoskiego w 1950 r. Por. K. Sienkiewicz, *Proces reprodukcji ludności w województwie bydgoskim w latach 1946—1973*, Warszawa—Poznań 1975, s. 18.

Tabela 8

Liczba kobiet na 100 mężczyzn we Włocławku w latach 1950, 1960 i 1970 według grup wieku

Lata	Ogółem	Wiek w latach				
		0—17	18—24	25—44	45—59	60+
1950	121	97	128	130	138	159
1960	114	96	125	111	128	172
1970	109	97	106	104	127	170

Źródło: obliczenia na podstawie danych spisów ludności

bela 8). Najniższą wartość współczynnik feminizacji przybiera w grupie wieku 0—17 lat (poniżej 100), przy czym wartość ta jest raczej stabilna w czasie i wynika głównie z działania dwóch czynników: przewagi wśród noworodków chłopców i wyższej ich umieralności. Czynnikiem pierwszy działa z większą siłą.

Im starsza grupa wieku, tym coraz wyższy jest współczynnik feminizacji, przybierając maksymalną wartość w wieku 60 lat i więcej. Na 100 mężczyzn w tej grupie wieku przypadało w 1950 r. 159 kobiet i 172 w 1960 r. Wysoka przewaga kobiet w najstarszej grupie wieku wynika nie tylko z różnic w umieralności mężczyzn i kobiet. Wyraźnie widoczny jest tutaj wpływ wojny, w trakcie której zginęło więcej mężczyzn. O ile jednak wpływ wojny ujawnił się w 1970 r. głównie w wieku 60 lat i więcej oraz w starszych rocznikach grupy 45—59 lat, to w latach wcześniejszych obejmował szerszy przedział wieku. Z kolei wpływ migracji na strukturę ludności według płci dotyczy głównie środkowych grup wieku.

Spadek umieralności w wyniku postępu w medycynie i upowszechnieniu opieki lekarskiej prowadzi do wydłużenia trwania życia ludzkiego. Spadkowi umieralności w ciągu długiego okresu towarzyszył spadek rozrodczości. Naturalną konsekwencją tych procesów jest demograficzne starzenie się ludności. Jako „próg” starości przyjmuje się najczęściej 60 rok życia, w związku z czym miarą starości demograficznej jest udział osób w wieku 60 lat i więcej w ogólnej liczbie ludności. Dysponując odpowiednim odsetkiem dla dłuższego okresu, można dokonać oceny procesu demograficznego starzenia się ludności. Pomocą w tej ocenie są skale starości demograficznej. Wykorzystamy tu skalę E. Rosseta, który rozróżnia cztery sytuacje:¹⁶ brak oznak starości demograficznej — osoby w wieku 60 lat i więcej stanowią poniżej 8% ogółu ludności, wczesna faza przejściowa między stanem młodości i starości demograficznej — osoby w wieku 60 lat i więcej stanowią 8—10% ogółu ludności, właściwe przedpole starości — osoby w wieku 60 lat i więcej stanowią 10—12% ogółu ludności, stan starości demograficznej —

¹⁶ E. Rosset, *Ludzie starzy. Studium demograficzne*, Warszawa 1967, s. 174.

Tabela 9

Udział ludności w wieku 60 lat i więcej w ogólnej liczbie ludności Włocławka w latach 1960—1975 (w odsetkach)

Lata	Ogółem	Mężczyźni	Kobiety
1960	10,5	7,8	12,7
1965	12,0	9,3	14,4
1970	13,5	10,4	16,2
1975	12,9	9,4	15,9

Źródło: obliczenia na podstawie danych WUS we Włocławku

osoby w wieku 60 lat i więcej stanowią 12⁰/o i więcej ogółu ludności.

Posługując się powyższą skalą, można na podstawie danych tabeli 9 dokonać oceny stopnia starzenia się demograficznego ludności Włocławka. Już w 1960 r. Włocławek znajdował się na przedpolu demograficznego starzenia się ludności — osoby w wieku 60 lat i więcej stanowiły 10,5⁰/o ogółu mieszkańców miasta, przy czym wyraźne różnice poziomu tego odsetka ujawniły się ze względu na płeć. Różnice te utrzymały się także w latach następnych. W 1965 r. osoby w wieku 60 lat i więcej stanowiły już 12⁰/o ogółu ludności, w związku z czym społeczeństwo Włocławka weszło w stan starości demograficznej. Stan ten utrzymał się w latach następnych. W 1970 r. udział ludności „starej” wzrósł do 13,5⁰/o, po czym w związku ze wzrostem liczby urodzeń obniżył się do 12,9⁰/o w 1975 r. Spadek tego odsetka nie może być jednak uznawany jako zahamowanie procesu demograficznego starzenia się ludności. Proces ten będzie postępował, pociągając za sobą wiele konsekwencji natury społecznej i ekonomicznej. Zwiększy się między innymi „obciążenie” ludności pracującej ludnością w wieku poprodukcyjnym. Zaistnieje również konieczność rozbudowy niektórych elementów infrastruktury społecznej zabezpieczających starość.

*

Analiza procesów demograficznych we Włocławku w powojennym okresie wykazała ich silny związek z przemianami ekonomicznymi zachodzącymi w mieście. Przemianom tym należy przypisać znaczny napływ wędrowniczej ludności do Włocławka, w związku z czym dodatnie saldo migracji było istotnym składnikiem rzeczywistego przyrostu ludności. W szczególności dużą rolę w rozwoju ludnościowym miasta odegrał przyrost migracyjny po 1965 r., kiedy Włocławek stał się terenem realizacji wielkich inwestycji stwarzających dodatkowy popyt na siłę roboczą.

W zakresie ruchu naturalnego ludności we Włocławku znalazły odzwierciedlenie główne tendencje obserwowane w skali całego

kraju, a w szczególności miały przebieg typowy dla ogółu miast Polski. Pewne różnice, jakie wystąpiły, można znowu przypisać wpływowi migracji. Migracje oznaczały napływ do Włocławka głównie ludności młodej, co znajdowało wyraz w wysokim natężeniu zawierania małżeństw, a w ślad za tym rósł poziom rodności.

Urodzenia, w połączeniu z migracjami, kształtowały strukturę demograficzną ludności Włocławka. Stwierdziliśmy postępujący proces defeminizacji ludności, hamowany jednak wyższą umieralnością mężczyzn. Przewaga liczebna mężczyzn występuje w młodszych rocznikach wieku i stanowi wynik struktury urodzeń według płci, natomiast w starszych rocznikach ujawnia się coraz wyższa przewaga kobiet.

We Włocławku znalazł również odzwierciedlenie obserwowany w skali całego kraju szybko postępujący proces demograficznego starzenia się ludności, u którego podstaw leży spadek rozrodności oraz wydłużenie trwania życia.

Henryk Rochnowski (Toruń)

FUNKCJE MIASTA INOWROCŁAWIA W LATACH 1945—1977

Inowrocław, którego dzieje jako ośrodka miejskiego datują się od około 1238 r., pełnił w czasie swej długoletniej i bogatej historii wiele ważnych funkcji. W XIII w. i na początku XIV w. był stolicą polityczną i gospodarczą Piastów kujawskich, następnie do 1772 r. stolicą starostwa i województwa, a w okresie Wielkiego Księstwa Poznańskiego i w latach międzywojennych był ważnym ośrodkiem gospodarczym i społeczno-politycznym ziem polskich¹.

Do najbardziej niepomysłnych okresów w historii Inowrocławia należały lata II wojny światowej i okupacji hitlerowskiej, których konsekwencją były m.in. znaczne, bo wynoszące ponad 5 tys. osób straty ludzkie, duże zniszczenia przemysłu, urządzeń komunalnych, komunikacyjnych i uzdrowiska. W sumie w wyniku II wojny światowej potencjał społeczno-gospodarczy miasta został znacznie obniżony w stosunku do okresu międzywojennego i reprezentował niski poziom rozwoju.

Natychmiast po wyzwoleniu (21 I 1945 r.) ludność Inowrocławia spontanicznie przystąpiła do jego odbudowy i normalizacji życia w mieście. Już w 1945 r. przywrócono funkcjonowanie większości urządzeń komunalnych, uruchomiono połączenia drogowe i kolejowe, rozpoczęto produkcję w wielu zakładach przemysłowych, wznowiono działalność uzdrowiska oraz zapoczątkowały pracę ważniejsze instytucje i organizacje publiczne.

Mimo interesującej przeszłości Inowrocławia, dopiero w ostatnim czasie doczekał się on obszernego naukowego opracowania monograficznego. W 1978 r. ukazał się bowiem pierwszy tom *Dziejów Inowrocławia*, poświęcony historii miasta do zakończenia I wojny światowej². W drugim tomie, przedstawiającym rozwój Inowrocławia od 1920 r. jeden z rozdziałów dotyczy przeobrażeń gospodarki i infrastruktury Inowrocławia po II wojnie światowej.

Inowrocław jest także bardzo interesującym współczesnym ośrodkiem miejskim, który spośród większości średniej wielkości miast

¹ M. Biskup, *Przedmowa, Dzieje Inowrocławia*, Warszawa—Poznań—Toruń 1978.

² *Dzieje Inowrocławia t. I*, Praca zbiorowa pod red. M. Biskupa, Warszawa—Poznań—Toruń 1978.

w Polsce wyróżnia nietypowa struktura gospodarcza i funkcjonalna. W dotychczasowej literaturze niewiele jest jednak pozycji poświęconych kompleksowej analizie funkcjonalnej Inowrocławia po II wojnie światowej. W zasadzie jedyną dotąd publikacją nawiązującą do tej problematyki jest artykuł J. Jarosińskiej *Rozwój społeczno-gospodarczy miasta Inowrocławia w latach 1945—1960*³. Nieco więcej, choć na ogół dość skromnych opracowań, poświęconych jest niektórym działom gospodarki narodowej i funkcjom Inowrocławia. I tak o przemyśle, który po II wojnie światowej odgrywa niewątpliwie najważniejszą rolę w strukturze gospodarczo-funkcjonalnej miasta pisała m.in. J. Jarosińska w artykule *Rozwój przemysłu kluczowego w Inowrocławiu w latach 1945—1965*⁴. Ogólną charakterystykę ważniejszych zakładów przemysłowych Inowrocławia przedstawiono natomiast w trzech broszurach zatytułowanych *Osiągnięcia przemysłu kujawskiego w 25-leciu, XXX-leciu i XXXV-leciu PRL*⁵. Ważną funkcją Inowrocławia jest też jego rola jako uzdrowiska, co znalazło wyraz w opracowaniu *Sto lat uzdrowiska Inowrocław 1875—1975*⁶. Jakkolwiek Inowrocław posiada również duże znaczenie jako węzeł komunikacyjny, to jednak funkcja ta nie znalazła jak dotąd pełnego odbicia w publikacjach. Jedynie o jednym z problemów z tego zakresu, a mianowicie o dojazdach do miasta pisał J. Namysłowski⁷.

O Inowrocławiu jako jednym z ogniw struktury społeczno-gospodarczej większych jednostek przestrzennych pisali m.in. R. Domański⁸ i H. Rochnowski⁹ oraz traktują także większe opracowania dotyczące głównie województwa bydgoskiego i całego kraju.

W sumie dorobek piśmiennictwa z dziedziny podstaw społeczno-gospodarczego rozwoju i struktury funkcjonalnej Inowrocławia jest stosunkowo skromny.

Uboga statystyka dla 1945 r. uniemożliwia dokładniejszą analizę bazy społeczno-ekonomicznej i struktury funkcjonalnej Inowrocławia w tym okresie. Opierając się zarówno na materiałach publi-

³ J. Jarosińska, *Rozwój społeczno-gospodarczy miasta Inowrocławia w latach 1945—1960*, Ziemia Kujawska t. I, Inowrocław—Włocławek 1963, s. 189—213.

⁴ J. Jarosińska, *Rozwój przemysłu kluczowego w Inowrocławiu w latach 1945—1965*, Ziemia Kujawska t. II, Inowrocław—Włocławek, 1968, s. 233—251.

⁵ *Osiągnięcia przemysłu kujawskiego w 25-leciu PRL*, Inowrocław 1969; *Osiągnięcia przemysłu kujawskiego w XXX-leciu PRL*, Inowrocław 1974; *Osiągnięcia przemysłu kujawskiego w XXXV-leciu PRL*, Inowrocław 1979.

⁶ *Sto lat uzdrowiska Inowrocław 1875—1975*, pod red. E. Gawlaka, Inowrocław 1975.

⁷ J. Namysłowski, *Inowrocław jako ośrodek codziennych dojazdów*, Ziemia Kujawska t. V, Warszawa—Poznań—Toruń, s. 111—126.

⁸ R. Domański, *Syntetyczna charakterystyka obszaru. Na przykładzie Okręgu Przemysłowego Konin—Łęczyca—Inowrocław*, Warszawa 1970.

⁹ H. Rochnowski, *Zachodniokujawski Okręg Przemysłowy*, Ziemia Kujawska t. V, Warszawa—Poznań—Toruń 1978, s. 89—110.

Tabela 1

Ważniejsze dane o społeczno-gospodarczym rozwoju Inowrocławia w latach 1945—1977

Wyszczególnienie	1945/ 1946	1950	1956	1960	1965	1970	1975	1977
Ludność	35 808	37 452	44 773	47 267	51 074	54 900	59 704	62 347
Powierzchnia w km ²	31	37	37	37	37	31	31	31
Liczba ludności na 1 km ²	1 174	1 012	1 210	1 277	1 380	1 771	1 926	2 078
Zatrudnienie w gospodarce uspołecznionej	7 000	12 137	14 606	15 312	19 146	20 509	25 278	28 685
Zatrudnienie w gospodarce uspo- łecznionej na 1000 ludności	196	323	326	343	380	375	423	460
Zatrudnienie w przemyśle na 1000 ludności	2 059	4 839	6 176	6 280	7 916	8 265	9 192	11 157
na 1 km ²	57	129	132	133	147	150	149	179
Budynki mieszkalne	1 737	1 888	·	2 278	2 312	2 515	2 668	2 776
Mieszkania	·	9 246	·	10 958	12 124	13 812	16 840	18 363
Izby mieszkalne	19 454	23 069	26 972	27 867	30 042	36 796	47 258	52 795
Przeciętna liczba osób na 1 izbę	1,84	1,62	1,66	1,69	1,70	1,49	1,26	1,18
Punkty sprzedaży detalicznej	·	217	201	331	356	378	421	405
Zakłady gastronomiczne	·	7	16	19	24	29	35	50
Długość czynnej sieci w km wodociągowej	49,1	49,3	51,4	67,5	88,1	95,0	111,2	113,8
kanalizacyjnej	·	39,6	42,9	53,0	53,3	60,0	71,7	72,5
gazowej	22,5	26,3	26,9	27,6	·	·	42,3	46,4
Zużycie w gospodarstwach domowych: wody w tys. m ³	·	501,3	723,8	942,0	1339,0	1492,0	2560,7	3197,8
gazu sieciowego w tys. m ³	981,2	1128,3	1585,6	1948,5	3050,0	3746,0	5406,8	6336,0
energii elektrycznej w tys. kWh	·	·	3 409	4 559	6 341	9 118	15 370	19 276
Długość ulic w km	99,0	105,2	108,4	108,9	110,9	113,4	123,6	123,5
Liczba autobusów komunikacji miejskiej	1	6	9	22	35	39	45	65
Powierzchnia zieleni miejskiej w ha	35,0	33,0	33,2	33,6	36,3	79,7	94,9	95,7

Źródło: Roczniki statystyczne województwa bydgoskiego: 1957, 1960—1961, 1966, 1971, 1976, 1978 Bydgoszcz; Rocznik statystyczny miasta Inowrocławia 1971, Inowrocław 1971; Rozmieszczenie przemysłu według województw i powiatów w latach 1946 i 1956, Warszawa 1960; Ludność i zasoby mieszkaniowe w latach 1946—1974, Warszawa 1976; Spis przemysłowy przeprowadzony w 1966 r., Warszawa 1968; Ważniejsze informacje statystyczne o miastach i gminach województwa bydgoskiego, Bydgoszcz 1975; Statystyka miast i osiedli 1945—1965, Warszawa 1967; A. Jelonek, Ludność miast i osiedli typu miejskiego na ziemiach Polski od 1810 do 1960 r., Dokumentacja Geograficzna z. 3/4, Warszawa 1967, Niepublikowane materiały Miejskiej Komisji Planowania i wydziałów Urzędu Miejskiego w Inowrocławiu.

kowanych jak i niepublikowanych, które zamieszczone zostały w tabeli 1, możliwa jest jedynie ogólna orientacja o sytuacji społeczno-gospodarczej miasta w tym czasie.

Najwcześniejszym okresem, dla którego można było uzyskać pierwsze pełniejsze informacje statystyczne o stanie bazy społeczno-ekonomicznej i strukturze funkcjonalnej Inowrocławia był 1950 r. Wówczas Inowrocław zajmował powierzchnię 37 km² (w 1945 r. — 31 km²) i liczył blisko 38 tys. mieszkańców, czyli za-

ledwie około 2,6 tys. więcej aniżeli w 1946 r.¹⁰. Duży przyrost w pierwszych pięciu powojennych latach wykazywała natomiast liczba zatrudnionych w gospodarce społecznej, która w tym czasie wzrosła z około 7 tys. do ponad 12 tys. osób. Tak wysoki wzrost zatrudnienia w tym okresie był przede wszystkim wynikiem nowej społecznej polityki państwa, której jednym z głównych celów było możliwe pełne zatrudnienie. Jakkolwiek już w 1946 r. działem gospodarki skupiającym największą liczbę pracowników był przemysł, to do 1950 r. wchłoniął on najwięcej siły roboczej i zatrudniał wówczas 4839 osób. Dziedziną życia społeczno-gospodarczego Inowrocławia, w której w latach 1945—1950 zaszły najistotniejsze zmiany był wzrost ludności czynnej zawodowo oraz rozwój przemysłu. Stąd też inne wskaźniki odnoszące się do 1950 r. mogą w przybliżeniu charakteryzować stan miasta tuż po zakończeniu wojny.

Z danych zawartych w tabeli 1 wynika, że w 1950 r. w Inowrocławiu znajdowało się 1888 budynków mieszkalnych, czyli o około 150 więcej niż przed pięciu laty. Przyrost ten był jednak przede wszystkim wynikiem włączenia do granic administracyjnych miasta nowych terenów z istniejącą tam zabudową. Należy dodać, że jakkolwiek na skutek tego zwiększyła się liczba izb mieszkalnych, co przy niedużym przyroście mieszkańców obniżyło zagęszczenie mieszkań, to jednak znaczna ich część wymagała pilnych remontów. Standard wyposażenia mieszkań był w przeważającej części skromny. Świadczą o tym m.in. dane dotyczące długości czynnej sieci wodociągowej, kanalizacyjnej i gazowej, a także ilość zużytej przez mieszkańców wody, gazu i energii elektrycznej. Niski poziom wyposażenia reprezentowała też baza służby zdrowia, oświaty, handlu i usług.

Jednym z podstawowych mierników wielkości i znaczenia miasta jest liczba mieszkańców, natomiast jej zmiany są na ogół odbiciem tempa przemian jego gospodarki. W latach 1946—1977 liczba ludności Inowrocławia wzrosła z 35 808 do 62 347 osób, czyli przyrost rzeczywisty wyniósł 26 539 osób i był wynikiem zarówno przyrostu naturalnego jak i dodatniego salda migracji.

Najważniejszą z przesłanek powojennego wzrostu liczby mieszkańców Inowrocławia była rosnąca liczba miejsc pracy w jego gospodarce. Jeżeli w latach 1946—1977 liczba ludności podwoiła się, to w tym samym czasie zatrudnienie w gospodarce społecznej zwiększyło się z około 7 tys. do 28 685 pracowników, czyli czterokrotnie. W konsekwencji wskaźnik aktywizacji zawodowej mieszkańców, który w 1946 roku był nader niski i wynosił około

¹⁰ Dane statystyczne zamieszczone w niniejszym artykule, a dotyczące społeczno-gospodarczego rozwoju Inowrocławia w latach 1945—1977, pochodzą ze źródeł, które wymienione zostały w tabeli 1. Źródła te są również podstawą obliczonych przez autora wskaźników rozwoju.

20⁰/o, w 1977 r. wzrósł do około 45⁰/o. Najwyższa dynamika zatrudnienia przypadła na pierwsze 15-lecie powojenne, kiedy to liczba pracowników gospodarki uspołecznionej zwiększyła się o 120⁰/o. Był to przede wszystkim wynik niewielkiej bazy zatrudnienia i dużego deficytu miejsc pracy tuż po wojnie. Tempo przyrostu zatrudnienia w latach 1960—1977 było niższe i wynosiło około 90⁰/o. Należy jednak dodać, że w ostatnich kilkunastu latach, a zwłaszcza po 1970 r., mimo wolniejszego tempa przyrostu zatrudnienia, przede wszystkim na skutek intensywnej w tym czasie modernizacji całej gospodarki, społeczno-ekonomiczny rozwój miasta był bardziej dynamiczny aniżeli w pierwszej połowie lat powojennych.

Rozwój całej gospodarki Inowrocławia w Polsce Ludowej był sumą przemian, które dokonały się w poszczególnych jej działach. Jakkolwiek w tym okresie niemal wszystkie dziedziny życia społeczno-gospodarczego miasta rozwijały się, to tempo ich przeobrażeń mierzone zmianą liczby zatrudnionych było silnie zróżnicowane i nawiązywało do pełnionych przez miasto funkcji.

Dostępne dane statystyczne umożliwiają analizę zmian struktury zatrudnienia według działów gospodarki uspołecznionej Inowrocławia w latach 1950—1977¹¹. W tym czasie liczba zawodowo-czynnych w mieście wzrosła z 12 136 do 28 685 osób, czyli o 236,3⁰/o. Szybciej aniżeli przeciętnie cała gospodarka rozwijały się następujące jej działy: gospodarka komunalna i mieszkaniowa (658,7⁰/o), budownictwo (360,3⁰/o), oświata, nauka, kultura i sztuka (325,9⁰/o), ochrona zdrowia, opieka społeczna i kultura fizyczna (317,1⁰/o) oraz transport i łączność (292,8⁰/o). Najbardziej zbliżone do przeciętnego było tempo rozwoju działu skupiającego najwięcej pracowników, tj. przemysłu (230,6⁰/o). Chociaż wolniej niż średnio w całej gospodarce, wzrastało jednak także zatrudnienie w: pozostałych działach (150,3⁰/o), obrocie towarowym (140,9⁰/o) oraz instytucjach finansowych i ubezpieczeniowych (122,0⁰/o). W 1977 r. mniej pracowników niż w 1950 r. zatrudniały: rolnictwo i leśnictwo (88,8⁰/o), organizacje polityczne i społeczne (66,4⁰/o) oraz administracja publiczna i wymiar sprawiedliwości (62,1⁰/o).

Biorąc pod uwagę bezwzględne różnice liczby zatrudnionych, to największy przyrost pracowników w latach 1950—1977 miał miejsce w: przemyśle (6318 osób), transporcie i łączności (3277 osób), budownictwie (2443 osoby), gospodarce komunalnej i mieszkaniowej (1408 osób) oraz w ochronie zdrowia, opiece społecznej i kulturze fizycznej (1383 osoby). W tym czasie w niektórych działach zmalała nawet liczba zatrudnionych, a mianowicie w: organizacjach politycznych i społecznych (o 36 osób), rolnictwie i leśnictwie (o 48

¹¹ Statystyczną podstawą analizy zmian struktury zatrudnienia oraz wyliczonych przez autora wskaźników, stanowiły źródła zamieszczone w tabeli 2.

Tabela 2

Struktura zatrudnienia według działów gospodarki narodowej w latach 1950—1977

Działy gospodarki narodowej	1950		1956		1960	
	osób	%	osób	%	osób	%
Ogółem	12 136	100,0	14 606	100,0	15 312	100,0
w tym						
Przemysł	4 839	39,9	6 176	42,3	6 280	41,0
Budownictwo	937	7,7	975	6,7	974	6,4
Rolnictwo i leśnictwo	427	3,5	128	0,9	184	1,2
Transport i łączność	1 700	14,0	2 094	14,3	2 558	16,7
Obrót towarowy	1 691	13,9	2 178	14,9	2 060	13,5
Gospodarka komunalna i mieszkaniowa	252	2,1	395	2,7	486	3,2
Oświata, nauka, kultura i sztuka	487	4,0	665	4,6	811	5,3
Ochrona zdrowia, opieka społeczna i kultura fiz.	637	5,3	827	5,7	957	6,2
Administracja publiczna i wymiar sprawiedliwości	530	4,4	482	3,3	458	3,0
Instytucje finansowe i ubezpieczeniowe	209	1,7	151	1,0	166	1,1
Organizacje polityczne i społeczne	107	0,9	108	0,7	103	0,7
Pozostałe działy	320	2,6	427	2,9	265	1,7

Źródło: J. Jarosińska *Rozwój społeczno-gospodarczy Inowrocławia w latach 1945—1960*, Ziemia Kujawska t. 1, Inowrocław — Włocławek 1963, s. 192; Rocznik statystyczny miasta Inowrocławia 1971, Inowrocław 1971, s. 37—39; Ważniejsze informacje statystyczne o miastach i gminach województwa bydgoskiego, WUS, Bydgoszcz 1975, s. 4—5. Zatrudnienie i płace w gospodarce uspołecznionej w województwie bydgoskim w 1977 r., Bydgoszcz 1978, s. 9, 14, 19.

osób) oraz w administracji publicznej i wymiarze sprawiedliwości (o 201 osób).

Sądzę, iż tempo i kierunki przemian dokonujących się w strukturze zatrudnienia Inowrocławia po II wojnie światowej ocenić należy za na ogół korzystne. W całym analizowanym okresie główną rolę w gospodarce miasta odgrywały działy produkcji materialnej, mimo że w ostatnich latach znaczenie ich maleje na korzyść sfery poza produkcją materialną, tzw. III sektora. Jest to przejaw m.in. osiągniętego już w przemyśle, transporcie i budownictwie stosunkowo wysokiego poziomu zatrudnienia, w których to działach wzrost produkcji odbywać się winien niemal wyłącznie przez wzrost wydajności pracy. Rosnący udział zatrudnionych w sferze szeroko rozumianych usług jest natomiast odzwierciedleniem podnoszenia warunków i standardu życia mieszkańców.

Przeobrażenia, które dokonały się w toku ponad 30-letniego społeczno-ekonomicznego rozwoju Inowrocławia w Polsce Ludowej doprowadziły do wykształcenia się współczesnego oblicza tego miasta. Wartości bezwzględne charakteryzujące w sposób ogólny podstawowe dziedziny życia miasta świadczą o osiągniętym poziomie jego potencjału, natomiast struktura gospodarki jest dobrym odbiciem pełnionych przez miasto funkcji. Większe ośrodki miejskie spełniają

1965		1970		1974		1977			Przyrosty w latach 1950—1977	
osób	%	osób	%	osób	%	osób	%	% kobiet w ogólnej liczbie za- trudnionych	osób	%
19 146	100,0	20 509	100,0	25 278	100,0	28 685	100,0	42,0	16 549	236,3
7 916	41,3	8 265	40,3	9 192	36,4	11 157	38,9	41,7	6 318	230,6
1 510	7,9	1 495	7,3	3 048	12,1	3 380	11,8	12,3	2 443	360,1
345	1,8	317	1,5	255	1,0	379	1,3	30,1	—48	88,8
3 167	16,5	3 572	17,4	4 347	17,2	4 977	17,4	20,9	3 277	292,8
2 350	12,3	2 285	11,1	2 714	10,7	2 383	8,3	77,1	692	140,9
697	3,6	1 105	5,4	1 466	5,8	1 666	5,8	32,5	1 408	658,7
903	4,7	926	4,7	1 274	5,0	1 587	5,5	77,2	1 100	325,9
1 046	5,5	1 264	6,2	1 657	6,6	2 020	7,0	77,3	1 383	317,1
441	2,3	454	2,2	428	1,7	329	1,2	46,8	—201	62,1
182	1,0	195	0,9	239	0,9	255	0,9	85,5	46	122,0
172	0,9	137	0,7			71	0,2	22,5	—36	66,4
417	2,2	465	2,3	658	2,6	481	1,7	57,0	161	150,3

na ogół dwojakiego rodzaju rolę, a mianowicie funkcje zewnętrzne (egzogoniczne) i wewnętrzne (endogeniczne). Pierwsze z nich przejawiają się w działalności służącej nie tylko samemu miastu, lecz przede wszystkim całemu krajowi bądź regionowi i one właśnie najczęściej świadczą o randze i znaczeniu ośrodka w strukturze przestrzenno-funkcjonalnej regionu lub kraju. Funkcje wewnętrzne mają natomiast przede wszystkim wpływ na właściwe funkcjonowanie samego organizmu miejskiego i spełniają rolę usługową głównie w stosunku do jego mieszkańców i gospodarki.

Inowrocław, jako miasto zaliczane w skali kraju do ośrodków średniej wielkości, pełni zarówno funkcje zewnętrzne jak i wewnętrzne. Do działów gospodarki miasta, które mają znaczenie ogólnokrajowe zaliczyć należy przemysł i transport oraz działalność uzdrowiska. Takie działy jak np. oświata, nauka, kultura i sztuka, administracja publiczna, instytucje finansowe i ubezpieczeniowe, organizacje polityczne i społeczne, jakkolwiek służą przede wszystkim mieszkańcom Inowrocławia, to korzysta z nich także ludność podregionu inowrocławskiego. Typowe funkcje wewnętrzne spełniają natomiast m.in. komunikacja miejska oraz gospodarka komunalna i mieszkaniowa.

Najważniejszą funkcją ekonomiczną oraz głównym czynnikiem

miastotwórczym Inowrocławia w całym okresie powojennym był niewątpliwie przemysł, którego cechą charakterystyczną był stały rozwój. Zwłaszcza w pierwszej połowie lat powojennych rozwój ludności i infrastruktury Inowrocławia był w dużym stopniu odbiciem procesu industrializacji miasta. W latach 1946—1977 wielokrotnie wzrósł potencjał i produkcja przemysłowa, a liczba zatrudnionych wzrosła z 2059 do 11 157 osób, czyli ponad pięciokrotnie. Mimo to, ze wspomnianych już wcześniej względów, udział pracowników przemysłowych w strukturze zatrudnienia nieznacznie zmalał w tym czasie, bo z 39,9⁰/₀ do 38,9⁰/₀. Na skutek nierównomiernego tempa rozwoju wszystkich gałęzi przemysłu, w latach 1946—1977 nastąpiły dość istotne zmiany w jego strukturze. Jeżeli w tym czasie ogólne zatrudnienie w przemyśle zwiększyło się o 541,9⁰/₀, to w przemyśle lekkim wzrosło blisko 40 razy, w mineralnym o 923,1⁰/₀, w pozostałych gałęziach o 650,6⁰/₀, a w przemyśle chemicznym o 629,7⁰/₀. Wolniej aniżeli przeciętnie cały przemysł rozwijały się przemysły: spożywczy (494,0⁰/₀), drzewno-papierniczy (431,6⁰/₀), elektromaszynowy (371,9⁰/₀) i paliwowo-energetyczny (294,2⁰/₀). W wyniku przeobrażeń, które dokonały się w ciągu ponad 30-letniej industrializacji Inowrocławia wykształciła się jego obecna struktura gałęziowa, w której najważniejszą rolę odgrywają przemysły: chemiczny, elektromaszynowy i mineralny, skupiające łącznie 72⁰/₀ pracowników zatrudnionych w przemyśle.

Konsekwencją powojennego procesu uprzemysławiania są także istotne zmiany w strukturze przestrzennej przemysłu miasta. Są one bezpośrednim następstwem budowy nowych zakładów, modernizacji i rozbudowy istniejących już fabryk, jak również likwidacji niektórych starych obiektów. Zmiany w rozmieszczeniu przemysłu polegały na zmniejszaniu jego udziału w centrum i śródmieściu Inowrocławia, a wzroście koncentracji na peryferiach, w wyniku czego wykształciły się dwie nowe dzielnice przemysłowe, tj. „Północ” w pobliżu dworca PKP oraz „Południe” w rejonie Mątew i Szymborza.

Poza wpływem przemysłu na bilans zatrudnienia, rozwój infrastrukturalny i zagospodarowanie przestrzenne Inowrocławia, rola przemysłu miasta wykracza znacznie poza jego granice. Egzogeniczna funkcja przemysłu Inowrocławia przejawia się w znaczeniu wielu zakładów jako największych bądź jedynek producentów w kraju. Do najważniejszych zakładów miasta, produkujących wyroby o znaczeniu ogólnokrajowym, zaliczyć należy m.in. Inowrocławskie Zakłady Chemiczne im. B. Rumińskiego, Inowrocławskie Kopalnie Soli im. B. Krupińskiego, Fabrykę Maszyn Rolniczych „Agromet-Inofama”, Inowrocławskie Zakłady Metalowe „Domgos”, Hutę Szkła Gospodarczego „Irena”, Zakłady Galanterii z Tworzyw Sztucznych „Igal”, Drukarnię Zakładu Wydawnictw CZSR, Zakłady Przemysłu Odzieżowego „Modus” i inne. Obok produkcji przema-

czonej na potrzeby rynku krajowego, znaczący jest też udział inowrocławskiego przemysłu w produkcji eksportowej, która stanowi około 10% całej jej wartości.

W wyniku przeobrażeń, które były następstwem intensywnego uprzemysławiania miasta w latach powojennych Inowrocław awansował do roli nowoczesnego i ważnego w skali kraju ośrodka przemysłowego.

Do najszybciej rozwijających się w Polsce Ludowej działów gospodarki Inowrocławia należał transport i łączność. W tym dziale w latach 1950—1977 liczba zatrudnionych wzrosła z 1700 do 4977 osób, czyli blisko trzykrotnie. W strukturze zatrudnienia transport jest drugim co do ważności działem gospodarki miasta. Tak szybki wzrost liczby pracowników transportu możliwy był przede wszystkim dzięki roli jaką inowrocławski węzeł transportowy pełni w ogólnokrajowym systemie komunikacyjnym. Inowrocław znaczenie to zawdzięcza głównie położeniu geograficznemu. Tu bowiem zbiega się wiele ważnych tras komunikacyjnych zarówno o układzie równoleżnikowym jak i południkowym. Przez Inowrocław przebiega kilka ważnych dróg kołowych m.in. drogi nr 162 do Bydgoszczy i 165 do Torunia i Gniezna oraz inne łączące międzynarodowe drogi E-8, E-16 i E-83. Szczególna jest jednak rola Inowrocławia jako węzła kolejowego, w którym skupiają się m.in. linie do Poznania, Bydgoszczy, i Torunia oraz przebiega jedna z najważniejszych w kraju tzw. magistrala węglowa łącząca Górnośląski Okręg Przemysłowy z portami w Gdyni i Gdańsku. Na wzrost znaczenia inowrocławskiego węzła komunikacyjnego wpłynęła, obok rozwoju i unowocześnienia sieci transportu drogowego, przede wszystkim rozbudowa i modernizacja połączeń i urządzeń kolejowych, przejawiająca się m.in. w zelektryfikowaniu linii do Tarnowskich Gór (1966 r.), Bydgoszczy (1967 r.) i Poznania (1976 r.).

O wysokim stopniu rozwoju i znaczenia transportu w strukturze gospodarczej Inowrocławia oraz o jego ponadregionalnej randze świadczy udział w zatrudnieniu, który w 1977 r. wynosił 17,4%, podczas gdy przeciętnie w kraju dział ten skupia dużo mniej, bo 9,0% ogółu pracowników gospodarki społecznej.

Trzecią bardzo ważną i stale rosnącą funkcją Inowrocławia o znaczeniu ogólnopolskim jest rola miasta jako uzdrowiska. Funkcja uzdrowiskowa jest tylko niewiele młodszą od przemysłowej i transportowej, ponieważ historia jej sięga 1872 r., kiedy to dzięki inicjatywie dr. Z. Wilkońskiego założona została spółka akcyjna „Solanki Inowrocławskie”, z których bezpośrednio wywodzi się „Uzdrowisko Inowrocław”. Otwarcie pierwszego sezonu zdrojowego nastąpiło w 1875 r. i od tego czasu uzdrowisko sukcesywnie się rozwija.

Głównymi przesłankami zlokalizowania bazy sanatoryjnej w Inowrocławiu są występujące tu złoża wód mineralnych oraz nadno-

tecka i nadgoplańska borowina, posiadające dobre właściwości lecznicze. Solanka o stężeniu 28—31⁰/₀ dostarczana jest rurociągiem z kopalni soli i po rozcieńczeniu stosowana jest do kąpieli solankowych, po nasyceniu CO₂ do kąpieli kwasowęglowych, a w połączeniu z innymi środkami farmakologicznymi do inhalacji, natomiast do kuracji pitnej stosowana jest solanka gorzka. Duża mineralizacja i wodochłonność borowiny służącej do kąpieli i okładów przesądza o dobrych jej efektach leczniczych.

Najpomysłniejszy okres rozwoju uzdrowiska w Inowrocławiu przypada na lata powojenne. Rozwój ten przejawia się m.in. w modernizacji i rozbudowie starych budynków sanatoryjnych i parku zdrojowego, a przede wszystkim w budowie kilkunastu nowych obiektów leczniczych i zaplecza. Głównym efektem rozbudowy bazy uzdrowiskowej był wzrost liczby kuracjuszy z około 3500 w 1951 r. (od tego roku sezon sanatoryjny trwa cały rok, wcześniej natomiast tylko 6 miesięcy — od maja do października) do około 15 tys. w 1977 r.

Niemal niewyczerpalne zasoby wspomnianych surowców leczniczych oraz przywiązywanie dużego znaczenia do poziomu zdrowotnego ludności sprawiają, że perspektywy dalszego rozwoju uzdrowiska w Inowrocławiu, a tym samym wzrostu liczby kuracjuszy przybywających tu z całej Polski, są bardzo pomyślne, tym bardziej, że jest to jedno z nielicznych uzdrowisk położonych w Polsce środkowej.

Inowrocław jest jednym z nielicznych przykładów miast w Polsce, w którego strukturze funkcjonalnej dominujące role odgrywają produkcja przemysłowa, transport i działalność uzdrowiskowa. Pogodzenie ze sobą tych właśnie funkcji jest bowiem dość trudne. Jakkolwiek transport korzystnie wpływa zarówno na lokalizację przemysłu jak i ułatwia powiązania pasażerskie, to jednak spaliny i hałas wytwarzane przez środki komunikacji ujemnie oddziałują na walory uzdrowiskowe miasta. Z tych powodów oraz ze względu na zajmowanie coraz to nowych terenów, jeszcze bardziej negatywny wpływ na środowisko naturalne, a tym samym na warunki lecznicze, ma działalność przemysłowa. Stąd też w przypadku Inowrocławia bardzo istotnym zagadnieniem jest wyważenie proporcji, tempa i poziomu rozwoju poszczególnych funkcji, a także właściwego kształtowania struktury przestrzennej terenów miejskich tak, aby nie dopuścić do kolizji i dysharmonii między nimi.

Poza pokrótce omówionymi funkcjami egzogenicznymi inne działy gospodarki Inowrocławia spełniają przede wszystkim funkcje endogeniczne lub mają dużo mniejszy zasięg oddziaływania zewnętrznego aniżeli przemysł, transport i działalność uzdrowiskowa.

Spośród funkcji wewnętrznych najważniejszą rolę w strukturze zatrudnienia odgrywa budownictwo, które w okresie powojennym należało do najdynamiczniej rozwijających się działów gospodarki

miasta. W latach 1950—1977 zatrudnienie w nim wzrosło z 937 do 3380 osób, a jego udział z 7,7⁰/₀ do 11,8⁰/₀. Jednym z głównych przejawów działalności budownictwa był w tym czasie wzrost liczby budynków z 1888 do 2776, mieszkań z 9246 do 18 363 oraz izb mieszkalnych z 23 069 do 52 795, co, mimo wzrostu liczby mieszkańców, spowodowało obniżenie przeciętnej liczby osób przypadającej na jedną izbę z 1,84 w 1950 r. do 1,18 w 1977 r. Należy dodać, że na poprawę warunków mieszkaniowych wpłynął także wyższy standard wyposażenia nowych mieszkań, z których zdecydowana większość podłączona jest do sieci energetycznej, wodociągowej, kanalizacyjnej, gazowej i posiada łazienki.

Kolejnie miejsce w strukturze zatrudnienia zajmuje obrót towarowy. W latach 1950—1977 zatrudnienie w nim wzrosło z 1691 do 2383 pracowników, jednak tempo jego rozwoju było wolniejsze od przeciętnego całej gospodarki i dlatego jego udział zmalał z 13,9⁰/₀ do 8,3⁰/₀. Mimo modernizacji i wzrostu w tym czasie liczby punktów handlowych z 217 do 421 i zakładów gastronomii z 7 do 50, na skutek równoczesnego rozwoju liczby mieszkańców, nie nastąpiła w tym zakresie zadawalająca poprawa obsługi ludności miasta.

W latach 1950—1977 do najszybciej rozwijających się działów należała ochrona zdrowia, opieka społeczna i kultura fizyczna, w której zatrudnienie zwiększyło się z 637 do 2020 osób, a udział z 5,3⁰/₀ do 7,0⁰/₀. Rozwój tego działu wynikał z jednej strony ze wzrastającej jego rangi w okresie Polski Ludowej, z drugiej zaś ze znaczenia Inowrocławia jako uzdrowiska, z którego działalnością związanych jest zawodowo wielu pracowników tego działu. Wpływ ponadlokalnej funkcji uzdrowiskowej na stan zatrudnienia wydaje się tu niewątpliwy, ponieważ przeciętny w skali kraju dział zatrudnionych w ochronie zdrowia, opiece społecznej i kulturze fizycznej jest mniejszy i wynosi 5,4⁰/₀.

Po II wojnie światowej najdynamiczniej wzrastało zatrudnienie w gospodarce komunalnej i mieszkaniowej. W analizowanym okresie liczba pracowników tego działu zwiększyła się z 252 do 1666 osób, tj. o 658,7⁰/₀, a udział z 2,1⁰/₀ do 5,8⁰/₀. Rozwój ten był przede wszystkim konsekwencją rozbudowy sieci urządzeń i obiektów komunalnych, komunikacji miejskiej i budownictwa mieszkaniowego, wymagających coraz to liczniejszej obsługi.

Do najważniejszych działów, które skupiają ponad 5⁰/₀ zawodo-czynnych należy jeszcze oświata, nauka, kultura i sztuka, gdzie zatrudnienie w latach 1950—1977 zwiększyło się z 487 do 1587 pracowników, a udział z 4,0⁰/₀ do 5,5⁰/₀. Wzrost znaczenia tego działu wiąże się ściśle z polityką społeczną państwa zmierzającą do wzrostu poziomu oświaty i upowszechniania kultury. Obok funkcji wewnętrznej ten dział gospodarki oddziaływuje także na zaplecze miasta, zwłaszcza zaś w dziedzinie szkolnictwa ponadpodstawowego oraz kultury.

Inne działy gospodarki narodowej odgrywają już znacznie mniejszą rolę w strukturze zatrudnienia Inowrocławia. Należą do nich: pozostałe działy, rolnictwo i leśnictwo, instytucje finansowe i ubezpieczeniowe oraz organizacje polityczne i społeczne. W 1977 r. zatrudnienie w nich wahało się od około 500 pracowników do kilkudziesięciu, a ich udział w strukturze gospodarki uspołecznionej miasta od 1,7% do 0,2%.

Przeprowadzona ogólna analiza rozwoju i przemian funkcjonalnych Inowrocławia w latach 1946—1977 dowiodła istotnych przeobrażeń i wielu jego osiągnięć w okresie Polski Ludowej. W tym czasie wielokrotnie wzrósł potencjał społeczno-gospodarczy miasta i wykształciło się jego współczesne oblicze funkcjonalne, w którym najważniejszą rolę miastotwórczą o znaczeniu ponadregionalnym odgrywają przemysł, komunikacja i działalność uzdrowiskowa.

Obecnie Inowrocław wchodzi w skład trzeciego pod względem powierzchni województwa w kraju i po jego stolicy Bydgoszczy jest drugim co do ważności ośrodkiem miejskim, pełniąc jednocześnie ważną rolę stolicy subregionu dla zachodnich Kujaw.

Inowrocław, który pod względem liczby ludności znajduje się na 67 miejscu wśród miast Polski (wyprzedza m.in. 15 miast wojewódzkich), jest także ważnym ogniwem ogólnokrajowego systemu społeczno-gospodarczego.

Sądzić należy, że również w przyszłości rola i znaczenie Inowrocławia w strukturze przestrzenno-ekonomicznej Polski będzie wzrastać. Sprzyja temu m.in. osiągnięty już stosunkowo wysoki potencjał i poziom rozwoju, korzystne położenie komunikacyjne, występowanie w okolicach miasta złóż soli i surowców skalnych, wysokotowarowa produkcja rolnicza subregionu inowrocławskiego, dawne tradycje wytwórczości przemysłowej, związki kooperacyjne z przemysłami głównie Bydgoszczy i Włocławka, rozwinięta baza szkolnictwa ponadpodstawowego, a także położenie Inowrocławia w dorzeczu dolnej Wisły, które w planach przestrzennego zagospodarowania kraju, a zwłaszcza „Programie Wisła”, przewidziane jest do dalszej intensywnej aktywizacji społeczno-gospodarczej.

Jan Falkowski (Toruń)

STRUKTURA PRZESTRZENNA ROLNICTWA KUJAW I ZIEMI DOBRYŃSKIEJ

Warunki przyrodnicze

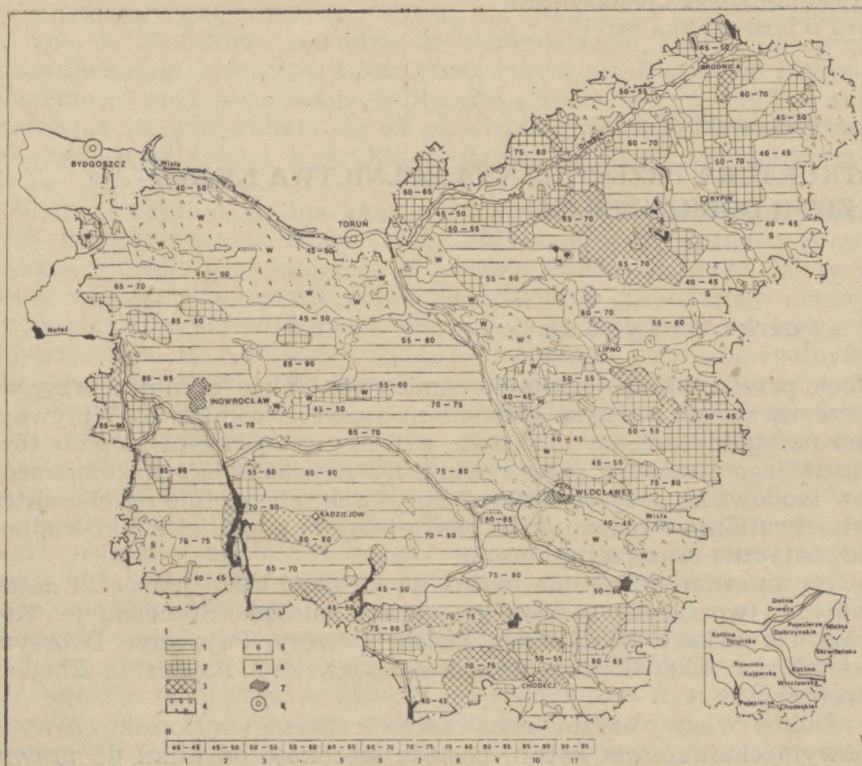
Obok przesłanek społeczno-ekonomicznych także czynniki przyrodnicze są wciąż ważnym elementem rozwoju rolnictwa. Wpływają one na ogólny poziom rolnictwa, a także w znacznym stopniu różnicują jego strukturę przestrzenną. Do najważniejszych komponentów środowiska przyrodniczego, wpływających istotnie na charakter rolnictwa Kujaw i ziemi dobrzyńskiej należą gleby, stosunki wodno-klimatyczne oraz rzeźba terenu.

Na omawianym terenie można wyodrębnić kilka jednostek naturalnych, tworzących swoiste krajobrazy rolnicze. Stanowią je: Kotlina Toruńska i Włocławska, Dolina Drwęcy, Pojezierze Dobrzyńskie, Nizina Skrwileńska, Równina Kujawska i Pojezierze Chodeckie (ryc. 1)¹.

Dolina Wisły z urozmaiconą rzeźbą terasową i wytopiskowo-wydmowym charakterem kotlin, posiada szerokość od kilku do prawie 20 km, przy poziomie dna doliny nachylającym się z 60 do 30 m npm. W tym typie rzeźby można wyróżnić co najmniej trzy rodzaje warunków przyrodniczych dla rolnictwa. Dno doliny Wisły (a także częściowo Drwęcy) posiada charakter zalewowy i wypełnione jest madami o różnej jakości. Na madach żyznych (np. w okolicy Ciecchocinka), mogą rozwijać się nie tylko dobrej jakości trwałe użytki zielone, ale także kultury sadowniczo-warzywnicze. Na madach piaszczystych i piaskach rzecznych, najczęściej występują łąki i pastwiska słabej jakości i niskiej wydajności oraz uprawy żytnio-ziemniaczane. Ze względu na płytki poziom wód gruntowych, a nawet częste podtapianie gruntów, tereny te wymagają intensywnych zabiegów melioracyjnych.

Wyżej położone piaszczyste terasy dolinne, w dużym stopniu pokryte wydmami (np. w Kotlinie Toruńskiej i Włocławskiej), są pozbawione zarówno wód powierzchniowych jak i płytkich wód gruntowych, i dlatego nadają się wyłącznie do zalesienia. Rozwi-

¹ R. Galon, *Regiony naturalne*, [w:] *Województwo bydgoskie, krajobraz, dzieje, kultura, gospodarka*, Poznań—Toruń 1973, s. 72.

Ryc. 1. Ocena kompleksowa warunków przyrodniczych dla rolnictwa Kujawy i ziemi dobrzyńskiej

I — Ocena warunków uprawowych rolnictwa: 1 — tereny o rzeźbie płaskiej, 2 — tereny o rzeźbie falistej, 3 — tereny o rzeźbie pagórkowatej i wzgórzowej, 4 — tereny łąk i pastwisk, 5 — tereny sandrowe, 6 — tereny wydmowe, 7 — tereny zwartej zabudowy miejskiej, 8 — miasta wojewódzkie;

II — Wskaźnik jakości rolniczej przestrzeni produkcyjnej W_jR_{pp} : 1 — bardzo niekorzystny, 2 — niekorzystny, 3 — bardzo mało korzystny, 4 — mało korzystny, 5 — dostatecznie korzystny, 6 — średnio korzystny, 7 — dobrze korzystny, 8 — wysoko korzystny, 9 — bardzo wysoko korzystny, 10 — szczególnie wysoko korzystny, 11 — optymalnie korzystny.

jająca się głównie w obniżeniach międzywymowych gospodarka rolna posiada charakter wegetacyjny². Występujące w dolinie tzw. kotliny chłodu, ujemnie wpływają na rozwój roślin uprawnych.

Strefa zboczowa doliny (podobnie jak i stokowa dla pagórków

² Z. Churska, E. Kwiatkowska, *Rozwój osadnictwa i stosunki gospodarcze okolic Czernikowa w powiązaniu ze środowiskiem geograficznym*, Zeszyty Naukowe UMK, Geografia 3, Toruń 1964.

i wzgórz morenowych na pozostałych obszarach) jest wykształcona przeważnie w postaci silnych załomów terenowych. Ulega ona intensywnym procesom erozji gleby. Nawiedzają ją poza tym okresowe posuchy. Z powyższych względów jest ona najczęściej wykorzystana przez pastwiska o różnej jakości (uzależnionej od podłoża glebowego i charakteru stosunków wodnych). Przy wystawie południowej, zbocza mogą być wykorzystane pod uprawy sadownicze (np. okolice Dobrzynia n. Wisłą). Najczęściej jednak stronne załomy terenowe powinny być zadrzewione względnie zalesione.

Uogólniając analizę warunków przyrodniczych dla rolnictwa, należy stwierdzić, że w dolinie Wisły i Drwęcy występują mało korzystne lub wręcz niekorzystne warunki, szczególnie w obrębie wyższych, piaszczysto-wydmowych teras. Sumaryczny wskaźnik jakości rolniczej przestrzeni produkcyjnej (w skrócie W_jR_{pp}) wynosi tu zaledwie 40—50 pkt.³

Równina Kujawska charakteryzuje się dominacją płaskiej moreny dennej o przeciętnej wysokości około 90 m n.p.m., rozciętej przez płytkie doliny wód roztopowych. W związku z tym warunki oceniane z punktu widzenia stopnia trudności terenu do uprawy są tu najkorzystniejsze. Podobnie układają się stosunki pod względem glebowym, dzięki przewadze najlepszych gleb, głównie czarnych ziem i gleb brunatnych. Tworzą one zwarty kompleks wokół Inowrocławia aż po Gniewkowo, Strzelno i Kruszwicę oraz w promieniu około 10 km wokół Radziejowa. Gleby klasy II i III zajmują ponad 50%, a łącznie od I do IV ponad 80% ogółu gleb. Gorzej przedstawiają się tu stosunki wodne. Wskutek prawie całkowitego wylesienia tego obszaru, suma rocznych opadów atmosferycznych jest tu najmniejsza w Polsce i wynosi około 450 mm. Z chwilą wybudowania kanałów m.in. Bachorze i Głuszyńskiego, obniżył się poziom wód gruntowych. Przy dodatkowo osuszającym wpływie wiatrów, powstały tu warunki sprzyjające wytworzeniu się procesów stepowienia. Dalszy ich rozwój jest potęgowany koniecznością rozwijania intensywnych kierunków produkcji rolnej⁴. Swoim zasięgiem stepowienie obejmuje Równinę Kujawską, Kotlinę Włocławską oraz północną część Pojezierza Chodeckiego. Z drugiej strony występujące na Równinie Kujawskiej płytkie zagłębienia bezodpływowe, powstałe w utworach nieprzepuszczalnych, wymagają zabiegów melioracyjnych typu odwadniającego (np. zastoisko Gniewkowskie).

³ Wskaźnik jakości rolniczej przestrzeni produkcyjnej (w skrócie W_jR_{pp}) jest syntetyczną oceną warunków środowiska przyrodniczego pod kątem potrzeb rolnictwa w punktach. Szerzej zagadnienie to omawia praca S. Nawrocki, I. Kozakiewicz, red. zbiorowa, *Agroekologiczne i gospodarcze podstawy rozmieszczenia produkcji rolniczej oraz ocena potencjalnej produktywności regionów (do roku 1990)*, cz. I, IUNG Puławy 1973, s. 39.

⁴ S. i E. Chudy, *Ekologiczne warunki rozwoju podregionu włocławskiego*, Warszawa 1979, s. 125.

Kompleksowa ocena warunków przyrodniczych w postaci wskaźnika W_jR_{pp} wykazuje, że w zachodniej i północnej części Równiny Kujawskiej wynosi on 80—90 pkt., w części wschodniej zmniejsza się do 70 pkt. Daje to dogodne warunki dla rozwoju kompleksu 1 i 2, a więc pszennego bardzo dobrego i dobrego oraz 4 — żytniego bardzo dobrego.

Pojezierze Chodeckie stanowi obszar bardzo zróżnicowany morfologicznie, od wysoczyzny morenowej falistej aż do pagórków i wzgórz morenowych, dochodzących w okolicy Chodcza, Kłobki i Izbicy Kujawskiej do 120 m npm, z licznymi jeziorami rynnowymi jak np. j. Głuszyńskie, Chodeckie, Lubień. Przeważającym typem gleb są tu płowoziemy, które cechuje przewaga gleb klasy IV i V. W rynnach jeziora Chodeckiego występują piaszczyste gleby bielcowe V i VI klasy bonitacyjnej. Na zachód od niej (w okolicy wsi Osiecz Wielki i Boniewo), rozwinęły się gleby brunatne, głównie klasy III, dając wskaźnik W_jR_{pp} do 70 pkt.

Warunki przyrodnicze Pojezierza Chodeckiego są średnio pomyślne, z powodu znacznych deniwelacji terenu, przewagi spływowo-infiltracyjnego charakteru wód gruntowych, średniej i słabej jakości gleb, które predysponują ten obszar do uprawy kompleksów 4—6, a więc od żytniego dobrego do żytniego słabego⁵.

Pojezierze Dobrzyńskie pod względem rzeźby terenu stanowi również krainę bardzo urozmaiconą, z charakterystycznymi pagórkami oraz wzgórzami moren czołowych okolic Chrostkowa i Górzna, dochodzącymi do 140 m npm. Osobliwością tej jednostki naturalnej są pagórki drumlinowe, które z powodu zmiennych warunków glebowo-wodnych cechują się średnio pomyślnymi warunkami dla rolnictwa. Występują tutaj także liczne jeziora rynnowe jak np. Wielgie, Steklin, Moszczonne. W północnej części Pojezierza (na północ od linii moren czołowych Chrostkowa i drumlin Zbójna), ze względu na przewagę gleb brunatnych i dominację reżimu infiltracyjno-spływowego wód gruntowych, wskaźnik W_jR_{pp} wynosi 60—70 pkt. Stwarza to predyspozycje dla rozwoju kompleksu 4—5, a więc żytniego bardzo dobrego i dobrego. Gorsze warunki przyrodnicze panują w południowej części Pojezierza, gdzie wskaźnik W_jR_{pp} wynosi 50—55 pkt., a więc są to warunki odpowiadające kompleksowi 5 i 6, czyli żytniemu dobremu i słabemu. Wyjątek stanowią okolice Dobrzyńa n. Wisłą gdzie występują utwory pyłowe wodnego pochodzenia, które w dogodnych warunkach morfologicznych terenu uzyskują do 80 pkt. (wskaźnika W_jR_{pp}), stwarzając tym samym korzystne warunki rozwoju kompleksu 1 i 2, tj. pszennego bardzo dobrego i dobrego.

Na wschód od Pojezierza Dobrzyńskiego rozpościerają się piasz-

⁵ T. Celmer, *Uwagi o stosunkach wodnych okolic miasta Torunia*, Dokumentacja Geograficzna, IG PAN Warszawa 1958, z. 4.

czyste pola sandrowe, zajęte w znacznej części przez bór sosnowy oraz słabej jakości łąki i pastwiska. Tworzą one odrębną krainę naturalną zwaną Niziną Skrwileńską. Infiltracyjny reżim wód gruntowych oraz dominacja piaszczystych gleb bielcowych głównie V i VI klasy powodują, że wskaźnik $W_j R_{pp}$ wynosi tu zaledwie 40—45 pkt. Jest to zatem kraina, podobnie jak Kotlina Toruńska i Włocławska, o najmniej sprzyjających warunkach przyrodniczych dla rolnictwa.

Ludność rolnicza

W granicach badanego obszaru ludność wiejska w 1978 r. wynosiła prawie 400 tys., a łącznie z miejską ponad 700 tys. mieszkańców⁶. Największa gęstość zaludnienia, mierzona liczbą ludności na 100 ha użytków rolnych (w skrócie UR), wykazują wsie położone w pobliżu większych miast oraz w Zachodniokujawskim Okręgu Przemysłowym, gdzie gęstość zaludnienia przekracza 100 osób/km² UR. Zachodzi tu wysoka korelacja między gęstością zaludnienia a odsetkiem utrzymujących się z zawodów pozarolniczych⁷. Jest to jednocześnie teren największego przyrostu gęstości zaludnienia w ciągu ostatnich 20 lat. Wsie położone dalej od ośrodków urbanizacji i uprzemysłowienia (jak np. na Pojezierzu Dobrzyńskim gm. Kikół, Wielgie, na Pojezierzu Chodeckim gm. Chodec, Izbica Kuj., w Kotlinie Włocławskiej gm. Kowal), wykazują stały ubytek liczby ludności, wynoszący średnio rocznie 150—300 osób/gminę. We wsiach o niekorzystnych warunkach przyrodniczych dla rolnictwa odpływ ludności jest jeszcze większy.

Zatrudnienie w rolnictwie na tym obszarze podlegało w okresie powojennym istotnym przemianom, wynikającym z ogólnych tendencji występujących w skali kraju (jak np. odpływ ludności rolniczej do zawodów pozarolniczych, przyrost liczby ludności dwuzawodowej w rolnictwie, proces starzenia się ludności wiejskiej itp.) jak też ze specyfiki regionu Kujaw i ziemi dobrzyńskiej. Cechą charakterystyczną tego obszaru było między innymi utrzymywanie się przez dłuższy okres wysokiego odsetka ludności rolniczej, będącego efektem dominacji rolnictwa indywidualnego w strukturze własności, znacznego rozdrobnienia gospodarstw indywidualnych, niższego od innych regionów poziomu mechanizacji itp.

Największy odsetek ludności utrzymującej się z rolnictwa występuje na Pojezierzu Dobrzyńskim (zwłaszcza w jego wschodniej części), Pojezierzu Chodeckim, we wschodniej części Równiny Ku-

⁶ Na podstawie danych Narodowego Spisu Powszechnego z 1978 r.

⁷ J. Falkowski, Wpływ urbanizacji i uprzemysłowienia na zmiany w strukturze przestrzennej rolnictwa — na przykładzie centralnego obszaru Dolnej Wisły, mpis Toruń 1980, s. 84 i n.

jawskiej oraz częściowo na terenie Kotliny Włocławskiej, gdzie dochodzi do 80—90% ogółu ludności wiejskiej. W obrębie Kotliny Toruńskiej, gdzie nakładają się wpływy Bydgoszczy i Torunia, udział ten zmniejsza się do 50—60%, a w niektórych wsiach podmiejskich Włocławka i Inowrocławia do 10—30% ogółu ludności wiejskiej.

Liczba ludności czynnej zawodowo w rolnictwie wiąże się ściśle ze strukturą własności i wielkości gospodarstw oraz kierunkami produkcji rolniczej. W zachodniej części Równiny Kujawskiej, gdzie sektor uspołeczniony rolnictwa zajmuje 30 i więcej procent użytków rolnych, liczba zawodowo czynnych w rolnictwie wynosi 15—20 osób/100 ha UR. Na terenach z dominacją rolnictwa indywidualnego i dodatkowo znacznie rozdrobnionego (jak np. na Pojezierzu Dobrzyńskim i Chodeckim), liczba tej ludności wzrasta do 30—50 i więcej osób. Wreszcie w strefach podmiejskich, gdzie występuje bardzo silne rozdrobnienie gospodarstw i mogą przeważać pracochłonne kierunki upraw i hodowli, liczba ludności czynnej zawodowo w rolnictwie dochodzi do 70 i więcej osób na 100 ha UR.

Gospodarstwa uspołecznione, o zróżnicowanym typie gospodarki, względnie z kierunkiem zbożowym, posiadają przeciętnie 5—15 osób/100 ha UR, natomiast gospodarstwa wyspecjalizowane w produkcji bardziej pracochłonnej (jak np. warzyw, buraków cukrowych, lnu, sadowniczej, drobiarskiej itp.), zatrudniają 20—40 osób/100 ha UR.

Oddziaływanie procesów urbanizacji na rolnictwo wyraża się między innymi we wzroście liczby ludności dwuzawodowej. W strukturze ludności rolniczej udział tej grupy może dochodzić do ponad 70% (np. w gm. Solec Kuj. 84,4⁰%, Nowa Wieś Wielka 78,7⁰%, Wielka Nieszawka 75,8⁰%). Jednocześnie wzrasta liczba gospodarstw dwuzawodowych. Przykładowo w krótkim okresie od 1960 do 1978 r., uległa ona na tym obszarze podwojeniu⁸.

O jakości siły roboczej w rolnictwie w znacznym stopniu decyduje jej struktura wiekowa. Znaczny odpływ młodej siły roboczej z rolnictwa powoduje stały wzrost procesu starzenia się ludności rolniczej. O rozmiarach tego zjawiska świadczy między innymi niezwykle wzrost udziału ludności w wieku powyżej 60 lat, który w dziesięcioleciu 1950—1960 wynosił aż 83,3⁰% w rejonie aleksandrowskim, a w rejonie włocławskim 44,9⁰%⁹. W świetle danych Spisu Powszechnego z 1978 r.¹⁰ największy udział grupy wieku ponad 60 lat dla mężczyzn i 55 lat dla kobiet występuje w gm. Aleksandrów Kuj. — 15,1⁰%, Włocławek — 14,1⁰%, Wielka Nieszawka — 13,3⁰%, Nieszawa — 13,2⁰% i Choceń — 12,3⁰%. W województwie

⁸ J. Falkowski, op. cit., s. 88.

⁹ J. Liczkowski, *Rolnictwo regionu poznańsko-bydgoskiego*, Warszawa 1969, s. 88, tab. 22.

¹⁰ Na podstawie danych Narodowego Spisu Powszechnego z 1978 r.

włocławskim jest aż 27,3⁰/₀ gospodarstw nie posiadających osób czynnych zawodowo w rolnictwie w wieku produkcyjnym. Znacznie wyższy odpiływ mężczyzn niż kobiet z pracy w rolnictwie powoduje wzrost stopnia feminizacji zawodu rolnika, szczególnie w rejonach zwiększonego zapotrzebowania na męską siłę roboczą w zawodach pozarolniczych¹¹.

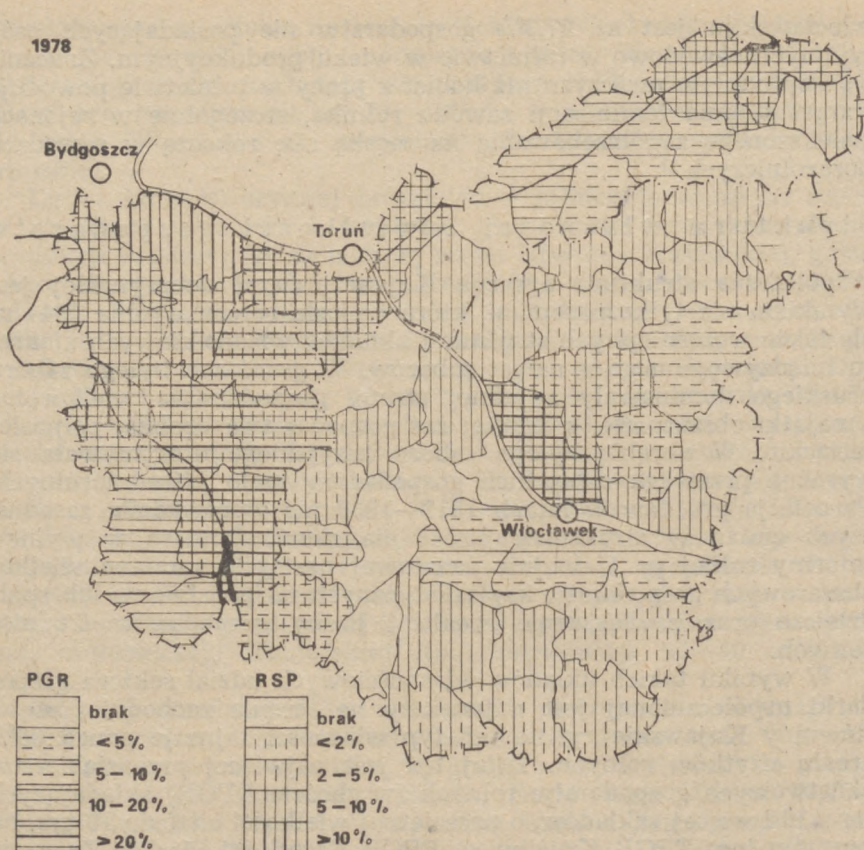
Struktura własności i wielkości gospodarstw

Współczesna struktura agrarna Kujaw i ziemi dobrzyńskiej jest wynikiem nie tylko przemian, które wniosła reforma rolna 1944 r., ale także wcześniejszych struktur i układów własnościowych z okresu międzywojennego a nawet zaborów. W granicach byłego zaboru pruskiego dominowały z jednej strony gospodarstwa wielkorolne i majątki obszarncze, z drugiej zaś gospodarstwa drobne, półproletariackie. W obrębie byłego zaboru rosyjskiego utrzymywała się wyraźna przewaga chłopskich gospodarstw małych i średniorolnych. Parcelacja gruntów w latach 1919—1939 nie wprowadziła zasadniczych zmian w strukturze posiadania ziemi. Dopiero w wyniku reformy rolnej po II wojnie światowej nastąpiła zamiana wielkoobszarowych gospodarstw kapitalistycznych na państwowe lub spółdzielcze oraz powiększenie areалу i liczby gospodarstw średniorolnych.

W wyniku takich układów własnościowych udział sektora gospodarki uspołecznionej jest największy na terenie zachodniej części Równiny Kujawskiej, gdzie ten typ własności zajmuje ponad 30⁰/₀ areалу użytków rolnych. Tutaj też jest najwięcej przedsiębiorstw państwowych gospodarstw rolnych (w skrócie PPGR) składających się z 10 i więcej zakładów, o przeciętnej wielkości od 7 do 10 tys. ha gruntów (np. PPGR Kruśliwiec, PPGR Kobylniki-Piaski). Znacznie mniejsze obszarowo przedsiębiorstwa PGR występują na Pojezierzu Dobrzyńskim i w okolicy Włocławka, gdzie liczą po 2—3 tys. ha gruntów. W rejonie inowrocławskim sektor gospodarki państwowej zajmuje około 30⁰/₀ areалу użytków rolnych, natomiast w rejonie lipnowskim i włocławskim około 5⁰/₀ (ryc. 2). Struktura produkcji PGR jest bardzo zróżnicowana, jednak na analizowanym obszarze dominują gospodarstwa nastawione na hodowlę bydła mlecznego, specjalizujące się w produkcji sadowniczej, warzywniczej oraz w uprawach przemysłowych.

W gospodarce rolnej omawianego obszaru ważną rolę spełniają państwowe gospodarstwa resortów pozarolniczych, należące do różnych placówek naukowych i zakładów doświadczalnych (jak np. w Głębokim, Głodowie, Kołudzie Wielkiej, Polanowicach itd.). W Zarzeczewie k. Włocławka powstał Wojewódzki Ośrodek Postępu

¹¹ J. Liczkowski, op. cit., s. 34—36; J. Falkowski, op. cit., s. 90.

Ryc. 2. Udział procentowy gospodarki uspołecznionej (PGR i RSP) w ogólnej powierzchni użytków rolnych

Rolniczego, z zadaniem upowszechniania wiedzy i postępu rolniczego na teren całego województwa włocławskiego.

Gospodarstwa spółdzielcze najliczniej rozwijały się do 1956 r., powstając głównie we wsiach podworskich, na stosunkowo dobrych gruntach. Pod koniec lat pięćdziesiątych słabe ekonomicznie gospodarstwa uległy likwidacji. Od drugiej połowy lat siedemdziesiątych następuje ponowny, znaczny przyrost liczby i areалу rolniczych spółdzielni produkcyjnych. Są one zakładane głównie na gruntach Państwowego Funduszu Ziemi, a więc w pobliżu większych miast, a także w dolnie Wisły. Obecnie na badanym obszarze występuje ponad 30 RSP, które gospodarują na blisko 10 tys. ha użytków rolnych. Najwięcej RSP występuje w rejonie inowrocławskim, lipnowskim oraz w dolinie Wisły między Toruniem a Włocławkiem. Kie-

runki gospodarowania RSP są bardzo różnorodne, dostosowane głównie do warunków przyrodniczych oraz zapotrzebowania pobliskiego chłonnego rynku miejskiego na płody rolne.

Z prostych form kooperacji w strukturze agrarnej można wymienić spółdzielnie kółek rolniczych i zespołowe gospodarstwa rolników indywidualnych. Kółka rolnicze posiadają około 8 tys. ha gruntów, w tym ponad 6 tys. ha użytków rolnych.

Gospodarka indywidualna zajmuje na Kujawach i ziemi dobrzyńskiej ponad 420 tys. ha gruntów, na których prowadzi działalność produkcyjną ponad 68 tys. gospodarstw. Zajmowana przez gospodarstwa indywidualne powierzchnia wykazuje stałe zmniejszanie, najsilniejsze w zachodniej części Równiny Kujawskiej, na terenach realizacji dużych terenochłonnych inwestycji komunikacyjnych, przemysłowych, budowlanych, hydroenergetycznych itp.

Od okresu powojennego następuje stały przyrost liczby gospodarstw bardzo drobnych (poniżej 0,50 ha) i drobnych (0,50—2,00 ha). W strefie podmiejskiej Włocławka i Inowrocławia nastąpił przyrost tych gospodarstw o 200 i więcej procent. Są to najczęściej gospodarstwa dwuzawodowe, produkujące artykuły rolne na samozaopatrzenie, z niewielkim udziałem gospodarstw wyspecjalizowanych w towarowych kierunkach produkcji rolniczej jak np. warzywnictwo, sadownictwo, uprawa tytoniu, ziół, drobiarstwo.

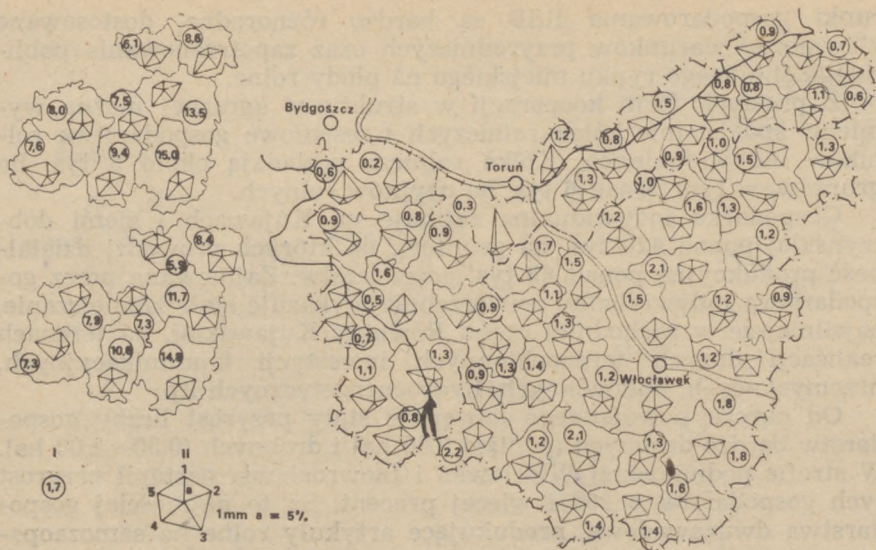
Gospodarstwa należące do grupy obszarowej 2,1—5,0 ha zajmują około 20% ogółu gospodarstw i pod względem liczby wykazują tendencję malejącą. Jest to sytuacja korzystna, biorąc pod uwagę ich na ogół małą aktywność społeczną i produkcyjną¹². Znaczna ich część jest kierowana przez ludność dwuzawodową, na ogół słabo wyposażona w trwałe i obrotowe środki produkcji. Według badań Wojewódzkiego Urzędu Statystycznego we Włocławku, właśnie z tej grupy pochodzi najwięcej gospodarstw podupadłych.

Najliczniejszą grupę obszarową tworzą gospodarstwa 5,1—10,0 ha, stanowiące ponad 40% ogółu gospodarstw i zajmujące około 1/3 arealu ziemi gospodarstw indywidualnych (ryc. 3). Jest to jednak grupa o bardzo zróżnicowanych możliwościach organizacyjno-technicznych, przy czym wielu autorów podkreśla korzystniejszą sytuację w gospodarstwach o areale 7,1—10,0 ha¹³. Ten wniosek jest szczególnie aktualny dla gospodarstw kujawskich, natomiast na Pojezierzu Dobrzyńskim, ze względu na dużą zmienność warunków przyrodniczych, różnica ta jest mniej uchwytana¹⁴.

¹² J. Falkowski, op. cit., s. 98—99.

¹³ J. Liczkowski, op. cit., s. 72; A. Szemberg, *Przemiany w układzie przestrzennym struktury agrarnej w Polsce*, Studia KPZK PAN Warszawa 1976, t. 55, s. 54; W. Tyszkiewicz, *Struktura agrarna*, [w:] *Przemiany struktury przestrzennej rolnictwa Polski 1950—1970*, Prace Geograficzne PGiPZ PAN Warszawa 1978, nr 127, s. 15—44.

¹⁴ J. Falkowski, op. cit., s. 99.

Ryc. 3. Struktura wielkości gospodarstw indywidualnych

I — Liczba gospodarstw indywidualnych w tys. sztuk

II — Diagram struktury wielkości gospodarstw indywidualnych w poszczególnych grupach obszarowych: 1 — 0,5—2,0 ha; 2 — 2,1—5,0; 3 — 5,1—7,0; 4 — 7,1—10,0; 5 — powyżej 10 ha.

Gospodarstwa o ponad 10 ha są powszechnie uważane za pełnolne jednostki produkcyjne, których właściciele zajmują się wyłącznie produkcją rolniczą. Grupa ta ze względu na dobre na ogół wyniki produkcyjne, odpowiednie zasoby mechanicznej siły pociągowej, budownictwo gospodarskie itp., posiada najlepsze warunki do dalszej intensyfikacji produkcji rolnej. Na omawianym obszarze zajmuje ona ponad 23% ogólnej liczby gospodarstw i od początku lat siedemdziesiątych wykazuje tendencję wzrastającą tak pod względem ogólnej ich liczby jak i poziomu życia społeczno-gospodarczego.

Pojezierze Dobrzyńskie, Chodeckie i wschodnia część Równiny Kujawskiej posiadają wyrównany udział poszczególnych kategorii wielkości gospodarstw. Największy procent gospodarstw dużych (ponad 10 ha) występuje w południowo-zachodniej części Równiny Kujawskiej (okolice Kruszwicy — Strzelna) i w północnej jej części (od Dąbrowy Biskupiej przez Gniewkowo, Rojewo aż po Złotniki Kujawskie). Najmniejszy udział gospodarstw drobnych (do 2 ha) natomiast jest charakterystyczny dla Niziny Skrwileńskiej. Liczba gospodarstw indywidualnych w poszczególnych gminach jest wyrównana i w większości wynosi 1—2 tys. gospodarstw.

Struktura użytkowania ziemi

Analizowany obszar (w granicach ryc. 1) zajmuje 775,6 tys. ha, w tym użytki rolne stanowią blisko 530 tys. ha (tj. 68,2⁰/o), lasy ponad 151 tys. ha (19,5⁰/o) i pozostałe grunty oraz nieużytki ponad 95 tys. ha (12,3⁰/o ogólnej powierzchni). Dane dotyczące wielkości areалу użytków rolnych wykazują od okresu powojennego stały spadek (1950 r. — 590 tys. ha, 1970 r. — 550 tys. ha i w 1978 r. — 530 tys. ha), przy czym proces ten postępował znacznie szybciej do końca lat sześćdziesiątych, tj. do momentu ukazania się odpowiednich przepisów prawnych, które ten rodzaj użytkowania wzięły w szczególną ochronę¹⁵. W wyniku zalesiania nieużytków, stref zagrożenia erozyjnego i innych terenów, nastąpił nieznaczny przyrost ogólnej powierzchni leśnej. Zmniejszyła się zatem ogólna powierzchnia nieużytków, ale jednocześnie powiększyły się tereny komunikacyjne, osiedleńcze, specjalnego przeznaczenia itp.

Największe zmniejszenie powierzchni użytków rolnych nastąpiło na terenach realizacji inwestycji komunikacyjnych (np. w rejonie elektryfikacji linii kolejowej Tarnowskie Góry — Porty, przez Inowrocław, Bydgoszcz), przemysłowych i hydroenergetycznych (np. związanych z budową zapory wodnej na Wiśle pod Włocławkiem, w rejonie j. Pakoskiego itd.).

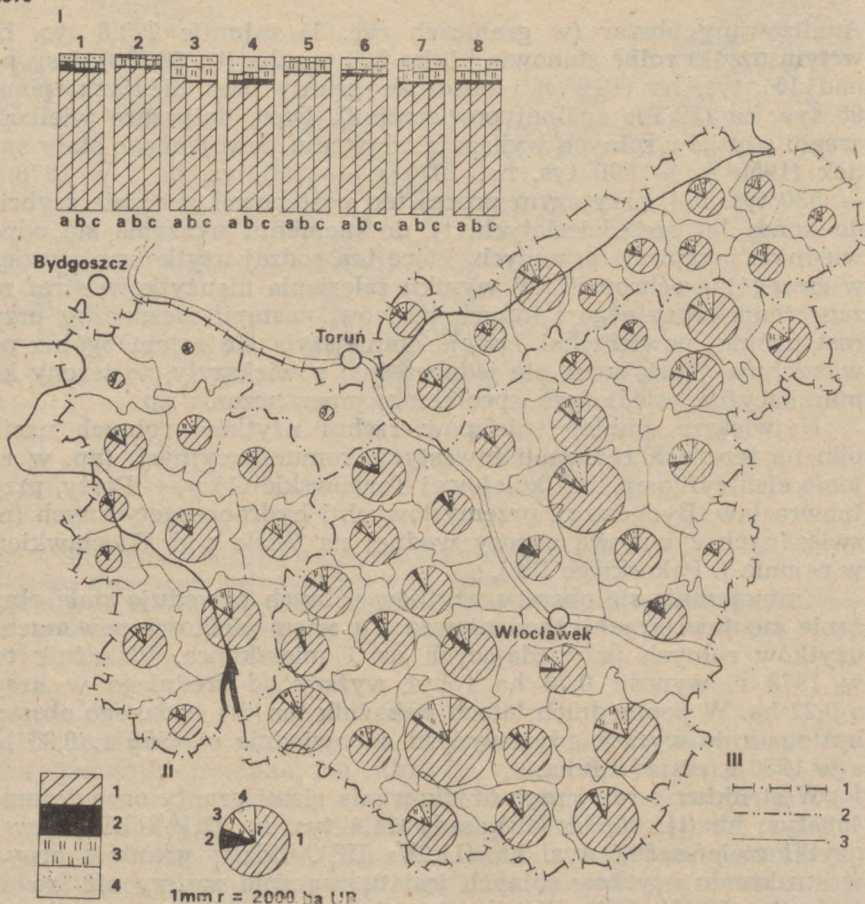
Zmniejszanie się obszaru użytków rolnych powoduje stałe obniżanie się tzw. areалу żywniowego, a więc wielkości powierzchni użytków rolnych przypadających na 1 mieszkańca. Wskaźnik ten w 1978 r. wynosił 0,76 ha i był wyższy od średniego w kraju o 0,22 ha. W poprzednich latach wskaźnik ten dla badanego obszaru był znacznie wyższy gdyż wynosił odpowiednio w 1970 r. 0,85 ha, a w 1950 r. ponad 1,0 ha.

W strukturze rolniczego użytkowania ziemi grunty orne zajmują 458 tys. ha (tj. 86,7⁰/o UR), sady 11,4 tys. ha (2,1⁰/o UR), trwałe użytki zielone 60,0 tys. ha (11,2⁰/o UR). Udział gruntów ornych w strukturze użytków rolnych jest tu znacznie wyższy niż średnio w kraju (77,1⁰/o UR). Wynika to między innymi ze sprzyjających rozwojowi rolnictwa warunków naturalnych, określonych wyżej jako średniopomyślne, a w obrębie zachodniej części Równiny Kujawskiej jako bardzo pomyślne, jak i intensywnego na ogół wykorzystania użytków rolnych. Z drugiej strony grunty orne podlegają największemu ubytkowi w strukturze rolniczego użytkowania ziemi z racji realizowania na nich większości terenochłonnych inwestycji przemysłowych, gospodarki wodnej itp. (np. w 1960—1965 r. w 71,2⁰/o, a w 1965—1970 aż w 77,5⁰/o na gruntach ornych)¹⁶.

Udział gruntów ornych w strukturze użytków rolnych jest naj-

¹⁵ Ukazały się odpowiednie Uchwały i Rozporządzenia Rady Ministrów z 1966, 1968, 1971 i 1974 r.

¹⁶ J. Falkowski, op. cit., s. 108—109.

Ryc. 4. Struktura rolniczego użytkowania ziemi

I Struktura rolniczego użytkowania ziemi w poszczególnych rejonach i latach; Rejony: 1 — Aleksandrów Kuj., 2 — Golub-Dobrzyń, 3 — Inowrocław, 4 — Lipno, 5 — Mogilno, 6 — Radziejów, 7 — Rypin, 8 — Włocławek; Lata: a — 1950 r., b — 1960 r., c — 1970; II — Główne formy rolniczego użytkowania ziemi: 1 — grunty orne, 2 — sady, 3 — łąki, 4 — pastwiska. III — Granice: 1 — Kujaw i ziemi dobrzyńskiej, 2 — wojewódzkie, 3 — gmin.

większy na Równinie Kujawskiej (około 90% UR) oraz na Pojezierzu Dobrzyńskim (do 85% UR). W Kotlinie Toruńskiej, Włocławskiej i w dolinie Drwęcy udział ten zmniejsza się do 50 i mniej procent użytków rolnych (ryc. 4).

Potrzeby społeczno-gospodarcze i postęp w agrotechnice wpływają w decydujący sposób na zmiany w kierunkach użytkowania gruntów ornych. W powojennym 35-leciu na badanym obszarze zarysowały się następujące bardziej trwałe tendencje w tym zakresie: 1 — zmniejszenie się areалу 4 zbóż w powierzchni zasiewów z 55⁰/₀ do 48⁰/₀; 2 — wzrost areалу pszenicy i mieszanek zbożowych, przeciętnie o 100⁰/₀, kosztem areалу ziemniaków i żyta; 3 — wzrost areалу upraw przemysłowych, głównie buraków cukrowych, rzepaku i rzepiku; 4 — dynamiczny wzrost areалу kukurydzy na zielonkę, szczególnie w PGR; 5 — wzrost upraw warzyw gruntowych i pod osłonami (2-krotny w miastach i ponad 3-krotny na wsi).

Wśród obecnie rozwijanych kierunków użytkowania gruntów ornych największy udział posiadają: 1 — pszenno-jęczmienno-buraczany z ziemniakami (Równina Kujawska), 2 — pszenno-żytnio-buraczany z koniczyną (Równina Kujawska, Pojezierze Chodeckie, okolice Dobrzynia n. Wisłą), 3 — żytnio-jęczmienno-pszenny z ziemniakami i burakami cukrowymi (Pojezierze Dobrzyńskie i północno-wschodnia część Równiny Kujawskiej), 4 — wybitnie żytnio-ziemniaczany (Kotlina Toruńska i Włocławska oraz Dolina Drwęcy).

Sady wykazują wyraźną rejonizację dostosowaną do warunków przyrodniczych oraz przetwórstwa warzywno-owocowego. Najwięcej sadów znajduje się w południowej części Pojezierza Dobrzyńskiego (okolice Lipna, Dobrzynia n. Wisłą) oraz we wschodniej części Równiny Kujawskiej. W 1978 r. stwierdzono największy areal sadów w rejonie włocławskim — 2100 ha, lipnowskim — 2100 ha i aleksandrowskim 1130 ha¹⁷. Około 90⁰/₀ powierzchni sadów stanowią sady przydomowe gospodarstw indywidualnych. Wśród gospodarstw uspołecznionych natomiast największe sady są w PPGR Karnkowo-Skepe 149 ha, PPGR Kobylniki-Piaski 117 ha, PPGR Osiek 50 ha i RSP Plebanka 86 ha.

Drzewa owocowe rosną głównie w sadach (około 90⁰/₀) bądź przy drogach (około 10⁰/₀ — jak np. na Równinie Kujawskiej). Ponad połowę stanowią drzewa dające owoce twarde jak: jabłonie (z występowaniem głównie w okolicy Aleksandrowa Kuj. i Lipna) oraz grusze (w rejonie Aleksandrowa Kuj., Inowrocławia, Włocławka i Lipna). Śliwy, wiśnie i czereśnie zajmują ponad 25⁰/₀ stanu drzew owocowych i występują szczególnie w rejonie Aleksandrowa Kuj., Lipna i Włocławka.

Od kilku lat wzrasta także powierzchnia upraw jagodowych, zwłaszcza czarnej porzeczki i truskawek. Największy jej przyrost notuje się w strefie podmiejskiej Włocławka i Inowrocławia oraz w tradycyjnych rejonach sadowniczych, a więc w lipnowskim i włocławskim. Największy areal zajęty przez truskawki występuje w gmi-

¹⁷ J. Falkowski, op. cit., s. 118.

nach: Dobrzyń n. Wisłą — 100 ha, Szpetal Górny — 90 ha i Wielgie — 70 ha.

W bilansie paszowym ważną rolę mają łąki i pastwiska, które zajmują 11,2⁰/₀ użytków rolnych. Z 60 tys. ha zajmowanej przez nie powierzchni 34,4 tys. ha przypada na łąki i 25,6 tys. ha na pastwiska. Stosunek zajmowanego areалу łąk do pastwisk jest bardzo zmienny i może wynosić nawet 5:1, np. w niektórych gminach położonych w dolinie Wisły, Drwęcy, Noteci, Zgłowiączki, Kanału Bachorze, Rypienicy, Ruziec i Mień oraz w otoczeniu rynien jeziornych. Pastwiska występują głównie na wyższych poziomach terasowych dolin rzecznych oraz na wysoczyźnie morenowej — w siedliskach bardziej suchych — i w związku z tym z reguły cechują się niższą wydajnością od łąk. Około 50⁰/₀ trwałych użytków zielonych rozwiniętych jest na gruntach IV klasy, 20⁰/₀ — III-ciej, 25⁰/₀ — V i VI klasy.

Mimo znacznych nakładów i poważnego zaawansowania prac melioracyjnych, szczególnie na trwałych użytkach zielonych położonych w dolinie Noteci i w sąsiedztwie przyległych kanałów i jezior, ich zagospodarowanie pomelioracyjne jest słabe. Niski jest też poziom i stan zmeliorowania terenów nadwiślańskich położonych w okolicy Włocławka, Ciechocinka oraz Pojezierza Dobrzyńskiego.

Czynniki intensyfikacji rolnictwa

Do podstawowych czynników intensyfikacji rolnictwa na obszarze Kujaw i ziemi dobrzyńskiej należą: nawożenie mineralne, mechanizacja, melioracje i budownictwo gospodarskie. Wszystkie wyżej wymienione czynniki wykazywały w badanym okresie powojennym wyraźny wzrost, chociaż następował on z różnym natężeniem w czasie i przestrzeni.

Badania Stacji Chemiczno-Rolniczej w Bydgoszczy, prowadzone w latach pięćdziesiątych, wykazywały bardzo wysoki udział gleb kwaśnych w rejonie golubsko-dobrzyńskim, lipnowskim i włocławskim, dochodzący do 40—50⁰/₀ ogółu gleb. Dzięki intensywnemu nawożeniu mineralnemu i organicznemu, w latach siedemdziesiątych udział ten zmalał do 20—30⁰/₀ ¹⁸.

Analiza zużycia nawozów mineralnych wykazuje, że w okresie 1956—1978, nastąpił 4—5-krotny wzrost, z 30—50 kg do około 200 kg NPK/1 ha UR ¹⁹. Ilość zastosowanych nawozów mineralnych jest zróżnicowana w poszczególnych sektorach gospodarki rolnej, a także przestrzennie. Średnie zużycie nawozów mineralnych w gospodarstwach państwowych wynosi 300—400 kg NPK, natomiast

¹⁸ J. Falkowski, op. cit., s. 123.

¹⁹ F. Tomczak, *Rolnictwo Polski Ludowej*, Warszawa 1972, s. 527—532; W. Stola, R. Szczęsny, *Geografia rolnictwa Polski*, Warszawa 1976, s. 52.

w gospodarstwach indywidualnych w zależności od położenia gospodarstwa w mniej lub bardziej korzystnych warunkach przyrodniczych, od jego struktury wielkości i kierunku produkcji rolnej, może wynosić od kilkunastu do kilkuset kg NPK na 1 ha użytków rolnych. Największe zużycie nawozów mineralnych występuje na terenach o najkorzystniejszych warunkach glebowo-wodnych oraz z przewagą sektora uspołecznionego (np. w gm. Inowrocław, Złotniki Kuj., Kruszwica, Strzelno), gdzie średnie zużycie wynosi 270—300 kg NPK/1 ha UR. Najmniejsze zużycie nawozów mineralnych występuje w Kotlinie Toruńskiej i Włocławskiej — około kilkadziesiąt kg na 1 ha użytków rolnych.

Nastąpił także wyraźny wzrost zużycia nawozów wapniowych. Obecnie największe ich zużycie występuje w rejonie golubsko-dobrzyńskim i inowrocławskim — około 200 kg CaO/1 ha UR. Wzrastająca produkcja chemicznych środków ochrony roślin powoduje coraz większe ich zastosowanie i zużycie zarówno w gospodarstwach uspołeczniionych jak i indywidualnych.

Bardzo ważnym czynnikiem w produkcji rolniczej jest prawidłowe uregulowanie stosunków wilgotnościowych gleby przez zabiegi melioracyjne typu nawadniającego lub odwadniającego. Stan zagospodarowania melioracyjnego w latach pięćdziesiątych wykazywał wyraźny podział badanego obszaru na uregulowane w znacznej części tereny byłego zaboru pruskiego (rejon inowrocławski i mogileński) oraz tereny byłego zaboru rosyjskiego, gdzie zmeliorowano zaledwie 15—20% terenów, które tego wymagały. Dodatkowo rejon lipnowski posiadał znaczne powierzchnie wydym do utrwalenia²⁰.

W całym powojennym okresie były prowadzone prace nad melioracją i zagospodarowaniem pomelioracyjnym dorzecza Noteci, jej kanałów i przyległych jezior. Podobnie realizuje się, z różnym natężeniem w czasie, prace nad programem zagospodarowania melioracyjnego doliny Wisły, łącznie z jej zabudową hydroenergetyczną.

Na podstawie danych służb wodnomelioracyjnych 3 województw: bydgoskiego, toruńskiego i włocławskiego, można stwierdzić, że tereny gruntów ornych są tu w znacznym stopniu już zmeliorowane. Nieco wolniej przebiegają prace melioracyjne trwałych użytków zielonych. Szczególnie niekorzystnie przedstawia się problem odbudowy zniszczonych urządzeń wodno-melioracyjnych, ich konserwacji oraz zabiegów związanych z zagospodarowaniem pomelioracyjnym.

Poziom mechanizacji wykazuje znaczne zróżnicowanie tak w czasie, jak i w przestrzeni. Jeszcze do 1960 r. zdecydowana większość ciągników w kraju i na terenie omawianego regionu była kierowana do państwowych gospodarstw rolnych²¹. Na przełomie lat pięćdzie-

²⁰ E. Dworecki, W. Szepliński, *Rolnictwo województwa bydgoskiego*, Warszawa 1961, s. 106.

²¹ J. Falkowski, op. cit., s. 128—129.

siątych i sześćdziesiątych na 1 ciągnik przypadało na Kujawach i ziemi dobrzyńskiej przeciętni 300 ha użytków rolnych (najmniej w rejonie inowrocławskim 149 ha, mogileńskim 186 ha, najwięcej w rejonie radziejowskim 450 ha, lipnowskim 419 ha i rypińskim 395 ha²².

W połowie lat sześćdziesiątych kółka rolnicze dysponowały 33% ogólnej liczby ciągników, PGR 27,4%, RSP 3,2%, gospodarstwa indywidualne 22,0%, POM i pozostałe jednostki 14,4%²³. Mimo znacznego przyrostu liczby ciągników w latach siedemdziesiątych, szczególnie w gospodarce indywidualnej i spółdzielniach kółek rolniczych, nadal niższym poziomem mechanizacji rolnictwa cechują się rejony: włocławski, lipnowski i radziejowski, gdzie przypada średnio 40—50 ha UR/1 ciągnik. W rejonie inowrocławskim i mogileńskim poziom mechanizacji jest bardzo wysoki — około 20 ha UR/1 ciągnik. Wraz ze wzrostem poziomu mechanizacji, nastąpiła poprawa stanu umaszynowania, szczególnie w zakresie kombajnów zbożowych, buraczanych, kopaczek do ziemniaków, snopowiązałek itp.

W zakresie budownictwa rolniczego, zarówno mieszkaniowego, jak i inwentarskiego, pomimo znacznych nakładów w całym okresie powojennym, istnieje do dziś uchwytna różnica między terenami należącymi w przeszłości do zaboru pruskiego i rosyjskiego. Tereny byłego zaboru pruskiego cechuje przewaga budownictwa murowanego, z dobrze rozwiniętym zapleczem pomieszczeń gospodarskich i inwentarskich. Na terenach byłego zaboru rosyjskiego przeważa budownictwo drewniane, kryte gontem lub słomą. Potwierdzają ten fakt między innymi dane dotyczące wartości budownictwa, które wykazują, że w latach sześćdziesiątych w zachodniej części Równiny Kujawskiej wartość 1 budynku wynosiła przeciętnie 50 tys. zł, natomiast na Pojezierzu Dobrzyńskim i we wschodniej części Równiny Kujawskiej 20—25 tys. zł²⁴. Jednak od kilku lat zarówno na Kujawach jak i ziemi dobrzyńskiej trwa ożywiony ruch budowlany, tak w zakresie budownictwa mieszkaniowego jak i inwentarskiego. Szczególne nasilenie budownictwa wiejskiego obserwuje się w strefach podmiejskich, wzdłuż ważniejszych szlaków komunikacyjnych, we wsiach, które tradycyjnie należą do bogatszych itp. Na podstawie danych szacunkowych z Wojewódzkich Urzędów Statystycznych w Bydgoszczy, Toruniu i Włocławku wynika, że rocznie oddaje się ponad 1000 różnego rodzaju obiektów inwentarskich na całym analizowanym obszarze.

Ważną rolę w budownictwie rolniczym spełniają szklarnie i inspekty. Główny przyrost budownictwa szklarniowego rozpoczął się od lat sześćdziesiątych. Wiąże się to z wciąż wzrastającym zapotrzebowaniem społeczeństwa na świeże warzywa i nowalijki, oraz prze-

²² E. Dworecki, W. Szepliński, op. cit., s. 105—106.

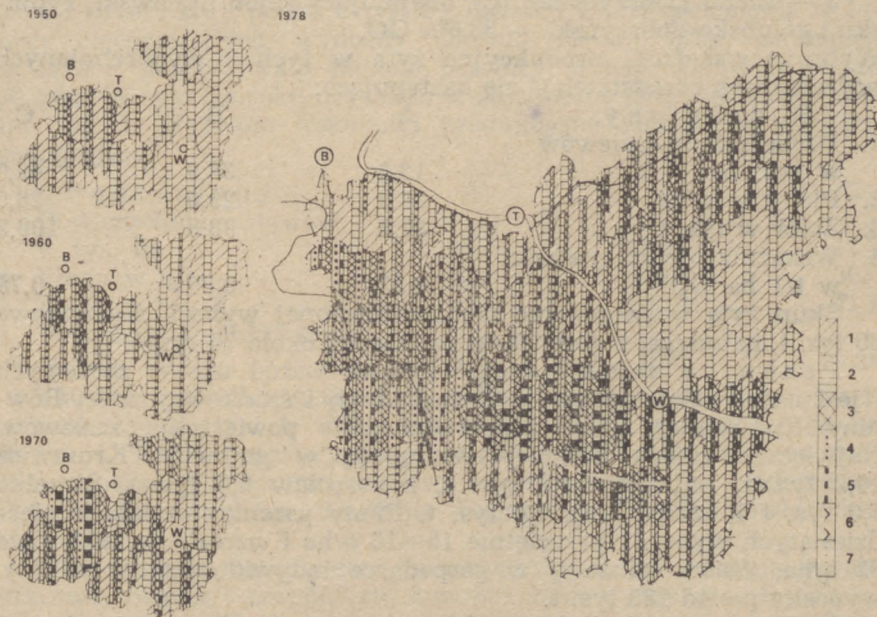
²³ J. Falkowski, op. cit., s. 129.

²⁴ J. Falkowski, op. cit., s. 137.

mysłu owocowo-warzywnego na te surowce. Dlatego też, obok tradycyjnych ośrodków budownictwa szklarniowego w rejonie Włocławka, Inowrocławia, Ciechocinka, wyrastają nowe w strefach oddziaływania przetwórci owocowo-warzywnych w Lipnie i Gniewkowie. Największą powierzchnię szklarni posiada m. Włocławek 20,8 tys. m², m. Inowrocław 12,6 tys. m² oraz gminy: Szpetal Górny, Chocień, Nieszawa, Lipno, Inowrocław i Włocławek. W Nasiegniewie k. Włocławka znajduje się Kombinat Państwowych Gospodarstw Ogrodniczych, który produkuje warzywa z powierzchni 120 tys. m² szklarni²⁵.

Produkcja roślinna i zwierzęca

W strukturze produkcji globalnej rolnictwa na Równinie Kujawskiej dominuje produkcja roślinna, natomiast na Pojezierzu Dobrzyńskim produkcja zwierzęca. Do podstawowych kierunków produkcji roślinnej należą tu: pszenica, żyto, jęczmień, buraki cukrowe, ziemniaki oraz uprawy pastewne (ryc. 5).

Ryc. 5. Struktura zasiewów głównych upraw metodą kolejnych ilorazów
1 — żyto, 2 — ziemniaki, 3 — pszenica, 4 — jęczmień, 5 — buraki cukrowe, 6 — rzepak i rzepak, 7 — mieszanki zbożowe.

²⁵ Wszystkie dane za 1978 r., opracowane przez Wojewódzki Urząd Statystyczny we Włocławku.

Uprawa żyta zajmuje największy obszar w strukturze zasiewów, który średnio dla analizowanego obszaru wynosi 20,5⁰/. Najwięcej żyta produkuje się na Pojezierzu Dobrzyńskim, we wschodniej części Równiny Kujawskiej oraz na Pojezierzu Chodeckim. W przykładowo wybranych gminach wielkość zbiorów żyta kształtuje się następująco: Lipno 8,8 tys. t, Piotrków Kuj. 8,7 tys. t, Lubień Kuj. 8,6 tys. t, Kowal 7,4 tys. t, Rogowo 7,2 tys. t²⁶. Średnie plony żyta w latach pięćdziesiątych wynosiły na omawianym obszarze około 15 q/ha, natomiast w 1978 r. 25 q/ha. Zbiory żyta w 1978 r. w samej tylko gospodarce indywidualnej wynosiły ponad 240 tys. t.

W celu przybliżenia podstawowych wskaźników produkcyjnych rolnictwa, wyróżniono na badanym obszarze 3 podregiony gospodarcze:

1 — Kujaw zachodnich (A), obejmujący rejon inowrocławski i mogileński, i zajmujący 25,8⁰/% ogółu gruntów ornych (w skrócie GO);

2 — Kujaw wschodnich (B), obejmujący rejon włocławski, aleksandrowski i radziejowski — 40,6⁰/% GO;

3 — Ziemi Dobrzyńskiej (C), obejmujący rejon lipnowski, rypiński, i golubsko-dobrzyński — 33,6⁰/% GO.

Wybrane wskaźniki produkcyjne żyta w tych 3 wyodrębnionych podregionach przedstawiają się następująco:

Podregiony:	A	B	C
1. Powierzchnia zasiewów w tys. ha	13,3	33,9	42,0
2. Plony w q/ha	28,0	29,0	26,0
3. Zbiór w tys. t	37,2	98,3	109,2
4. Wskaźnik produktywności w t/1 ha GO	0,33	0,56	0,75

Skup żyta w gospodarce nieuspołecznionej wynosił szacunkowo 60 tys. t, natomiast z gospodarki całkowitej około 75 tys. t.

Pszenica zajmuje drugie miejsce wśród upraw zbożowych i jest najbardziej rozwinięta w zachodniej i środkowej części Równiny Kujawskiej, gdzie przekracza 20⁰/% powierzchni zasiewów. Największe zbiory pszenicy występują w gminach: Kruszwica 10,2 tys. t, Lubraniec 9,9 tys. t, Inowrocław 8,0 tys. t, Strzelno 7,0 tys. t i Brześć Kuj. 7,0 tys. t. Plony pszenicy w latach pięćdziesiątych wynosiły przeciętnie 15—18 q/ha i wzrosły w 1978 r. do 32 q/ha. Zbiory pszenicy w gospodarce indywidualnej w 1978 r. wynosiły ponad 180 tys. t.

Podstawowe wskaźniki produkcyjne pszenicy kształtują się następująco:

²⁶ Wszystkie dane dotyczące produkcji roślinnej i zwierzęcej zostały opracowane na podstawie materiałów źródłowych WUS w Bydgoszczy i Włocławku z 1978 r., jak np. „Informacja kwartalna o realizacji zadań planowych w rolnictwie wg gmin w woj. bydgoskim”, „Rocznik Statystyczny Województwa Włocławskiego 1979” itp.

Podregiony:	A	B	C
1. Powierzchnia zasiewów w tys. ha	19,8	23,1	13,8
2. Plony w q/ha	34,0	32,0	30,0
3. Zbiór w tys. t	67,3	73,9	41,4
4. Wskaźnik produktywności w t/1 ha GO	0,60	0,42	0,28

Wskaźnik produktywności pszenicy wykazuje, że jej udział na 1 ha gruntów ornych na Kujawach zachodnich jest dwukrotnie większy niż żyta, a z kolei na Ziemi Dobrzyńskiej jest sytuacja odwrotna, gdyż zbiór żyta z 1 ha gruntów ornych jest 2,7 razy większy niż pszenicy. Skup pszenicy w 1978 r. wynosił z gospodarki indywidualnej około 70 tys. t, natomiast z całkowitej ponad 90 tys. t.

Znaczną pozycję wśród upraw zbożowych zajmuje też jęczmień. Omawiany obszar zaliczany jest w kraju do ważniejszych rejonów uprawy jęczmienia browarnego. Największym producentem jęczmienia są Kujawy, gdzie na przykład w gm. Strzelno uzyskano w 1978 r. 5,6 tys. t, a w gminach: Inowrocław, Lubraniec, Kruszwica i Brześć Kuj. ponad 4 tys. t w każdej. Plony jęczmienia w latach pięćdziesiątych wynosiły średnio 15—19 q/ha, natomiast w 1978 r. dorównywały plonom pszenicy, a więc wynosiły ponad 30 q/ha. W tym też roku uzyskano w gospodarce indywidualnej około 145 tys. t. Wybrane wskaźniki produkcyjne jęczmienia wynoszą następująco:

Podregiony:	A	B	C
1. Powierzchnia zasiewów w tys. ha	15,5	18,4	13,7
2. Plony w q/ha	32,0	30,0	30,0
3. Zbiór w tys. t	49,6	55,2	41,1
4. Wskaźnik produktywności w t/ha GO	0,44	0,31	0,28

Skup jęczmienia z gospodarki indywidualnej wynosił w 1978 r. szacunkowo 20 tys. t, natomiast z gospodarki całkowitej ponad 30 tys. t. Wśród pozostałych upraw zbożowych coraz większe znaczenie posiadają mieszanki zbożowe, które pod koniec lat siedemdziesiątych zajmowały na Równinie Kujawskiej 7—9% powierzchni zasiewów.

Wśród upraw przemysłowych największy areal zajmują buraki cukrowe, rzepak i rzepik, len, konopie, mak i gorczyca. Buraki cukrowe, podobnie jak pszenica, posiadają największą powierzchnię na Równinie Kujawskiej oraz w północnej części Pojezierza Dobrzyńskiego (ryc. 5). Pod uprawę buraków cukrowych przeznaczają się około 34 tys. ha, tj. 7—8% ogólnej powierzchni zasiewów (a na Równinie Kujawskiej do 15%). Pod koniec lat pięćdziesiątych średni udział buraków cukrowych w powierzchni zasiewów wynosił około

5⁰%, przy przeciętnych plonach 220—230 q/ha²⁷. W 1978 r. zbiory tej uprawy w gospodarce indywidualnej wynosiły 1090 tys. t, przy przeciętnych plonach 320 q/ha. Największymi zbiorami buraków cukrowych cechują się następujące gminy: Lubraniec 62,9 tys. t, Osiecin 52,3 tys. t, Bądkowo 48,7 tys. t, Kruszwica 46,2 tys. t oraz Brześć Kuj. 45,8 tys. t. Podstawowe wskaźniki produkcyjne buraków cukrowych kształtują się następująco:

Podregiony:	A	B	C
1. Powierzchnia zasiewów w tys. ha	9,4	17,0	7,8
2. Plony w q/ha	330,0	320,0	300,0
3. Zbiór w tys. t	310,2	544,0	234,0
4. Wskaźnik produktywności w t/ha GO	2,76	3,08	1,60

Skup buraków cukrowych z gospodarki indywidualnej w 1978 r. wynosił ponad 1000 tys. t, natomiast w gospodarce całkowitej przekroczył 1100 tys. t. Znaczny areał buraków, rzepaku i rzepiku uprawiają też gospodarstwa państwowe, zwłaszcza na Kujawach.

Rzepak i rzepik zajmują na analizowanym obszarze ponad 15 tys. ha. Pod wpływem znacznych wahań w plonowaniu tych upraw (np. w latach pięćdziesiątych plony wynosiły 9—17 q/ha, a w 1978 18—19 q/ha), zmienne są też zbiory. W 1978 r. uzyskano w gospodarce indywidualnej ponad 28 tys. t rzepaku, najwięcej w gminach: Lubraniec 2,2 tys. t, Strzelno 2,0 tys. t, Kruszwica 1,6 tys. t, Złotniki Kuj. i Janikowo po 1,5 tys. t. Dane dotyczące podstawowych wskaźników produkcyjnych rzepaku i rzepiku przedstawiają się następująco:

Podregiony:	A	B	C
1. Powierzchnia zasiewów w tys. ha	7,8	6,2	1,1
2. Plony w q/ha	20,0	18,0	16,0
3. Zbiór w tys. t	15,6	11,2	1,8
4. Wskaźnik produktywności w t/1 ha GO	0,14	0,06	0,01

Znaczny areał gleb lekkich stwarza korzystne warunki dla uprawy ziemniaków. Plony ziemniaków w latach pięćdziesiątych kształtowały się na poziomie 120—130 q/ha, natomiast w 1978 r. wynosiły 210 q/ha. W tym też roku zbiory ziemniaków w gospodarce indywidualnej wynosiły ponad 1330 tys. t, najwięcej w następujących gminach: Piotrków Kuj. 40,0 tys. t, Kowal 38,4 tys. t, Lubraniec 38,0 tys. t, Lubień Kuj. 36,5 tys. t i Lipno 33,6 tys. t. Podstawowe wskaźniki produkcyjne ziemniaków w 1978 r. wynosiły:

²⁷ E. Dworecki, W. Szefliński, op. cit., s. 162.

Podregiony:	A	B	C
1. Powierzchnia zasiewów w tys. ha	14,2	28,4	25,9
2. Plony w q/ha	210,0	200,0	180,0
3. Zbiór w tys. t	298,2	568,0	466,2
4. Wskaźnik produktywności w t/1 ha GO	2,66	3,22	3,19

Skup uspołeczniony ziemniaków z gospodarki całkowitej w 1978 r. wynosił około 200 tys. t.

Uprawa warzyw jest jednym z ważniejszych wskaźników wpływu procesu urbanizacji na rolnictwo. Areal warzyw jak wykazano wyżej w okresie 1960—1978 wzrósł ponad 2,5-krotnie. Jedną z przyczyn tak wysokiego wzrostu było powstanie zakładów przetwórstwa owocowo-warzywnego w Lipnie i Gniewkowie. Podkreślić należy także, że w okresie powojennym zanikła prawie uprawa cykorii, tak silnie rozwinięta w okresie międzywojennym. Plony warzyw są zróżnicowane nie tylko w związku ze strukturą rodzajową (np. w 1978 r. pomidory dały średnio 33 q/ha, a kapusta blisko 300 q/ha), ale także są ściśle uzależnione od warunków pogodowych, intensyfikacji zabiegów pielęgnacyjnych itp. Podstawowe wskaźniki produkcyjne dla uprawy warzyw w 1978 r. kształtowały się następująco:

Podregiony:	A	B	C
1. Powierzchnia zasiewów w tys. ha	1,5	2,5	1,6
2. Plony w q/ha	180,0	140,0	110,0
3. Zbiór w tys. t	27,0	35,0	17,6
4. Wskaźnik produktywności w t/1 ha GO	0,24	0,20	0,12

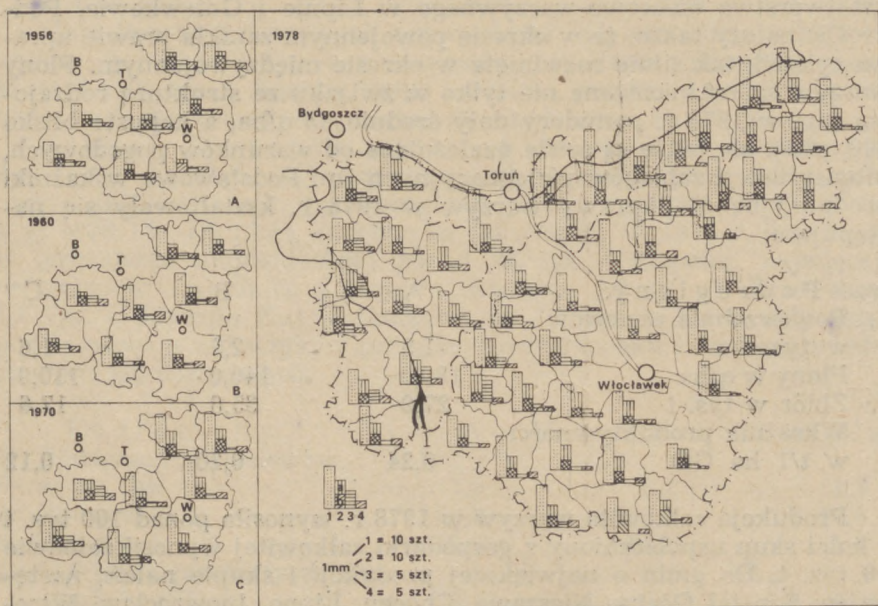
Produkcja całkowita warzyw w 1978 r. wynosiła ponad 100 tys. t z kolei skup uspołeczniony z gospodarki całkowitej wynosił zaledwie 30 tys. t. Do gmin o największej produkcji i skupie należą następujące: Szpetal Górny, Nieszawa, Choceń, Lipno, Inowrocław, Włocławek i Brześć Kuj.

W globalnej produkcji roślinnej ważną pozycję zajmują także uprawy pastewne, zwłaszcza kukurydza na zielonkę, koniczyna, lucerna, seradela, buraki pastewne, mieszanki strączkowe itp. Duże znaczenie paszowe posiada siano łąkowe, którego zbiory wynosiły w 1978 r. około 300 tys. t. Produkcja sadownicza w zależności od plonów w poszczególnych latach może wahać się od 10 do 50 tys. t.

W kierunkach produkcji zwierzęcej, zarówno globalnej jak i towarowej, największą pozycję zajmują: żywiec wołowy i trzodowy, mleko oraz jaja. Pogłowie bydła wykazuje stały wzrost (z wyjąt-

kiem lat sześćdziesiątych, kiedy w wyniku powszechnej akcji odgruzliczania stan ten uległ poważnemu zmniejszeniu). W 1978 r. w gospodarce indywidualnej było ponad 320 tys. sztuk, natomiast w całkowitej około 400 tys. sztuk bydła. W liczbach bezwzględnych najczęściej bydła posiadały gminy: Lubraniec 12,4 tys. szt., Mogilno 10,8 tys. szt., Kikół 9,7 tys. szt., Piotrków Kuj. 8,9 tys. szt., Rypin 8,4 tys. szt., Osiecin 8,3 tys. szt. i Kruszwica 8,2 tys. szt. (ryc. 6).

W strukturze pogłowia bydła 45% zajmują krowy (w 1978 r. 180 tys. szt.). Wydajność mleka od jednej krowy na terenie Kujaw zachodnich zwiększyła się z 2300—2500 l w latach pięćdziesiątych do 3100 l w 1978 r. Wybrane wskaźniki produkcyjne pogłowia bydła w 1978 r. wyniosły:

Ryc. 6. Pogłowie zwierząt gospodarskich w sztukach na 100 ha użytków rolnych

1 — trzoda chlewna, 2a — bydło, 2b — w tym: krowy, 3 — owce, 4 — konie.

Podregiony:	A	B	C
1. Liczba bydła w tys. szt.	77,6	126,9	115,8
2. Liczba krów w tys. szt.	32,2	53,8	58,5
3. Wydajność mleka od 1 krowy w l	3100,0	2950,0	2800,0

4. Produkcja mleka w mln l	99,8	158,7	163,8
5. Skup mleka w mln l	60,0	100,0	110,0
6. Skup żywca wołowego w tys. t	10,5	10,5	5,6
7. Skup żywca cielęcego w t	80,0	580,0	1000,0
8. Wskaźnik produktywności mleka w tys. l/1 ha GO	0,89	0,90	1,12
9. Wskaźnik towarowości mleka w tys. l/1 ha GO	0,53	0,57	0,75
10. Wskaźnik towarowości żywca wołowego i cielęcego w kg/1 ha GO	0,09	0,06	0,04

Największy skup mleka występuje w gminach: Rypin 11,4 mln l, Kikół 10,6 mln l, Lubraniec 9,8 mln l, Skrwilno 9,4 mln l, Lipno i Golub-Dobrzyń — po 8,8 mln l. Rejon największego skupu mleka jest ściśle związany z oddziaływaniem Proszkowni Mleka w Rypinie.

Skup mięsa wołowego i cielęcego jest największy na Kujawach, zwłaszcza w gminach: Mogilno 1,4 tys. t, Kruszwica 1,2 tys. t, Lubraniec 1,1 tys. t, Inowrocław i Strzelno po 1,0 tys. t. Udział krów w stadzie bydła jest tu stosunkowo niski, gdyż wynosi 17—20 szt./100 ha UR (w rejonie Rypina 50 szt./100 ha UR), natomiast znacznie wyższy jest udział bydła rzeźnego i cieląt.

W hodowli trzody chlewnej, która zajmuje drugie miejsce w produkcji zwierzęcej (globalnej i towarowej), występują następujące wskaźniki produkcyjne:

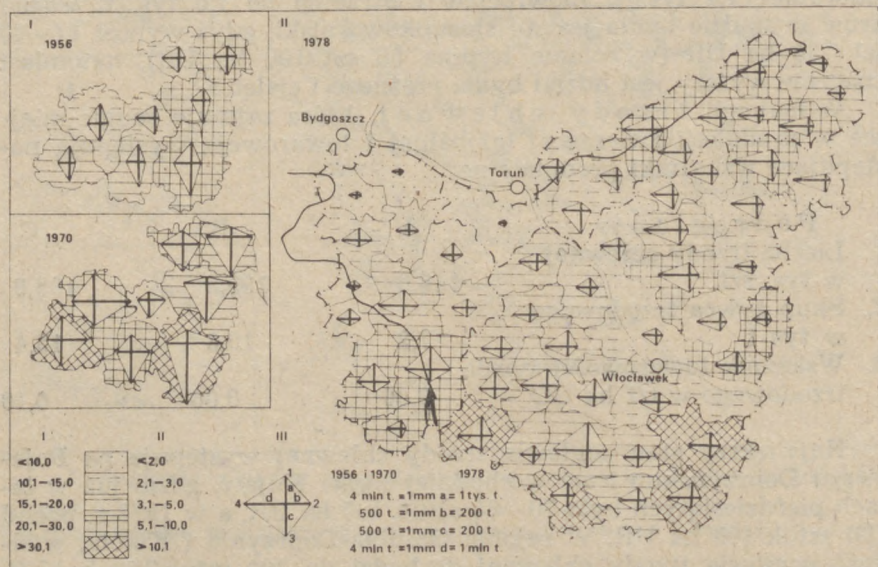
Podregiony:	A	B	C
1. Liczba trzody chlewnej w tys. szt.	116,8	199,6	198,9
2. Skup żywca trzodowego w tys. t	7,2	10,5	15,4
3. Wskaźnik towarowości żywca trzodowego w t/1 ha GO	0,06	0,06	0,10

Największy stan pogłowia trzody chlewnej występuje na Pojezierzu Dobrzyńskim i we wschodniej części Kujaw, gdzie już w latach pięćdziesiątych było 70—80 sztuk/100 ha UR, a w 1978 r. ponad 120 sztuk/100 ha UR. W rejonie Golubia-Dobrzynia i Kikoła, wielkość pogłowia trzody chlewnej dochodzi do 200 sztuk/100 ha UR. Najwięcej trzody chlewnej występuje w gminach: Lubraniec 19,1 tys. szt., Kikół 18,9 tys. szt., Mogilno 18,1 tys. szt., Golub-Dobrzyń 16,5 tys. szt., i Lipno 15,6 tys. szt. Z kolei w skupie trzody chlewnej przodują następujące gminy: Obrowo 1,4 tys. t, Golub-Dobrzyń 1,3 tys. t, Mogilno i Rypin — po 1,1 tys. t oraz Lubraniec i Lipno — po 1,0 tys. t.

W produkcji zwierzęcej coraz bardziej liczącą się pozycję zajmuje produkcja drobiarska. Do lat sześćdziesiątych nie było na omawianym obszarze większych ferm tuczu drobiu, a jedynie rozwijała się produkcja jaj i wylęg drobiu. Największa towarowa produkcja drobiarska występuje w strefach podmiejskich Bydgoszczy i Torunia, gdyż w tych miastach działają duże zakłady jajczarsko-drobiarskie oraz na Równinie Kujawskiej i Pojezierzu Dobrzyńskim, gdzie pogłowie drobiu wynosi średnio 400 szt./100 ha GO. Najwięcej drobiu występuje w gminach: Bądkowo, Inowrocław, Kruszwica, Lipno, Szpetal Górny i Wielka Nieszawka — 50—100 tys. sztuk.

Największym skupem drobiu w tonach wagi żywej, cechują się wsie położone w strefie oddziaływania Bydgoszczy, Torunia i Włocławka, w których zlokalizowano najwięcej ferm drobiarskich. Wśród gmin badanego obszaru największym skupem drobiu charakteryzują się: Lipno 342,3 t, Szpetal Górny 311,2 t, Lubicz 222,0 t, i Soléc Kuj. 287,1 t. Wielkość skupu wyliczona na 1 ha gruntów ornych wynosi średnio około 20 kg, ale w Toruniu 400 kg, Wielkiej Nieszawce 90 kg i w Solcu Kuj. 94 kg.

Skup jaj jest największy na Równinie Kujawskiej (np. w gm.

Ryc. 7. Skup uspołeczniony ważniejszych produktów rolnych z gospodarki indywidualnej

I — Skup ziemniaków w 1956 i 1970 r. rejonami.

II — Skup ziemniaków w 1978 r. gminami.

III — Skup pozostałych produktów rolnych: 1 — 4 zbóż, 2 — żywca wołowego i cielęcego
 3 — żywca trzodowego, 4 — mleka.

Inowrocław 5,8 mln szt., Kruszwica, Koneck, Bądkowo — po 3,4 mln szt oraz Gniewkowo 3,3 mln szt.). Porównanie wielkości skupu żywca drobiowego i jaj wskazuje, że w okresie 1960—1978 (na tym samym obszarze badawczym) nastąpił w skupie drobiu prawie 7-krotny przyrost, natomiast w skupie jaj o 66⁰/₀ ²⁸.

Dla określenia sumarycznego wskaźnika towarowości produkcji rolnej przyjęto metodę typogramu strukturalnego i przy pomocy tej metody przedstawiono skup z gospodarki nieuspołecznionej: 4 zbóż, żywca wołowego i cielęcego, żywca trzodowego oraz mleka. Dodatkowo skup ziemniaków wyrażono metodą szrafu (ryc. 7). Uzyskany obraz przestrzenny towarowości rolnictwa badanego obszaru pozwolił na wyróżnienie gmin o największej produkcji towarowej. Są to gminy: Lubraniec, Kruszwica, Inowrocław, Piotrków Kuj., Rypin, Golub-Dobrzyń, Lipno i Kikół. Towarowa produkcja zbóż skoncentrowana jest głównie na Równinie Kujawskiej, żywca wołowego również na Równinie Kujawskiej, żywca trzodowego na Pojezierzu Dobrzyńskim i w dolinie Drwęcy, mleka na Pojezierzu Dobrzyńskim i Równinie Kujawskiej, ziemniaków na Pojezierzu Chodeckim, w dolinie Drwęcy oraz w południowej części równiny Kujawskiej.

Perspektywy rozwoju rolnictwa

Podstawowe założenia przemian w perspektywnym rozwoju rolnictwa są oparte na treści planów gospodarczych i przestrzennych 3 województw: bydgoskiego, toruńskiego i włocławskiego ²⁹. W celu dalszego zaspokojenia potrzeb społeczno-ekonomicznych tego regionu, zakłada się modernizację i dalszy rozwój podstawowych dziedzin gospodarki, a mianowicie przemysłu i rolnictwa. Rozwój rolnictwa powinien być oparty na dalszej intensyfikacji sił i środków zarówno w sferze produkcyjnej jak i usługowej.

Jako główne kierunki przewidywanych przemian należy uznać:

1 — dalsze przeobrażenia społeczno-gospodarcze wsi i rolnictwa, wynikające między innymi ze zmian w strukturze agrarnej (średni stopień uspołecznienia może osiągnąć na Kujawach zachodnich do 50⁰/₀ UR w 1990 r.);

2 — przyjęcie jako wiodącego kierunku produkcji zwierzęcej, któremu powinien być podporządkowany poziom i kierunek produkcji roślinnej;

²⁸ J. Falkowski, op. cit., s. 156—157.

²⁹ Do analizy wykorzystano m.in.: *Plan regionalny woj. bydgoskiego do 1990 r.*, wyd. Wojewódzkiej Pracowni Planów Regionalnych w Bydgoszczy, Bydgoszcz 1974; „Główne kierunki i zasady rozwoju woj. bydgoskiego do roku 1990”, Materiały Informacyjne Urzędu Wojewódzkiego, nr IV/8/74, Bydgoszcz 1974; *Informacja o planie zagospodarowania przestrzennego woj. bydgoskiego*, Bydgoszcz 1976, itp.

3 — rozwój produkcji roślinnej powinien odbywać przez polepszenie warunków przyrodniczych wegetacji roślin, doboru właściwych odmian i selekcji roślin, umożliwiających uzyskanie plonów 4 zbóż w granicach 40—45 q/ha, ziemniaków 280—300 q/ha i buraków cukrowych 420—450 q/ha;

4 — w produkcji zwierzęcej wzrost pogłowia bydła do ponad 110 szt., trzody chlewnej 250 szt., owiec 70 szt. i koni do 4 szt. na 100 ha użytków rolnych jest realny przy założeniu dalszego wzrostu nakładów na bazę paszową, budownictwo inwentarskie, a także przez szerokie wprowadzanie metod przemysłowych w hodowli zwierząt gospodarskich;

5 — wśród czynników intensyfikacji rolnictwa, które w poważnym stopniu mogą decydować o wynikach produkcyjnych, występuje konieczność zaspokojenia nawożenia mineralnego w ilości do 450 kg NPK na 1 ha UR, zmniejszenie do 20 ha UR przypadających na 1 ciągnik (przy 37 jednostkach siły pociągowej na 100 ha UR w tym 33 mechanicznej i 4 żywej), pełnego zmeliorowania i zagospodarowania pomelioracyjnych łąk, pastwisk oraz gruntów ornych;

6 — w warunkach pracy rolnika powinna nastąpić poprawa opłacalności produkcji i warunków socjalnych do poziomu średnich warunków pracy w przemyśle;

7 — zrealizowanie powyższych założeń dalszego rozwoju rolnictwa, powinno przyczynić się do pełnego zaspokojenia potrzeb żywnościowych i surowcowych regionu Kujaw i ziemi dobrzyńskiej oraz wygospodarowania znacznych nadwyżek dla kraju i na eksport.

Na tle powyższych przesłanek można zarysować pewne przemiany w skali przestrzennej. Generalną zasadą zagospodarowania przestrzennego rolnictwa jest koncentracja nakładów inwestycyjnych na terenach o najwyższym stopniu uspołecznienia rolnictwa, o najlepszych warunkach środowiska geograficznego oraz w strefach życielskich aglomeracji miejsko-przemysłowych. Ważnym elementem w dalszym rozwoju rolnictwa są programy zagospodarowania i wykorzystania dorzecza Wisły, doliny Noteci oraz regulacji stosunków wodnych na Kujawach. Realizacja tych programów może napotkać na pewne bariery w postaci:

— bariery fizjograficznej doliny Wisły, a zwłaszcza jej kotlinowatych rozszerzeń, utrudniających dostępność komunikacyjną między Kujawami a ziemią dobrzyńską;

— bardzo dynamicznie malejącego arealu żywieniowego, szczególnie w zachodniej części Kujaw;

— nadmiernej dekoncentracji ziemi i gospodarstw, zwłaszcza na terenach najbardziej zurbanizowanych i uprzemysłowionych.

Wśród czynników niewątpliwie przyspieszających proces prawidłowego rozwoju rolnictwa w przyszłości można wymienić:

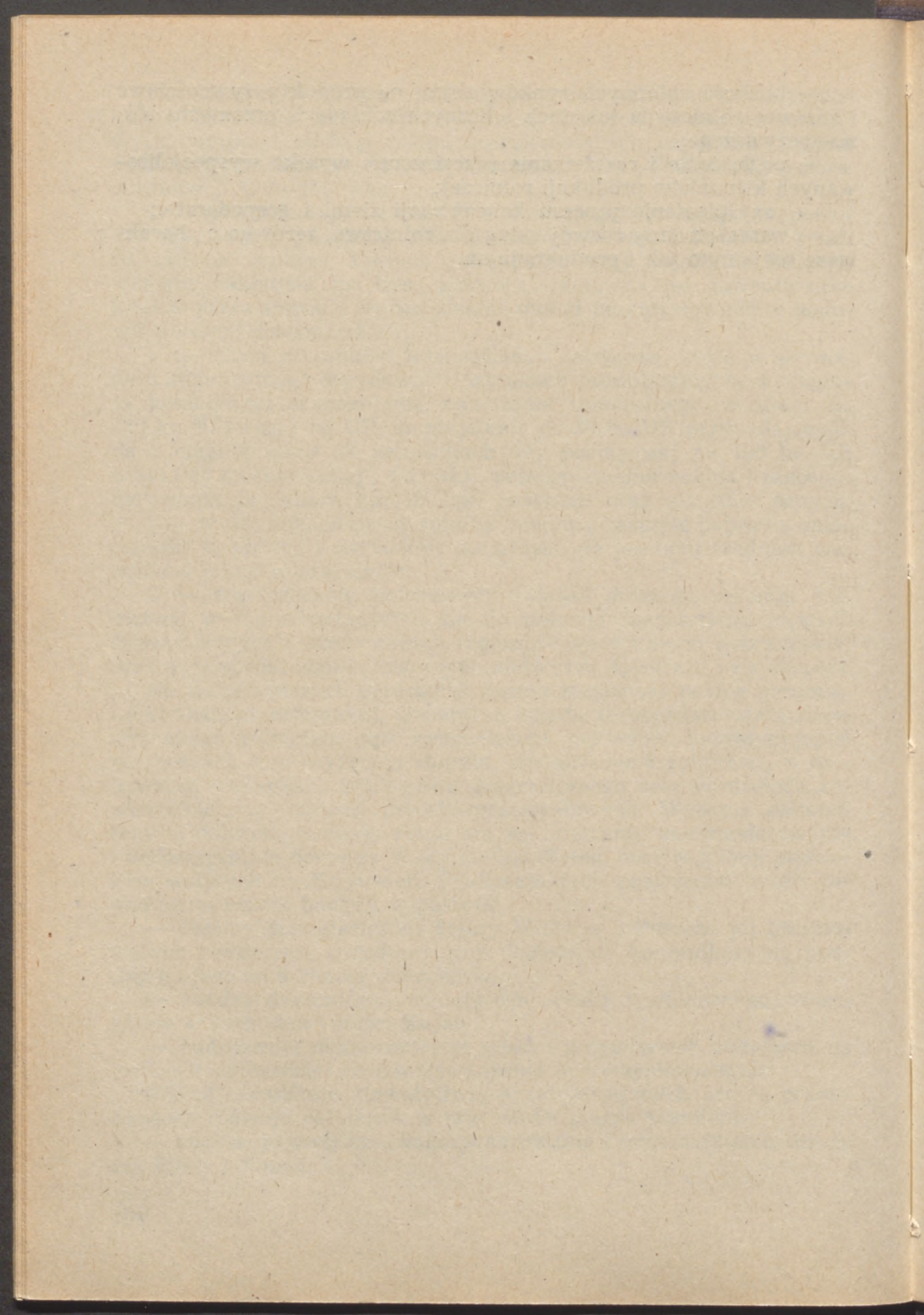
— realizację programu zagospodarowania i wykorzystania dorzecza Wisły i Noteci;

— bliskość chłonnych rynków zbytu na produkty żywnościowe i surowce rolnicze w miastach i licznych zakładach przemysłu rolno-spożywczego;

— pogłębienie i rozszerzenie przestrzenne wysoko wyspecjalizowanych kierunków produkcji rolniczej;

— przyspieszenie procesu koncentracji ziemi i gospodarstw;

— wszechstronny rozwój usług dla rolnictwa, zarówno o charakterze socjalnym jak i produkcyjnym.

Jan Falkowski (Toruń)

PRÓBA TYPOLOGII I REGIONALIZACJI ROLNICTWA WOJEWÓDZTWA WŁOCŁAWSKIEGO

Próba określenia typologii, a następnie regionalizacji jako najbardziej syntetycznych wskaźników struktury przestrzennej rolnictwa jest oparta zarówno na jego cechach zewnętrznych, jak i wewnętrznych. Wśród warunków zewnętrznych za najistotniejsze uważa się warunki środowiska przyrodniczego, dostępność komunikacyjną oraz strukturę gałęziowo-przestrzenną przemysłu rolno-spożywczego. Cechy wewnętrzne określające społeczno-ekonomiczną strukturę rolnictwa to przede wszystkim; zatrudnienie, struktura własności i wielkości gospodarstw, struktura organizacyjno-techniczna i produkcyjna rolnictwa.

Podstawowymi cechami dla przeprowadzenia procedury typologicznej a następnie regionalizacyjnej były:

1. Liczba ludności rolniczej na 100 ha użytków rolnych;
2. Udział procentowy gruntów gospodarstw uspołecznionych w powierzchni ogólnej użytków rolnych;
3. Średnia wielkość powierzchni gospodarstw indywidualnych w ha;
4. Udział procentowy gospodarstw powyżej 10 ha w liczbie gospodarstw ogółem;
5. Udział procentowy areалу gruntów ornych w powierzchni ogółem;
6. Zużycie nawozów mineralnych w kg NPK/1 ha użytków rolnych;
- Liczba ciągników przypadająca na 100 ha użytków rolnych;
8. Pogłowie zwierząt gospodarskich w sztukach dużych na 100 ha użytków rolnych;
9. Produktywność ziemi, a więc produkcja globalna rolnictwa z 1 ha użytków rolnych;
10. Towarowość ziemi, a więc produkcja towarowa rolnictwa z 1 ha użytków rolnych.

Jako podstawową jednostkę przestrzenną badań przyjęto sołectwo a dane statystyczne dla roku 1978.

Typy rolnictwa

Za typ rolnictwa uważa się, ukształtowany w określonych warunkach przyrodniczych, zespół charakterystycznych sposobów, kierunków i wyników gospodarki rolnej, stosowany lub uzyskiwany w jednostkach rolniczych o określonych stosunkach społeczno-własnościowych¹. Typy rolnictwa województwa wrocławskiego zostały opracowane, wykorzystując zróżnicowane wielkości i układy wyżej wymienionych cech diagnostycznych, przy pomocy metody typogramu strukturalnego, wieloosiowego². Na podstawie podobieństwa kształtów i wielkości pogrupowano poszczególne jednostki badawcze w określone typy.

Ponieważ udział gospodarki uspołecznionej stanowi zaledwie 6,4% ogólnej powierzchni użytków rolnych województwa, a charakter produkcji poszczególnych gospodarstw (z wyjątkiem wysoko wyspecjalizowanych) jest zbliżony do gospodarstw indywidualnych, nie wprowadzono zróżnicowania sektorowego. Analizę typów rolnictwa przeprowadzono od najbardziej produktywnych, wydajnych, intensywnych i towarowych, przez typy pośrednie aż do typów ekstensywnych, mało produktywnych, nisko wydajnych i towarowych. Zróżnicowanie strukturalne rolnictwa województwa wrocławskiego, przy uwzględnieniu 10 cech diagnostycznych i jednorocznej obserwacji, pozwala na dokonanie próby wyróżnienia 4 zasadniczych typów rolnictwa I—IV.

Typ I prezentuje rolnictwo bardzo wysoko i wysoko produktywne, wydajne, intensywne i towarowe. Produktyność ziemi kształtuje się na poziomie 60—80 jednostek zbożowych (w skrócie JZ), co stanowi ponad 25 tys. zł/1 ha użytków rolnych (w skrócie UR). Jest to typ rozwinięty w korzystnych warunkach przyrodniczych, w których udział gleb klasy I—IV, wynosi ponad 70%. Pod względem struktury obszarowej przeważają w nim gospodarstwa średnie i większe (powyżej 7 ha). Typ ten reprezentuje też część gospodarstw uspołeczniionych, zwłaszcza państwowych gospodarstw rolnych. Do najważniejszych czynników intensyfikacji rolnictwa należy nawożenie mineralne (w gospodarce indywidualnej około 200 kg i w uspołecznionej 300 kg NPK/1 ha UR) i mechanizacja, której poziom określony jest rzędem 40—50 ha użytków rolnych przypadających na 1 ciągnik. Wśród kierunków hodowli zwierząt gospodarskich dominuje

¹ J. Kostrowicki, *Typologia rolnictwa*, Przegląd Geograficzny, 1969, t. 41, z. 4, s. 599—600; W. Stola, *Próba typologii rolnictwa Pomorza*, Prace Geograficzne IG PAN Warszawa 1970, nr 81, s. 109—113; W. Biegajło, *Typologia rolnictwa na przykładzie woj. białostockiego*, Prace Geograficzne IG PAN Warszawa 1973, nr 100, s. 119—123.

² Metodę omawiają bliżej: W. Stola, op. cit., s. 11—113; M. Matusik, *Próba typologii i regionalizacji rolnictwa na obszarze Dolnego Powiśla*, Prace Geograficzne IG PAN Warszawa 1973, nr 102, s. 114—118.

bydło (70—80 sztuk/100 ha UR) oraz trzoda chlewna (powyżej 100 sztuk/100 ha UR). W produkcji globalnej przeważają kierunki roślinne z hodowlanymi, pszenno-buraczano-paszowiskowe z bydłem mięsno-mlecznym i trzodą chlewną, natomiast w produkcji towarowej dominują kierunki mieszane hodowlano-roślinne oraz hodowlane z produkcją roślinną, a wśród nich mleko, żywiec wołowy i trzody, zboża, buraki cukrowe itp.

Analizowany typ rozwinał się w najbardziej sprzyjających przyrodniczo-ekonomicznych warunkach województwa, a więc w rejonie Radziejowa, Brześcia Kuj., Dobrzynia n. Wisłą oraz Rypina.

Typ II cechuje się średnim poziomem wydajności, produktywności, intensywności i towarowości. Produktywność ziemi wynosi 40—60 JZ/1 ha UR, natomiast w jednostkach pieniężnych 18—22 tys. zł/1 ha UR. Typ ten wykształcił się w zróżnicowanych warunkach przyrodniczych, z przewagą gleb typu płowozaimców i bielicych mocnych, rzadziej brunatnych, o dość urozmaiconej rzeźbie terenu. Znaczny udział ludności rolniczej, średnio ponad 40 osób na 100 ha UR, powoduje, że wydajność rolnictwa nie jest tu wysoka. Ponadto występuje tu dość znaczne rozdrobnienie gospodarstw i ziemi. Poszczególne cechy intensyfikacji kształtują się na średnim poziomie, a więc nawożenie około 120—150 kg NPK/1 ha UR, mechanizacja około 50 i więcej ha/1 ciągnik i elektryfikacja wyrażana około 100 kWh/1 ha UR. Przy dość stabilnym poziomie pogłowia bydła 50—60 sztuk/100 ha UR, poziom pogłowia trzody chlewnej jest silnie zróżnicowany od 100 do 200 sztuk/100 ha UR. W produkcji globalnej i towarowej przeważa produkcja mleka, żywca trzodowego, zbóż, upraw przemysłowych i paszowych.

Omawiany typ jest szczególnie rozwinięty w centranej i północno-zachodniej części Pojezierza Dobrzyńskiego, we wschodniej części Równiny Kujawskiej oraz na Pojezierzu Chodeckim.

Typ III reprezentuje rolnictwo ekstensywne o niskiej produktywności, wydajności i towarowości. Ze względu na mało korzystne i niekorzystne warunki przyrodnicze, które jednocześnie limitują w znacznym stopniu racjonalność i poziom stosowanych zabiegów intensyfikacyjnych, produktywność ziemi wynosi tutaj zaledwie 30—40 JZ/1 ha UR lub poniżej 15 tys. zł/1 ha UR. W typie tym przeważają gospodarstwa drobne do 2 ha, wysoki jest także udział ludności rolniczej wieku poprodukcyjnego. W produkcji globalnej dominują kierunki żytnio-ziemniaczano-paszowiskowe z mlekiem i trzodą chlewną. Stopień towarowości jest niski, gdyż wynosi około 30% i mniej.

Wyżej przedstawiony typ jest charakterystyczny głównie dla Kotliny Włocławskiej, Niziny Skrwileńskiej, południowo-wschodniej części Równiny Kujawskiej (okolice Jeziora Głuszyńskiego) oraz częściowo dla Pojezierza Chodeckiego.

Typ IV to typ rolnictwa podmiejskiego. Podstawowe cechy jak

produktywność, wydajność, intensywność i towarowość, są bardzo zmienne, uzależnione od konkretnych warunków przyrodniczych, położenia w stosunku do m. Włocławka, struktury wielkości gospodarstw itp. W obrębie tego typu dominują gospodarstwa drobne 0,5—2,0 ha oraz indywidualne obiekty rolne o areale do 0,5 ha. Stanowią one w najbardziej zurbanizowanych wsiach podmiejskich do 80% ogółu gospodarstw, z których większość prowadzona jest przez ludność dwuzawodową. Wyspecjalizowane gospodarstwa w uprawie warzyw, produkcji sadowniczej, drobiarskiej itp., są na ogół wysoko intensywne, wydajne, produktywne i towarowe. Zdecydowana większość gospodarstw podmiejskich jest słaba ekonomicznie i nastawiona na produkcję podstawowych upraw dla właściciela. Gospodarstwa uspołecznione występujące w obrębie oddziaływania m. Włocławka coraz bardziej nastawiają swoje kierunki produkcyjne na potrzeby miasta i zakładów przetwórczo-rolnych (np. Kombinat Państwowych Gospodarstw Ogrodniczych w Nasięgniewie na świeże warzywa, RSP w Bobrownikach na produkcję drobiarską).

Typ ten obejmuje tereny strefy podmiejskiej Włocławka, z wyraźnym wydłużeniem się oddziaływania w kierunku Lubania, Lipna, Dobrzyńa n. Wisłą.

Na obszarze województwa włocławskiego do wiodących czynników w typologii rolnictwa należą: warunki przyrodnicze, struktura wielkości gospodarstw, czynniki intensyfikacji oraz kierunki produkcji towarowej. Udział poszczególnych typów w strukturze przestrzennej rolnictwa przedstawia się następująco: typ II — 50% obszaru województwa, typ III — 30%, typ I — 15% i typ IV — 5%.

Regiony rolnicze

Wyróżnione i przeanalizowane wyżej typy rolnictwa, stały się podstawą do podziału województwa włocławskiego na podregiony i mikroregiony rolnicze. Region rolniczy stanowi jednostkę przestrzenną, wyróżniającą się od innych regionów charakterystycznym układem cech rolnictwa. Charakter ten wiąże się ściśle z dominacją, współdominacją poszczególnych typów rolnictwa³. Na podstawie generalizacji układu typologicznego, zgodnie z nomenklaturą przyjętą dla Polski⁴, obszar województwa włocławskiego w całości wchodzi w skład tzw. Regionu Centralnego. W tym regionie można wyróżnić następujące podregiony i mikroregiony rolnicze⁵:

³ J. Kostrowicki, *Problemy geografii rolnictwa*, [w:] *Zarys geografii ekonomicznej Polski*, Warszawa 1967, s. 147—176.

⁴ J. Kostrowicki, R. Szczęsny, *Typy rolnictwa i regiony rolnicze*, [w:] *Narodowy Atlas Polski*, Warszawa 1973—1978, s. 83.

⁵ Podział województwa włocławskiego na podregiony i mikroregiony rolnicze został opracowany przez autora na podstawie dominacji i współdominacji 4 podstawowych typów rolnictwa.

V. Region Centralny (warszawsko-łódzki):

V.1. Podregion Dobrzyński, z mikroregionami:

- 1.1. rypiński,
- 1.2. skrwileński,
- 1.3. lipnowski,
- 1.4. łochociński.

V.2. Podregion Nadwiślański, z mikroregionami:

- 2.1. włocławski,
- 2.2. niezawski.

V.3. Podregion Kujawski, z mikroregionami:

- 3.1. konecki,
- 3.2. radziejowski,
- 3.3. chodecki.

Podregion Dobrzyński obejmuje w całości Nizinę Skrwileńską oraz znaczną część Pojezierza Dobrzyńskiego (bez gm. Dobrzyń i Szpetal Górny). Przeważającymi typami są tu typy II, III i fragmentarycznie występujący I. W skład podregionu wchodzi 4 mikroregiony.

Mikroregion rypiński, obejmuje gminy: Rypin, Zbójno, Brzuze, północną część gm. Kikół i zachodnią część gm. Rogowo. Przeważa tu typ I i częściowo II. Wskaźnik jakości rolniczej przestrzeni produkcyjnej (w skrócie W_jR_{pp}), określający syntetycznie walory produkcyjne środowiska przyrodniczego dla rolnictwa⁶, wynosi dla tego mikroregionu 70—85 pkt., co umożliwia rozwój kompleksu glebowo-rolniczego 2, a więc pszennego dobrego. Na ogólnej powierzchni 36,5 tys. ha użytków rolnych znajduje się 18,6 tys. osób ludności rolniczej. Jest to obszar o największej średniej wielkości gospodarstw indywidualnych, wynoszących 9,0 ha (średnia dla woj. włocławskiego 8,3 ha). Średnie zużycie nawozów mineralnych wynosi 200 kg NPK/1 ha UR, a na 1 ciągnik przypada około 30—40 ha UR. Do najważniejszych kierunków produkcyjnych należą: mleko, żywiec trzodowy i wołowy, żyto, pszenica, jęczmień, ziemniaki i buraki cukrowe. Wartość produkcji globalnej wynosi 20—22 tys. zł, a produkcji towarowej 11,5—13,0 tys. zł/1 ha UR⁷.

Mikroregion skrwileński, obejmuje gminy: Skrwilno, wschodnią część gmin: Rogowo i Skepe. Na ogólnej powierzchni 16,4 tys. ha użytków rolnych pracuje 9,6 tys. osób ludności rolniczej. Jest to mikroregion położony na obszarze bardzo mało korzystnych warunków przyrodniczych dla rolnictwa (sandr skrwileński), gdzie wskaźnik W_jR_{pp} wynosi zaledwie 40—45 pkt. W strukturze zasiewów występują głównie kierunki żytnio-ziemniaczane. Stosun-

⁶ S. Nawrocki, I. Kozakiewicz, red. zbiorowa, *Agroekologiczne i gospodarcze podstawy rozmieszczenia produkcji rolniczej oraz ocena potencjalnej produktywności regionów (do roku 1990)*, cz. I, IUNG Puławy 1973, s. 39.

⁷ R. Szczęsny, R. Kulikowski, *Produktywność i towarowość w rolnictwie*, [w:] *Narodowy Atlas Polski*, Warszawa 1973—1978, s. 82.

kowa wysoka średnia wielkość gospodarstw (8,7 ha) przyczynia się do większego nastawienia tego obszaru na hodowlę trzody chlewnej (90 sztuk/100 ha UR) i bydła 60—65 sztuk/100 ha UR). Wartość produkcji globalnej i towarowej jest bardzo niska, i wynosi odpowiednio poniżej 15 tys. zł i poniżej 8,5 tys. zł z 1 ha użytków rolnych.

Mikroregion lipnowski, obejmuje gminę Lipno, północno-wschodnią część gminy Czernikowo, południową część gminy Kikół oraz zachodnią część gminy Skępe. Na obszarze 26,5 tys. ha użytków rolnych znajduje się 13,5 tys. osób ludności rolniczej. Średnia wielkość gospodarstw wynosi 6,7 ha. Cechą charakterystyczną tego mikroregionu jest stosunkowo wysoki udział sadów w powierzchni użytków rolnych, który wynosi ponad 5⁰/₀. Są one zlokalizowane głównie wzdłuż szosy Toruń—Warszawa oraz wokół m. Lipna. W produkcji globalnej przeważa mleko, żywiec trzodowy, ziemniaki, zboża i owoce. Mikroregion ten cechuje się stosunkowo wysoką produktywnością ziemi 20—22 tys. zł/1 ha UR oraz średnim poziomem towarowości około 12—13 tys. zł/1 ha UR (w regionach typowo sadowniczych uzyskuje się w Polsce poziom towarowości rzędu 16—32 tys. zł⁸).

Mikroregion łochociński, zajmuje obszar gmin Wielgie i Tłuchowo oraz niewielkie skrawki gmin Lipno i Szpetal Górny. Areał użytków rolnych wynosi tu 16,0 tys. ha, natomiast ludności rolniczej jest prawie 9,0 tys. osób. Przy średniej wielkości gospodarstw indywidualnych 7,4 ha, zużywa się przeciętnie ponad 160 kg NPK/1 ha UR, a poziom mechanizacji nie przekracza 2 ciągników na 100 ha UR. Mało korzystne warunki przyrodnicze i ekonomiczne powodują, że jest to obszar o stosunkowo niskiej produkcji globalnej rolnictwa, wynoszącej 16—18 tys. zł/1 ha UR, a jednostronność kierunków produkcji, z nastawieniem głównie na żyto i ziemniaki oraz chów trzody chlewnej, daje niską wartość produkcji towarowej 8,5—10,0 tys. zł/1 ha UR.

Podregion Nadwiślański obejmuje zasadniczo tereny położone w pobliżu rzeki Wisły. Występuje tutaj głównie typ II, III oraz IV. W skład tego podregionu wchodzi 2 mikroregiony rolnicze: włocławski i nieszawski.

Mikroregion włocławski, obejmuje gminy Dobrzyń n. Wiśłą, Szpetal Górny oraz m. Włocławek. Na powierzchni 17,0 tys. ha użytków rolnych jest zatrudnionych w rolnictwie 11,7 tys. osób ludności rolniczej. Występuje tutaj typ rolnictwa podmiejskiego, z charakterystycznym rozdrobnieniem gospodarstw (średnia wielkość gospodarstwa 5,3 ha) i znacznym udziałem gospodarstw prowadzonych przez ludność dwuzawodową. Gospodarstwa indywidualne i uspołecznione położone w tym mikroregionie wykazują

⁸ R. Szczęsny, R. Kulikowski, op. cit., s. 82, ryc. 3.

Ryc. 1. Struktura przestrzenna rolnictwa województwa włocławskiego

I — Struktura agrarna: 1 — przewaga gospodarstw do 2 ha, 2 — przewaga gospodarstw ponad 10 ha, 3 — tereny z udziałem gospodarki uspołecznionej (PGR, RSP) od 5- do 20% użytków rolnych.

II — Kierunki produkcji roślinnej: 1 — żytnio-ziemniaczane, 2 — pszenno-buraczane, 3 — wszechstronne, 4 — warzywniczo-sadownicze, 5 — produkcja szklarniowa.

III — Kierunki produkcji zwierzęcej: 1 — trzoda chlewna, 2 — bydło, 3 — owce, 4 — mleko.

IV — Podział województwa na podregiony i mikroregiony rolnicze: 1 — granica województwa, 2 — granica gmin, 3 — granica podregionów rolniczych: I — dobrzyński, II — nadwiślański, III — kujawski, 4 — granica mikroregionów: 1 — rypiński, 2 — skrwileński, 3 — lipnowski, 4 — łochociński, 5 — włocławski, 6 — nieszawski, 7 — konecki, 8 — radziejowski, 9 — chodecki.

wyraźne nastawienie na potrzeby mieszkańców m. Włocławka, jak również występujących licznie zakładów przetwórstwa rolniczego. Dobrze rozwija się tu produkcja warzywnicza, a w okolicy Dobrzynia n. Wisłą także sadownicza. Mikroregion ten cechuje znaczna rozpiętość wskaźnika $W_j R_{pp}$, wynosząca 45—85 pkt., co wpływa między innymi na zróżnicowanie wartości uzyskiwanej produkcji globalnej (od poniżej 15 tys. zł do ponad 22 tys. zł/1 ha UR) i towarowej (od poniżej 10 tys. zł do ponad 13 tys. zł/ ha UR).

Mikroregion nieszawski, obejmuje nadwiślańskie tereny gmin Nieszawy, Czernikowa, Szpetala Górnego, północno-wschodnią część gminy Aleksandrów Kuj. oraz nadwiślańskie tereny gminy Włocławek, położone na wschód od m. Włocławka. Na obszarze 22,5 tys. ha użytków rolnych występuje 12,0 tys. osób ludności rolniczej. Pod względem warunków przyrodniczych i ekonomicznych jest to jeden z najmniej korzystnych mikroregionów rolniczych województwa włocławskiego. Wskaźnik $W_j R_{pp}$ wynosi tu 40—50 pkt., średnia wielkość gospodarstw 5,4 ha, z dużym udziałem gospodarstw dwuzawodowych, niskim poziomem mechanizacji i nawożenia. W strukturze zasiewów przeważają kierunki żytnio-ziemniaczane z uprawami pastewnymi. W produkcji zwierzęcej dominuje mleko i żywiec trzodowy. Wartość produkcji globalnej wynosi poniżej 15 tys. zł, a produkcji towarowej poniżej 8 tys. zł z 1 ha użytków rolnych.

Podregion Kujawski obejmuje tereny położone na południe od doliny Wisły. Przeważającym typem jest tu typ I, w mniejszym stopniu typ II. W skład tego podregionu wchodzi 3 mikroregiony rolnicze: Konecki, Radziejowski i Chodecki.

Mikroregion konecki, obejmuje obszar gminy Koneck, południową część gminy Aleksandrów Kuj. oraz południowo-zachodnią część gminy Nieszawa. Na areale 15,8 tys. ha użytków rolnych pracuje 7,8 tys. osób ludności rolniczej. Jest to mikroregion o średnio i mniej niż średnio pomyślnych warunkach przyrodniczych ($W_j R_{pp}$ wynosi tu 50—60 pkt.) z przeciętną wielkością gospodarstw indywidualnych 6,3 ha. W strukturze zasiewów dominują takie kierunki jak: żyto, pszenica, ziemniaki i buraki cukrowe. Najsilniej rozwinięta jest hodowla trzody chlewnej — około 110 sztuk/100 ha UR i bydła 65 sztuk/100 ha UR. Powyższe warunki przyrodniczo-ekonomiczne wpływają na średni poziom produkcji globalnej rolnictwa, tj. 18—20 tys. zł/1 ha UR i produkcji towarowej ponad 10 tys. zł/1 ha UR.

Mikroregion radziejowski, stanowi obszar składający się z następujących gmin: Bądkowo, Brześć Kuj., Chocień, Dobre, Lubraniec, Osiecin, Piotrków Kuj i Radziejów. Jest to podstawowy mikroregion rolniczy województwa włocławskiego z obszarem 90 tys. ha użytków rolnych i 45,4 tys. osób ludności rolniczej. Występują tu najkorzystniejsze warunki przyrodnicze, gdyż wskaźnik $W_j R_{pp}$

wynosi 60—85 pkt. Także jest tu znaczne zainwestowanie rolnictwa zarówno w środki trwałe, jak i obrotowe, z dużym udziałem zakładów przetwórstwa rolniczego, zwłaszcza cukrowni, mleczarni, zakładów mięsnych itp. W kierunkach produkcji roślinnej dominuje pszenica, jęczmień, żyto, buraki cukrowe, rzepak i ziemniaki. W hodowli dobrze rozwinięty jest chów bydła mięsno-mlecznego (70 sztuk/100 ha UR) i trzody chlewnej (ponad 110 sztuk/100 ha UR). W okolicy Dobrego i Radziejowa występuje znaczne pogłowie owiec, wynoszące 30 sztuk/100 ha UR. Wartość produkcji globalnej rolnictwa wynosi ponad 22 tys. zł/1 ha UR. Mikroregion ten posiada także najwyższy stopień towarowości (około 60^{0/0}), związany z wysokim udziałem roślin przemysłowych w strukturze zasiewów oraz poziom towarowości rzędu 11,5—13,0 tys. zł/1 ha UR.

Mikroregion chodecki, obejmuje gminy: Chodecz, Izbica Kuj., Kowal, Lubień Kuj. i Topólka, o łącznym areale 54,0 tys. ha użytków rolnych i 25,5 tys. osób ludności rolniczej. Warunki przyrodnicze są tu dość zróżnicowane, chociaż na ogół mało korzystne dla rolnictwa ($W_i R_{pp}$ wynosi 40—60 pkt.). Średnia wielkość gospodarstw wynosi 7,0 ha. W produkcji globalnej rolnictwa dominuje mleko, żyto, ziemniaki, buraki cukrowe, żywiec trzodowy i wołowy. Wartość tej produkcji wynosi 16—18 tys. zł/1 ha UR, natomiast produkcji towarowej poniżej 10 tys. zł/1 ha UR.

Cechy charakterystyczne struktury przestrzennej rolnictwa województwa włocławskiego przedstawia ryc. 1. Na rycinie tej znajduje się także schemat podziału województwa na podregiony i mikroregiony rolnicze. Ponieważ zarówno typy rolnictwa, jak i mikroregiony rolnicze podlegają stałemu rozwojowi, ściśle związanym z ogólnym rozwojem społeczno-gospodarczym województwa, przedstawiona typologia i regionalizacja odzwierciedla stan na pewien okres czasu i uwarunkowany ściśle przyjętymi cechami diagnostycznymi. W przyszłości część typów rolnictwa, która podlegać może bardziej dynamicznym przemianom, stworzy warunki dla koniecznego uaktualnienia podziału regionalizacyjnego rolnictwa województwa włocławskiego.

Faint, illegible text, possibly bleed-through from the reverse side of the page.

Olga Nikonowicz (Toruń)

FABRYKI PAPIERU I CELULOZY ROBERTA SAENGERA WE WŁOCLAWKU (1920—1929)

Początki przemysłu papierniczego we Włocławku a także w Polsce sięgają przełomu wieków XVIII i XIX. Wówczas to we wsi Łęg, poza granicami miasta, pobudowano prawdopodobnie pierwszą w Polsce fabrykę papieru. Jej założycielem był przybyły z Brandenburgii Niemiec Gotfryd Gross. W 1821 r. zakład przeszedł na własność rodziny Rauszów, odkąd zaczął podupadać i w 1848 r. został zlikwidowany, zaś jego urządzenia sprzedano na licytacji¹. Uplłynęło pół wieku zanim po raz wtóry poczęto we Włocławku tworzyć przemysł papierniczy. W r. 1899 bracia Izydor i Maks Cassizerowie, Niemcy, budując przy ul. Łęskiej 4 fabrykę celulozy².

W 1906 r. przy ul. Toruńskiej 10 powstała fabryka papieru, założona przez Salomona Altmana³. W cztery lata później zakład ten się spalił, a właściciel odsprzedał go Oskarowi Saengerowi, który fabrykę odbudował. W 1913 r. zatrudnionych tu było 90 robotników, a produkcja wynosiła 3 tysiący ton papieru rocznie⁴. Wybuch I wojny światowej spowodował unieruchomienie fabryki. Również w pierwszych latach niepodległej Polski nie nastąpił jej rozruch. W 1920 r. odkupiło ją od Oskara Saengera Towarzystwo Akcyjne Pabianickiej Fabryki Papieru Rob. Saenger. Należy sądzić, że Saengerowie byli krewnymi, co mogło mieć wpływ na wysokość odpłatności za firmę. Według aktu notarialnego z dnia 7 lutego 1920 r. Towarzystwo zapłaciło Oskarowi Saengerowi 6 milionów marek⁵. Jest to suma wysoka i dość nieuzasadniona, w stosunku do 5 milionów marek, jaką zapłacono w kilkanaście dni później

¹ M. Morawski, *Monografia Włocławka*, Włocławek 1933, s. 108.

² A. Ginsbert, *Włocławek, Studium monograficzne*, Warszawa 1968, s. 31.

³ M. Morawski, op. cit., s. 108, A. Ginsbert, op. cit., s. 31, Państwowe Archiwum we Włocławku, Akta Starostwa Powiatu Włocławskiego, Referat Administracyjno-Prawny (PA Włocławek, A.ST.P.W., Ref. AP), sygn. 1220, karta 6: Protokół nr 177 oględzin fabryki Towarzystwa Akcyjnego Pabianickiej Fabryki Papieru Rob. Saenger we Włocławku podaje datę założenia fabryki przez Altmana na rok 1903.

⁴ A. Ginsbert, op. cit., s. 31.

⁵ F. Wypijewski, *Włocławska Celuloza w latach 1918—1928* (praca magisterska, maszynopis), Toruń, 1961, s. 66: cytowany protokół nr 177 podaje, że Papiernię w r. 1910 odkupiło Towarzystwo Akcyjne Rob. Saengera.

za fabrykę celulozy, będącą w stanie czynnym. Niemniej połączenie w jedno towarzystwo akcyjne fabryk celulozy i papieru było, z punktu widzenia interesów tegoż towarzystwa, posunięciem sensownym i dalekowzrocznym. Toteż Robert Saenger przystąpił do odbudowy i przebudowy papierni. Wiosną 1922 r. zakład był na tyle gotów do uruchomienia, że zwrócono się do władz o oględziny sanitarno-techniczne, bez których fabryki otworzyć nie było można. Podanie o przysłanie komisji wystosowano 13 marca 1922 r., a już 21 marca miała miejsce lustracja fabryki papieru, zaś w przeddzień dokonano kontroli fabryki celulozy. Jest to zrozumiałe o tyle, że obydwie fabryki posiadały jedną dyrekcję, której siedziba mieściła się w budynku przy ul. Łęskiej. W obu przypadkach komisji przewodniczył inż. Feliks Groberski, kierownik Wydziału Przemysłowego urzędu wojewódzkiego warszawskiego. Z protokołu komisji wynika, że zakład zwany papiernią produkował w 1913 r. około 300 ton papieru i tektury miesięcznie zatrudniając 150 robotników⁶. Przerabiał wówczas drzewo, masę drzewną oraz celulozę na papier. W chwili kontroli, tj. w 1922 r. po remoncie i przebudowie planowano przerabiać oprócz celulozy także masę papierniczą szmacianą, którą w stanie wilgotnym zamierzano sprowadzać z Pabianic. Według oceny komisji fabryka znajdowała się w końcowym stadium remontu i w bardzo bliskim czasie mogła być uruchomiona, co jednak nie nastąpiło w ciągu najbliższych dwu lat, a stało się powodem niejednej wymiany pism między zarządem fabryki i władzami lokalnymi. Przyczyną tego stanu rzeczy były zastrzeżenia komisji odnośnie stanu bezpieczeństwa i higieny pracy, zarząd zaś zwlekał z realizacją poczynionych przez nią postulatów.

Fabryka znajdowała się na brzegu Wisły, w zachodniej, rzadko zaludnionej dzielnicy miasta (dziś powstał tu cały nowy Włocławek) zajmując niespełna półtora hektara powierzchni. Papiernia mieściła się w budynkach murowanych dwupiętrowych oraz w szeregu murowanych przybudówek. Na całość fabryki składało się 12 jednostek, z których dwie podstawowe stanowiły papiernię i tekturownię. W papierni „właściwej”, mieszczącej się w gmachu głównym, znajdowały się następujące działy: „holendrów” czyli kotłów do gotowania masy i dział maszyn papierniczych. Drugi z podstawowych działów — tekturownia posiadała dział przygotowawczy — rozparzania drewna pod ciśnieniem — w którym mieściła się tymczasowo w 1922 r. pracownia mechaniczna z maszynami, dział otrzymywania masy tekturowej i dział maszyn tekturicznych. Na sześć stojących maszyn dwie nie były zamontowane. Pozostałe jednostki to: dział wodny, w którym w 1921 r. zbudowano dwie studnie artezyjskie o 50 m głębokości, kotłownia, maszynownia I, maszynownia II (nie ukończona), w której w dniu kontroli

⁶ Dane nie są zgodne z liczbami podanymi w monografii A. Ginsberta.

znajdowała się nie zamontowana maszyna parowa, następnie dział pędni, dział odstożników, mieszczący się w przybudówce wzniesionej w 1921 r. (zamontowany tu filtr służył do oczyszczania wód odciekowych). Fabryka miała kuźnię, wagę wozową setną i ustępy. Ponadto w jej skład wchodziły: kantor, szopa, magazyny, domy mieszkalne. Zakład posiadał ogrzewanie centralne i oświetlenie elektryczne.

Komisja sanitarno-techniczna poczyniła uwagi zawarte w pięciu punktach. Najistotniejsze z nich dotyczyły odprowadzania ścieków do pobliskiego kanału, a nie bezpośrednio do Wisły, doprowadzenie wodociągów do ubikacji oraz konieczności urządzenia szatni, jadalni i natrysków dla pracowników. Uruchomienie fabryki papieru uzależnione zostało od spełnienia zawartych w protokole, jakże podstawowych, postulatów⁷. Zarząd fabryki nie kwapił się jednak z ich realizacją. Spowodowało to dialog między zarządem a władzami nie tylko miejskimi, ale również wojewódzkimi i w konsekwencji doprowadziło do opóźnienia otwarcia fabryki, której rozruch nastąpił dopiero w 1925 r.

Zgoła inaczej potoczyły się losy fabryki celulozy, zlokalizowanej przy ul. Łęskiej 4. Jak już wspomniano, fabrykę założyli w 1899 r. bracia Cassirerowie na miejscu, gdzie ongiś stał folwark z młynem „Żelazne”. Obszar zakupiony pod fabrykę składał się z 4 posesji, przy czym trzy położone były po prawiej stronie „Łęskiej drogi”, zaś jedna — po lewej, idąc z biegiem rzeki. Papiernię pobudował Altman w zachodniej, rzadko zaludnionej części miasta, Celuloza zaś usytuowana została niekorzystnie, przed miastem. Wszystkie więc nieczystości i szkodliwe dla zdrowia ścieki odprowadzane wprost do Wisły musiały przepływać przez odcinek rzeki, nad którym leży Włocławek. Tempo budowy fabryki było szybkie. Cassirerowie kupili ziemię pod fabrykę 16 marca 1898 r., a data 1899 widnieje już na byłym budynku „biurowca” fabrykanta. Podobno w okresie budowy brakowało we Włocławku cegły na inne budowle, ponieważ wszystkie wykupił Cassirer⁸. Tempo rozbudowy Włocławskiej Fabryki Sulfit-Celulozy I. M. Cassirer we Włocławku potwierdzają również dane policmajstra: w okresie od 15 stycznia do 1 lutego 1913 r. przyjęto do pracy aż 30 osób w tym 13 Niemców (wśród tych ostatnich znalazło się dwóch Dittrichów, z których jeden został dyrektorem a drugi był inżynierem). Między 15 marca a 1 kwietnia 1913 r. zatrudniono 28 osób, zaś od 15 kwietnia do 30 kwietnia przyjęto dalszych 27 robotników. Odchodziło w tymże czasie przeciętnie 2 osoby na 14 dni; najwięcej odeszło między 1 a 30 marca, bo aż 14 osób: pięć w pierwszej połowie i 9 w dru-

⁷ PA Włocławek, A.St.P.W., Ref. AP, sygn. 220, karty 6 i 7, Protokół nr 117.

⁸ F. Wypijewski, op. cit., s. 59.

giej⁹. Byli to wszystko ludzie młodzi. Być może, że nie najłatwiejsze warunki pracy odstraszały wiejskich robotników przywykłych do czystego powietrza. Nie jest jednak wykluczone, że nowy dyrektor robił „czystkę”.

Rok 1913 był kulminacyjnym w rozwoju fabryki Sulfit-Celulozy. Po wybuchu I wojny światowej fabrykę chwilowo zamknięto. Jednak w czasie okupacji niemieckiej w 1915 r. została ponownie uruchomiona, a nawet rozbudowano bocznice kolejową. Jest to w pełni zrozumiałe, zważywszy na niemieckich właścicieli, niemiecką dykcję oraz część personelu technicznego i robotników tejże narodowości. Z 12 na 13 listopada 1918 r. ostatnie patrole niemieckie opuściły Włocławek¹⁰. W tymże miesiącu wyjechała do Niemiec cała dyrekcja fabryki. W niepodległej Polsce nowo powstały rząd wysłał do Celulozy pełnomocnika Stanisława Stanisławskiego w celu zabezpieczenia majątku i prawidłowego funkcjonowania zakładu. Stanisławski został dyrektorem i pełnił tę funkcję do kupna fabryki przez Spółkę Akcyjną Pabianickiej Fabryki Papieru Rob. Saenger. Sprzedaż nastąpiła 18 lutego 1920 r. Cassirer otrzymał od Saengera 5 milionów marek za całą fabrykę. Wydaje się to o tyle dziwne, że Rob. Saenger zapłacił Oskarowi Saengerowi jedenaście dni wcześniej za o ileż mniejszą Papiernię 6 milionów marek¹¹. Nasuwają się tu dwie możliwości: albo ukryto prawdziwą sumę kupna—sprzedaży przed polskimi władzami, albo w grę wchodziły rozrachunki między Rob. Saengerem a Oskarem Saengerem.

Od 1920 r. rozpoczął się więc dla fabryki nowy rozdział. Trudno dziś jest odpowiedzieć na pytanie dlaczego Robert Saenger sprowadził aż z Ukrainy cały zespół urzędników wraz z dyrektorem nie specjalistą Kokolim. Pewnym jednak jest, że decyzja ta nie dała pozytywnych rezultatów. Zapanował chaos, dyrektor nie panował nad sytuacją, a ponadto między dyrekcją a robotnikami zaistniał konflikt na tle umów cennikowych, co w konsekwencji doprowadziło w październiku 1922 r. do strajku¹². Spółka Akcyjna była zmuszona zaangażować nowego dyrektora. Zanim to jednak nastąpiło dyr. inż. Kokoli sprowadził do obu fabryk w dniu 20 marca 1922 r. komisję sanitarno-techniczną na generalne oględziny. Dzięki protokołowi tej komisji mamy obraz Celulozy z lat dwudziestych naszego wieku. Cały zakład dzielił się na dwie zasadnicze części: A — fabrykę celulozy i B — działy pomocnicze. W skład fabryki wchodziły: dwa tartaki, dział werników, dział piaseczników, dział separatorów, bielarnia, zbiorniki masy celulozowej, dział maszyn

⁹ PA Włocławek, Akta Policmajstra 1882—1918, Spiski raboczych na Sulfit-Celuloznom zawodie I. M. Cassirer, karty 46—53.

¹⁰ O. Nikonowicz, *Niektóre problemy życia politycznego we Włocławku*, Ziemia Kujawska, t. V, 1978, s. 60.

¹¹ F. Wypijewski, op. cit., s. 65.

¹² Tamże, s. 68.

odwadniających (papierniczych) oraz sortownia i pakownia. W dziale B, czyli części pomocniczej, wyliczono: kotłownię, dział podgrzewający wody, maszynownię, dział siarkowni, na który składały się piece pirytu i siarki, poddział chłodzenia gazów i wentylatorów a także poddział wytwarzania siarczynu. Tutaj też znajdowało się 7 zbiorników ługu oraz chlorownia, wodociągi, odstojniki, dwupokojowe ambulatorium i łaźnia oraz jadalnia, kolejka wąskotorowa. Nie wdając się w ocenę działu, zwanego pomocniczym należy stwierdzić, że był bazą podstawowej działalności części fabryki zwanej fabryką celulozy.

Komisja w trakcie lustracji zakładu poczyniła uwagi, które ujęła w protokole w 19 punktach. Wszystkie dotyczyły polepszenia warunków pracy i zwiększenia bezpieczeństwa. W zakończeniu protokołu czytamy: „Komisja uznała, że istnienie dalsze fabryki jest dopuszczalne pod warunkiem wykonania ulepszeń, poprawek i zabezpieczeń...”¹³. Należy przypuszczać, że sprowadzenie komisji przez dyr. Kokoliego było spowodowane nie tyle faktem rozprzężenia i napięcia wśród załogi, które w konsekwencji doprowadziły do strajku, ile konfliktem zaistniałym pomiędzy nim a zarządem spółki akcyjnej, dla której mało wymagający dyrektor, niekonsekwentny i niekompetentny, był po prostu niepożądany. Dyrektor zaś chciał prawdopodobnie wykazać, że przyczyną istniejącego stanu rzeczy są nieodpowiednie warunki pracy, asekurując się tym samym i dając władzom lokalnym broń do ręki przeciwko zarządowi. Jakikolwiek jednak były przyczyny prośby o lustrację obydwu fabryk, protokoły dają nam rzetelny obraz warunków pracy robotników w tych fabrykach na progu lat dwudziestych XX wieku. Wynika z nich, że warunki te w Celulozie były bardzo ciężkie i szkodliwe dla zdrowia.

W październiku 1922 r. Zarząd Spółki Akcyjnej w Warszawie, mieszczący się przy ul. Górnej 8., powierzył funkcję dyrektora inż. Tadeuszowi Młoszewskiemu. Aktem notarialnym z dnia 25 października 1922 r., w kancelarii notariusza Zygmunta Wasiatyńskiego w Warszawie, przedstawiciele Spółki Akcyjnej Rob. Saengera w osobach wiceprezesa zarządu Filipa Bohomolca i pełnomocnika Henryka Karpińskiego udzielili nowemu dyrektorowi szerokich uprawnień: „...z prawem całkowitej lub częściowej substytucji inż. Tadeusza Młoszewskiego, dyrektora fabryki Celulozy we Włocławku... do zarządzania wyżej powołaną fabryką... do przyjmowania i zwalniania pracowników... do reprezentowania fabryki przed władzami miejscowymi... w sprawach i interesie dotyczącym tej fabryki”.

Inż. H. Młoszewski wywiązywał się ze swych obowiązków tak dalece zadawalająco, że już w dwa lata później, kolejnym aktem notarialnym udzielono mu „...prokury samodzielnej do prowadzenia

¹³ PA Włocławek, A.St.P.W., Ref. AP, sygn. 1220, karty 15–23, Protokół nr 176.

wszelkich bez wyjątku spraw i interesów dotyczących się oddziału we Włocławku” Spółki Akcyjnej Pabianickiej Fabryki Papieru Rob. Saenger¹⁴. I rzeczywiście, od „rządów” H. Młoszewskiego rozpoczął się rozwój Celulozy.

Inaczej rzecz się miała w Papierni, której po lustracji w 1922 r. nie uruchomiono. Zarząd fabryki odwoływał się od decyzji komisji do urzędu wojewódzkiego. Na próżno. Wymagano spełnienia warunków, zawartych w protokole polustracyjnym, w terminie do dnia 25 listopada 1922 r.¹⁵. O ile jednak stosunkowo łatwo było zadość uczynić niektórym życzeniom komisji, np. osłonięcia maszyn, o tyle skanalizowanie i zaprowadzenie wodociągów oraz urządzenia szatni, jadalni i natrysków nie były sprawami, które można było załatwić szybko. Szły więc do urzędu wojewódzkiego przez cały 1923 r. opinie magistratu, lekarza, inspektora pracy a nawet Wydziału Zdrowia¹⁶. Dyrekcja wymogów nie spełniała, więc też i pozwolenia na uruchomienie fabryki nie otrzymała ani w 1923 ani w 1924 r. Właściciele jednak w tym czasie zakład przebudowywali i ulepszali. Ta bilateralna korespondencja w sprawie higieny w okresie, kiedy ludzie pozostawali bez pracy — czyli bez chleba — wydaje się dziś wręcz nieprawdopodobna. Wreszcie, z początkiem 1925 r., Papiernię uruchomiono, ale bez zezwolenia władz, dając pracę 120 robotnikom. Równocześnie w dniu 10 stycznia 1925 r. wysłano prośbę o zezwolenie na otwarcie fabryki do urzędu wojewódzkiego. Wojewoda całą dokumentację z lat 1922—1925 wraz z ostatnim podaniem o uruchomieniu Papierni odesłał włocławskiemu staroście z poleceniem powołania kolejnej komisji sanitarno-technicznej. Wydaje się, że Zarząd Spółki Akcyjnej w Warszawie stracił cierpliwość, stawiając władze przed faktem dokonanym¹⁷. Ale też i władze zajęły stanowisko o wiele ostrzejsze. Dnia 28 marca 1925 r. komisja sanitarno-techniczna II instancji stwierdziła, że warunki protokołu z 21 marca 1922 r. nie zostały spełnione, jednak zważywszy na obecny stan techniczny fabryki oraz zadeklarowany sposób fabrykacji papieru z surowca czystego i dokonane zmiany w urzędzeniach komisja uznała, że Papiernia może pracować, jeśli spełni warunki zawarte tym razem już w 10 punktach. Wszystkie pozycje dotyczyły bezpieczeństwa i higieny pracy załogi. Zaś inż. Stefan Lamparski, członek komisji i przedstawiciel Okręgowej Dyrekcji Robót Publicznych, podpisał protokół z następującym zastrzeżeniem: „Roboty przebudowy fabryki, nawet częściowe nie mogą być dokonane inaczej jak na mocy zatwierdzonych planów przez Urząd Wojewódzki, Okręgową Dyrekcję Robót Publicznych, przy

¹⁴ PA Włocławek, A. St.P.W., Notarialne odpisy prokury dyrektora fabryki celulozy, karty 1 i 5.

¹⁵ PA Włocławek, A.St.P.W., Ref. AP, sygn. 1237, karty 5 i 6.

¹⁶ Tamże, karta 14.

¹⁷ Tamże, karta 20.

czym winny być zachowane warunki obowiązujących przepisów policyjno-budowlanych, sanitarnych, bezpieczeństwa pracy. Jeżeli zarząd fabryki papieru nie posiada pisemnego zezwolenia byłych władz rosyjskich na prawo uruchomienia fabryki, to wobec ujawnionego faktu uruchomienia rzeczzonego zakładu bez zezwolenia władz państwowych polskich, winni samowolnego uruchomienia i dopuszczenia do tego czynu podlegają odpowiedzialności karnej a sprawa — skierowaniu do właściwego sądu”¹⁸. Zarząd fabryki złożył odwołanie od decyzji do Ministra Przemysłu i Handlu. Ministerstwo, z pewnymi zmianami i przedłużeniem terminu wybudowania szatni, postulaty komisji zatwierdziło. Starosta został zobowiązany do sprawdzenia wykonania warunków zawartych w protokole¹⁹. Sprawa ich realizacji ciągnęła się do końca 1925 r. Dopiero pismem z dnia 22 lutego 1926 r. zarząd Papierni powiadomił starostwo o zrealizowaniu warunków postulowanych przez komisję prawie w całości²⁰. A zatem batalię o higienę i bezpieczeństwo pracy robotników, prowadzoną z wielkim kapitalistą, jakim była Spółka Akcyjna Rob. Saengera, wygrały władze na szczeblu miasta i województwa. Ale fabryka nie była nadal zalegalizowana.

Po przewrocie majowym, już 6 lipca 1926 r. wojewoda warszawski prosił starostę o nadesłanie poprawionych projektów przebudowy budynku głównego oraz nadbudowy części II Papierni, wobec konieczności szybkiego zalegalizowania zakładu²¹. Jeśli do 1925 r. włącznie korespondencja między zarządem Papierni a władzami tyczyła przede wszystkim sprawy jej uruchomienia, to po przewrocie majowym temat ten zostaje zamknięty. Lata następne to okres korespondencji w sprawie rozbudowy fabryki²². Wymiana pism w sprawie projektów przebudowy trwała przez lata 1926 i 1927. Z korespondencji wynika, iż pomimo różnorodnych trudności, fabryka się rozbudowywała²³.

Jak już wspomniano, praca w Papierni i Celulozie była bardzo ciężka. Proces technologiczny produkcji papieru był stosunkowo prosty. Z przygotowanej masy papierniczej formowano wstęgi papieru. Ale właśnie wytworzenie półproduktu, jakim była celuloza, z której papier formowano, było o wiele bardziej skomplikowane i odbywało się w warunkach szkodliwych dla zdrowia. Produkcja celulozy metodą siarczynową, którą tu stosowano, była następująca: celulozę, związek o wzorze $C_6H_{10}O_5$, wyrabiano ze świerczyny. Produkcja polegała na rozpuszczaniu ligniny i otrzymywaniu materiału włóknistego, tj. celulozy. Jako rozpuszczalnika używano kwaśnego

¹⁸ Tamże, karty 26 i 27, protokół nr 452.

¹⁹ Tamże, karty 22 i 24.

²⁰ Tamże, karta 34.

²¹ Tamże, karta 40.

²² Tamże, karty 42, 44, 45, 50, 52.

²³ Tamże, karty 40, 42, 43, 44, 45, 50, 51, 52.

siarczynu wapnia $\text{Ca}(\text{HSO}_3)_2$, który nazywano ługiem. Poszczególne fazy produkcji były następujące: 1) przygotowanie rozpuszczalnika, $\text{Ca}(\text{HSO}_3)_2$, 2) przygotowanie krajanki drzewnej do gotowania, 3) gotowanie krajanki drzewnej, czyli rozpuszczanie ligniny, 4) mycie i sortowanie celulozy, 5) suszenie celulozy, 6) bielenie celulozy²⁴. Każda z sześciu wymienionych czynności odbywała się w oddzielnym pomieszczeniu — dziale, w powietrzu w dużym stopniu zanieczyszczonym gazami. Szkodliwe warunki pracy a także chęć utrzymania tempa produkcji towaru, na który był popyt w kraju i zagranicą, powodowały, że pracownicy otrzymywali wysokie uposażenia. W potocznych rozmowach włocławianie wspominają do dziś „robotniczą arystokrację” z Celulozy. Zazdroszczono tym, którzy tam pracowali. Nic dziwnego, skoro nauczyciel szkoły powszechnej (bez długoletniego stażu) zarabiał od 120 do 150 zł a urzędnik z Celulozy — 380—500 zł. Gaze majstrów mieściły się w granicach 400—570 zł. Do tego dochodziły premie. Zarobki robotników kształtowały się na poziomie 260 zł. Dyrektor fabryki zarabiał około 5000 zł. Personel urzędniczy i techniczny był nieliczny: urzędników było około 20, a pracowników technicznych 40²⁵. Oprócz premii większość pracowników otrzymywała gratyfikacje noworoczne. Zarząd Spółki wypłacał je na wniosek dyrektora, przy czym zastrzegał sobie prawo zmiany. Korespondencja w tej sprawie odbywała się w języku niemieckim i była poufna²⁶. Stali robotnicy Celulozy mieli zapewnione mieszkania, deputat węglowy, dostarczany środkami zakładu do mieszkań. Fabryka odpłacała również świadczenia za prąd elektryczny. Nic dziwnego, że robotnicy kwalifikowani kupowali po kilku latach domki jednorodzinne. Całe ich kolonie przy ulicy Płockiej, na Kokoszcze, Żelaznych Wodach stoją do dziś. Nie są to domy skanalizowane i posiadające centralne ogrzewanie, ale w okresie międzywojennym stanowiły obiekt marzeń nie tylko klasy robotniczej.

Wracając do problemu rozbudowy Celulozy stwierdzić należy, że od momentu jej kupna w 1920 r. do momentu fuzji w 1929 r. zakład rozbudowywano. Rozmach w tej dziedzinie nastąpił bez wątplenia za kadencji dyr. T. Młoszewskiego. Z protokołów kolejnych lustracji fabryki wynika, że budowano magazyny, kotłownię, pomieszczenie wentylatora, piece parytowe, dział pras hydraulicznych, werników celulozy, laboratorium, siarkowni oraz ustępy. Ponadto zbudowano turbinownię, wieżę wodociągową dla tryskaczy parowych, nową wieżę ługową oraz filtrownię dla wody wiślanej. Prace prowadzono nie zawsze zgodnie z przepisami. Zdarzało się, iż za-

²⁴ PA Włocławek, A.St.P.W., Ref. AP, sygn. 1220, karta 157.

²⁵ F. Wypijewski, op. cit., s. 112.

²⁶ PA Włocławek, Akta Fabryki Papieru i Celulozy Spółka Akcyjna Steinhagen Saenger, Korespondencja 1927—1937, sygn. 21.

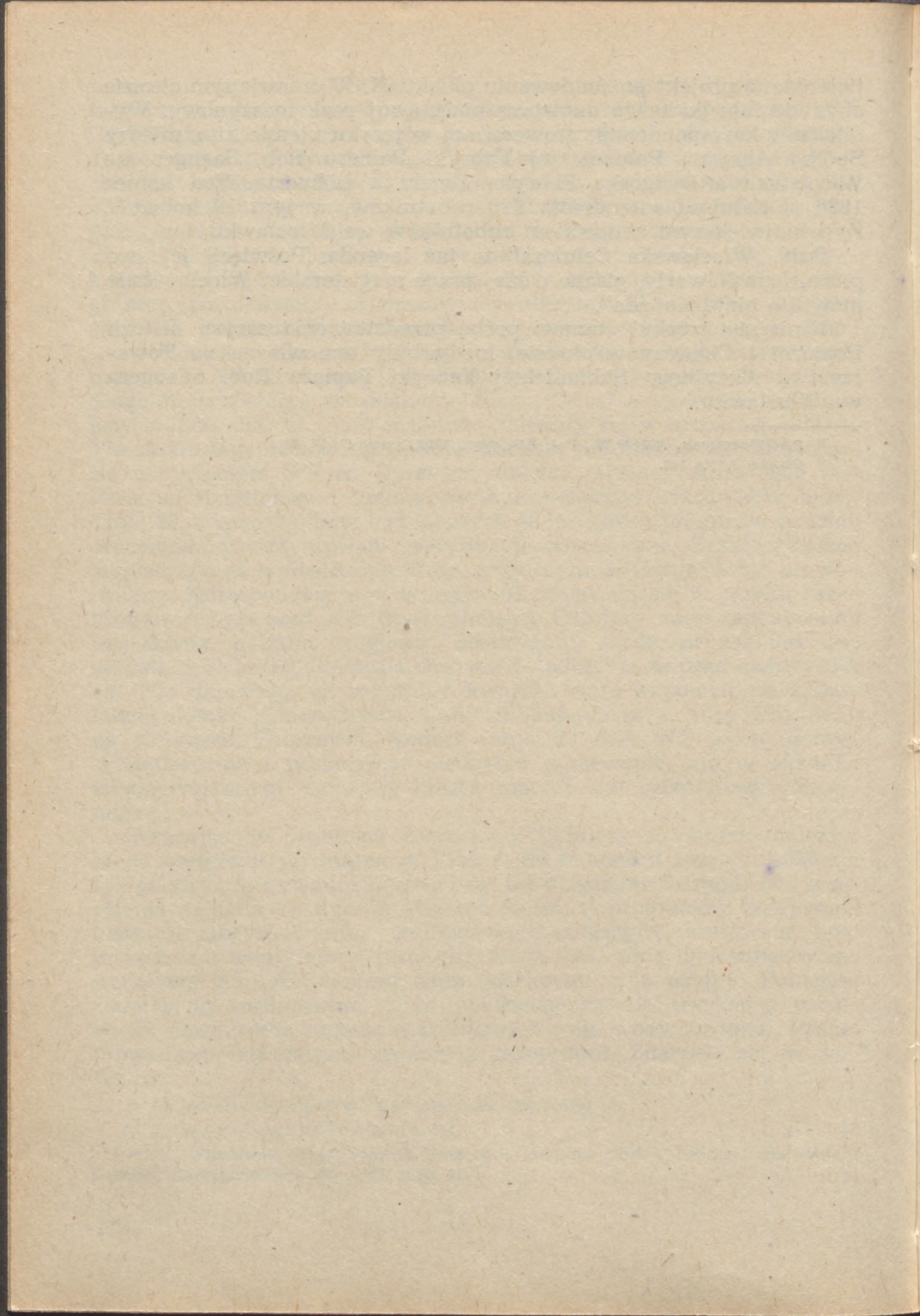
twierdzano projekt po zbudowaniu obiektu²⁷. W omawianym okresie obydwie fabryki także unowocześniały swój park maszynowy. Wynika to z korespondencji, prowadzonej w języku niemieckim, między Spółką Akcyjną Pabianickiej Fabryki Papieru Rob. Saenger we Włocławku a Bydgoską Fabryką Hermana Löhnerta. Pod koniec 1928 r. Celuloza zatrudniała 928 robotników, w tym 19 kobiet²⁸. Była największym skupiskiem robotników we Włocławku.

Dziś „Włocławska Celuloza” to już legenda. Poświęcił jej swe pióro, Igor Nawerly, pisano o niej prace magisterskie, Włocławianie mówili o niej „Kanada”.

Niniejszy artykuł stanowi próbę przedstawienia zarysu historii Papierni i Celulozy w okresie, kiedy były one własnością Towarzystwa Akcyjnego Pabianickiej Fabryki Papieru Rob. Saengera we Włocławku.

²⁷ PA Włocławek, A.St.P.W., Fef. AP, sygn. 1220, karty 47, 57, 73.

²⁸ Tamże, karta 153.

Zbigniew Nadolski (Włocławek)

ZAKŁADY AZOTOWE „WŁOCLAWEK”

Początki Zakładów Azotowych sięgają 1966 r. O lokalizacji we Włocławku w dzielnicy Brzezie zdecydowano m.in. z uwagi na istniejące zaplecze techniczne, ale nade wszystko bliskość Wisły, która miała dostarczyć wielkich ilości wody niezbędnej dla procesu produkcyjnego. Planowano zatem utworzenie kolejnej, wielkiej fabryki azotowej, obok istniejących już w Chorzowie, Kędzierzynie, Tarnowie i Puławach, o wysokiej wydajności produkcji. Zamierzano w możliwie krótkim okresie czasu zakończyć budowę. Sięgnięto zatem — tak jak wówczas postępowano w całej gospodarce — do pomocy firm zagranicznych. W 1967 r. podpisano kontrakt z firmą ENSA. Tą drogą uzyskano licencję wraz z kompletną dokumentacją oraz zapewnienie pomocy technicznej przy budowie zakładu. Zakupiono także licencję od duńskiej firmy Halder Topsse oraz francuskiej Grande Paroisse i Koltenbach (w ramach współpracy z CETEJ).

Prace na budowie zapoczątkowano w 1967 r. Większość urządzeń sprowadzono z Francji. Okres intensywnych prac trwał od 1968 do 1972 r. Zbudowano nowoczesną wytwórnię amoniaku i saletry amonowej. Włocławskie Azoty zaczęły dostarczać prawie 30% krajowej produkcji saletry. Efektem zastosowania licznych nowoczesnych rozwiązań technicznych i technologicznych jest m.in. uzyskiwanie stosunkowo niskich kosztów jednostkowych produkowanych wyrobów. Z kolei znaczny stopień automatyzacji umożliwił ograniczenie liczby pracowników w działach produkcyjnych, czym korzystnie odróżniają się włocławskie Azoty od innych zakładów tego typu w kraju. Jednocześnie utrzymywanie rozwiniętego zaplecza remontowego pociągnęło za sobą zatrudnienie znacznej liczby pracowników o wysokich kwalifikacjach — jak m.in. elektryków, energetyków, automatyków-pomiarowców i mechaników — nieangażowanych bezpośrednio w produkcji.

Miarą nowoczesności włocławskich Azotów jest wysoki poziom wykorzystania ciepła odpadowego, powstałego w procesach technologicznych. Na tej podstawie produkuje się parę wodną w ilościach, które wystarczają do uzyskania napędu dla kilka turbin pozwalających wytwarzać potrzebną dla produkcji energię. Dzięki temu część „azotowa” we Włocławku jest pierwszym zakładem

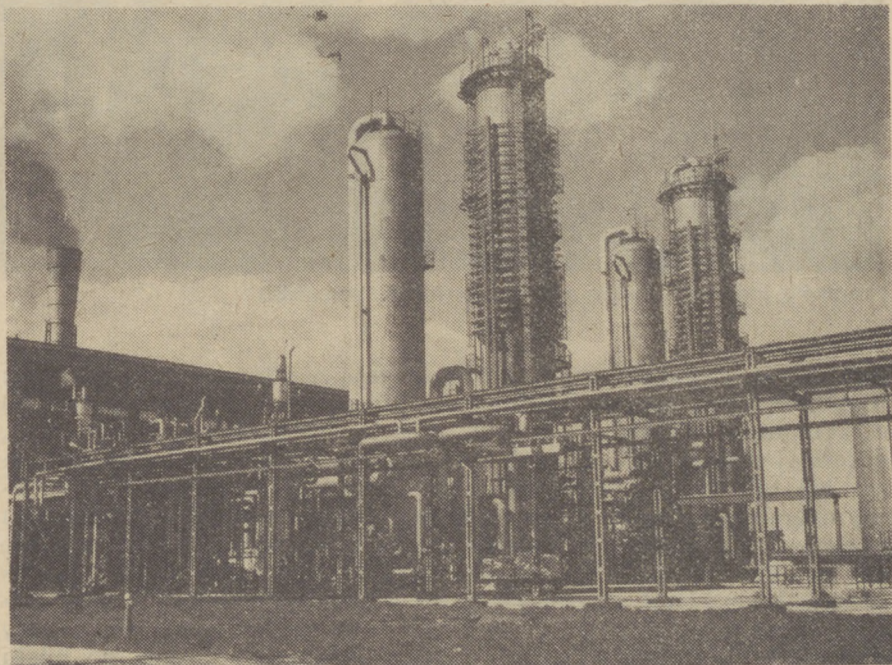
Zakłady Azotowe „Włocławek”

chemicznym w Polsce nie korzystającym z pracy elektrociepłowni. Obsługa skomplikowanych, drogiej i w większości importowanych urządzeń, wymaga od załogi przede wszystkim wysokich umiejętności zawodowych, jak i wysokich walorów moralnych: poczucia odpowiedzialności, zdyscyplinowania, efektywności zawodowej a nie rzadko ofiarności i poświęcenia.

Obecnie Zakłady Azotowe „Włocławek” są w kolejnej fazie rozbudowy. Buduje się Kompleks PCW — tak w skrócie nazywa się zespół wytwórni stanowiących etap długofalowego rozwoju zakładów. Produkcja będzie się opierać na produktach p-yrolizy (z Płocka), a przede wszystkim na etylenie, propylenie i etylobenzenie. Stanowią one podstawowe surowce dla produkcji tworzyw sztucznych. Nastąpi wykorzystanie bogatych źródeł soli z rejonu Inowrocławia, jako taniego surowca dla produkcji chloru i chloropochodnych związków organicznych. Zakłada się także maksymalne wykorzystanie odpadowego CO_2 , wytworzonego przy instalacji amoniaku. Analizy programowe bazy surowcowej i całego zaplecza techniczno-ekonomicznego pozwoliły ustalić, że rozwój produkcji tworzyw sztucznych jest optymalnym kierunkiem rozwoju Azotów w okresie do roku 2000. Budowany obecnie Kompleks PCW jest

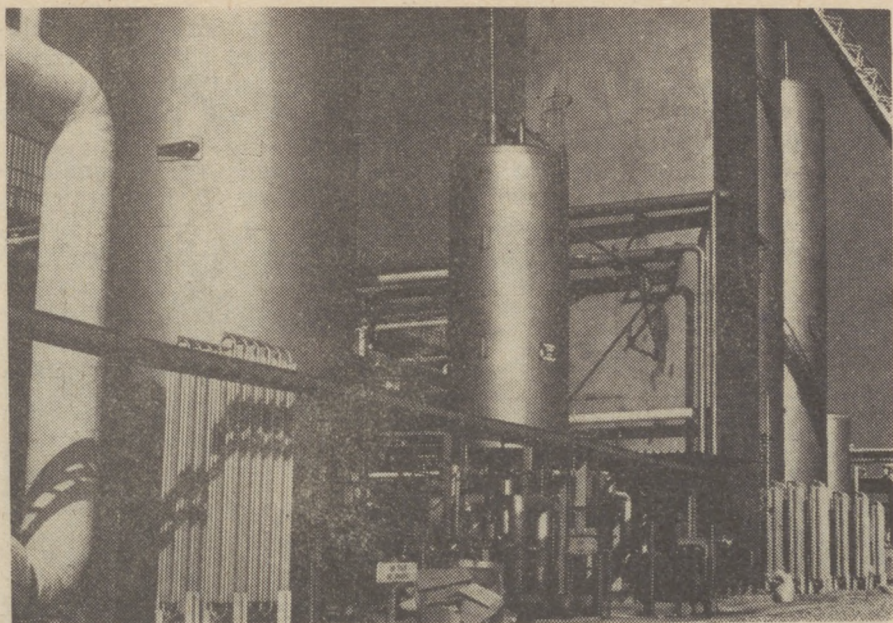
największą w kraju inwestycją w przemyśle chemicznym. Polichlorek winylu (PCW) jest tworzywem znajdującym coraz powszechniejsze zastosowanie w całej gospodarce narodowej, głównie w przemyśle chemicznym i budownictwie. Są to gałęzie mające szanse dalszego, znacznego rozwoju.

Podstawowe surowce dla produkcji PCW będą dostarczane specjalnymi rurociągami: etylen z Płocka i solanka z Inowrocławia. Solanka służyć będzie do otrzymywania chloru i ługu sodowego. Dla ich wytwarzania zastosowana tu będzie metoda elektrolizy proponowej na wielką przemysłową skalę, przy zastosowaniu najnowocześniejszych obecnie rozwiązań technicznych w zakresie kon-

Fragment instalacji tlenowni (fot. S. Ochański)

strukcji elektrolizerów i elektrod. O wielkości instalacji elektrolizy świadczy jej roczna zdolność produkcyjna — wynosząca 180 tys. ton chloru gazowego dzięki czemu z kolei będzie można wyprodukować 150 tys. ton sody kaustycznej granulowanej i 45 tys. ton ługu sodowego. Wielkość wyprodukowanego we Włocławku chloru podana będzie na miejscu dalszej przeróbce. Do tego celu potrzebny będzie drugi, ważny surowiec — płocki etylen. Należy on do grupy nienasyconych węglowodorów, zwanych alkanami i olefinami.

Fragment instalacji kwasu azotowego (fot. S. Ochański)

Związki te, a więc i etylen, łatwo ulegają niektórym podstawowym reakcjom chemicznym, takim jak: utlenienie i polimeryzacja. Po otrzymaniu z etylenu — winylu, wytworzony zostanie w specjalnej, odrębnej instalacji — chlorek winylu, którego roczny uzysk wyniesie 205 tys. ton. Produkt odpadowy powstały w procesie wytwórczym przedstawiający niższą wartość surowcową będzie na miejscu przetwarzany na rozpuszczalniki, których produkcja wyniesie około 40 tys. ton rocznie. Chlorek winylu zaś poddawany będzie procesowi polimeryzacji suspensyjnej na odrębnej instalacji produkcyjnej. Dopiero po tej skomplikowanej operacji posypie się czarny proszek — polichlorek winylu, który przekazany będzie do wielu specjalistycznych wytwórni tworzywowych w całym kraju. Jego roczna produkcja wyniesie 200 tys. ton, a więc prawie dwa razy tyle, ile produkowano do tej pory w całym kraju. Uzyskanie tak poważnych ilości produktów możliwe jest dzięki nowoczesności procesów technologicznych i rozwiązań aparaturowych. Zarówno autorami technologii, jak i współwykonawcami wytwórni technologicznych są zagraniczne firmy działające w ramach brytyjskiej firmy — Petrocarbon Developments Limited, w którym uczestniczą także renomowane w świecie firmy, jak: Davy Powergas, Catalytic, Shin-Etsu oraz dawcy procesów: Diamond Shamrock z USA (techno-

logia chloru), PPG z USA (technologia chlorku winylu), Vulcan z USA (technologia rozpuszczalników) i Shin-Etsu z Japonii, dawca technologii wytwarzania polichlorku winylu. W wykonawstwo robót budowlanych i częściowo montażowych zaangażowano brytyjską firmę John Laing. Mamy więc do czynienia z ogromnym przedsięwzięciem inwestycyjnym, którego koszty wynoszą przeszło 30 mld zł. Na ponad 2/3 tej kwoty zaciągnęliśmy kredyt w Banku Angielskim. Będziemy go spłacać wytwarzanym tu produktem. Roczna wartość produkcji kompleksu PCW wyniesie 5,5 do 6 mld zł. Jeśli dodamy do tego 2,5 mld zł wartości rocznej produkcji uzyskiwanej przez „stary” zakład (saletry i amoniaku), otrzymamy ponad 8 mld zł, które określają ważne miejsce Zakładów Azotowych „Włocławek” w życiu gospodarczym kraju.

Przedstawiając perspektywy budowy kompleksu PCW należy podkreślić, że już pracują takie obiekty, jak elektrociepłownia czy wydział tlenowni, wchodzący w skład zakładu chlorku winylu i rozpuszczalników. Ostatnio — mimo trudności — nastąpiło zintensyfikowanie prac na placu budowy.

Przewidziany wzrost produkcji pociągnie za sobą zwiększenie liczby zatrudnionych. Pomyślna realizacja tych na wielką skalę zaplanowanych zamierzeń oznaczać będzie umocnienie rangi włocławskiego ośrodka przemysłowego.

Faint, illegible text, possibly bleed-through from the reverse side of the page.

Extremely faint, illegible text, possibly bleed-through from the reverse side of the page.

Małgorzata Brzeska (Włocławek)

KUJAWSKIE ZAKŁADY KONCENTRATÓW SPOŻYWCZYCH WE WŁOCŁAWKU

Początki obecnych Zakładów Koncentratów Spożywczych sięgają czasów Królestwa Polskiego, którego władze sprzyjały rozwojowi przemysłu. Było to ważną przesłanką rozwoju Włocławka i innych miejscowości na Kujawach. W 1816 r. powstała we Włocławku pierwsza w kraju fabryka cykorii „Ferdynand Bohm and Co.” stanowiąca własność braci Ferdynanda i Wilhelma Bohmów z Bydgoszczy. Istotnym momentem umożliwiającym rozwój produkcji było oddanie w wieczystą dzierżawę placu na ówczesnej Manowiznie (obecnie ul. Toruńska 14), gdzie pobudowano nowe hale fabryczne. Podstawowym surowcem była cykoria, początkowo sprowadzana z zagranicy. Niebawem uprawa tej rośliny rozpowszechniła się na terenie Kujaw i ziemi dobrzyńskiej, co wpłynęło na dalszy rozwój zakładów. W 1853 r. bracia Bernard i Ludwik Lewenstanowie założyli Włocławską Fabrykę Cykorii „Stella” Spółka Akcyjna (mieszcząca się w obrębie obecnej ulicy Obrońców Stalingradu). Po dalszych kilkudziesięciu latach, w 1900 r. powstała Fabryka Cykorii R. Bohma S-ka, z której wyłoniła się Spółka Akcyjna Producentów Cykorii „Gleba” (przy obecnej ulicy 20 Stycznia). Pomyślny rozwój fabryk cykorii, eksportujących część swojej produkcji na rynki rosyjskie przerwały działania wojenne w latach 1914—1918. Wówczas też uległa zniszczeniu większość plantacji cykorii. W rezultacie tych niekorzystnych okoliczności nastąpiło ograniczenie produkcji cykorii w pierwszych latach Polski Odrodzonej. Widoczny wzrost produkcji nastąpił od 1924 r., ale dopiero w 1927 r. włocławskie fabryki cykorii uzyskały wielkość produkcji sprzed wybuchu I wojny światowej. Równocześnie na mocy porozumienia między zarządami fabryk doszło do połączenia Bohma i Gleby w Zjednoczone Fabryki Cykorii Ferdynand Bohm et Co (1927). Dla zakładu tego najbardziej korzystną okazała się kampania 1930/1931, umożliwiająca sprzedaż 2881,6 ton cykorii (wartości 4,6 mln zł), zysk 173 tys. zł. Jednocześnie nastąpiła redukcja części załogi (36 osób) oraz personelu urzędniczego (5 osób). Następane lata przyniosły znaczne rozszerzenie asortymentu produkcji, m.in. o mieszkankei kawowe, budynie, cukier waniliowy i proszek do pieczenia. Silna konkurencja zmuszała do zwiększania nakładów na reklamę (216,8 tys. zł w la-

tach 1937 i 1938) w postaci plakatów, broszur i ulotek. Przejściowo, w latach 1937—1938, wydawano nawet własne pismo „Promień Słońca”.

Interesujące dane na temat wrocławskich fabryk cykorii zawarto m.in. w Roczniku Polskiego Przemysłu i Handlu (poz. nr 8555 i 8556). Pozwalają one ocenić rolę tych zakładów we wrocławskim ośrodku przemysłowym. Zjednoczone fabryki cykorii Bohm i Gleba obejmowały 2 fabryki cykorii, domieszek i surogatów kawy oraz suszarnie cykorii (na powierzchni 156 tys. m² o kubaturze 98 tys. m³). Załoga liczyła 250 robotników, a personel urzędniczy 115 osób. Kapitał Zjednoczonych Fabryk Cykorii wynosił 2728 tys. zł (podzielonych na 27 280 akcji). Wrocławska Fabryka Surogatów Kawy i Cykorii „Stella”, Spółka Akcyjna obejmowała fabrykę cykorii i surogatów kawy oraz suszarnie cykorii. Załoga liczyła 200 osób. W tej fabryce znajdował się znacznie mniejszy kapitał (w wysokości 500 tys. zł podzielonych na 5 tys. akcji). Kilkunastoletni okres pomyślnego rozwoju wrocławskich fabryk cykorii (od 1924 r.) przerwał wybuch II wojny światowej.

Okres okupacji przyniósł zakładowi poważne straty. Wrocławek znalazł się w granicach administracyjnych Kraju Warty, czyli był inkorporowany do Rzeszy. W związku z tym majątki obywateli polskich (w myśl hitlerowskich przepisów) zostały skonfiskowane. Zakłady do 1942 r. podlegały urzędowi powierniczemu. W 1942 r. zostały sprzedane niemieckim kapitalistom Ottonowi Schulzowi i Hansowi Ruthenbergowi. Niemcy zdołali wywieźć część majątku fabryk do Dortmundu.

Po wyzwoleniu miasta spod okupacji niemieckiej wrocławskie fabryki cykorii przeszły pod zarząd państwowy Zjednoczenia Przemysłu Surogatów Kawowych i Namiastek Spożywczych (20 I 1945 r.). Już w lutym 1945 r. załogi fabryczne wyłoniły tymczasowe kierownictwo zakładów. Z dniem 8 IV 1945 r. wznowiły produkcję Zjednoczone Fabryki Cykorii Ferdynand Bohm et Co i „Gleba”. Sukcesem załogi było wyprodukowanie już w maju 1945 r. 600 ton mieszanek kawowych i 200 ton środków odżywczych. Wydatnie rozszerzono kontraktację cykorii. Pod zarząd fabryk wrocławskich przeszły suszarnie w Brześciu Kujawskim, Mchówku, Wałczu, Józefowie, Czerniewicach, Borzymowicach, Płomianach i Wierzchosławicach. W Jarantowicach utworzono stację doświadczalną i uprawy nasienne. W 1946 r. utworzono filię zakładów wrocławskich w Opolu (Fabryka Kawy Zbożowej).

Po kilku latach nastąpiło upaństwowienie (8 V 1951 r.) wrocławskich fabryk cykorii, którym nadano nazwę: Kujawskie Zakłady Kawy Zbożowej i Środków Odżywczych. W 1959 r. nadano przedsiębiorstwu nową — dotąd aktualną — nazwę Kujawskie Zakłady Koncentratów Spożywczych (KZKS). W rezultacie licznych zmian organizacyjnych istnieją one obecnie w postaci dwuzakładowego

przedsiębiorstwa. Zakład we Włocławku obejmuje 4 wydziały: mieszanek kawowych (ul. 20 Stycznia), deserów i przypraw (ul. Toruńska), konserw i pieczywa cukierniczego (ul. Obrońców Stalina), waniliny (ul. Barska). Siedzibą drugiego zakładu są Wierzchosławice (z suszarniami w Brześciu Kujawskim, Czerniewicach i Mchówku).

Kosztami wielomilionowych nakładów w okresie Polski Ludowej zmodernizowano produkcję deserów (7,5 mln zł); rozbudowano i zautomatyzowano produkcję mieszanek kawowych (10 mln zł); urządzenia dawnej „Stelli” przystosowano do produkcji zup i konserw (3 mln zł). Wreszcie uruchomiono (w latach 1951—1956) pierwszy w kraju wydział waniliny. Lata siedemdziesiąte charakteryzowały się zwiększonym tempem modernizacji zakładów, m.in. w wydziale deserów i przypraw i w dziale prażarni. W wydziale produkcji konserw i pieczywa cukierniczego zainstalowano w 1973 r. 2 nowoczesne linie do produkcji słonych paluszków. Równocześnie budowano mieszkania dla załogi. W znacznym stopniu rozbudowano urządzenia socjalno-bytowe i sanitarne.

Aktualnie KZKS produkuje 125 wyrobów, w tym susz cykorii, mieszanki kawowe, koncentraty ciast, budynie; kisiele, galaretki, śmietankę błyskawiczną, koncentraty zup popularnych, aromaty, cukier wanilinowy, proszki do pieczenia, konserwy, warzywno-mięsne, zupy konserwowe, paluszki i wanilinę. Wartość produkcji KZKS wyniosła w 1977 r. 1 mld zł. Przewiduje się, że w 1981 r. wartość produkcji przekroczy 2 mld zł.

Rezultaty działalności produkcyjnej KZKS przyniosły im uznanie władz oraz wiele nagród i wyróżnień. Zakład otrzymał np. odznakę „Zasłużonego dla rozwoju województwa bydgoskiego”, uzyskał m.in. I miejsce w konkursach: „Wszystko dla Rynku (1978, 1979) i „Made in Poland” (1979) oraz nagrody za produkcję eksportową.

Interesujące są perspektywy dalszego rozwoju KZKS w latach 1981—1985. Zakłada się zarówno modernizację, jak i rozbudowę. Planuje się m.in. modernizację: produkcji kaw kostkowych (wydział mieszanek kawowych); zakładowej drukarni opakowań (wydział deserów i przypraw). Nastąpi uruchomienie produkcji nowych rodzajów odżywek (typu Sport-Mix) na wydziale mieszanek kawowych oraz produkcji suszy warzywnych (zakład w Wierzchosławicach). Zakłada się budowę działu wyrobów aglomerowanych (na wydziale waniliny); magazynu suszu cykorii i rozlewni oleju (w Wierzchosławicach). Zamierza się także uruchomić sklep branżowy, a więc placówkę, która powinna być już wcześniej utworzona z pożytkiem zarówno dla klientów, jak i producenta.

Tabela 1

Zatrudnienie w latach 1946—1975

1946	802	1965	844
1950	900	1970	1042
1955	639	1975	1157
1960	753		

Tabela 2

Produkcja w latach 1946—1979

Rok	Produkcja (w tonach)	Wartość produkcji sprzedanej (w mln zł)
1946	7 500	75
1950	8 080	80
1955	14 192	141
1960	19 743	251
1965	21 171	378
1970	26 565	507
1975	37 187	887

Tabela 3

Produkcja eksportowa w latach 1975—1979

Rok	Wartość eksportu (w tys. zł wg cen zbytu)
1975	15 856
1976	20 772
1977	56 948
1978	70 436
1979	159 964

Tabela 4

Produkcja towarów ze znakiem jakości w latach 1968—1979

Rok	Liczba wyrobów ze znakiem „1”	Wartość sprzedanych towarów ze znakiem „1” (w mln zł)
1968	3	4
1969	5	35
1970	9	59
1971	10	61
1972	11	64
1973	14	93
1974	17	89
1975	15	74
1976	23	105
1977	25	183
1978	28	228
1979	29	234

Romualda Hankowska (Włocławek)

WŁOCŁAWSKIE ZAKŁADY CERAMIKI STOŁOWEJ IM. REWOLUCJI 1905

Przedsiębiorstwo obejmuje obecnie 4 zakłady, a mianowicie 2 stare fabryki fajansu we Włocławku, fabrykę w Kole oraz zakład produkujący porcelanę stołową (1968 r.). Załoga tego dużego przedsiębiorstwa liczy ponad 2500 osób. Przedsiębiorstwo produkuje obecnie ponad 2100 ton wyrobów fajansowych oraz 4000 ton porcelany o łącznej wartości około 500 mln zł. W zestawieniu z tymi danymi skromnie przedstawiają się wyroby fabryki fajansu we Włocławku, które rozpoczęły produkcję w XIX w. Im właśnie poświęcone zostały te bardzo szkiecowe uwagi.

Fabrykę fajansu (położona przy ul. Kościuszki 14 dawniejsza ul. Żelazna) stanowi obecnie Zakład nr 1 w obrębie Włocławskich Zakładów Ceramiki Stołowej. Założycielem tej fabryki w 1873 r. byli Zygmunt Kuhfeld, Dawid Czamański, Izidor Szreier i Bernard Boas. Na zakupionym od Józefa Jabłońskiego placu, położonym przy ulicy Żelaznej wytyczonej w związku z budową w 1862 r. linii kolejowej, postawili oni następujące obiekty: piętrowy budynek fabryczny, który posiadał trzy piece kopalowe do wypalania wyrobów; piętrową glazurownię (oraz parterowe), szlamownię z dołami murowanymi na wapno; magazyn glinki, stajnię i młyn z konnym manezem. Były to budynki murowane z cegły o dachach dwuspadowych pokrytych papą. Zabudowania fabryczne okalał drewniany parkan.

Glinki do produkcji fajansu sprowadzono z zagranicy, głównie z Saksonii. Z dalszych okolic Włocławka sprowadzano część drzewa i torfu potrzebnego do opalania pieców. W tej sytuacji o opłacalności produkcji zdecydowało położenie nad Wisłą jako najtańszą drogą transportu i bliskość kolei żelaznej, miejscowa tania siła robocza i rozległe rynki zbytu, jakie stanowiły obszary Rosji. W rok po uruchomieniu fabryki zrezygnowali ze swych udziałów B. Boas i D. Czamański. Do 1880 r. stopniowo wzrastała produkcja. Niestety w 1881 r. pożar zniszczył znacznie istniejące budynki i fakt ten stał się bezpośrednim powodem sprzedaży fabryki. Kupili ją Józef Teichweld i Ludwik Asterblum. W 1882 r. odbudowali oni i częściowo powiększyli spalone obiekty. W związku z dobrze rozwijającą się produkcją rozbudowa fabryki postępowała również

w następnych latach. Oprócz glinki sprowadzanej z zagranicy zaczęto także stosować surowiec odkryty w Rosji oraz szlamowano gliny miejscowe. W tym czasie wzrastała liczba specjalistów miejscowych. Sprawozdania przemysłowe notują zmniejszającą się stale liczbę pracowników zagranicznych. Poczynając od pierwszych lat naszego stulecia fabryka zatrudniała ponad trzystu pracowników. I tak np. w 1912 r. pracowali 133 formierzy, 2 modelarzy, 3 stolarzy, 5 palaczy, 2 murarzy, 51 malarzy oraz 167 robotników niewykwalifikowanych. W 1918 r. Józef Teichweld (od 1907 r. jedyny właściciel) sprzedał fabrykę ze wszystkimi urządzeniami i maszynami oraz surowcem spółce, która od 1923 r. działała pod firmą Włocławskie Zakłady Przemysłowe dawniej Teichweld i Asterblum.

W czasie II wojny światowej fabryka przejęta pod zarządek niemiecki została połączona z sąsiadującą z nią fabryką Czamańskiego (w 1942 r.). Była to druga fabryka fajansu we Włocławku, która została wybudowana w 1880 r. przez Gerszona i Salomeę Danzyger, Bernarda i Ewę Hufnagel, Ludwika i Franciszka Szreierów oraz Izraela Rotgolca. Składała się z głównego budynku fabrycznego (piętrowego) oraz pozostałych (parterowych): oficyny, magazynu i maneża. W następnych latach fabryka nieco się rozbudowała, jednak produkcja nie przynosiła prawdopodobnie zamierzonego zysku. Najpierw ze spółki wycofali się Rotgolec, a potem Hufnagelowie, a w 1888 r. fabryka została wystawiona na licytację. Nabywcą jej był Leopold Czamański i w jego posiadaniu pozostała ona do 1893 r. Po jego śmierci właścicielami zostali spadkobiercy. W tym czasie w fabryce wybuchł pożar, który zniszczył częściowo piętrowy budynek fabryczny i glazurownię. Wiadomo, że ponadto na placu znajdowało się pomieszczenie z młynem do mielenia surowca, stajnia, przybudówki, magazyny, kantor oraz domek stróża. W XIX w. liczba zatrudnionych nie przekroczyła dwustu osób, potem jednak stopniowo wzrastała. Wiadomo np., że w 1908 r. średnie zatrudnienie wynosiło 274 robotników (najwięcej 320, najmniej 255). Fabryka posiadała 1 lokomobile, 3 tokarnie, 1 kocioł parowy oraz urządzenia do wytopu glazury. W czasie I wojny światowej produkcja nie była rytmiczna a zatrudnienie znacznie spadło ze względu na brak rynków zbytu. W 1919 r. wybuchł pożar, który dość mocno zniszczył zabudowania, a również gromadzone od lat modele. Odbudowa trwała prawie trzy lata.

Charakterystyka wyrobów włocławskich fabryk fajansu następcza pewne trudności. Zaspakajały one początkowo przede wszystkim potrzeby i gusty masowego odbiorcy, nie odznaczały się wysokim poziomem artystycznym i co za tym idzie, tylko sporadycznie trafiały do kolekcji muzealnych lub prywatnych. Wprawdzie w pierwszych latach istnienia fabryk starano się produkować zastawy stołowe o dekoracji nawiązującej do dobrych tradycji europejskich, jednak małe fabryki jakimi były zakłady włocławskie nie mogły

dorównać manufakturom posiadającym ustaloną renomę oraz za-
możnych mecenasów. Dlatego też bardzo szybko zrezygnowano
z kosztownych prób dotyczących form i dekoracji, w zamian opra-
cowano pewien asortyment wyrobów, który cieszył się zaintereso-
waniem szerokiego kręgu odbiorców. Odpowiadał ich gustom i umo-
żliwiał zakup dzięki przystępnym cenom. Dla mieszczaństwa produ-
kowano zastawy stołowe zdobione kalkomanią; puszki kuchenne na
artykuły żywnościowe; zestawy do mycia, jak dzbanki i misy oraz
pojemniczki na przybory toaletowe, wazony na kwiaty, doniczki itp.
Równocześnie produkowano naczynia dla odbiorcy wiejskiego. Były
to przede wszystkim talerze, miski, dzbanki i kubki malowane ręcz-
nie we wzory kwiatowe nawiązujące do sztuki ludowej. Czasami
ręczne malowanie łączono z dekoracją wykonywaną szablonem. By-
wały to najczęściej trudniejsze motywy jak ptaszek, kogucik, para
w strojach ludowych albo też powtarzające się motywy ornamentu
otokowego. Podobną ceramikę już od połowy XIX w. wytwarzało
też kilka innych fabryk fajansu w Polsce, a przede wszystkim fa-
bryka w pobliskim Kole. Wyroby tak malowane służyły do deko-
racji izby. Zawieszano je na ścianie w rzędzie bądź ustawiano na
półkach kredensów. Bardzo rzadko i tylko w wyjątkowo uroczy-
stych momentach naczynia fajansowe używano do spożywania po-
siłków.

Do czasów I wojny światowej fajanse wrocławskie wysyłano
w dużych ilościach do Rosji. W okresie dwudziestolecia międzywo-
jennego eksportowano je do Rumunii, Holandii oraz do Afryki.
W czasie II wojny światowej wytwarzano głównie fajans o cha-
rakterze użytkowym, wykorzystując istniejące formy o dość skrom-
nej dekoracji.

W okresie od 1945 do 1948 r. masowa produkcja miała na celu
zaspokojenie potrzeb rynku krajowego. W latach następnych poczęto
czynić starania, aby zachować i kontynuować tradycje zdobienia
ręcznego w duchu ludowym. Krótkie kursy przeprowadzone dla
grupy malarek najstarszych miały na celu wykorzystanie ich umie-
jętności i inwencji twórczej oraz zachęcenie młodszych robotnic do
wypróbowania swoich sił w samodzielnej pracy. Już pierwsze próby
przyniosły interesujące rezultaty. Okazało się bowiem, że malarki
potrafią nie tylko powielać określone, zatwierdzone do produkcji
wzory dekoracji kwiatowej, ale również, czerpiąc ze zdobytego przez
lata pracy w fabryce doświadczenia, komponować gobate, o indywi-
dualnym charakterze układy zdobnicze. Zdolności te zostały wyko-
rzystane przez Muzeum Kujawskie i dyrekcję fabryki, które przy
pomocy finansowej władz wojewódzkich i Ministerstwa Kultury
i Sztuki, organizowały konkursy dla szczególnie uzdolnionych ma-
larek. Łączono je z prezentacją najlepszych prac na wystawie, a na-
grodzone wyroby kupowano do zbiorów muzealnych. Osiągające
coraz wyższy poziom artystyczny i techniczny prace uczestniczek

konkursów cieszyły się coraz większym zainteresowaniem nie tylko specjalistów, ale także szerokiego rzesz społeczeństwa. W efekcie produkcja fabryczna fajansu osiągnęła rangę sztuki, a niektóre malarzki zyskały miano artystek ludowych. Od 1973 r. (w 100 lecie założenia pierwszej fabryki włocławskiej) postanowiono organizować tego rodzaju imprezy co 2 lata.

Obecnie produkuje się wyłącznie fajans ręcznie zdobiony w charakterze ludowym. Asortyment wyrobów jest bardzo różnorodny. Do niedawna były to jeszcze serwisy obiadowe oraz serwisy do białej i czarnej kawy. Obecnie produkuje się różnych kształtów talerze, patery, miski, czarki, pojemniki kuchenne, solniczki, wazony, żyrandole, świeczniki itp. Oprócz dawnych tradycyjnych form jest wiele nowych o dość różnym poziomie artystycznym. Co rok opracowuje się nowe wzory, z których część wchodzi do produkcji. Warto dodać, że dotychczas zdołano zinwentaryzować 2000 malarzskich wzorów zdobniczych. W celu kształcenia nowych pokoleń pracowników utworzono 3-letnią szkołę zawodową, w której uczy się prawie 250 dziewcząt. Fajans cieszy się stale rosnącą popularnością w Polsce i jest eksportowany m.in. do Francji, Wielkiej Brytanii, Holandii, RFN, Jugosławii, Czechosłowacji i Bułgarii.

Dalszy rozwój „Ceramiki Stołowej” wiąże się nie tylko ze znacznym zwiększeniem wysokości produkcji porcelany. Postanowiono zwiększyć także ilość produkowanych wyrobów z fajansu (do 2500 ton rocznie). Dwa stare zakłady dostarczają do 1600 ton rocznie. Zadecydowano o zlikwidowaniu fabryki położonej w śródmieściu. Decyzja ta stwarza szansę zachowania najstarszych i najcenniejszych budynków fabrycznych, które po remoncie zostaną adaptowane na Muzeum Fajansu. Oprócz wystaw stałych i czasowych oraz stosowania innych form działalności muzealnej będzie tam demonstrowana technika wytwarzania fajansu w dostępny dla zwiedzających sposób. Stworzy to równocześnie możliwość wykorzystania doświadczenia i zdolności malarek emerytek, które w czasie pokazu będą tworzyć samodzielne dekoracje sprzedawane później zwiedzającym. Ponad stuletnia fabryka będzie więc stanowiła nie tylko nowoczesnie pojęte muzeum, ale poprzez zachowanie dawnych maszyn i urządzeń cenny, żywy zabytek techniki.

Przystąpiono już do budowy nowoczesnej fabryki fajansu, która zostanie m.in. wyposażona w piece tunelowe o zautomatyzowanym i kontrolowanym systemie wypału. Warto dodać, że ręczne formowanie fajansu ustało dopiero w 1969 r., gdy zainstalowano półautomaty formiercze. Rozpoczęty etap rozbudowy Włocławskich Zakładów Ceramiki Stołowej pochłonie nakłady wynoszące około 1,5 mld zł, które mogą się zwrócić po upływie 2 lat.

Janina Górniak (Włocławek)

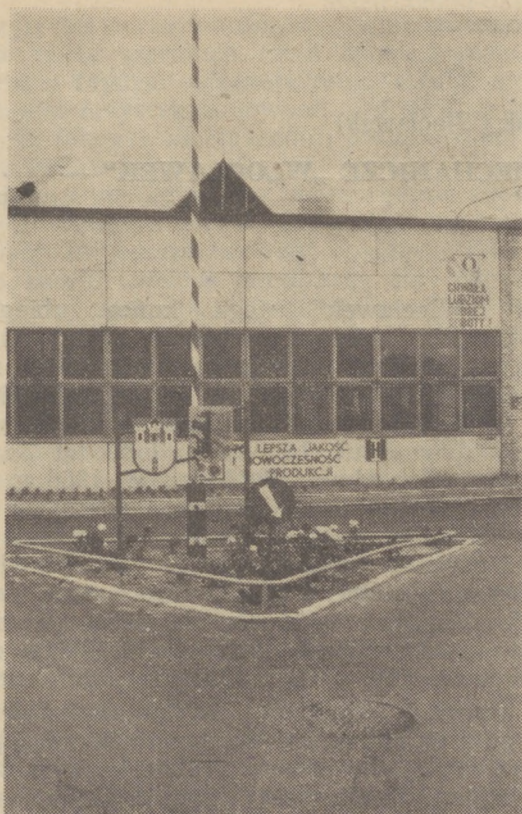
ZAKŁADY MECHANICZNE „WŁOCŁAWEK” — ZPC URSUS”

Historia ZM „Włocławek” sięga końca ubiegłego stulecia. W roku 1883 H. Müsham zakłada (przy ul. Kilińskiego) jako pierwszy Fabrykę Maszyn i Odlewnię Żeliwa, która dostarczała znacznej ilości wyrobów dobrej jakości. W trzy lata później (1886 r.) J. Kochanowicz zakłada warsztat naprawy maszyn rolniczych przy dawnej ul. Litewskiej (obecnie Związków Zawodowych), zatrudniający około 100 ludzi. W 1908 r. bracia Szwarec utworzyli (przy ul. Polewki) zakład nastawiony na produkcję osi do wozów, a później lemieszów do pługów. W okresie międzywojennym fabryka Müshama zmienia szyld na Dóm Handlowy, Fabryka Maszyn i Odlewnia Żeliwa, a Kochanowicz swój warsztat na Kujawską Fabrykę Maszyn i Odlewnię. Na kilka lat przed wybuchem II wojny światowej oba zakłady się połączyły. W ten sposób powstał duży zakład produkcyjny, wytwarzający rocznie około 1000 maszyn.

W okresie okupacji niemieckiej jedynie zakład przy ul. Polewki pracował dla potrzeb rolnictwa. Natomiast fabryka przy ul. Kilińskiego zmniejszyła w tym okresie produkcję, a od 1942 r. uruchomiono tam produkcję na potrzeby wojenne. Zaś zakład przy ul. Litewskiej stał się garażem i kurnikiem (w latach 1939—1941).

Grupie robotników zakładów rolniczych udało się uderemnić wywiezienie maszyn przez Niemców. Było to szczególnie ważne w sytuacji po wyzwoleniu Włocławka w 1945 r. Wówczas też nastąpiło złączenie istniejących dotąd zakładów. ZM „Włocławek” podjęły produkcję dla potrzeb rolnictwa, w szczególności siewczarni, kieratów, rozdrabniaczy paszowych. W KZMR pamięta się także produkcję kielbasiarek i chłodziarek.

Znaczna różnorodność produkcji cechowała Zakłady Mechaniczne Włocławek aż do 1972 r. Do tego czasu rozważano możliwość przystąpienia bądź do Zjednoczenia Maszyn Rolniczych, bądź do Zrzeszenia Przemysłu Ciągnikowego „Ursus”. Ostatecznie zdecydowano się na drugie rozwiązanie, w wyniku czego ZMZMR stały się piątym zakładem filialnym „Ursusa”. Oznaczało to w konsekwencji zaniechanie produkcji maszyn rolniczych, co w praktyce stało się dopiero w 1975 r., kiedy ostatnia partia rozdrabniaczy opuściła zakład. Jednakże warunki pracy i park maszynowy, nie

Fragment zabudowania Wydziału III ZM (fot. S. Trzankowski)

uległ zasadniczym zmianom. Przybyło nieco maszyn specjalistycznych, ale pozostały znacznie wyeksploatowane mury fabryki.

Rozbudowie uległ jedynie Wydział III (przy ul. Polewki). Zbudowano nową halę produkcyjną. Zmodernizowano hurtownię i piaskownię. Przedsięwzięcia te zapewniły wyraźną poprawę warunków pracy załogi. Korzystnie zmieniło się otoczenie fabryki. Wydział III stanowi trzon całego zakładu, skupiający zasadniczą produkcję, przy której zatrudniona jest połowa pracowników ZMZMR. Wydział I (przy ul. Kilińskiego), to narzędziownia, dział głównego mechanika i elektryka, a także warsztat szkolący przyszłych metalowców. W tym wydziale zarówno warunki pracy, jak i socjalne odbiegają od prawidłowych i zgodnych z wymogami bhp. Do 1976 r. funkcjonowała jeszcze odlewnia żeliwa. Niestety, zakład ten był zbyt uciąż-

liwy dla otoczenia, występowało zapylenie powyżej normy. Odlewnia była usytuowana w obrębie budynków mieszkalnych, co wpłynęło ostatecznie na podjęcie decyzji o jej likwidacji. Większość odlewników musiała się z konieczności przekwalifikować, znajdując zatrudnienie na innych wydziałach produkcyjnych.

Po przystąpieniu ZM do Zrzeszenia Przemysłu Ciągnikowego załoga liczyła na wyraźną poprawę warunków pracy. Oczywiście spodziewano się też znacznej rozbudowy zakładu. Wyznaczono wiele terminów, ale żaden nie został dotrzymany. Sytuacja ta niepokoiła nie tylko załogę, ale i władze miasta. ZM usytuowane są w centrum Włocławka. Zaplanowano budowę nowych obiektów na placu Wolności. Tymczasem w 1976 r. zapadła decyzja o rozbudowie przemysłu ciągnikowego. ZM, jako filia Zakładów Mechanicznych „Ursus” wytypowane zostały do rozbudowy. Jednakże rozbudowa na dotychczasowym terenie nie wchodziła w rachubę. Zapadła więc decyzja o budowie nowych obiektów. Lokalizację wyznaczono we wschodniej, przemysłowej dzielnicy miasta, przy ul. Grondy. Podjęto dalsze decyzje określające przyszły profil produkcji, wysokości zatrudnienia i wielkości produkcji. Oczywiście wszystko to w odniesieniu do produkcji licencyjnej. Wyroby ZM wraz z przejściem do nowego zakładu będą przeznaczone dla potrzeb nowego ciągnika Massey-Ferguson-Perkons (MFP). Konstrukcję nowego zakładu już widać. Zakupiono wiele maszyn specjalistycznych. Niestety termin oddania nowego zakładu do eksploatacji odsuwa się znowu, tym razem do 1983 r. Nowy zakład ma w przyszłości zatrudniać około 3 tysięcy pracowników. Produkcja ma być na najwyższym poziomie technicznym. Wiele z technologii, jakie znajdują zastosowanie w nowym zakładzie nieznanymi jest naszemu przemysłowi, jak np. metalurgia proszkowa. Załoga doczeka się wreszcie wyraźnej poprawy warunków pracy. W warsztacie szkolnym kształci się z myślą o nowym zakładzie ślusarzy, szlifierzy i frezerów. Jak wiadomo, Zakłady Mechaniczne „Ursus”, znajdujące się w rozbudowie przystąpiły do produkcji ciągnika licencyjnego. Obecnie jest to tylko montaż szkoleniowy, niemniej jego rozpoczęcie zmusiło ZM do uruchomienia produkcji licencyjnej w dotychczasowych, trudnych warunkach.

W przyszłości nowy zakład ma produkować 800 części dla ciągnika MFP, co stanowi 20% wszystkich jego urządzeń. Już obecnie przygotowuje się do realizacji tego zadania dział technologiczny ZM. Aktualnie ZM ograniczają się do produkcji zespołu zaczepowego, tzw. peiksów. Licencja na nowy ciągnik zakupiona od Anglików oparta jest na systemie całowym. W takim też systemie produkowany będzie on w naszym kraju. Natomiast maszyny rolnicze, dla których ciągnik jest siłą motoryczną produkujemy w systemie metrycznym. Stąd wyniknęła konieczność uruchomienia produkcji zespołów zaczepowych także w systemie metrycznym. Ze

względu na trudne warunki pracy trzeba było zastosować technologie obejściowe, znaleźć wielu kooperantów, jak chociażby na kładzenie powłok galwanicznych, czy cięcie blach grubych, co w sumie zwiększa koszty produkcji. Doprowadzenie do końca rozpoczętego dzieła budowy nowego zakładu będzie istotnym elementem umożliwiającym zaspokojenie rosnącego zapotrzebowania rolnictwa na ciągniki.

Irena Matuszkiewicz (Włocławek)

WŁOCŁAWSKA FABRYKA LIN I DRUTU „DRUMET” IM. REWOLUCJI PAŹDZIERNIKOWEJ

Początki obecnych zakładów sięgają końca XIX w. W 1895 r. Carl Klauke założył we Włocławku Fabrykę Wyrobów Drucianych C. Klauke. W kilka lat później nastąpiła zmiana nazwy na Włocławską Fabrykę Drutu C. Klauke. Znaczny rozwój produkcji miał miejsce w okresie przed wybuchem I wojny światowej (1900—1914). Fabryka uległa zniszczeniu w czasie wojny, a po jej zakończeniu odkupił ją od Klaukego Józef Grundland. Nowy właściciel nigdy nie umieścił swojego nazwiska w szyldzie firmy. Zachował nazwę Włocławska Fabryka Drutu — z dopiskiem dwan. C. Klauke. Zaczął działać z rozmachem. Uzupełnił brakujące maszyny i urządzenia, odbudował ciągarnię drutów oraz gwoździarnię. W dwa lata po objęciu przez niego firmy roczna produkcja wynosiła 31 ton, po siedmiu latach 765 ton, a w 1935 r. osiągnęła już ponad tysiąc ton wyrobów. Produkowano liny stalowe i żelazne, druty stalowe, druty żelazne ocynkowane, żarzone, miedziowane, gwoździe, nity oraz sezonowo — od kwietnia do sierpnia każdego roku — drut kolczasty i siatkę ogrodzeniową. Odbiorcami wyrobów były zakłady przemysłu węglowego, naftowego i maszynowego, koleje i stocznie, rolnictwo i budownictwo.

Po kilku latach firma przekształciła się w spółkę akcyjną z siedzibą przy ul. Kościuszki 28/30 (od 23 IV 1923 r.). Kapitał zakładowy wynosił wówczas 500 000 zł i został podzielony na 5 tys. akcji, po 100 zł każda. Grundland zainstalował w fabryce pierwszy w Polsce piec elektryczny do hartowania drutu, co pozwoliło mu zrezygnować z importu drutów stalowych. Wyroby fabryki także miały nabywców w Anglii, Francji, Szwecji i Niemczech.

Warunki pracy w fabryce były bardzo ciężkie: niewłaściwe pomieszczenia i oświetlenie, brak wentylacji, brak podnośników. Robotnicy własnoręcznie dźwigali szpule o wadze 70—100 kg. Często były wypadki zachorowań na przepuklinę, częste również okaleczenia. Przykładowo warto wskazać, że w 1932 r. w jednym tylko dziale niciarni opłacano robotników według 14 różnych stawek. Dwutygodniowy strajk nie przyniósł oczekiwanej poprawy. Inny strajk, zorganizowany w 1936 r. przy pomocy działaczy KPP i PPS, trwał

Biurowiec „Drumetu” — jeden z najciekawszych obiektów tego typu we wschodniej dzielnicy Włocławka (fot. Z. Czarnecki)

6 tygodni. W wyniku pertraktacji płace robotników wzrosły o 10—15 groszy na godzinę.

Po wybuchu II wojny światowej gmach przy ul. Kościuszki 28/30 został siedzibą gestapo we Włocławku. Przez całą wojnę fabryka pracowała pod zarządem niemieckim. Na krótko przed wyzwoleniem Niemcom udało się ewakuować fabrykę do Pawłowa pod Chojnicami, gdzie zgromadzono część parku maszynowego.

Po wyzwoleniu Włocławka spod okupacji niemieckiej, już w lutym 1945 r. w fabryce pracowało 80 osób. W zebraniu załogi w dniu 6 II 1945 r. uczestniczył pełnomocnik Ministerstwa Przemysłu i Handlu. Wtedy też wybrano trzyosobowy zarząd fabryki z kierownikiem Feliksem Kujawą na czele. Nastąpił okres gorączkowej działalności, mającej na celu uruchomienie fabryki. Grupa robotników przywiezła części urządzeń z Pawłowa. Najpierw uruchomiono najmniej zdezastrowaną siatkarnię. W pierwszych dniach po wyzwoleniu brakowało w mieście prądu, więc ludzie siłą swych mięśni poruszali maszyny. W takich warunkach schodziły z maszyn pierwsze metry siatki. W listopadzie 1945 r. skończył się remont maszyn przywiezionych z Pawłowa i załoga przystąpiła do produkcji drutów. Początkowo wytwarzano około 30 ton wyrobów miesięcznie, tj. mniej więcej tyle, ile w okresie okupacji. W 1948 r. zakład zatrudniał już 320 pracowników, a roczna produkcja wnosila 3500 ton. Pracowały już

działy: ciągarni, siatkarni, gwoździarni, patentowni, liniarni i cynkowni. Stopniowo zaczęto zabiegać o rozbudowę zakładu. Niestety nie wykorzystano szansy rozbudowy w latach 1948—1949. Na realizację tego przedsięwzięcia przyszło czekać do 1954 r. Ówczesny dyrektor fabryki Stefan Kletkiewicz rozpoczął zakrojoną na szeroką skalę modernizację fabryki. Równocześnie podjęto — w praktyce kilkuletnie — starania o zezwolenie na budowę nowego zakładu.

W 1959 r. fabryka niosząca nazwę Pomorskiej Fabryki Lin, Drutu i Wyrobów z Drutu „Linodrut”, została podporządkowana Zjednoczeniu Przemysłu Wyrobów Metalowych w Krakowie. Uzyskane nakłady inwestycyjne przeznaczono głównie na zakup maszyn i urządzeń. Nadal produkowano różne asortymenty lin, drutów i obok tego siatkę ogrodzeniową i gwoździe. Produkcji gwoździ zaprzestano w 1962 r., a siatki ogrodzeniowej w 1974 r. (wraz z likwidacją zakładu przy ul. Kościuszki).

Z początkiem lat sześćdziesiątych budowa nowego zakładu stała się realna. Istotnym momentem stała się decyzja Komisji Planowania przy Radzie Ministrów z 21 II 1963 r. o lokalizacji ogólnej nowego zakładu. W ślad za tym władze miejskie wydały decyzję o lokalizacji szczegółowej. Po kilku latach Ministerstwo Przemysłu Ciężkiego zatwierdziło (15 IV 1967 r.) wstępny projekt budowy zakładu przy ul. Purmana oraz projekt modernizacji starego zakładu przy ul. Kościuszki. W międzyczasie zmianie uległa nazwa zakładu na Włocławską Fabrykę Lin i Drutów „Drumet”. W 1971 r. nastąpił rozruch technologiczny I etapu budowy, po czym przystąpiono do budowy II etapu, który trwał dwa lata. W dniu 22 VII 1973 r. miało miejsce uroczyste otwarcie II etapu budowy. Powstał nowy i nowoczesny zakład (na powierzchni ponad 9 ha).

W 1975 r. osiągnięto planową zdolność produkcyjną. Założenia projektowe przewidywały wzrost zatrudnienia z 300 osób do ponad 2 tysięcy, co było trudnym zadaniem, zwłaszcza, że nie ma szkoły przygotowującej fachowców dla przemysłu druciarsko-liniarskiego. Dlatego zakład od początku był zmuszony zająć się szkoleniem pracowników we własnym zakresie. Kandydatów do zawodu liniarza, ciągnacza drutu i hartownika szukano wśród mieszkańców okolic Włocławka. Nieocenioną pomocą w szkoleniu byli doświadczeni fachowcy, którzy pracowali jeszcze w starym zakładzie. Liniarze: Leszek Drzewiecki i Władysław Kutmaja nie potrafią już dzisiaj zliczyć swoich uczniów. Uzupełnienie zatrudnienia i ograniczenie fluktuacji kadr uznano za najważniejsze zadania, gwarantujące prawidłową produkcję wyrobów wysokiej jakości.

W nowym zakładzie oddano do dyspozycji załogi przychodnię lekarską z gabinetami specjalistycznymi i piękną stołówkę (jest też własna tuczarnia). Starania władz fabryki o stworzenie załodze możliwie najlepszych warunków pracy i odpoczynku są jednocześnie odpowiedzią na pytanie: jak zatrzymać załogę?

Kierownictwo zakładu i załoga jest zainteresowana w uzyskaniu dobrej jakości wyrobów. Utrudnia to jednak nieodpowiedni surowiec. Szczególnie walcówka jest złej jakości. Pewną formę zaradzenia tej sytuacji stał się rozwój ruchu racjonalizatorskiego. Na giełdach wynalazczych kupowano najlepsze projekty i w szybkim tempie stosowano je w produkcji. Konsekwentnie zaczęto przestrzegać realizacji programu poprawy jakości, zwłaszcza wyrobów eksportowych. W ciągu sześciu lat produkcja na eksport wzrosła osiemnastokrotnie. Drumetowskie liny mają atesty czterech liczących się w świecie firm asekuracyjnych.

Równocześnie (od 1979 r.) znowu stała się koniecznością działalność inwestycyjna. Fabryka zaciągnęła poważny kredyt (w wysokości 150 mln zł), który w całości został przeznaczony na zakup nowych maszyn i urządzeń. Spłata kredytu, rozłożona na trzy lata, wiąże się z dalszą intensyfikacją eksportu. Nowe maszyny i urządzenia gwarantują nie tylko lepszą, wydajniejszą pracę, ale także pozwalają na wprowadzenie do produkcji nowych wyrobów. Liny do dźwigów osobowych i druty stalowe na szprychy przynajmniej częściowo ograniczą import. Z kolei liny górnicze przeznaczone będą głównie na eksport. Plan postępu technicznego na 1980 r. przewidywał wprowadzenie do produkcji aż ośmiu nowych gatunków.

Dwutysięczna drumetowska załoga realizuje roczną produkcję wartości 1776 tys złotych. Z tego na eksport przeznacza się towary wartości 458 mln złotych. Do najpoważniejszych trudności w zakładzie należy zaliczyć brak odpowiedniej liczby rąk do pracy, a nadto niepełne wykorzystanie czasu pracy, nie najlepszą dyscyplinę. Towarzyszy temu zbyt niska wydajność pracy. Nadal utrzymują się zła jakość surowca, głównie walcówki, nieterminowe jej dostawy, brak na rynku niezbędnych materiałów technologicznych, zwłaszcza przędzy na rdzenie do lin, środków smarowych, a także okresowe braki zamówień na drumetowskie wyroby. Jeszcze 3 lata temu niemal pewna była budowa III etapu, tj. fabryki kordu stalowego.

Ograniczenia inwestycyjne odsunęły szansę budowy III etapu. Za 15 lat Fabryka Lin i Drutu będzie obchodziła stulecie istnienia. Nic już dzisiaj nie przypomina niewielkiego zakładu przy ul. Kościuszki, może jedynie pamiątki zgromadzone w izbie tradycji. Fabryka doczekała się kolejnej zmiany nazwy. W 1977 r. przyznano jej imię Rewolucji Październikowej. W niezbyt odległej przyszłości przypada 100-lecie istnienia zakładu. Po zakładzie przy ul. Kościuszki zachowały się już jedynie nieliczne pamiątki. Nowy „Drumet” został w 1979 r. wyróżniony przez Radę Państwa Orderem Sztandaru Pracy II Klasy.

Maria Kulesza (Włocławek)

ZAKŁADY WYTWÓRCZE „SPOŁEM” WE WŁOCŁAWKU

Związek Spółdzielni Spożywców „Społem” posiadał w okresie międzywojennym różne obiekty na terenie kraju. W 1919 r. zakupił także jeden we Włocławku. W nieruchomościach znajdujących się przy ul. Starodębskiej od 1923 r. oprócz hurtowni artykułów spożywczych i gospodarczych — mieściły się: trzepaknia lnu, oczyszczalnia koniczyny i sortownia owoców. Jak wynika z wpisu do Rejestru Handlowego (nr 3856) dokonanego w Sądzie Okręgowym w Toruniu Wydział Zamiejscowy we Włocławku, produkcję cukierków rozpoczęto 1 X 1926 r. Pełnomocnikiem odpowiedzialnym za przedsiębiorstwo z ramienia zarządu związku był Wacław Jakubowski, będący założycielem i pierwszym dyrektorem Zakładów Wytwórczych „Społem” (do 1939 r.).

Podjęta w 1926 r. produkcja to karmelki, cukierki twarde i nadziewane formowane na prasach obsługiwanych ręcznie i mosiężnym walcu. Karmel gotowali pracownicy w kotłach miedzianych jednopłaszczyznowych na zwykłym trzonie kuchennym. Od 1927 r. obok karmelków pojawiły się na rynku cukierki miękkie i mleczne krojone ręcznie. Zawijanie i pakowanie wszystkich cukierków odbywało się także ręcznie.

W 1933 r. uruchomiono nowy dział, czekolady. Zakupiono nowe maszyny: melanżer, 5-walcówkę stalową, 3-walcówkę granitową, konszę 4-ramienną i chłodnię. Mimo wprowadzenia tak wielu zmian formowanie i wybijanie czekolad z form odbywało się ręcznie. Już po rocznym okresie na rynku były dostępne czekolady twarde i nadziewane, galanteria oblewana i bloki czekoladowe. Zakłady rozpoczęły też produkcję pieczywa cukierniczego, drażetek, kawy zbożowej i zbożowej z domieszką naturalnej. W 1935 r. uruchomiono dział przypraw do ciast, a z czasem przystąpiono do produkcji marmolad, powideł i dżemów owocowych.

Wielki kryzys gospodarczy spowodował ograniczenia w produkcji w latach 1931—1936. Wyraźna poprawa sytuacji nastąpiła w latach 1937—1939. W 1938 r. zakład wyprodukował 975 284 kg landryn, czekolad, herbatników (o wartości 2 223 977 zł).

W czasie II wojny światowej władze okupacyjne zajęły fabrykę, sprzedając ją w 1941 r. obywatelom niemieckim. W latach 1941—1945 fabryka nosiła nazwę Zuckenwaren und Honigkuchen Fabrik-

Nowoczesny automat do pakowania cukierków (fot. Z. Czarnecki)

-Eris i produkowała wyroby cukiernicze przeznaczone głównie dla żołnierzy niemieckich. Większość załogi (około 200 osób) stanowili Polacy, z których część włączyła się do działalności konspiracyjnej, co pociągnęło za sobą represje.

Bezpośrednio po wyzwoleniu Włocławka pracownicy fabryki przystąpili do porządkowania hal fabrycznych i uruchamiania maszyn, niestety w znacznym stopniu wyeksploatowanych. Wkrótce przystąpiono do produkcji karmelków.

Z dniem 1 IV 1949 r., decyzją Ministra Przemysłu Spożywczego i Skupu, zakłady weszły do Zjednoczenia Przemysłu Cukierniczego i pod nazwą Fabryka Cukrów „Kujawianka” funkcjonowały do 30 VI 1957 r.

W tym czasie fabryka produkowała jedynie cukierki twarde i nadziewane oraz pomadki mleczne. Dopiero po ponownym przejściu fabryki do Związku Spółdzielni Spożywców „Społem” (od 1 VII 1957 r.) podjęto decyzję o rozbudowie zakładów (przy ul. Wroniej). W 1964 r. oddano do użytku wydział produkcji cukierków (I etap). W II etapie w 1966 r. oddano wydział produkcji czekolady. Zakup i zainstalowanie nowoczesnych maszyn i urządzeń (w większości

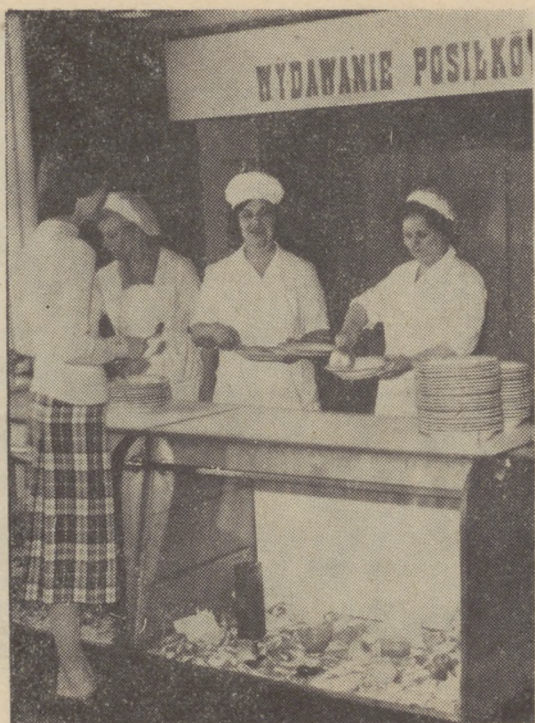

W przedszkolu zakładowym (fot. Z. Czarnecki)

importowanych) pozwoliło na przeprowadzenie reorganizacji wydziałów produkcyjnych (powstały ciągi produkcyjne). Wprowadzenie przenośników taśmowych pozwoliło na utrzymanie ciągłego transportu z automatów zawijających do paczkowania. W fabryce od wielu lat działają specjalistyczne linie produkcyjne: mas czekoladowych, czekolady pełnej i nadziewanej, formowania i oblewania wyrobów czekoladowych. Powstały nowe magazyny i kotłownia. Inwestycje te doprowadziły do poważnego wzrostu produkcji wyrobów czekoladowych. Aktualnie produkuje się 170 gatunków wyrobów w Zakładach Wytwórczych „Społem”. Wiele uwagi poświęcono także sprawom socjalnym. Uruchomiono własną stołówkę zakładową (1971 r.) przerobioną z dawnego magazynu.

Większość załogi (1100 na 1300) stanowią kobiety. One też kierują i zarządzają zakładem. Stosunkowo niskie zarobki wpływają na znaczną fluktuację załogi.

Zakłady dotyczą także trudności surowcowe. Mimo tego dotychczas plany produkcyjne wykonywano. Zakłady Wytwórcze „Społem” należą do tych nielicznych fabryk w województwie, które wyprodukowały towary o łącznej wartości przekraczającej miliard złotych.

Wydawanie posiłków w stołówce zakładowej (fot. Z. Czarnecki)

Mieści się w tym coraz znaczniejsza produkcja eksportowa, na którą pierwsze zamówienie wpłynęło w 1958 r. Obecnie wyroby z marką „Społem” są wysyłane do wielu krajów świata, w tym do Włoch, Szwecji, USA, Kanady, ZSRR i krajów afrykańskich. Na uwagę zasługuje fakt wzrostu liczby wyrobów ze znakiem jakości (od 2 w 1962 r. do ponad 30 w 1980 r.).

Istnieją plany dalszej modernizacji fabryki aby zapewnić wzrost produkcji na potrzeby krajowe i eksport.

Zbigniew Żbikowski (Rypin)

ZAKŁADY PRZEMYSŁU OWOCOWO-WARZYWNEGO „NEKTAWIT” W LIPNIE

Do lat pięćdziesiątych brak było w Lipnie większych zakładów przemysłowych. Jednocześnie występował znaczny nadmiar rąk do pracy. Korzystną zmianą miało być rozwinięcie przemysłu terenowego. W Lipnie były warunki do utworzenia kilku wyspecjalizowanych zakładów. Wyraźnie widać to na przykładzie „Nektawitu”.

Najpierw w 1964 r., kosztem 52 mln zł, oddano do użytku zakład przemysłu terenowego o charakterze zakładu przetwórczego. Początkowo zatrudniano 48 kobiet (1964 r.), których praca polegała na kwaszeniu kapusty i kiszeniu ogórków. Niebawem zakład zaczęły opuszczać też pierwsze soki i kompoty, a wartość produkcji wzrosła do 2 mln zł. W 1965 r. zatrudniano już 183 pracowników, a wartość rocznej produkcji wyniosła 21 mln zł. W końcu lat sześćdziesiątych osiągnęła 60 mln zł, a liczba pracowników wynosiła 398 osób.

Oznaczało to ożywienie gospodarcze Lipna. Jednakże chłonność rynku na przetwory owocowo-warzywne nie była początkowo wielka. Rynek był opanowany przez producentów z resortu przemysłu spożywczego, a tymczasem zakład lipnowski podlegał Zjednoczeniu Przemysłu Terenowego w Bydgoszczy. Powstawały spore zapasy gotowych wyrobów.

Sytuacja ta zmieniła się wraz z przejściem zakładu w 1967 r. do przemysłu kluczowego. Wzrosła wówczas też dynamika produkcji, lepiej dostosowano ją do potrzeb rynku, wprowadzać zaczęto coraz częściej mechanizację i automatyzację. Początkowo aż 70% wszystkich prac wykonywano ręcznie. Wkrótce rozbudowano i zmodernizowano zwłaszcza linię konserw warzywno-mięsnych. Jednocześnie załoga zaczęła konsolidować się i silniej wiązać z zakładem. Produkcja szybko rosła. W 1970 r. wyprodukowano za 65 mln zł, w 1975 r. za 115 mln zł, a w 1979 r. wartość wyrobów przekroczyła 200 mln zł, co oznaczało 9-krotny wzrost produkcji w latach 1964—1979.

Obecnie Zakłady Przemysłu Owocowo-Warzywnego „Nektawit” to producent kilkudziesięciu rodzajów różnych przetworów, które wykonuje się w siedmiu grupach asortymentowych. Są to: konserwy warzywno-mięsne, ogórki konserwowe, ogórki kiszone i kapusta

Ekspozycja wyrobów „Nektawitu”

kwaszona, surówka pasteryzowana i sałatki, sok i koncentrat pomidorowy, napój pomarańczowy i nektary. Dziewięć z tych wyrobów posiada znak najwyższej jakości krajowej (przyznany w ostatnich 2 latach), a ponieważ kilka z nich, zwłaszcza przetwory pomidorowe, stanowi dużą część wartości produkcji, więc najwyższa jakościowo jest tu aż czwarta część produkcji. Z 9 tys. ton przetworów „Nektawitu” około 2 tys. ton eksportuje się do 14 krajów świata, w tym do Wielkiej Brytanii, Szwecji, RFN, NRD, Kanady, Holandii i Belgii. O jakości produkcji świadczy też dobrze srebrny medal, jedyny w przemyśle owocowo-warzywnym, przyznany na Targach Krajowych „Jesień 79” zrazem nadziewanym w sosie cebulowym.

Załoga zakładu niewiele wzrosła w ciągu ostatnich lat i liczy obecnie 416 osób (1979), w tym 63% kobiet. Już tylko niewielka część prac jest wykonywana przez nie ręcznie, a kilka linii jest w pełni zautomatyzowanych. Najdłużej, bo od 1964 r., pracuje linia produkcji koncentratu pomidorowego, później sprowadzono linię soków i nektarów, wreszcie linię zrazów zapiekanych. Częściowo zmechanizowana jest linia niektórych wyrobów z ogórków. Kiszenie ogórków i układanie kapusty odbywa się natomiast po dawnemu. Dużym sukcesem załogi było uzyskanie pierwszego miejsca w województwie za ład i porządek. Stale poprawiają się też warunki socjalne załogi. Nadal jednak brak jest stołówki zakładowej.

Ciągle jeszcze występują trudności ujemnie wpływające na rytmikę produkcji. Odnosi się to głównie do opakowań. O produkcji

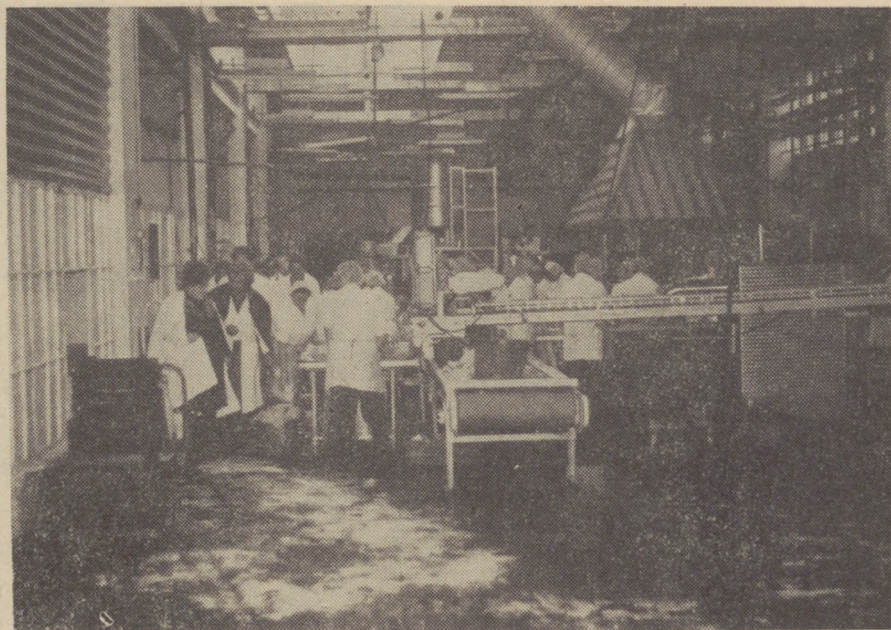

Wjazd do zakładu

decydują dostawy opakowań, przy czym trudności występują w równej mierze w zakresie opakowań szklanych, jak i blaszanych. Brak opakowań stawia często pod znakiem zapytania wykonanie zadań planowych, ale jak dotąd trudności te były przewyciężane. Innego rodzaju kłopoty sprawia transport samochodowy (17 pojazdów), którymi dysponuje wydzielone przedsiębiorstwo obsługujące również inne zakłady. Rozwiązanie to okazało się niekorzystne i dlatego w najbliższym czasie planuje się włączenie transportu pod zarząd zakładu. Warto dodać, że w sezonie zakład przerabia przeszło 200 ton pomidorów i 60 ton innych produktów na dobę.

Zakład zapewnia sobie dostawy owoców i warzyw przez kontrakcję. Niestety, nie zawsze pokrywa ona potrzeby (jeśli chodzi o pomidory). Z zakładem współpracuje 1050 plantatorów. Ilość zakontraktowanych owoców wynosi tyle, ile przewiduje się w planie produkcyjnym. W 1980 r. zakontraktowano prawie 9300 tys. ton owoców i warzyw, w tym pomidorów 6800 tys. ton.

Dalszy rozwój zakładu uzależniony jest od budowy chłodni i zamrażalni. Opracowana jest już dokumentacja na budowę takiego obiektu, jest nawet lokalizacja, ale brak na razie środków inwesty-

Linia produkcyjna popularnych gołąbków

cyjnych na realizację. Podejmię się ją w przyszłych latach. Zamrażalnia ta stanowić będzie zaplecze magazynowe i surowcowe dla oddziałów produkcyjnych, tam też produkować się będzie mrożone półprodukty z przeznaczeniem na rynek. Wzrośnie wówczas zatrudnienie, a przy tym znacznie wzrośnie wartość produkcji. Jak się przewiduje wzrost ten będzie przynajmniej dwukrotny. Przewiduje się także dalszą modernizację i automatyzację znacznej części obecnego parku maszynowego.

Zbigniew Żbikowski (Rypin)

RYPIŃSKIE ZAKŁADY OKRĘTOWE

W okresie międzywojennym, jak i kilkanaście lat po wojnie Rypin był ośrodkiem rejonu rolniczego. Istniały jedynie takie zakłady, jak: mleczarnia, młyn, drukarnia i kilka innych warsztatów zatrudniających niewielką część mieszkańców miasta. Jeszcze w 1952 r. w przemyśle pracowało jedynie 17% ogółu zatrudnionych w ówczesnym powiecie rypińskim. Spośród wymienionych zakładów na szczególną uwagę zasługuje stara, przedwojenna drukarnia pracująca do dziś. Ona to zapoczątkowała rozwój przemysłu stoczniowego w Rypinie.

W latach pięćdziesiątych podjęto próbę ożywienia gospodarczego miasta i rozwoju usług. Postawiono na przemysł terenowy. Z dniem 1 sierpnia 1952 r. utworzono Zakład Drukarski Przemysłu Terenowego, który powstał w miejsce zlikwidowanych 31 VII 1952 r. Bydgoskich Zakładów Drukarskich. Były to skromne początki. W maju 1953 r. przejęty został warsztat stolarski Głowiński i Syn, a w grudniu tego samego roku rozpoczął działalność warsztat introligatorski. W następnym roku przyłączono do przedsiębiorstwa kilka kolejnych małych warsztatów rzemieślniczych, m.in. olejarnię Janusza Wawrzyńskiego i warsztat ślusarski Jana Strusińskiego. Wówczas nazwa zakładu przestała odpowiadać charakterowi jego działalności, którą prowadzono w czterech branżach: drzewnej, poligraficznej, metalowej i spożywczej.

Nowy okres działalności przedsiębiorstwa datuje się od uchwały Prezydium Powiatowej Rady Narodowej w Rypinie z 23 XII 1954 r., która nadaje mu nazwę Rypińskie Zakłady Przemysłu Terenowego. Nadal jeszcze załoga jest stosunkowo nieliczna (32 pracowników), a wartość produkcji niezbyt wysoka (800 tys. zł). Następne lata przynoszą szereg zmian organizacyjnych. RZPT tracą na rzecz Toruńskich Zakładów Tłuszczowych olejarnię, ale od Budowlanego Przedsiębiorstwa Powiatowego w Rypinie przejmują stolarnię. W 1959 r. tracą warsztat ślusarski, ale w 1960 r. przejmują od POM w Rypinie zakład metalowy przy ul. Lipnowskiej. W 1962 r. przejmują zakład ślusarsko-mechaniczny w Brodnicy. W tymże roku drukarnia przeszła do Wąbrzeskich Zakładów Poligraficznych. Jednocześnie RZPT rozpoczęły kooperację z przemysłem stoczniowym,

Zakład w Cetkach w czasie budowy

przystępując do produkcji kołnierzy do rurociągów okrętowych. Stanowiły one coraz większy udział w produkcji przedsiębiorstwa. W 1966 r. produkcja RZPT wynosiła już 21 mln zł, z czego połowa była rezultatem kooperacji z przemysłem stoczniovym.

W 1965 r. otwarto stację obsługi samochodów i motocykli, a w rok później oddano do użytku trzy pawilony usługowe i sklep przy ul. Mławskiej. Wkrótce też wartość usług dla ludności znacznie wzrosła. W pierwszym roku lat siedemdziesiątych obroty RZPT przekroczyły 50 mln zł w zakresie produkcji i usług, z czego 27 mln zł wyniosła wartość wyprodukowanych kołnierzy. Okoliczność ta doprowadziła do kolejnej, istotnej zmiany nazwy, i co ważniejsze charakteru zakładu. Uchwałą Ministra Przemysłu Ciężkiego z dnia 20 III 1976 r. przedsiębiorstwu nadano nazwę Rypińskie Zakłady Okrętowe (RZO). Odtąd zakłady przestały świadczyć usługi dla ludności, przekazując swoje punkty usługowe innym rypińskim zakładom do tego powołanym.

Obecnie RZO zajmują się wyłącznie produkcją kołnierzy do okrętowych rurociągów i okrętowych grzejników. Przedsiębiorstwo obejmuje cztery zakłady, z tego dwa w Rypinie, jeden w Brodnicy i jeden w podrypińskiej wsi Cetki. Pierwszy zakład stoi dokładnie tam, gdzie znajdował się przed laty warsztat stolarski firmy Głó-

Duma RZO — orkiestra dęta

wiński i Syn. Warto tu dodać, że współwłaściciel tego warsztatu Jan Głowiński od 1956 r. pełni nieprzerwanie funkcję dyrektora, najpierw RZPT, a obecnie RZO. Zakład drugi to rozbudowana hala produkcyjna przejęta kiedyś od POM. Zakład brodnicki to również rozbudowany dawniejszy warsztat ślusarsko-mechaniczny przejęty w 1962 r. Czwarty zakład w Cetkach, powstał dzięki Funduszowi Aktywizacji Małych Miast. Korzystając z jego pomocy RZPT przejęły teren i zabudowania po byłej spółdzielni produkcyjnej, przystosowując je do własnych potrzeb produkcyjnych. Adaptacja ta polegała w istocie na budowie pomieszczeń produkcyjnych i pomocniczych od nowa, w części społecznym wysiłkiem załogi. Cztery lata temu natomiast, z okazji 25-lecia przedsiębiorstwa, oddany został nowo zbudowany zakład brodnicki. Każdy obiekt posiada swoją specyfikę produkcji. Przy ul. Mławskiej mieści się dyrekcja, administracja i działy pomocnicze. Przy ul. Lipnowskiej produkuje się małe kołnierze i grzejniki. Ten zakład wykonuje 30% całego planu. Najwięcej, bo 40% planu realizuje załoga zakładu w Cetkach, gdzie wykonuje się kołnierze średniej wielkości. Największe elementy wykonywane są w Brodnicy, na którą przypada pozostałe 30% planu. W RZO nie występuje w istocie fluktuacja pracowników. Starano się zapewnić załodze dobre warunki socjalne. Zadbano o wypoczynek załogi.

O pozycji przedsiębiorstwa świadczą odznaki i wyróżnienia, m.in. „za szczególne zasługi dla województwa bydgoskiego”, „za zasługi

dla województwa wrocławskiego”, „za długoletnią, twórczą i aktywną pracę w polskim przemyśle okrętowym”. Jest również przedsiębiorstwo laureatem kilku konkursów, m.in. na najlepszy zakład przemysłu terenowego w województwie bydgoskim (I i II miejsce) oraz na najlepszego eksportera województwa wrocławskiego (II miejsce w 1978 r.). Znaczna część wyrobów z RZO (27% w 1979 r.) trafia na rynki zagraniczne (do RFN i Szwecji).

Bez przerwy rośnie liczba adresowanych do RZO zamówień, ale jednocześnie zakład nie jest w stanie wszystkim nowym zamówieniom sprostać ze względu na ograniczone moce produkcyjne, mimo przeprowadzonej modernizacji parku maszynowego. Nie dotyczy to tylko zakładu w Brodnicy. Jedynie w zakładzie brodnickim na szerszą skalę wprowadza się automatyzację: wkrótce ręczne wypalanie kołnierzy zastąpi się wypalaniem automatycznym sterowanym elektronicznie przy pomocy fotokomórki. Centralna acetylenownia zastąpi pojedyncze butle, wzrośnie wydajność pracy i poprawią się warunki bhp. Stare zakłady muszą jednak czekać, aż zrealizuje się plan budowy całkiem nowego obiektu w dzielnicy przemysłowej Rypina, do którego przeniesiono by całą produkcję. Rozpoczęcie tych prac wstrzymuje brak środków inwestycyjnych. Po zbudowaniu nowej hali produkcyjnej poprawią się warunki pracy. Jednocześnie nastąpi uproszczenie systemu organizacji i zarządzania przedsiębiorstwem. W planach perspektywicznych zakłada się podwojenie eksportu, który rośnie rocznie o 10—15%. Równocześnie rośnie zapotrzebowanie rynku krajowego na kołnierze i grzejniki, których RZO są jedynym producentem.

Adam Piskorski (Aleksandrów Kujawski)

**KUJAWSKIE PRZEDSIĘBIORSTWO
PRODUKCJI WIKLINIARSKIEJ „LAS”
W ALEKSANDROWIE KUJAWSKIM**

Kujawskie Przedsiębiorstwo Produkcji Wikliniarskiej „Las” w Aleksandrowie Kujawskim należy do przedsiębiorstw o specyficznym charakterze. Przedmiotem jego produkcji są głównie wyroby plecionkarskie i koszykarskie.

Te dziedziny działalności znane są człowiekowi od zarania dziejów, jednakże żywiłowy rozwój plecionkarstwa i koszykarstwa, o cechach produkcji masowej, nastąpił dopiero w wieku XVII, głównie w krajach zachodnich. Przy końcu XIX wieku na czoło największych producentów wikliny i wyrobów koszykarskich zaczynają wysuwać się ziemie polskie, na których przemysł ten znajduje podstawy dla pełnego rozwoju. Powstały wtedy, istniejące do dzisiaj, główne ośrodki wikliniarstwa i koszykarstwa: w Wielkopolsce — okolice Zbąszyna i Nowego Tomyśla; Małopolsce — Rudnik nad Sanem, obecnie wiodący ośrodek wikliniarstwa i koszykarstwa posiadający największe zakłady; na Kujawach — Solec Kujawski oraz na Pomorzu — Chełmno i Nowe nad Wisłą, obydwa zakłady należące dzisiaj do Kujawskiego Przedsiębiorstwa Produkcji Wikliniarskiej „Las” w Aleksandrowie Kujawskim.

W XIX w. były to prywatne zakłady, przede wszystkim o cechach produkcji nakładczej. Rozwijające się wtedy plecionkarstwo i koszykarstwo czerpały motywy i wzory z odmiennych tradycji danego regionu. Odrębności te przetrwały do dzisiaj. Meble i kosze pochodzące z Rudnika nad Sanem różnią się więc formą, splotami i rodzajami surowca od produkowanych w przedsiębiorstwie kujawskim.

Jednocześnie w tamtym okresie masowo powstawały plantacje ciągle uszlachetnianej wikliny. Dotychczas stosowane w produkcji dzikie odmiany wierzby rzecznej, m.in. pochodzącej z łęgów nadwiślańskich, zastępowano szlachetnymi odmianami wikliny, takimi jak konopianka i migdałowa. Z Ameryki sprowadzono najlepszą wiklinę — amerykańską.

W okresie międzywojennym Polska zajmowała jedno z czołowych (obok Jugosławii) miejsc w produkcji i eksporcie surowca do wyro-

bów wikliniarsko-koszykarskich. Zaznaczyć trzeba, że przemysł ten skupiał znaczną liczbę pracowników, bo około 15 tysięcy.

Bardzo dotkliwie straty poniósł przemysł wikliniarsko-koszykarski w okresie II wojny światowej. Jako przemysł wojenny III Rzeszy, produkował wyłącznie pojemniki do transportu amunicji. Monoprodukcja oraz rabunkowa gospodarka nierekultywowanych i zniszczonych plantacji bardzo utrudniły start polskiego wikliniarstwa i koszykarstwa po wojnie. Po wyzwoleniu odbudową i uruchomieniem dawnych zakładów zajęli się przede wszystkim ich byli właściciele. W 1948 r. zakłady te zostały upaństwowione i włączone do pierwszego państwowego przedsiębiorstwa „Polska Wiklina” z siedzibą w Bydgoszczy, następnie w Poznaniu. Do przedsiębiorstwa tego należały także zakłady zgrupowane obecnie w KPPW „Las”.

Trudna sytuacja wyniszczonego wojną przemysłu wikliniarskiego i koszykarskiego raz stosunkowo niewielkie dochody spowodowały podporządkowanie „Polskiej Wikliny” w 1950 r. Centrali Państwowego Przemysłu Ludowego i Artystycznego „Cepelia” w Warszawie. Jednak niewielkie zainteresowanie ze strony „Cepelii” tą dziedziną działalności, brak nakładów i surowca oraz trudności organizacyjne bardzo niekorzystnie odbiły się na rozwoju produkcji wikliniarskiej i koszykarskiej, powodując znaczne jej zmniejszenie.

Sytuacja zaczyna ulegać poprawie dopiero od 1953 r., kiedy to z „Polskiej Wikliny” wyodrębniły się trzy zakłady produkcyjne w Solcu Kujawskim, Chełmnie i w Nowem nad Wisłą, tworząc Toruńskie Zakłady Wikliniarsko-Trzciniarskie w Toruniu. Datę tę należy przyjąć za początek przedsiębiorstwa znanego obecnie pod nazwą Kujawskie Przedsiębiorstwo Produkcji Wikliniarskiej „Las” w Aleksandrowie Kujawskim. Zakłady te zostały następnie podporządkowane jednej centrali, tj. nowo powstałemu w 1954 r. Zarządowi Przemysłu Wikliniarskiego w Warszawie, którego celem była odbudowa i reorganizacja tego przemysłu.

Nowo powstałe toruńskie zakłady utrzymały istniejące odrębności i profil produkcji zbudowanych już w końcu XIX wieku zakładów. Głównie produkowane w tym czasie wyroby to: w zakładzie w Nowem nad Wisłą meble wiklinowe, kosze i galanteria wiklinowa; w zakładzie w Chełmnie i Solcu Kujawskim galanteria oraz obręcze wiklinowe i leszczynowe. Zakłady te prowadziły również przetwórstwo (warzelnie i korowalnie wikliny).

W roku 1957 dołączono do TZWT powstałą w 1952 r. niewielką plecionkarsko-koszykarską spółdzielnię pracy „Warta Pokoju” w Aleksandrowie Kujawskim oraz rozpoczęto budowę dużego ośrodka wikliniarsko-koszykarskiego w Nieszawie. W latach następnych oddano do użytku w Toruniu nieduży zakład koszykarski wraz z biurami zarządu przedsiębiorstwa oraz zaczęto rozbudowywać i modernizować zakłady w Chełmnie i Aleksandrowie Kujawskim (od 1958 i 1959 r.). Powstały wtedy nowoczesne na ówczesne czasy warzelnie,

korowalnie, suszarnie, hale produkcyjne i magazyny. Przystąpiono także do rozbudowy i rekultywacji plantacji wikliny własnych i prywatnych.

Zmiana warunków pracy, unowocześnienie przemysłu pozwoliły na znaczne rozszerzenie produkcji, wprowadzenie wielu nowych asortymentów, m.in. mebli i galanterii z surowców tropikalnych (trzcina rotang, bambus). Liczba zatrudnionych w produkcji zwartej i nakładczej przekroczyła 1500 pracowników, a wzrost produkcji w stosunku do 1955 r. wyniósł 170⁰/. Dla uwypuklenia całokształtu rozwoju TZWT przed 1960 r. należy też wspomnieć o ponownie wznowionym eksporcie. Zainteresowanie kontrahentów zagranicznych polskimi wyrobami koszykarskimi z tego regionu, mimo długiej przerwy nie osłabło. Odbiorcy zagraniczni chętnie kupują wiklinę, meble wiklinowe, kosze, galanterię wiklinową, preferując nierzadko wyroby zakładów o ustalonej już tradycji eksportowej (np. meble wiklinowe z Nowego nad Wisłą).

W latach sześćdziesiątych rozwój przedsiębiorstwa został ponownie zachwiany. Praca zarówno w przetwórstwie wikliny jak i w koszykarstwie jest trudna i wymaga stałego kontaktu z wodą. Większość czynności w produkcji wykonywana jest ręcznie. Także zarobki uzyskiwane w tym przemyśle nie zawsze były na tyle atrakcyjne, by powstrzymać ucieczkę nawet wysoko wykwalifikowanych koszykarzy do innych rozwijających się w tym czasie gałęzi przemysłu. Na pogłębienie regresu niekorzystnie wpłynęła też nowa fala reorganizacji. TZWT w 1960 r. zostało podporządkowane Wojewódzkiemu Zjednoczeniu Przedsiębiorstw Państwowego Przemysłu Terenowego w Bydgoszczy. Wskutek istotnych dla gospodarki narodowej potrzeb rozwoju nowych gałęzi przemysłu, od przedsiębiorstwa odłączono zakłady w Solcu Kujawskim (1965), Nieszawie (1969) oraz najnowocześniejsze w tym czasie zakłady przetwórstwa wiklinowego w Chełmnie (1971). Została także przeniesiona siedziba zarządu przedsiębiorstwa, którą staje się od 1970 r. Aleksandrów Kujawski.

Po likwidacji przemysłu terenowego, TZWT ostatecznie przechodzą pod zarząd (podobnie jak inne przedsiębiorstwa wikliniarsko-koszykarskie) Zjednoczenia Produkcji Leśnej „Las” w Warszawie. W tym samym roku, tj. 1970, zostaje zmieniona nazwa przedsiębiorstwa na Kujawskie Przedsiębiorstwo Produkcji Wikliniarskiej „Las” w Aleksandrowie Kujawskim. Utrata trzech wymienionych zakładów zwłaszcza bazy przetwórczej, różny stopień zainteresowania ze strony przemysłu terenowego, początkowo brak kadry spowodowały przeniesieniem zarządu do Aleksandrowa Kujawskiego, wpłynęły bardzo niekorzystnie na rozwój produkcji i sprzedaży. W 1970 r. wartość produkcji i sprzedaży spadła do 51 mln zł. Sytuacja ta zmieniła się dopiero po roku 1975, m.in. dzięki dobremu klimatowi stworzonemu przez ZPL „Las”.

Przedsiębiorstwo odbudowuje przede wszystkim własną bazę

surowcową. Poza istniejącymi już wcześniej gospodarstwami plantacyjnymi w Brukach (koło Chełmna) i Sępólnie Krajeńskim zostały rekultywowane i założone plantacje wikliny w Duninowie koło Płocka (1977) i Stablewie (1978) na Żuławach gdańskich. Jednocześnie trwa rozbudowa i modernizacja przetwórstwa w zakładach w Aleksandrowie Kujawskim i w Nowem nad Wisłą. W latach 1977 i 1978 przedsiębiorstwo utworzyło kilka nowych jednostek, tj. Zakład Produkcji Nakładczej w Zalesiu w woj. ciechanowskim, Zakład Wikliniarsko-Koszykarski w Kwidzynie i Zakład Produkcji Drzewnej w Ciechocinku. Funkcjonowanie zakładu w Ciechocinku wiąże się przede wszystkim z planami rozszerzenia produkcji, w tym eksportowej, o asortyment wyrobów meblarskich z drewna, lub łączących wiklinę z drewnem.

Obecnie KPPW „Las” rozlokowane jest na terenie siedmiu województw: wrocławskiego, bydgoskiego, toruńskiego, gdańskiego, elbląskiego, ciechanowskiego i płockiego, skupiając pięć zakładów produkcji zwartej i nakładczej, siedem baz produkcji nakładczej oraz cztery gospodarstwa plantacyjne. Przedsiębiorstwo zatrudnia około tysiąca pracowników. Dane liczbowe produkcji i sprzedaży charakteryzujące dynamiczny w ostatnim okresie rozwój przedsiębiorstwa są następujące: rok 1975 — 59 mln zł, 1977 — 98 mln zł, 1978 — 127 mln zł i 1979 — 130 mln zł. Planowana wartość produkcji i sprzedaży na 1985 r. wynosi 250 mln zł.

Kujawskie Przedsiębiorstwo Produkcji Wikliniarskiej „Las” w ZPL „Las” należy do mniejszych przedsiębiorstw. Specjalizuje się w produkcji wikliniarsko-koszykarskiej (przetwórstwo wikliny i koszykarstwo), plecionkarskiej (wyroby z materiałów importowanych — plecionka ryżowa, plecionka z liścia palmy, mata wiklerowa, peddig), drzewnej (meble) oraz słomiarńskiej (wyroby ze słomy). Najważniejszymi pozycjami w poszczególnych asortymentach są w koszykarstwie: meble wiklinowe, foteleki i stoliki dziecięce, krzesła rowerowe, kosze do bielizny (tzw. magłowe i brudniaki), kosze targowe; w plecionkarstwie: torby na zakupy, kapelusze; w meblarstwie: łóżeczka dziecięce, biurka, szafy, meble łazienkowe; w słomiarstwie: maty słomiane dekoracyjne i budowlane.

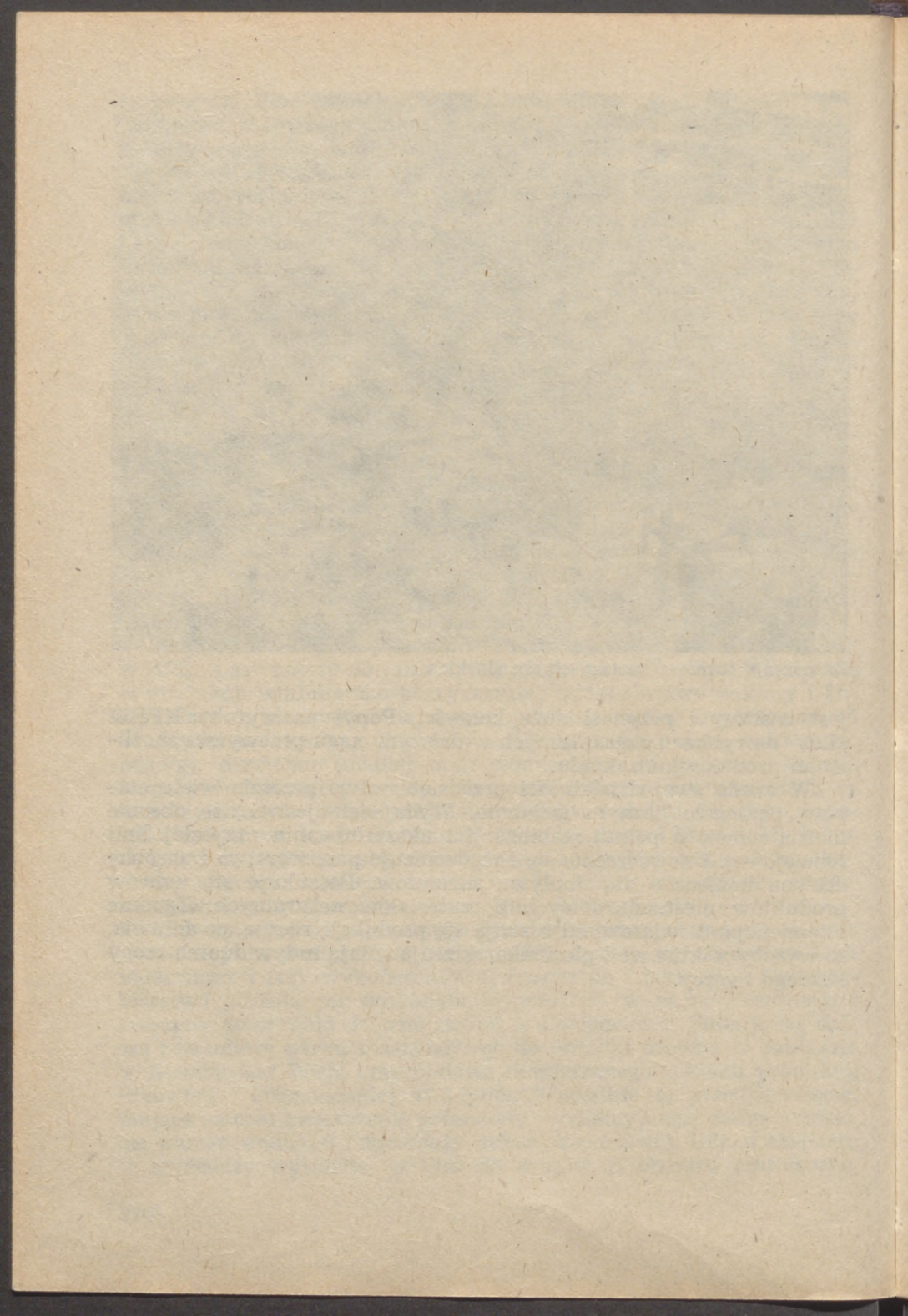
Główny wysiłek kujawskiego przedsiębiorstwa skupia się obecnie na dalszej modernizacji, a nawet automatyzacji przetwórstwa oraz modernizacji fazy wykończeniowej (suszarnie i lakiernie). Przedsiębiorstwo posiada już doskonale wyposażony w najnowocześniejsze maszyny do obróbki drewna zakład w Ciechocinku. Planuje się dalszą rozbudowę parku maszynowego do obróbki drewna w zakładzie w Nowem nad Wisłą oraz budowę nowoczesnego zakładu produkcji drzewnej i koszykarskiej w Lipnie. Wszystkie te przedsięwzięcia, mające na celu zwiększenie potencjału produkcyjnego, dadzą w efekcie wzrost produkcji i sprzedaży, także eksportowej. Udział eksportu w sprzedaży wyrobów, w tym do krajów II obszaru płatniczego,

Ekspozycja firmowa na targach poznańskich

jest znaczny i przynosi duże korzyści. Popyt na wyroby KPPW „Las” na rynkach zagranicznych w dalszym ciągu przewyższa możliwości produkcyjne zakładu.

W czasie swej działalności przedsiębiorstwo przeszło wiele etapów, podlegało licznym zmianom. Wydaje się jednak, że obecnie można mówić o pełnej stabilizacji i ukształtowaniu przyszłej linii rozwojowej. Unowocześnia się i modernizuje przetwórstwo i obróbkę drewna konieczne dla dopływu surowców. Poszukuje się wzorów produktów niestandardowych z materiałów naturalnych. Zgodnie z tendencjami światowymi rozwija się produkcję ręczną, co sprawia, że wyroby wiklinowe i plecionkarskie ujawniają indywidualne cechy każdego twórcy.

MATERIAŁY I Dyskusje

Zenon Guldón (Kielce)

OSADNICTWO ZIEMI DOBRZYŃSKIEJ W XVI—XVIII WIEKU

Celem niniejszego artykułu jest przedstawienie zmian w stanie osadnictwa ziemi dobrzyńskiej w XVI—XVIII w. Artykuł nawiązuje więc do wcześniejszych naszych prac, zwłaszcza do pracy przedstawiającej sieć osadniczą, podziały administracyjne i strukturę własności ziemskiej w ziemi dobrzyńskiej w drugiej połowie XVI w.¹, a także artykułów dotyczących lokacji miast² i rozwoju hutnictwa żelaza na tym terenie do XVI w.³, dziejów Dobrzynia w okresie przedrozbiorowym⁴ i zaludnienia ziemi dobrzyńskiej w końcu XVIII w.⁵ Wyniki tych prac stanowią punkt wyjścia obecnych rozważań.

Zmiany w stanie osadnictwa w XVI—XVIII w. były przede wszystkim wynikiem jego rozwoju przestrzennego, polegającego na powstawaniu nowych osad na terenach dotąd nie zasiedlonych, co w rezultacie wprowadzało zmiany w liczebności, rozmieszczeniu i zagęszczeniu sieci osadniczej. Ustalenie możliwie pełnej liczby punktów osadniczych w końcu XVIII w. jest więc zasadniczym celem niniejszego artykułu — umożliwia bowiem uchwycenie zmian w porównaniu z wcześniej badanym okresem drugiej połowy XVI w.

Rozwój osadnictwa polegał także na rozroście osad dawnych i powiększaniu ich areалу uprawnego, co wyrażało się w zwiększaniu liczby gospodarstw rolnych i ludności we wsiach istniejących. Podjęto więc próbę oszacowania zaludnienia ziemi dobrzyńskiej w końcu XVIII w. Brak natomiast możliwości uchwycenia zmian wielkości areálu uprawnego. Ze względu na ograniczoną objętość niniejszego

¹ Z. Guldón, *Mapy ziemi dobrzyńskiej w drugiej połowie XVI w. I. Podziały administracyjne, II. Rozmieszczenie własności ziemskiej*, Toruń 1967.

² Z. Guldón, *Lokacje miast kujawskich i dobrzyńskich w XIII—XVI w.*, Ziemia Kujawska, t. 2, 1968.

³ Z. Guldón, *Dzieje hutnictwa żelaznego na Kujawach i w ziemi dobrzyńskiej do XVI w.*, Ziemia Kujawska, t. 4, 1974.

⁴ Z. Guldón, J. Powierski, *Dzieje Dobrzynia do końca XVIII w.*, [W:] *Z dziejów ziemi dobrzyńskiej*, Toruń 1966.

⁵ Z. Guldón, *Zaludnienie ziemi dobrzyńskiej w końcu XVIII w.*, *Zapiski Historyczne*, t. 39, 1974, z. 1.

artykułu pominięto strukturę własnościową osadnictwa, co stanowi będzie przedmiot odrębnych badań.

Niektóre poruszane w niniejszym artykule problemy były przedmiotem rozważań E. Kwiatkowskiej, która jednak za zasadniczą podstawę swych badań przyjęła zachowane plany wsi, a nie źródła pisane, pozwalające na pewne ujęcia statystyczne⁶.

Zasadniczą podstawę do ustalenia liczebności osad w drugiej połowie XVIII w. stanowił spis dymów z 1775 r., znany z publikacji A. F. Büschinga: *Verzeichnis aller adelichen, geistlichen und königlichen oerter in Polen* z 1788 r.⁷ Z najostrzejszą krytyką spisów podymnego wystąpił K. Buczek stwierdzając: „Można mieć pewne zastrzeżenia co do wiarygodności taryf z lat 1775—77, już choćby ze względu na prymitywność metody, jaką posłużono się przy przeprowadzaniu lustracji dymów. Nie ulega wątpliwości, że znaczny odsetek właścicieli względnie zarządców majątków mógł nie podać wcale tabel do oblaty, że część tych tabel mogła się w ciągu drogi, jaka dzieliła spisanie fasji w majątku od jej wciągnięcia do taryfy, gdzieś zawieruszyć, że wreszcie same abjuraty w wielu wypadkach nie odpowiadały istotnemu stanowi rzeczy. Znając wstret z jakim ówczesne społeczeństwo odnosiło się do wszelkich ciężarów podatkowych, dziwić by się trzeba, gdyby było inaczej, zwłaszcza że egzaktorzy, gdyby nawet chcieli, nie zawsze mogli w tych warunkach wykryć nadużycia”⁸. Wydaje się jednak, że spis ten, mimo swych braków, stanowić może punkt wyjścia do uchwycenia stanu osadnictwa w drugiej połowie XVIII w.⁹

Drugim podstawowym źródłem była wizytacja diecezji włocławskiej i pomorskiej z lat 1779—1781, zawierająca między innymi liczbę mieszkańców poszczególnych osad¹⁰. Spis ludności diecezji płockiej z 1776 r. podaje tylko zaludnienie poszczególnych parafii¹¹. Uzupełniające znaczenie mają: wykaz osad. F. Czajkowskiego z lat 1783—1785¹², protokoły ofiary dziesiątego i dwudziestego grosza

⁶ E. Kwiatkowska, *Osadnictwo wiejskie ziemi dobrzyńskiej w świetle planów z XVIII i XIX w. i jego przemiany pod wpływem uwłaszczenia i parcelacji*, Toruń 1963.

⁷ A. F. Büsching, *Magazin für die neue Historie und Geographie*, t. 22, Halle 1788, s. 147—153.

⁸ K. Buczek, *Mapa województwa krakowskiego z doby Sejmu Czteroletniego (1778—1792). Źródła i metoda*, Kraków 1930, s. 24.

⁹ Por. Z. Guldon, N. Krikun, *Spis dymów prawobrzeżnej Ukrainy z roku 1775*, *Studia Źródłoznawcze*, t. 24, 1979, s. 181—186.

¹⁰ Archiwum Diecezjalne we Włocławku, sygn. 89: Wizytacja dekanatów służeńskiego i niezawskiego z lat 1779—1781 oraz bez sygn.: Wizytacja dekanatu bobrownickiego z lat 1779—1781.

¹¹ *Spis ludności diecezji płockiej biskupa Michała Jerzego Pontatowskiego z 1776 r.*, *Przeszłość Demograficzna Polski*, t. 9, 1976.

¹² F. Czajkowski, *Regestr diecezjów*, Archiwum Kapitulne w Łowiczu, bez sygn.

powiatów lipnowskiego i rypińskiego z 1789 r.¹³ oraz dziesiąty tom pracy K. de Perthéasa: *Geograficzno-statystyczne opisanie parafii Królestwa Polskiego z 1790 r.*¹⁴ Ze źródeł kartograficznych wykorzystano przede wszystkim mapy K. Perthéasa¹⁵ i D. Gilly'ego¹⁶. Ze źródeł dotyczących poszczególnych kompleksów dóbr wymienić trzeba przede wszystkim inwentarz dóbr biskupstwa włocławskiego z 1760 r.¹⁷ oraz lustrację i mapę starostwa złotoryjskiego z lat 1777—1779¹⁸.

Obszar ziemi dobrzyńskiej

Terytorium ziemi dobrzyńskiej, wykształcone ostatecznie na przełomie XIV i XV w.¹⁹, na przestrzeni interesującego nas okresu nie ulegało zmianom. Ziemia dobrzyńska obejmowała obszar między Wisłą, Drwęcą i Skrwą oraz położoną na lewym brzegu Wisły enklawę niezawską. Dopiero w wyniku pierwszego rozbioru terytorium ziemi dobrzyńskiej uszczuplone zostało o włączony do monarchii pruskiej okręg górzeński, w skład którego wchodziły osady stanowiące własność biskupstwa płockiego, a mianowicie miasto Górzno z młynem oraz wsie: Bryńsk, Buczka, Miesiączkowo, Miesiączkowo Zdroje, Ruda, Traczyska, Wapionka i Zaborowo²⁰. W 1793 r. w wyniku drugiego rozbioru ziemia dobrzyńska włączona została do Prus Południowych.

Do pierwszego rozbioru ziemia dobrzyńska obejmowała obszar o powierzchni 2952 km² i składała się z trzech powiatów sądowych: dobrzyńskiego (528 km²), lipnowskiego (1252 km²) i rypińskiego (1172 km²)²¹. Na całym terytorium ziemi dobrzyńskiej funkcjonował jeden tylko gród w Bobrownikach. Dopiero konstytucja z 1768 r., biorąc pod uwagę fakt, że „gród bobrownicki od niektórych powiatów ziemi dobrzyńskiej jest odległym tak dalece, że obywatele tej ziemi przez czynienie różnych transakcyi po inszych extra territorium

¹³ M. Borucki, *Ziemia kujawska pod względem historycznym, geograficznym, archeologicznym, ekonomicznym i statystycznym* Włocławek 1882, s. 35—50.

¹⁴ K. de Perthéas, *Geograficzno-statystyczne opisanie parafii Królestwa Polskiego*, t. 10, Biblioteka AN USRR w Kijowie, rkps I 5975.

¹⁵ K. de Perthéas, *Mapa szczególna województwa płockiego i ziemi dobrzyńskiej*, Warszawa 1784 w *Archiwum Głównym Akt Dawnych w Warszawie (AGAD)*.

¹⁶ D. Gilly, *Special Karte von Südproussen*, Berlin 1802—1803.

¹⁷ Archiwum Diecezjalne we Włocławku, sygn. 161 (korzystałem z odpisu łaskawie udostępnionego przez Prof. L. Żytkowicza).

¹⁸ Biblioteka Zakładu Narodowego im. Ossolińskich we Wrocławiu, rRpS.III 5419 oraz AGAD, Oddział Kartograficzny, *Mapa generalna całego starostwa złotoryjskiego z 1779 r.*, wyk. Franciszek de Puget.

¹⁹ Z. Guldón, J. Powierski, *Podziały administracyjne Kujaw i ziemi dobrzyńskiej w XIII—XIV w.*, Warszawa—Poznań 1974, ryc. 9.

²⁰ Wszystkie te osady należały do parafii górzeńskiej; F. Czajkowski, *Regestr diecezjów*, Archiwum Kapitulne w Łowiczu, bez sygn.

²¹ *Źródła Dziejowe*, t. 12, Warszawa 1883, s. 50.

grodach, tudzież pobliskich miasteczkach, znacznej fortuny swojej szkodzie są podległymi”, poleciła ustanowić drugi gród w Rypinie²².

Brak zgodności co do statusu ziemi dobrzyńskiej w ustroju administracyjnym szlacheckiej Rzeczypospolitej. Traktowana jest ona jako odrębna jednostka administracyjna na prawach województwa lub też część województwa płockiego, inowrocławskiego czy nawet brzesko-kujawskiego²³. Wydaje się, że status ziemi dobrzyńskiej rozstrzygnął J. Siemieński stwierdzając, że „stan faktyczny każe ją uznać za równorzędną województwu, za ziemię wojewódzką w przeciwstawieniu do powiatowych”²⁴.

Bardziej skomplikowane były dzieje administracji kościelnej na omawianym terenie. Większość terytorium ziemi dobrzyńskiej należała do diecezji płockiej, której rozgraniczenia z diecezją wrocławską dokonano w 1321 r.²⁵ W XVI w. część nadwiślańska powiatu dobrzyńskiego i lipnowskiego należała do dekanatu nieszawskiego diecezji wrocławskiej, wchodząc w skład parafii w Bobrownikach, Chełmicy Wielkiej, Nieszawie, Ostrowitem, Szpetalu Dolnym i Zaduszniakach²⁶. Ostateczne rozgraniczenie obu diecezji nastąpiło dopiero w XVII w. W 1633 r. na mocy ugody między biskupami płockim i wrocławskim, braćmi Stanisławem i Maciejem Łubieńskimi, do diecezji wrocławskiej włączone zostały parafie w Ciechocinie, Dobrzejowicach, Nowogrodzie i Złotorii. Zmianę granic diecezji zaaprobował papież Urban VIII w 1639 r.²⁷ W ten sposób w granicach diecezji wrocławskiej znalazł się klucz ciechociński dóbr biskupstwa wrocławskiego i starostwo złotoryjskie. W końcu XVIII w. w położonych na prawym brzegu Wisły dziesięciu parafiach diecezji wrocławskiej znajdowało się ponad 100 osad²⁸. Jeszcze w początkach XVII w. do parafii dobrzyńskiej należały położone za Wisłą trzy osady (Dąb, Dobiegniewo i Ruda), należące do powiatu kowalskiego województwa brzesko-kujawskiego²⁹, a które później stanowiły odrębną parafię dobiegniewską, należącą do diecezji wrocławskiej³⁰.

Parafie diecezji płockiej w XVI w. wchodziły w skład dekanatów dobrzyńskiego, górzeńskiego, lipnowskiego i rypińskiego, stanowiących odrębny archidiakoniat dobrzyński³¹. Organizacja terytorialna

²² Volumina legum, t. 7, p. 731.

²³ Por. Z. Guldón, *Rozmieszczenie własności ziemskiej na Kujawach w II połowie XVI w.*, Toruń 1964, s. 24.

²⁴ J. Siemieński, *Organizacja sejmiku ziemi dobrzyńskiej*, Rozprawy AU. Wydział Historyczno-filozoficzny, t. 48, Kraków 1906, s. 263.

²⁵ Z. Guldón, J. Powierski, op. cit., s. 6.

²⁶ Z. Guldón, *Mapy...*, s. 23–24.

²⁷ B. Kumor, *Granice metropolii i diecezji polskich (968–1939)*, Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne, t. 19, Lublin 1969, s. 279, 303.

²⁸ Z. Guldón, *Zaludnienie ziemi dobrzyńskiej...*, tab. 4.

²⁹ Z. Guldón, *Mapy...*, s. 19.

³⁰ R. Guldón, Z. Guldón, *Materialy do osadnictwa powiatu kowalskiego w XVII–XVIII w.*, Zapiski Kujawsko-Dobrzyńskie, Seria C, 1980.

³¹ Z. Guldón, *Mapy...*, s. 18–23.

diecezji płockiej w XVI—XVIII w. ulegała wielokrotnie zmianom³². W końcu XVIII w. parafie ziemi dobrzyńskiej wchodziły w skład dekanatów bieżuńskiego, dobrzyńskiego, golubsko-dulskiego, lipnowskiego, rypińskiego i sierpskiego³³. Sieć parafialna była w zasadzie ukształtowana już w początkach XVI w. i do końca XVIII w. nie ulegała większym zmianom — raczej likwidowano słabsze parafie, przekształcając je w okręgi filialne³⁴.

Zmiany sieci osadniczej

W drugiej połowie XVI w. na terenie ziemi dobrzyńskiej istniały 383 osady (106 w powiecie dobrzyńskim, 147 w lipnowskim i 130 w rypińskim)³⁵. Jedna osada przypadała więc na 7,7 km² (od 5 km² w powiecie dobrzyńskim do 9 km² w powiecie rypińskim). Świadczy to o znacznym już wówczas zagęszczeniu osadnictwa, ustępującym jednak sąsiednim terenom Mazowsza i Kujaw brzeskich. W województwie brzesko-kujawskim jedna osada przypadała na 4,9 km² (od 3,9 km² w powiecie brzeskim do 8 km² w powiecie kowalskim)³⁶, a na równie gęsto zasiedlonym Mazowszu jedna osada przypadała na 5 km²³⁷. Natomiast w województwie chełmińskim jedna osada przypadała na 7,3 km²³⁸. Ze względu jednak na różną przeciętną wielkość osad w poszczególnych regionach kraju, dane te nie są w pełni porównywalne i nie mogą stanowić jedynej podstawy wniosków o stopniu rozwoju osadnictwa.

Celem uchwycenia zmian w sieci osadniczej na przestrzeni XVI—XVIII w. i rozmiarów nowego osadnictwa przeprowadzono badania nad liczebnością osad w drugiej połowie XVIII w. (tab. 1).

W XVI—XVIII w. poważnie wzrosła liczba osad — w skali całej ziemi dobrzyńskiej i około 73⁰/. Dla porównania warto podać, że w sąsiednim województwie chełmińskim w latach 1571—1772 liczba osad wzrosła o ponad 50⁰ (z 616 do 952 osad), z tym, że większość nowych osad powstała w latach 1720—1772³⁹. W powiecie radziejowskim liczba osad w XVI—XVIII w. zwiększyła się ze 156 do 208, a więc o ponad 30⁰/. Dodać trzeba, że w latach 1566—1674 liczba

³² W. Müller, *Organizacja terytorialna diecezji płockiej w XVI—XVIII w.*, Roczniki Humanistyczne, t. 15, 1967, z. 2.

³³ Zob. niżej, tab. 7.

³⁴ Por. Z. Guldon, J. Powierski, *Podziały administracyjne...*, tab. 3, oraz niżej, tab. 7.

³⁵ Z. Guldon, *Mapy...*, tab. 4.

³⁶ Z. Guldon, J. Powierski, *Podziały administracyjne...*, tab. 5.

³⁷ *Mazowsze w drugiej połowie XVI wieku*, cz. 2, pod red. W. Pałuckiego, Warszawa 1973, s. 76.

³⁸ *Prusy Królewskie w drugiej połowie XVI wieku*, oprac. M. Biskup przy współudziale L. Koca, Warszawa 1961, s. 35.

³⁹ S. Cackowski, *Zmiany w sieci osadniczej województwa chełmińskiego w XVI—XVIII w.*, [W:] *Studia z historii gospodarczej i demografii historycznej*, Kraków 1975, s. 122 n.

Tabela 1

Sieć osadnicza ziemi dobrzyńskiej w XVI—XVIII w.

Powiat	Liczba osad		Wskaźnik
	II poł. XVI w.	1775—1789	
Dobrzyński	106	131	123,6
Lipnowski	147	249	169,4
Rypiński	130	283	217,7
Razem	383	663	173,1

Podstawa: Z. Guldón, *Mapy ziemi dobrzyńskiej w drugiej połowie XVI w.*, Toruń 1967, s. 11; A. F. Büsching, *Magazin für die neue Historie und Geographie*, t. 22, Halle 1788, s. 147—153 (spis podymnego z 1775 r.); Z. Guldón, *Zaludnienie ziemi dobrzyńskiej ...*, tab. 4 (dane wizytacji diecezji wrocławskiej z lat 1779—1781); F. Czajkowski, *Regestr diecezjów*, Archiwum Kapitulne w Łowiczu, bez sygn.; M. Borucki, *Ziemia kujawska...*, s. 35—50 (dane protokołu ofiary dziesiątego i dwudziestego grosza z 1789 r.); K. de Perthées, *Geograficzno-statystyczne opisanie parafiiw Królestwa Polskiego*, t. 10, Biblioteka AN USRR w Kijowie, rkps I 5975

osad nie ulegała w zasadzie zmianom⁴⁰. Wydaje się zresztą, że tak znaczne zmiany sieci osadniczej są nie tylko wynikiem faktycznego rozwoju osadnictwa, lecz także pełniejszej w końcu XVIII w. rejestracji źródełowej⁴¹.

Dane zebrane w tab. 1 świadczą o nierównomiernym rozwoju nowego osadnictwa w poszczególnych powiatach ziemi dobrzyńskiej. Porównanie stanu osadnictwa w drugiej połowie XVI i końcu XVIII w.⁴² pozwala stwierdzić, że południowa, nadwiślańska część powiatu dobrzyńskiego, między ujściem Strugi Chełmickiej i Skrwy, o stosunkowo żyznych glebach, wcześniej już została zasiedlona i ogołocona z lasów. Najwięcej nowych osad w powiecie dobrzyńskim powstało na terenie parafii Chełmicy, Szpetala Dolnego i Mokowa. W powiecie lipnowskim nowe osadnictwo rozwijało się najsilniej w parafiach Bobrowniki, Chrostkowo, Czernikowo, Działyń, Nowogród, Osiek Nadwiślański, Ostrowite, Skepe⁴³, Wola i Złotoria. Znaczne obszary leśne w południowo-wschodniej części ziemi dobrzyńskiej sprzyjały najbardziej intensywnemu rozwojowi osadnictwa w powiecie rypińskim. Największy przyrost nowych osad obserwujemy w parafiach Łukomie (z 2 do 11), Dulsk (z 2 do 16), Radziki Wielkie (z 4 do 20), Skrwilno (z 4 do 17), Radomin (z 1 do 11) i Strzygi (z 3 do 12). Ponad dwukrotnie zwiększyła się liczba osad również w parafiach Gójsk, Sadłowo i Świdziebnia.

Wykorzystane źródła nie pozwalają na ustalenie czasu powstania nowych osad, a więc i ustalenie chronologii rozwoju osadnictwa. Porównanie jednak liczby osad w drugiej połowie XVI w. i w re-

⁴⁰ Z. Guldón, *Osadnictwo powiatu radziejowskiego w XVII—XVIII w.*, Zapiski Kujawsko-Dobrzyńskie, Seria A, 1978, tab. 1 i 3.

⁴¹ Ibidem, s. 228.

⁴² Na podstawie Z. Guldóna i K. Perthéesa (zob. przyp. 1 i 15).

⁴³ Por. Biblioteka Zielińskich w Płocku, bez sygn., księga regulacyjna gruntów i czynszów w dobrach skepskich z lat 1789—1833.

jestrze pogłównego z 1673 r.⁴⁴ prowadzi do wniosku, że w tym okresie powstało zaledwie kilka nowych osad. W wyniku działań wojennych z połowy XVII w. całkowitemu wyludnieniu uległo natomiast sporo osad. Całkowicie opustoszałych było 6 osad w powiecie dobrzyńskim (Grochowalsk Mały, Kuzki, Lasotki, Radotki, Rusławy i Strahoń), 16 w powiecie lipnowskim (Befka młyn, Jarczechowo, Jarczewo, Kawno, Łązynek, Macikowo, Mień młyn, Niedźwiedź, Obóz, Powsino, Rambiecha młyn, Rybitwy, Sudragi młyn, Szczerbiny, Wiadomy i Wilkowie) oraz 13 w rypińskim (Białkowo, Dzierzno Kozuchowo, Gorzeń, Łęg, Michałki, Paprotki Ogony, Ruda Górzeńska, Skudzawy, Trąbin, Warpalice, Wrociszewo, Wola Szczawna i Żołnowo). Ponadto całkowicie spustoszone, pozbawione mieszkańców były poszczególne działy szlacheckie w 50 wsiach (17 w pow. dobrzyńskim, 12 w lipnowskim i 21 w rypińskim)⁴⁵. Północno-wschodnia część ziemi dobrzyńskiej zniszczona została już wcześniej, w czasie wojny polsko-szwedzkiej z lat 1626—1629⁴⁶. Wydaje się więc, że większość nowych osad, podobnie jak w ziemi chełmińskiej i województwie brzesko-kujawskim powstała dopiero w XVIII w.

Dość poważnym zmianom uległa w interesującym nas okresie sieć miejska. W XIII—XV w. lokowano 7 miast, a mianowicie Dobrzyń n. Wisłą (przed 1239 r.), Górzno (1327 r.), Rypin (1345 r.), Lipno (1349 r.), Bobrowniki (1403 r.), Skepe (1445 r.) i Nieszawę (1460 r.). Niepowodzeniem zakończyły się próby lokowania w XVI w. dwóch miast szlacheckich, a mianowicie Strzyg (1552 r.) i Płonno (1553 r.)⁴⁷. Dopiero w 1684 r. Zygmunt Działyński zezwolił mieszkańcom Przedmieścia Golubzkiego wybierać wójta i dwóch starszych, a w 1789 r. Ignacy Działyński dokonał ostatecznej lokalizacji Dobrzynia n. Drwęcą, zamieniając urząd wójtowski na burmistrzowski⁴⁸. W 1745 r. August III zezwolił Ignacemu Zboińskiemu na lokację Kikoła, ustanawiając jednocześnie cztery jarmarki i targi niedzielne. Powtórne zezwolenie na lokację pochodzi z 1785 r. i dopiero w 1791 r. Ignacy Antoni Zboiński lokował ostatecznie miasto⁴⁹. W 1784 r. Franciszka z Tarnowskich, wdowa po Dionizym Przeciszewskim, uzyskała zezwolenie na lokację miasta Radziki Wielkie⁵⁰.

⁴⁴ AGAD, Archiwum Skarbu Koronnego (ASK) I 73.

⁴⁵ Ibidem, k. 118—126: Regestrum tam villarum quam sortium totius terrae Dobriensis desolatatum.

⁴⁶ *Lustracja województw wielkopolskich i kujawskich 1628—1632*, cz. 3, wyd. Z. Guldona, Bydgoszcz 1967, s. 62 n.

⁴⁷ Z. Guldona, *Lokacje miast...*, tab. 1.

⁴⁸ D. Staszewski, A. Maciesza, *Zarys historyczny ziemi dobrzyńskiej*, Płock 1908, s. 19—20.

⁴⁹ *Przywileje, nadania i swobody przez królów polskich, książąt mazowieckich i biskupów płockich udzielone miastom województwa płockiego*, wyd. W. H. Gawarecki, Warszawa 1828, s. 99—101; AGAD, Komisja Rządowa Spraw Wewnętrznych, sygn. 4296, k. 71 n.

⁵⁰ AGAD, Sigillata 35, k. 192.

Zmiany w sieci osad wiejskich spowodowane zostały przede wszystkim rozwojem osadnictwa czynszowego. Najważniejszą jego formą było osadnictwo olęderskie. Pierwsze osady olęderskie powstały w XVI w. na terenie Żuław (w 1562 r. Tygienenhof na Wielkiej Żuławie⁵¹), w końcu XVI w. docierając na północne Kujawy (w 1594 r. lokacja Przyłubia pod Solcem Kujawskim⁵²). Początkowo we wsiach tych przeważała ludność holenderska i niemiecka, a w późniejszym okresie polska. Osadnictwo olęderskie przekształciło się więc w osadnictwo na prawie olęderskim. Nowi osadnicy osuszali bagna, karczowali lasy oraz zasiedlali nieużytki, grunta zalewowe i pozbawione wód powierzchniowych. Cechą osadnictwa olęderskiego było przede wszystkim to, że osiadali oni na podstawie kontraktów, które dziedzic zawierał z całą gminą, a nie z poszczególnymi osadnikami. Cała gmina solidarnie też odpowiadała za zobowiązania wobec pana. Prawo olędrów do ziemi opierało się na dzierżawie czasowej (od kilkunastu do kilkudziesięciu lat), a ich powinności ograniczały się do czynszu pieniężnego, uzupełnianego nieraz o pewne świadczenia szarwarkowe. Gmina cieszyła się szerokim samorządem, na czele którego stał wybieralny sołtys⁵³.

Zbliżony do osad olęderskich charakter miały rumunki, składające się najczęściej z gospodarstw-samotni lub kilku najwyżej gospodarstw, których użytkownicy zawierali indywidualne kontrakty z właścicielami, nieraz tylko w formie ustnej. Podobny charakter miały leśne osady przemysłowe, noszące najczęściej nazwę bud. Budnikami określano ludzi obojętne wolnych, trudniących się produkcją towarów leśnych (tarcicy, popiołu, potażu, smoły). Budy po wyeksploatowaniu lasu i przygotowaniu w ten sposób terenu pod uprawę, dawały początek osadom wiejskim⁵⁴. Z eksploatacją lasu wiążą się liczne osady o nazwie Rud i Hut, powstałe na miejscu dawnych kuźnic czy hut szkła⁵⁵. Charakter osad czynszowych miały pustkowia (deserty) i nowe kolonie⁵⁶. Trzeba tu dodać, że terminologia jest mało precyzyjna i te same osady w różnych źródłach określa się różnymi nazwami. Często nazwy olendry — rumunki — budy — pustkowia — nowe kolonie są synonimami, używanymi zamiennie⁵⁷.

⁵¹ I. T. Baranowski, *Wstę holenderskie na ziemiach polskich*, Przegląd Historyczny, t. 19, 1915, z. 1, s. 66.

⁵² *Przywileje lokacyjne Przyłubia z lat 1359—1594*, wyd. Z. Guldon i R. Kabaćński, [W:] *Dokumenty do dziejów Kujaw i ziemi dobrzyńskiej*, Warszawa—Poznań 1974, s. 23—27.

⁵³ W. Rusiński, *Osady tzw. „olędrów” w dawnym województwie poznańskim*, Poznań—Kraków 1947, s. 6.

⁵⁴ Por. K. Heymanowski, *Budnicy i „holendrzy” w dziejach gospodarstwa leśnego na Mazowszu*, Sylwan, R. 113, 1969, nr 5, s. 21—40.

⁵⁵ H. Serwacka, *O nazwach geograficznych Ruda i Huta w Polsce*, Sprawozdania z czynności i posiedzeń PAU, t. 35, 1930, nr 2, s. 19—21.

⁵⁶ P. Szafrań, *Osadnictwo historycznej Krajin w XVI—XVIII w. (1511—1772)*, Gdańsk 1961, s. 51—52.

⁵⁷ Z. Guldon, *Osadnictwo...*, s. 229.

Dzięki zachowanym inwentarzom i lustracjom dla niektórych kompleksów dóbr mamy możliwość przedstawienia chronologii i form nowego osadnictwa. Przykładem mogą tu być nadwiślańskie królewszczyny, wchodzące w skład starostwa bobrownickiego, z którego w XVIII w. wydzielono niegrodowe starostwo złotoryjskie.

W połowie XVI w. na terenach późniejszego starostwa złotoryjskiego znajdowało się 5 osad wiejskich (Gumowo, Krobia, Nowa Wieś, Silno i Złotoria), w których znajdowało się 41 osiadłych łąnów kmiecych⁵⁸. Już od połowy XVI w. obserwujemy tu rozwój osadnictwa olęderskiego i innych form osadnictwa czynszowego. Najwcześniej powstała osada olęderska Silno (Neu-Schlingen), której zachowany wilkierz pochodzi z 1562 r.⁵⁹. Sprawa ta nie jest zupełnie jasna. Na podstawie kontraktu z 1631 r. wieś tą wraz z Gumowem na prawie emfiteutycznym posiadał Tomasz Duplessis, płacąc na rzecz starosty bobrownickiego 400 złp. Holendrzy siedzieli natomiast na uroczysku Silińscy „za Włęczem”, płacąc 250 złp. czynszu⁶⁰. Być może to właśnie uroczysko należy utożsamiać z osadą Neu-Schlingen. Liczne kontrakty z lat 1682—1782 dotyczą już z całą pewnością samego Silna⁶¹. W 1777 r. 11 gburów z tej wsi i mieszkający na kępie olęder płacili 601 złp. 12 gr czynszu. W 1779 r. wieś ta liczyła 16 włók 12 mórg 176 prętów gruntów ornych. Cały obszar wsi wynosił wówczas 53 włóki, z czego jednak ponad 25 włók przypadało na bór. Zabudowa wsi skupiona była nad Wisłą, a grunta orne znajdowały się wśród lasów, łąk i pastwisk (ryc. 1)⁶².

Z 1729 r. pochodzi wilkierz dla Grabowca, dla którego zachowało się ponadto kilka kontraktów lokacyjnych, poczynając od 1754 r.⁶³ W 1777 r. 11 gburów z tej wsi płaciło 720 złp. czynszu. Z 1730 r. zachował się kilkierz dla wsi Kopaniny⁶⁴, w której w 1777 r. mieszkało 11 osadników płacących 360 złp. czynszu. W 1780 r. starosta Antoni Mokronowski zawarł na 30 lat kontrakt z Holendrem Andrzejem Fentzke z Gryflewa⁶⁵. W drugiej połowie XVIII w. istniało ponadto kilka innych, nowych osad czynszowych. „Z romonku zrobiona” wieś Obory zamieszkała była w 1777 r. przez trzech gospodarzy i dwóch rumowników, z których jeden mieszkał „na Abramowym”, a drugi „na Smolniku”, płacących w sumie 211 złp. 12 gr

⁵⁸ Z. Guldon, *Mapy...*, s. 38.

⁵⁹ Wojewódzkie Archiwum Państwowe (WAP) Toruń, Silno, sygn. 4.

⁶⁰ *Lustracja województw wielkopolskich i kujawskich 1628—1632*, s. 61, 62.

⁶¹ WAP Toruń, Silno, sygn. 1—6.

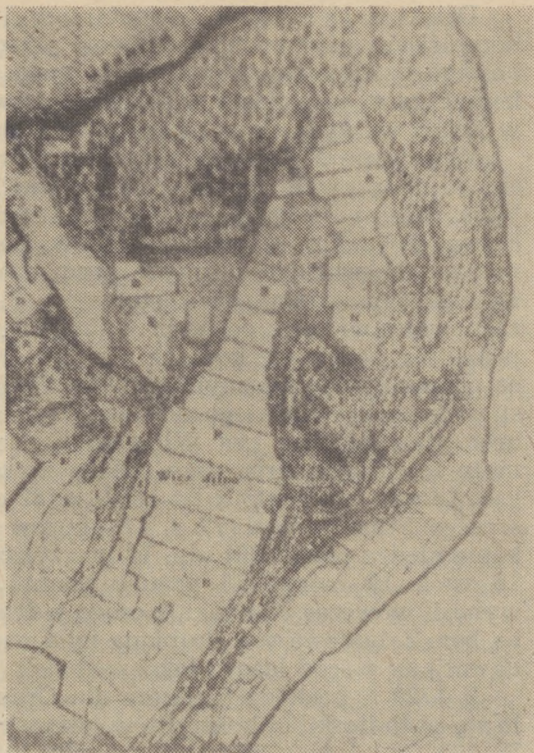
⁶² Mowa o lustracji i mapie starostwa złotoryjskiego z lat 1777—1779, zob. przyp. 18.

⁶³ *Polskie ustawy wiejskie XV—XVIII w.*, wyd. S. Kutrzeba i A. Mańkowski, Archiwum Komisji Prawniczej, t. 11, Kraków 1938, s. 236—256; K. Ciesielska, *Osadnictwo „olęderskie” w Prusach Królewskich i na Kujawach w świetle kontraktów osadniczych*, *Studia i Materiały do Dziejów Wielkopolski i Pomorza*, t. 4, 1958, z. 2, s. 251—255.

⁶⁴ *Polskie ustawy wiejskie...*, s. 257.

⁶⁵ WAP Toruń, Gryflewo, sygn. 1.

Ryc. 1. Plan gruntów wsi Silna z 1779 r. (fragment planu starostwa złotoryjskiego z AGAD).

czynszu. Plan z 1779 r. wyodrębnia grunta Jakuba, Pawła i Wojciecha Ozorowskich oraz Michała Murawskiego. Na „boru silińskim” powstał rumunek Lipowiec z gospodarzem, płacącym w 1777 r. 43 złp. 6 gr czynszu, a plan z 1779 r. wyodrębnia grunta Jakuba Kieca i Szymona Gospodarza. Wieś Brzozówka, również „z rumonku zrobiona”, liczyła w 1777 r. 10 gburów płacących 321 złp. 2 gr czynszu. Plan z 1779 r. wyodrębnia gospodarstwa poszczególnych gburów, a mianowicie Andrzeja Łytki, Krystiana Wintera, Michała Wintera, Krzysztofa Ratka, Benedykta Lipińskiego, Jana Wintera, Wojciecha Lipińskiego, Walentego Lipińskiego, Jakuba Pagia i Piotra Wołka (ryc. 2). Rumunek Zieloną Puszcze zamieszkiwało w 1777 r. trzech czynszowników, osadzonych w 1768 r. i opłacających 79 złp. 6 gr. czynszu. Na planie z 1779 r. wyróżniono grunta Jana Kowala, Józefa i Rolla Skwiskich oraz Dawida Joda (ryc. 2). Na gruntach Nowej Wsi (ryc. 3) w 1772 r. powstał rumunek nad Opalenicą (zwany też Opalnicą), złożony z jednego gospodarstwa. Jednak w 1777 r. „że mu woda z błota pozalewała gronta i łąki, opuszczając budynki swoje, dziękując z tego miejsca, warując sobie tegoroczny zasiew

Ryc. 2. Plan Brzocówki i Zielonej Puszczy z 1779 r. (fragment planu starostwa złotoryjskiego z AGAD).

aby mu było zebrać pozwolono". W 1775 r. występuje ponadto rumunek Suraj⁶⁶. W XVIII w. pojawia się nie notowany wcześniej folwark Groch, którego część gruntów jeszcze w 1765 r. była wynajmowana w zamian za 169 złp. 15 gr czynszu gburom. W 1777 r. już „czynszujących gburów żadnych nie masz ponieważ te grunta, które przędytm były na czynsz puszczone, są piaskiem w górze ku lasowi zasypane”. Na podstawie lustracji z 1777 r. stwierdzić możemy, że ze wsi dawnych dwie, a mianowicie Nowa Wieś i Złotoria, zamieszkałe były przez 22 gburów czynszowych. Gburów szarwarkowych spotykamy jedynie w Krobii Górnej (Marii Dwór, Marienhof), gdzie istniał folwark, oraz w Gumowie, gdzie folwark w 1771 r. wydzierzawiony został na 40 lat trzem gburom. Obszar i zabudowę wszystkich wsi starostwa złotoryjskiego w latach 1775—1779 przedstawia tab. 2. Dane w niej zawarte świadczą o znacznym rozroście wsi dawnych i znacznym zaludnieniu nowopowstałych.

Znacznie słabszy rozwój osadnictwa obserwujemy na terenie starostwa bobrownickiego (w jego osiemnastowiecznych granicach).

⁶⁶ A. F. Büsching, op. cit., s. 153.

Ryc. 3. Plan Gumowa i Nowej Wsi z 1779 r. (fragment planu starostwa złotoryjskiego z AGAD).

Tabela 2
Obszar i zabudowa wsi starostwa złotoryjskiego w latach 1775—1779

Nazwa wsi	Dymy w 1775 r.	Obszar w 1779 r. włók-mórg-prętów
Brzozówka	13	7—15—23,5
Grabowiec	14	21
Groch	5	7—17—26
Gryflewó	—	1—15
Gumowo	5	12—13
Kopanina	13	10—27
Krobia Górna (Marienhof)	11	27—10
Lipowiec	3	1—0—20
Lubicz (Krobia Dolna) ^a	16	14—5
Nowa Wieś	7	12—26,5
Obory	3	4—28—27
Silno (Knepawa)	14	53 ^b
Suraj	2 ^c	1—6
Zielona Puszcza	4	1—10,5
Złotoria	36	17—20,5
Razem	146	194—13—111,5

^a Inna wieś o tej samej nazwie stanowiła własność miasta Torunia. ^b Bez boru włók 27—17—22. ^c Razem ze Smolnikami.

Źródła: A. F. Büsching, op. cit., s. 152—153; AGAD, Oddział Kartograficzny, Mapa generalna całego starostwa złotoryjskiego z 1779 r.

W XVI w. istniały tu następujące osady wiejskie: opustoszała wieś Celiny (w 1628 r. mieszkał tu jedynie smolarz), zamieszkała przez bartników Gnojno oraz zamieszkała przez 6 kmieci Rybitwy; w 1628 r. występuje ponadto dawna osada młyńska Mniszek (z której pobierano 30 złp. za łąki i role) oraz opustoszała dziedzina Wilczenie, zamieszkała wcześniej przez smolarza⁶⁷.

Jeszcze przed rokiem 1616 powstała tu wieś olęderska Bóg Pomóż⁶⁸. W 1618 r. starosta Andrzej Tulibowski nadał na okres 30 lat olędrom „pewny grunt leszczyną, wierzbina i chrostami rozmaitemi zarosły, teraz Nowy Bóg Pomóż nazwany, który między łąkami zamkowemi i miejskiemi bobrownickiemu, bokiem ku Szczerbiniowu i Polichnowu z jednej a między borem i lasem przy Holandrach przedtym na uroczysku Bóg Pomóż nazwanym osadzonych z drugiej strony leży”⁶⁹. W latach 1775—1779 występuje już kilkanaście wsi, rumunków i pustkowiei, zamieszkałych jednak w sumie tylko przez 289 mieszkańców (tab. 3). Zawarte w tabeli 3 liczby

Tabela 3

Zaludnienie starostwa bobrownickiego w latach 1775—1779

Nazwa osady	Dymy w 1775 r.	Ludność w 1779 r.
Borek	.	5
Bóg Pomóż Nowy i Stary	32	148
Celiny rumunek	.	6
Gnojnica rumunek	.	8
Gnojno	10 ^a	18
Jonne rumunek	.	8
Mniszek i Rybitwy, olędry	19	60
Osiny rumunek	..	6
Wąkole rumunek	.	6
Zawada	.	10
Zmyślin rumunek	.	4
Rak pustkowie ^b	.	10
Razem	61	289

^a Razem z okolicznymi rumunkami ^b Ponadto F. Czajkowski, *Regestr...*, podaje rumunek Szyszka.
Źródła: A. F. Büsching, op. cit., s. 152; Z. Guldon, *Za udnienie ziemi dobrzyńskiej...*, tab. 4.

dymów i ludności wydają się nieporównywalne ze względu na niskie zaludnienie dymu w niektórych miejscowościach (Gnojno — 1,8 głowy czy Mniszek i Rybitwy — 3,1 głów). Wydaje się jednak, że jest to wynikiem rejestrowania w spisie dymów z 1775 r. jedynie większych wsi, pod którymi podawano liczbę dymów również w okolicznych rumunkach. Natomiast wizytacja diecezjalna z lat 1779/1781

⁶⁷ *Lustracja województw...*, s. 60—62.

⁶⁸ *Ibidem*, s. 62.

⁶⁹ AGAD, *Metryka Koronna*, sygn. 165, k. 97v—99.

podaje ludność wszystkich osad. Stąd też właściwsze wydaje się porównywanie ogólnej liczby dymów i ludności we wszystkich wsiach starostwa, co daje współczynnik 4,7 głów na dym.

Rozwój osadnictwa obserwować możemy również w kluczu ciechocińskim biskupstwa wrocławskiego. Porównanie wielkości areálu uprawnego w dawnych wsiach tego klucza w latach 1582—1760 (tab. 4 i 5) pozwala stwierdzić wyraźne zmniejszenie areálu uprawnego, zwłaszcza jeśli weźmiemy pod uwagę, że dane z 1760 r. obej-

Tabela 4

Areál wiejski w kluczu ciechocińskim w 1582 r. (bez gruntów folwarcznych)

Nazwa wsi	Liczba łąnów wiejskich						
	osiadłe	puste	bartnicze	solt.	pleb.	lemańskie	razem
Ciechocin	28	—	2	4	2	—	36
Dobrzejewice	46	10	—	2	5	10	73
Łązynek	12	—	—	3	—	—	15
Macikowo	18	10	—	4	—	—	32
Małszyce	24	—	—	2,5	—	—	27,5
Miliszewy	48	—	—	6	3	—	57
Nowa Wieś	20	5	—	3	—	—	28
Nowogród	12	1	—	3	—	6	22
Pomorzany	4	—	—	—	—	—	4
Rudaw	24	—	—	3	—	—	27
Węgiersk	26	15	—	3,5	—	—	44,5
Razem	260	42	2	36	10	16	366

Źródło: *Inwentarz dóbr stotowych biskupstwa wrocławskiego z roku 1582*, wyd. L. Żytkowicz Toruń 1953, s. 244—256.

Tabela 5

Areál wiejski w kluczu ciechocińskim w 1760 r.

Nazwa wsi	Areál wiejski	W tym folwark
		włóki — morgi
Ciechocin	44—17	21
Dobrzejewice	62—21	10—13
Łązynek	21—19	4—27
Macikowo	14—20	—
Małszyce	29—23	—
Miliszewy	32—19	—
Nowa Wieś	19—19	—
Nowogród	11—26	—
Pomorzany	6—1	0—8
Praczk	0—6	—
Rudaw	21—16	10—6
Węgiersk	25—5	—
Razem	290—12	46—24

Źródło: Archiwum Diecezjalne we Wrocławku, sygn. 161, inwentarz dóbr biskupstwa wrocławskiego z 1760 r.

mują również grunta folwarczne. W 1582 r. role folwarczne znajdowały się w Ciechocinie, Dobrzejewicach, Łążyńku, Miazgowie, Macikowie i Rudawiu⁷⁰. Z badań L. Żytkowicza wynika, że w kluczu tym w końcu XVI w. na osiadły łań chłopski wypadało jedynie 2,4—2,9 ha upraw folwarcznych, a więc około 14—17% gruntów chłopskich⁷¹. Z drugiej jednak strony widoczny jest wzrost liczby osad. Inwentarz z 1760 r. wymienia cztery nowe rumunki. Pierwszy z nich, zwany krudnikiem, powstał pod Rudawiem — według źródła „na tym rumowisku, gdzie popielarze wypalili, osiadło rumowników alias budników 3”. Na rumunku pod Węgierskiem mieszkali popielarze Adam i Szymon. Na rumunku Dębowo „osiadło rumowników 3,

Tabela 6

Zaludnienie wsi klucza ciechocińskiego w latach 1775—1779

Nazwa wsi	Dymy 1775 r.	Ludność 1779 r.
Bierzgieł młyn	2	17
Ciehocin	49	303
Dembowo rumunek	1	6
Dobrzejewice	43	290
Dolnik młyn	2	18
Gapa młyn	2	21
Grudź	.	.
Holender przy Brzozowie	.	6
Kamienny Smug rumunek	3	14
Jasionka młyn	1	6
Lelitowo	3	17
Łążynek	14	92
Macikowo	12	80
Malszyce	16	139
Miazgowo (Praczk)	—	—
Miliszewy	24	159
Nowa Wieś	16	123
Nowogród	17	185
Obrzno	.	.
Ostrów	4	.
Paliwodzina	.	.
Pomorzany	3	31
Rudaw	13	100
Ruziec karczma	.	.
Słupno	.	5
Węgiersk	16	146
Zaręba	1	8
Razem	242	1766

Źródła: M. Borucki, op. cit., s. 35—36; A. F. Büsching, op. cit., s. 152; Z. Guldon, *Zaludnienie ziemi dobrzyńskiej...*, tab. 4.

⁷⁰ Inwentarz dóbr stołowych biskupstwa wrocławskiego z roku 1582, wyd. L. Żytkowicz, Toruń 1953, s. 265.

⁷¹ L. Żytkowicz, *Studia nad gospodarstwem wiejskim w dobrach kościelnych XVI w.*, Warszawa 1962, s. 260.

którzy sobie mają kontrakt z wolnością na lat 9, lecz tym jeszcze lata wolności nie wyszły". Wreszcie na rumunku Lelitkowo siedział smolarz, który oddawał beczkę smoły i pilnował lasów⁷². Wzmianki te świadczą o wyraźnym związku genetycznym rumunków z leśnym osadnictwem przemysłowym. W późniejszym okresie liczba rumunków znacznie wzrosła. Biorąc jednak pod uwagę zaludnienie osad wiejskich klucza ciechocińskiego w latach 1775—1779 stwierdzić możemy, że ludność nowopowstałych osad była nieliczna i stąd też nie odgrywały one większej roli gospodarzej (tab. 6). W tabeli tej zwraca uwagę wysoki przeciętny współczynnik 7,3 głów na dym. Dla Nowogrodu otrzymujemy nawet prawie 11 osób na dym. Jest to wynikiem różnej wiarygodności wykorzystanych źródeł i wskazuje raczej na konieczność ostrożnego traktowania powyższych danych.

Ludność klucza ciechocińskiego uległa znacznemu zwiększeniu w porównaniu ze stanem z 1673 r., kiedy to pogłówne opłaciło 503 poddanych⁷³. Doliczając nawet zwolnione od podatku dzieci poniżej lat 10, ogólną liczbę ludności klucza po wojnach szwedzkich z połowy XVII w. szacować możemy wraz z administracją na 800—900 osób. Natomiast w drugiej połowie XVIII w. we wsiach tych zamieszkiwało prawie 1800 osób (tab. 6).

Z osadnictwem olęderskim spotykamy się również w położonej na prawym brzegu Wisły części klucza włocławskiego. Już w 1720 r. osiadły we wsi Grodzkie olęder Szmiet płacił 30 tynfów czynszu⁷⁴. W 1760 r. olędrzy z tej wsi płacili już 140 tynfów czynszu⁷⁵.

Podsumowując powyższe stwierdzić można, że podobnie jak w okolicach pobliskiego Czernikowa⁷⁶, mimo widocznego zwiększenia liczby osad, eksploatacja rolnicza nieurodzajnych, częściowo zwydmiotnych obszarów nie poczyniła większych postępów na położonych nad Wisłą i Drwęcą terenach starostw bobrownickiego i złotoryjskiego czy klucza ciechocińskiego dóbr biskupstwa włocławskiego.

Ze względu na niedostatek źródeł trudno określić faktyczne rozmiary i chronologię osadnictwa olęderskiego na całym terytorium ziemi dobrzyńskiej. Nieliczne zwłaszcza są kontrakty osadnicze dla dóbr szlacheckich, zdecydowanie przeważających na tym terenie.

⁷² Archiwum Diecezjalne we Włocławku, sygn. 161.

⁷³ AGAD, ASK I 73.

⁷⁴ Archiwum Diecezjalne we Włocławku, inwentarz dóbr biskupstwa włocławskiego z 1720 r.

⁷⁵ Ibidem, inwentarz z 1760 r.: „Ci holendrzy przywileju nie mają, ale tylko za kontraktem trzechletnim role swoje trzymają. Płacą ogółem czynszu tynfów 140, gęsi 4, kapłonów 8. Łąkę na Korabnikach nazwaną Gralówką dworską sprzątnąć, do tego 3 dni do żniwa do wienieckiego folwarku wysłać, furę także czasem dać do Ciechocina mają powinność. Proszą aby mogli mieć prawo, za którym by do lat 40 mogli bezpiecznie siedzieć”.

⁷⁶ Z. Churska, E. Kwiatkowska, *Rozwój osadnictwa i stosunki gospodarcze okolic Czernikowa w powiązaniu ze środowiskiem geograficznym*, Zeszyty Naukowe UMK, Geografia, III, 1964, s. 147—150.

Najstarszy z nich, wydany w 1706 r. przez Konstantego Zielińskiego, dotyczy położonych nad Wisłą dóbr konstantynomonckich pod Włęczem. Olędrzy tych dóbr zobowiązani zostali między innymi do pewnych robocizn „jako drudzy olędrzy włęcocy robią”⁷⁷. Dwa kontrakty dotyczą osad położonych w powiecie rypińskim. W 1733 r. Mikołaj Podoski zawarł kontrakt z olędrami ze wsi Marianki i Mikołajki. Wcześniej już zezwolił on na wyrumowanie lasu, udzielając 11 lat wolnizny. Według uczynionego w 1733 r. pomiaru w osadach tych znajdowało się łącznie z sołtysem 11 osadników na 12 włókach i 24 morgach⁷⁸. Wreszcie w 1747 r. zawarty został kontrakt z olędrami wsi Ugoszcz⁷⁹.

W wykorzystanych przez nas źródłach pisanych i kartograficznych mianem osad olęderskich określane są ponadto: Michałkowo i Witoszyńskie Holendry w pow. dobrzyńskim, Dzierżączka, Grabiny, Grodzień, Morgowo, Starkowiec i Szczepanki Wielkie w pow. lipnowskim oraz Głowińskie Holendry i Tomaszewo w pow. rypińskim. M. Aschkewitz podaje, że do połowy XVIII w. powstały jeszcze takie osady olęderskie jak Łęg, Lenie Małe i Lenie Wielkie w pow. dobrzyńskim, Białe Błoto, Kiełpiny, Makowisko, „Lentzen” (pod Czernikowem już w 1625 r.), Osiek, Königswede (pod Czernikowem w 1726 r.) i Skomuch w pow. lipnowskim oraz Michałki, Obory, Oborki, Rypin Wójtostwo i Tomaszewko w pow. rypińskim. Według autora znacznie więcej osad olęderskich powstało w drugiej połowie XVIII w.⁸⁰ Brak dokumentacji źródłowej nie pozwala jednak na ustosunkowanie do jego danych dotyczących zarówno chronologii, jak i liczebności osad olęderskich.

Znaczne rozmiary przybrały i inne formy osadnictwa czynszowego. Źródła z końca XVIII w. rejestrują istnienie przynajmniej 89 rumoków (37 w pow. lipnowskim i 52 w pow. rypińskim), 23 pustkowii (5 w pow. dobrzyńskim, 5 w lipnowskim i 13 w rypińskim)⁸¹ oraz 12 nowych kolonii (7 w pow. lipnowskim i 5 w rypińskim). Wiele z tych osad na mapie Gilly’ego określonych jest mianem olędrów⁸².

O znacznych rozmiarach leśnego osadnictwa przemysłowego świadczy istnienie co najmniej 25 bud (4 w pow. dobrzyńskim, 3 w lipnowskim i 18 w rypińskim). Również nazwy wielu innych osad (Popiółkowo, Smolniki) wskazuje na ich genezę.

⁷⁷ G. i J. Zielińscy, *Wiadomość historyczna o rodzie Swinków*, cz. 2, Toruń 1880, nr 23.

⁷⁸ Biblioteka Zielińskich w Płocku, sygn. 2, k. 180, 187–189.

⁷⁹ G. i J. Zielińscy, op. cit., s. 223.

⁸⁰ M. Aschkewitz, *Geschichte des Dobriner Landes*, Archiv für Landes und Volksforschung, Jg. 7, 1943, H. 3, s. 268–270.

⁸¹ I. Wyrzykowska, *Osadnictwo olęderskie na Kujawach i ziemi dobrzyńskiej w XVI–XVIII w.*, Toruń 1970 (maszynopis pracy magisterskiej w Archiwum UMK).

⁸² D. Gilly, *Special Karte von Südproussen*, Berlin 1802–1803.

W interesującym nas okresie niewielkie rozmiary miała związana również z eksploatacją lasu produkcja żelaza⁸³. W początkach XVI w. działała jeszcze kuźnica pod Skrwilnem, już jednak w latach 1541—1565 określana mianem wsi. Znacznie dłużej działała Ruda Górzeńska. Według przywileju z 1525 r. rudnik przy wsi Zaborowie miał dawać rocznie 8 kóp czynszu na rzecz biskupstwa płockiego. W 1595 r. z kuźnicy tej płacono 12 złp. czynszu. Jeszcze w 1605 r. prepozyt górzeński otrzymywał tytułem mesznego dwa lemiesz z tej kuźnicy⁸⁴. Brak niestety danych o hutnictwie żelaza na terenie ziemi dobrzyńskiej w późniejszym okresie. Na tradycje w tym zakresie wskazywać mogą dane toponomastyczne. W końcu XVIII w. istniały: Nowa i Stara Huta pod Karnkowem w pow. lipnowskim oraz Huta w par. Łukomie, Huta w par. Ruże, Huta w par. Żałe, Ruda w par. Osiek Wielki, Ruda w par. Skrwilno, Rudne w par. Rypin, Rudzisko w par. Ruże i Stara Huta w par. Świedziebnia w pow. rypińskim⁸⁵. Młyn Rudny w połowie XVI w. istniał w starostwie bobrownickim⁸⁶.

Zaludnienie

Dotychczasowe badania nad zaludnieniem ziemi dobrzyńskiej oparte były wyłącznie na materiałach fiskalnych, co powoduje, że uzyskane wyniki mają jedynie charakter orientacyjny a podawane liczby traktować należy jako minimalne, które służyć mogą jedynie jako podstawa do wyciągania wniosków na temat kierunków i dynamiki zmian demograficznych. Do połowy XVI w. postawę badań nad zaludnieniem stanowiły rejestry poboru łanowego. Na tej podstawie A. Pawiński szacował zaludnienie ziemi dobrzyńskiej na 46 tys., a E. Vielrose na 54,1 tys. osób⁸⁷. Po zniszczeniach wojennych z połowy XVII w. ziemię dobrzyńską miało zamieszkiwać 26,8 tys. osób⁸⁸.

W 1775 r. mieszkańcy ziemi dobrzyńskiej opłacili podatek od 7049 dymów⁸⁹, co przyjmując współczynnik 6 osób na dym pozwala szacować zaludnienie na 42,3 tys. mieszkańców, co daje przeciętną gęstość zaludnienia w granicach zaledwie 14,3 osób na km². Na podstawie spisu ludności diecezji płockiej z 1776 r. i wizytacji diecezji włocławskiej z lat 1779/1781 stwierdzić natomiast możemy, że terytorium ziemi dobrzyńskiej (bez parafii łukomskiej i złotoryjskiej) zamieszkałe było przez 37 tys. osób (tab. 7), a więc znacznie

⁸³ Por. E. Kwiatkowska, op. cit., s. 43.

⁸⁴ Z. Guldón, *Dzieje hutnictwa...*, s. 37—38.

⁸⁵ Na podstawie źródeł wymienionych pod tab. 1.

⁸⁶ *Lustracja województw...*, s. 265.

⁸⁷ Źródła Dziejowe, t. 12, s. 117; E. Vielrose, *Ludność Polski od X do XVIII w.*, Kwartalnik Historii Kultury Materialnej, R. 5, 1957, nr 1, s. 39.

⁸⁸ E. Vielrose, op. cit., s. 21.

⁸⁹ A. F. Büsching, op. cit., s. 147—153.

Tabela 7

Zaludnienie ziemi dobrzyńskiej w latach 1776—1781

Lp.	Parafia	Liczba ludności
	Diecezja płocka	
	Dekanat bieżuński	
1	Skrwilno	995
	Dekanat dobrzyński	
2	Bądkowo Kościelne	975
3	Dobrzyń	1645
4	Grochowalsk i filia Wielgie	286
5	Ligowo	327
6	Mokowo	778
7	Rokicie	618
8	Skepe	721
9	Siecień	320
10	Sobowo	760
11	Tuchowo	897
12	Wielgie	318
	Dekanat golubsko-dulski	
13	Dulsk	797
14	Osiek Wielki	1050
15	Plonne	524
16	Radziki Wielkie	927
17	Strzygi	1009
18	Szczutowo, filia Górzna	77
19	Świedziebnia i filia Księte	1081
20	Trąbin	588
	Dekanat lipnowski	
21	Czernikowo	1040
22	Działyń	611
23	Karnkowo	1022
24	Lipno	1523
25	Łążyn	529
26	Mazowsze	852
27	Osiek Nadwiślański	220
28	Sumin	618
29	Wola	880
	Dekanat płocki	
30	Sikórz (część)	198
	Dekanat rypiński	
31	Chrostkowo	577
32	Radomin	456
33	Rogowo	418
34	Ruże	1809
35	Rypin	2005
36	Sadłowo	1243
37	Żałe	752
	Dekanat sierpski	
38	Gójsk	414
39	Sierpc (część)	424
40	Sudragi	144
41	Szczutowo	408
Razem w diecezji płockiej		31 136

Lp.	Parafia	Liczba ludności
	Diecezja włocławska	
	Dekanat bobrownicki	
42	Bobrowniki	646
43	Chełmca Wielka	368
44	Ciechocin	1 066
45	Dobrzejowice	382
46	Nowogród	592
47	Ostrowite	334
48	Szpetal Dolny	912
49	Zaduszники	806
50	Złotoria	
	Dekanat nieszawski	
51	Nieszawa (część)	814
Razem w diecezji włocławskiej		5 920
Ogółem w ziemi dobrzyńskiej		37 056

Źródła: *Spis ludności diecezji płockiej biskupa Michała Jerzego Poniatowskiego z 1776 r.*, wyd. B. Kumor Przeszłość Demograficzna Polski, t. 9, 1976, s. 80—81; Z. Guldón, *Zaludnienie ziemi dobrzyńskiej...*, s. 96—98

mniej niż w połowie XVI w. Przypomnieć jednak warto, że jeszcze spis ludności Księstwa Warszawskiego z 1808 r. pominął, według szacunku H. Grossmana, 28,4% ogółu ludności⁹⁰. Wskazuje to na konieczność bardzo ostrożnego traktowania przytoczonych wyżej danych.

Bardziej wiarygodne wydają się dane dotyczące struktury wyznaniowej ludności. W latach 1776—1781 chrześcijańska ludność niekatolicka stanowiła niespełna 10% ogółu ludności. Tak znaczna liczba protestantów jest wynikiem przede wszystkim rozwoju osadnictwa czynszowego w XVII—XVIII w. Nie rozwinęła się bowiem na tym terenie szerszej reformacja, o czym świadczyć może przede wszystkim fakt, że na przełomie XVI i XVII w. jedynie kościół parafialny w Wierzbicku znajdował się w rękach protestantów. Nie wielkie natomiast znaczenie miała ludność żydowska, która stanowiła 3,5% ogółu mieszkańców, skupionych głównie w miastach⁹¹.

Dla przedstawienia znaczenia gospodarczego miast konieczne wydaje się przedstawienie liczebności ludności miejskiej i stopnia zurbanizowania ziemi dobrzyńskiej na przestrzeni XVI—XVIII w. Dokładniejszymi danymi dysponujemy jednak dopiero od drugiej połowy XVII w., która i miastom przyniosła wyraźny już upadek gospodarczy.

Na podstawie złożonego w 1659 r. juramentu w Nieszawie przed

⁹⁰ H. Grossman, *Struktura społeczna i gospodarcza Księstwa Warszawskiego na podstawie spisów ludności 1808 i 1810 r.*, *Kwartalnik Statystyczny*, t. 2, 1925, z. 1, s. 44.

⁹¹ Z. Guldón, *Zaludnione ziemie dobrzyńskiej...*, s. 102—103.

potopem szwedzkim w 1654 r. było: „naprzód domów większych i małych rynkowych, za któremi na jednym placu budynki stały, in numero 30 domów; ulicznych różnych także, na których budynki na jednym placu stały, 62; domków nędznych pustych z przedmieskiami in numero 12; placów, które naówczas puste były jako i przedtym zdawna, które natenczas ogłogiem leżą, in numero 40, browarów i mielcuchów 12, spichrzów miejskich własnych, które nie przy budynkach, ale na pustych placach stoja, numero 7”⁹². W 1661 r. pozostało jedynie 68 domów i kamienic, w tym 7 szlacheckich⁹³. W 1658 r. miało być w mieście 666 „obywatelów — z żonami, z dziećmi i służebnicami, komornikami”⁹⁴.

Lipno w latach 1628—1632 liczyło 46 domów i aż 160 opustoszałych placów. Ponadto na dwóch przedmieściach było 16 domów: 11 na Zastawiu i 5 u Św. Barbary⁹⁵. Istniejący do 1819 r. kościół Św. Barbary zaznaczony jest jeszcze na planie miasta z 1799 r.⁹⁶ Ośrodkiem drugiego przedmieścia, położonego za nieistniejącym dziś jeziorkiem, był być może kościół Św. Ducha⁹⁷. Lustracja z 1661 r. wymienia już tylko 13 domów, zaznaczając, że „bywało quondam osiadłości numero 300”⁹⁸.

Dobrzyń nad Wisłą spustoszony został w czasie wojny polsko-szwedzkiej z lat 1626—1629⁹⁹. W 1661 r. znajdowały się tu jedynie 43 domy, w tym 7 wójtostwa i 6 klasztoru franciszkańskiego¹⁰⁰. W 1658 r. pogłównie opłacili 363 osoby¹⁰¹.

W Bobrownikach w 1654 r. było tylko 6 domów — „drugie wszystkie pogorzały”¹⁰². Lustracja z 1661 r. informuje, że miasto „bywało osady 80, teraz tylko osiadłych domów 20”¹⁰³.

Lustracja z lat 1628—1632 określa Rypin jako „miasteczko ogniem przez nieprzyjaciela koronnego zniesione. W którym tylko chałup 9 zostało, a mieszkańców gospodarzy 13. Których przedtym było półtorasta”¹⁰⁴. W 1661 r. było „osiadłości mieszczanków 10”¹⁰⁵.

⁹² AGAD, Bobrownickie grodzkie relacje (BGR), sygn. 1, k. 342.

⁹³ AGAD, Dział XVIII, sygn. 64 (dalej: Lustracja 1661), k. 93.

⁹⁴ BGR, k. 34v.

⁹⁵ *Lustracja województw...*, s. 68.

⁹⁶ AGAD, Oddział Kartograficzny, sygn. AG $\frac{30}{206-7}$.

⁹⁷ Archiwum Diecezjalne w Płocku, sygn. 47, wizytacja diecezji płockiej z lat 1693—1694, p. 1205: fuit quondam ecclesia s. Spiritus cum xenodochio pauperum ad stagnum prope aggerem, sed nunc in eo loco sola crux existit, omnia per Suecos devastata.

⁹⁸ Lustracja 1661, k. 93.

⁹⁹ *Lustracja województw...*, s. 64.

¹⁰⁰ Lustracja 1661, k. 90.

¹⁰¹ BGR, k. 62v. O stanie gospodarczym miasta w XVI—XVIII w. zob. Z. Guldon, J. Powierski, *Dzieje Dobrzyńskie...*, s. 12—17.

¹⁰² BGR, k. 342v.

¹⁰³ Lustracja 1661, k. 94.

¹⁰⁴ *Lustracja województw...*, s. 62.

¹⁰⁵ Lustracja 1661, k. 97.

W 1571 r. Skępe liczyło 230 domów¹⁰⁶. Po trzykrotnie nawiedzającym miasto morowym powietrzu w 1631 r. pozostały 84 osiadłe domy oraz opustoszałych 28 domów i 66 placów¹⁰⁷. Stan miasta po potopie przedstawia jurament z 1660 r.:

W miasteczku Skępem gospodarzów z komornikami, z 2 szewcami i z nami podprzysięgającymi (ławnik Walenty i tkacz Szymon) nic więcej nas wszystkich nie masz, tylko w liczbie 50; inni zaś tak rzemieślnicy jako i gospodarze rolni i którzybykolwiek in genere przedtym w miasteczku pozostawali, częścią poumierali, częścią przez Szwedów podczas przeszłej wojny są pozabijani. Włók także nic więcej nie masz na tymże miasteczku zasianych tylko 3, wszystkie inne podczas wojny szwedzkiej przeszłej spustoszone i niesiane leżą. Tych odumarych mieszczanków i pozabijanych domy, place i wszystkie grunty przez wojnę i inne calamitates są spustoszone i żadnego pożytku z nich nie masz¹⁰⁸.

W Górnem w 1595 r. 43 mieszczan zajmowało się uprawą roli, a ponadto znajdowało się tu 8 krawców, 11 szewców, 2 kuźnierzy, 3 kowali, bednarz i zdun¹⁰⁹. W 1658 r. pogłównie opłaciły 174 osoby, a rok później w mieście było 20 domów¹¹⁰.

Powyższe fragmentaryczne dane pozwalają jednak stwierdzić, że już przed zniszczeniami wojennymi z połowy XVII w. większość dobrzyńskich miast podupadła gospodarczo. W niektórych przypadkach było to bezpośrednio (Rypin) lub pośrednio (Dobrzyń) związane z wojną polsko-szwedzką z lat 1626—1629, w czasie której w północno-wschodniej części ziemi dobrzyńskiej toczyły się działania wojenne (bitwa pod Górnem 12 II 1629 r.), a przez cały jej obszar przechodziły wojska „do Prus i z Prus”. Jeszcze jednak bezpośrednio przed potopem w niektórych miastach (Dobrzyń i Nieszawa) istniały kolonie szkockie¹¹¹, co świadczy chyba o atrakcyjności tych ośrodków.

Z lat 1673—1674 posiadamy informacje o liczbie osób, które opłaciły pogłowne (tab. 8). Ze względu na to, że od pogłownego zwolnione były dzieci poniżej lat 10 oraz starcy i żebracy, dane rejestrów pogłownego podwyższyć trzeba o 2/3¹¹². Stwierdzić więc można, że w miastach dobrzyńskich w drugiej połowie XVII w. żyło ponad 2 tys. mieszkańców.

¹⁰⁶ *Materiały do dziejów rolnictwa w Polsce w XVI i XVII wieku*, wyd. W. Chomętowski, Warszawa 1876, s. 105.

¹⁰⁷ G. i J. Zielińscy, op. cit., s. 54.

¹⁰⁸ *Ibidem*, s. 318—319.

¹⁰⁹ Archiwum Diecezjalne w Płocku, inwentarz dóbr biskupstwa płockiego z 1595 r., k. 2v.

¹¹⁰ BGR, k. 49v i 471v.

¹¹¹ Z. Guldon, L. Stępkowski, *Szkoci i Anglicy w Koronie w połowie XVII wieku*, Kieleckie Studia Historyczne, Kielce 1977, s. 50.

¹¹² E. Vielrose, op. cit., s. 20—21.

Tabela 8

Zaludnienie miast dobrzyńskich w latach 1673—1674

Miasto	Płatników pogłównego w latach	
	1673	1674
Bobrowniki	136	134
Dobrzyń n/W	371	296
Górzno	170	133
Lipno	95	72
Nieszawa	.	492
Rypin	83	77
Skepe	137	130
Razem	x	1334

Źródło: AGAD, ASK I 73, k. 65v, 140v.

Liczbę dymów i zaludnienia miast dobrzyńskich w końcu XVIII w. przedstawia tab. 9. W 1775 r. w miastach dobrzyńskich znajdowało się 636 dymów, co stanowiło zaledwie 9⁰/₀ ogólnej liczby dymów. Pozwala to stwierdzić, że ziemia dobrzyńska należała do najsłabiej zurbanizowanych rejonów Rzeczypospolitej¹¹³. Liczba dymów pozwala szacować ludność miejską na 3816 mieszkańców, a po doliczeniu zagarniętego przez Prusy Górzna (629 osób w 1774 r.¹¹⁴) na około 4450 mieszkańców.

Po drugim rozbiorze w 8 miastach ziemi dobrzyńskiej mieszkało prawie 4600 osób, w tym około 30⁰/₀ ludności żydowskiej. Dane te

Tabela 9

Zaludnienie miast dobrzyńskich w latach 1775—1794

Miasto	Dymy 1775	Dymy 1793—1794			Ludność 1793—1794			
		miasto	przed- mieścia	razem	katolicy	akatolicy	Żydzi	razem
Bobrowniki	61	41	31	72	375	14	10	399
Dobrzyń n/Drwęca	37	91	—	91	458	38	528	1024
Dobrzyń n/Wisłą	162	163	21	184	524	25	311	860
Kikół	wieś	29	—	29	87	3	178	268
Lipno	88	68	49	117	124	19	354	497
Nieszawa	131	96	—	96	448	10	—	458
Rypin	72	90	—	90	422	23	150	595
Skepe	85	84	10	94	464	—	6	470
Razem	636	662	111	773	2902	132	1537	4571

Źródła: A. F. Büsching op. cit., s. 150—152 (spis dymów z 1775 r.); *Opisy miast polskich z lat 1793—1794*, cz. 2, wyd. J. Wąsicki, Poznań 1962.

¹¹³ W. Rusiński, *O rynku wewnętrznym w Polsce drugiej połowy XVIII w.*, Roczniki Dziejów Społecznych i Gospodarczych, t. 16, 1954, tab. Ib.

¹¹⁴ M. Bär, *Westpreussen unter Friedrich dem Grossen*, Bd. 2, Leipzig 1909, s. 708.

nie obejmują Radzików, które utraciły wówczas prawa miejskie. Dane powyższe potwierdzają niewielkie zaludnienie dobrzyńskich miasteczek, z których największy był wówczas Dobrzyń nad Drwęcą.

Przeprowadzona analiza pozwoliła uchwycić poważne zmiany sieci osadniczej ziemi dobrzyńskiej w XVI—XVIII w. Ogólna liczba osad zwiększyła się wówczas prawie o 75^{0/0}. Podjęta na podstawie państwowego spisu dymów z 1775 r. i spisów diecezjalnych z lat 1776—1781 próba szacunku zaludnienia pozwoliła na ustalenie jedynie minimum zaludnienia i stwierdzenie niskiego stopnia zurbanizowania ziemi dobrzyńskiej. Dalsze badania struktury własnościowej osadnictwa pozwolą na rozszerzenie przedstawionej wyżej problematyki i kartograficzne ujęcie wyników.

Marian Kallas (Toruń)

OPIS IZBICY KUJAWSKIEJ Z 1820 ROKU *

Izbica była miastem szlacheckim położonym w powiecie przedeckim znajdującym się w obrębie województwa brzesko-kujawskiego. Świadczą o tym wzmianki z początku XIV w. Na podstawie zezwolenia lokacyjnego wystawionego przez Władysława Jagiełłę już w 1394 Izbica została lokowana na prawie magdeburskim¹. Wkrótce miasto uzyskało przywilej zezwalający na odbywanie jarmarków (1398). Pomyślny rozwój miasta przerwały wojny szwedzkie, a później wielki pożar (1735 r.). Obok istniejącego Starego Miasta August III dokonał w 1754 r. lokacji Nowego Miasta.

W 1793 r. Izbica Kujawska podzieliła los większości Kujaw i ziemi dobrzyńskiej wcielonych do nowopowstałej prowincji Prusy Południowe (Südpreussen). Równocześnie miasto znalazło się w obrębie powiatu kowalskiego, który wchodził najpierw w skład departamentu piotrkowskiego (łęczyckiego), a następnie (od 1795 r.) do departamentu poznańskiego. Po utworzeniu Księstwa Warszawskiego na mocy dekretu królewskiego z 19 XII 1807 r.² o tymczasowym podziale administracyjnym kraju Izbica wraz z całym powiatem kowalskim została włączona do departamentu bydgoskiego. W praktyce nastąpiło to w wyniku realizacji uchwały Rady Stanu z 8 I 1808 r.³ W wyniku postanowień Kongresu Wiedeńskiego z 1815 r. Izbica wraz z całym powiatem kowalskim znalazła się w obrębie Królestwa Polskiego. Miasto zostało włączone do nowo utworzonego obwodu kujawskiego zgodnie z aktem Namiestnika Królestwa Polskiego z 16 I 1816 r.⁴ Obwód ten znajdował się w obrębie województwa mazowieckiego stanowiącego dotychczasowy departament warszawski.

* Tekst ten stanowi kolejną publikację „Opisania historycznego oraz topograficzno-statystycznego” miast Kujaw i izemi dobrzyńskiej z lat 1820—1824, których wydanie zapowiadziano przy druku *Opisu Brześcia Kujawskiego z 1820 roku* w Zapiskach Kujawsko-Dobrzyńskich, seria B — Stosunki polityczne i społeczne w XX wieku, 1979.

¹ Z. Guldon, *Lokacje miast kujawskich i dobrzyńskich z XIII—XVI w.*, Ziemia Kujawska 2:1968, tab. 1 (poz. 27).

² *Dziennik Praw (Księstwa Warszawskiego)*, t. 1, s. 24.

³ *Ustawodawstwo Księstwa Warszawskiego. Akty normatywne władzy najwyższej*, oprac. W. M. Bartel, J. Kosim, W. Rostocki, t. 1, Warszawa 1964, nr 35.

⁴ *Dziennik Praw Królestwa Polskiego*, t. 1, s. 18.

Dotychczas nie podjęto monograficznego opracowania dziejów Izbicy, a skąpe informacje o losach miasta są rozproszone w najróżniejszych publikacjach⁵, w tym o charakterze encyklopedycznym i słownikowym⁶.

Wydawnictwo obejmuje dwie części. Pierwsza z nich to „Opisanie Historyczne oraz Topograficzno-Statystyczne miasta szlacheckiego Izbicy w województwie mazowieckim obwodzie kujawskim, położonego”⁷. Liczy ono 4 karty grubego, czerpanego papieru szaroniebieskiego koloru o wymiarach 46,5×29,5 cm. Jest to drukowany formularz obejmujący 20 pytań skierowanych do władz miejskich. „Opis” Izbicy Kujawskiej sporządził w styczniu 1820 r. jej burmistrz Żarnawiecki. W tym samym miesiącu tekst po sprawozdaniu został zaaprobowany (30 I 1820) przez Ksawerego Garsteckiego, adiunkta dozorcę miast okręgu III we Włocławku. W odniesieniu do Izbicy Kujawskiej jak i Brześcia Kujawskiego, Kowala i Radziejowa Kujawskiego znany obecnie jest jedynie egzemplarz „Opisu” przesłany do Komisji Rządowej Spraw Wewnętrznych i Policji Królestwa Polskiego (KRSW).

Drugą część publikacji stanowi pismo Wydziału Administracyjnego Komisji Województwa Mazowieckiego z 1821 r. do KRSW⁸. Obejmuje ono dodatkowe wyjaśnienia odnoszące się do treści „Opisu”. Pismo to podpisał radca stanu nadzwyczajny, prezes Komisji Województwa Mazowieckiego Rajmund Rembieliński oraz sekretarz generalny Komisji, Feliks Filipecki. Rękopis ten obejmuje 2 karty papieru o rozmiarach 32,5×20 cm. Obydwa teksty przekazano pod obrady Komisji Miast. Po wyciągnięciu rękopisów do „ogólnego wykazu” złożono je do akt Komisji.

Wydawnictwo obejmuje w pierwszej kolejności „Opisanie historyczne oraz topograficzno-statystyczne” miasta Izbicy Kujawskiej, a następnie pismo Komisji Województwa Mazowieckiego z 31 XII 1821 r., któremu wydawca nadał tytuł „Uwagi Komisji Województwa

⁵ Zob. m.in. M. Borucki, *Ziemia kujawska pod względem geograficznym, archeologicznym, ekonomicznym i statystycznym*, Włocławek 1882, s. 33–34, 187–191; W. Trzebiński, *Podział administracyjny Królestwa Polskiego 1815–1918*, Dokumentacja Geograficzna, 1956, z. 4, s. 4–18; J. Wąsicki, *Ziemia polskie pod zaborem pruskim. Prusy Południowe 1793–1806. Studium historyczno-prawne*, Wrocław 1957, s. 130, 131, 297–298; M. Kallas, *Z przeszłości administracyjnej Kujaw i ziemi dobrzyńskiej*. Od zbiorów do utworzenia województwa włocławskiego, *Zapiski Kujawsko-Dobrzyńskie*, seria A Historia, Włocławek 1978, s. 193 i n.;

⁶ Zob. np. *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*, wyd. pod red. B. Chlebowskiego, t. 3, Warszawa 1882, s. 329–330; *Miasta polskie w tysiącleciu*, t. 2, Wrocław–Warszawa–Kraków 1967, s. 228; *Statystyka departamentu bydgoskiego ułożone w miesiącu kwietniu 1812 roku*, wyd. M. Kallas i J. Wojciak, *Zróżdka do dziejów Bydgoszczy*, nr 7, Warszawa–Poznań 1972, s. 78–79.

⁷ Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie, Akta Komisji Rządowej Spraw Wewnętrznych i Policji (Królestwa Polskiego), sygn. 457, *Opisy historyczno-topograficzno-statystyczne miast w gubernii warszawskiej*, k. 228–231.

⁸ *Ibid.*, sygn. 457, k. 226–227.

Mazowieckiego z 1821 r. do opisu Izbicy Kujawskiej z 1820 r.”. Podstawę publikacji stanowią teksty znajdujące się w aktach KRSW.

Przy opracowaniu edytorskim kierowano się głównie zasadami ustalonymi w Instrukcji wydawniczej z 1953 r.⁹, poza pewnymi wyjątkami. Zmodernizowano pisownię, poza formami charakterystycznymi dla ówczesnego języka.

[k. 228] OPISANIE HISTORYCZNE i TOPOGRAFICZNO-STATYSTYCZNE
MIASTA IZBICY KUJAWSKIEJ z 1820 ROKU

[k. 228v] [I] Przez kogo i kiedy przywileje miasta począwszy od pierwszego założenia aż do ostatnich czasów, udzielone zostały? którzy królowie takowe stwierdzili? i jakie nadania miasto otrzymało?

Miasto Izbica mimo szczupłej rozległości jego jest seperowane — dwa tytuły mające: Stare Miasto i Nowe Miasto. Stare Miasto od dnia 16 maja 1595 jest założone, lecz przywilei nie ma sobie nadanych władzą monarchiczną, tylko przez kilka osób następnie wymienione, o czym domyślić się można, iż do wspólnej sukcesji należały. Wedle powzięcia śladu z kopii przywileju, podług mniemania obywateli, które nawet przez władzę przyzwoitą za zgodność nie jest poświadczoną, a mianowicie:

1. Kacpra Galickiego
2. Mikołaja Lubońskiego
3. Stanisława Jarnowskiego
4. Wojciecha Kwalikowskiego
5. Stanisława Krasowskiego
6. Jana Gwiazdowskiego
7. Marcina Kowalskiego
8. Krzysztofa Zienieckiego^a

Wszyscy na kopii od czasu założenia Starego Miasta Izbicy zostają podpisani.

Stosunki nadań pomienionym objętym^b przywilejem obywatelom miasta Starej Izbicy służące są następnie: domy, place i ogrody na wieczne czasy, i ich następcy mają prawo takowe posiadać z opłatą czynszów rocznie po groszy 9 przy tym daniny i robocizny. Inni zaś role posiadający te tylko na lata od dziedzica nadane sobie mają, z tych czynsze po zł 20 rocznie opłacają, prócz tego daniny, robocizny ręczne i sprzężajne odbywają.

Nowe Miasto Izbica przez Najjaśniejszego Augusta III króla polskiego z dnia 14 grudnia 1754 ma sobie nadane przywileje, podióg których służą dla obywateli wieczne nadania i ich następców: place, domy i ogrody za opicieniem rocznego dziedzicowi czynszu od 6 do 12 złotych. Niemniej nadane sobie mieli obywatele Nowego Miasta Izbicy wolne ulepienie garcy do palenia gorzałki i 14 beczek rocznie robienia piwa i wyszynkowania tychże trunków na korzyść swoją. Tej więc propinacji dobrowolnie dziedzicowi pod dniem 8 listopada 1800 roku przed Sądem Powiatowym zeszłego rządu pruskiego jednomyślnie odstąpieli, a w nagrodę takowej intraty dozwoili im dziedzic

⁹ Instrukcja wydawnicza dla źródeł historycznych od połowy XVI do połowy XX wieku, Wrocław 1953.

^a W rps. Krzysztofa

^b W rps, błędnie: obojętnym.

wolnego dla inwentarzy pastwiska, gdy tego przywilejem dozwolonego, nie mieli; nadto czynszu z ogrodów, placów i domów w połowie odstąpił.

[2] Jakie jest położenie geograficzne miasta?, czyli ma jeziora, rzekę spławną lub inną?

Położone na miejscu wzgórzystym w bliskości borów, odległe od Wisły i miasta Włocławka mil 14; od stołecznego miasta Warszawy mil 22; od Brześcia mil 3; od Brdowa mila 1; od Lubrańca mil 2; od Przedcza mil 1 1/2. Rzek i jezior nie ma.

[k. 229] [3] Jaka była rozległość przy jego założeniu?, czyli granice miasta są tego czasu zmniejszone lub powiększone-, z jakich przyczyn i kiedy?

Wśród własnych dóbr dziedzica miasta jest położone i z temi dobrami graniczy. Nie są granice jego ani zmniejszone ani zwiększone, rozległość ogólna wiadomą nie jest, gdy opisy tego nie znajdują się.

[4] Czyli i jakie miasto posiada folwarki, wsie grunta i role, łąki, ogrody, place, domy, szynki i karczmy, jatki, gorzelnie, browary, młyny, tartaki, stawy, lasy, zarośle, pastwiska, robocizne, cegielnie, wapiarnie, łamanie kamieni i kopalnie?

Miasto Izbica żadnych nie posiada ani wsiów, grontów i roli albowiem jest własnością prywatną. Łąki zaś bardzo szczupłe przy ogrodach, jako też ogrody z puł morgi tylko chełmińskiej inclusive łąk składają się, tudzież place i domy, to wszystko mają sobie przez dziedzica częścią na czasy wieczne, częścią na lata nadane. Karczem, jatków, gorzelniów, browarów, młynów, stawów, lasów, zarośli, pastwisk, robociz(n), cegielniów, takowe nie obywatelom miasta lecz dziedzicowi służą. Tartaki, wapiarnie i kopalnie wcale wedle terytorium miasta nie egzystują. Zgoła miasto to, jako dziedziczne, żadnych pertynencji^a gminnych nie ma nadanych.

[k. 229v] [5] Jakie były instytutu przy założeniu, i jakie gmachy publiczne?, które z nich upadły i dlaczego?, jakie później przybyły i jakie w obecnym czasie znajdują się? oraz w jakim stanie?

Nie było i nie ma żadnych instytutów, a z gmachów publicznych, jeden tylko kościół parafialny znajduje się, który jest murowany i w dobrym stanie.

[6] Jakie były i są fabryki i rękodzielnie, i w jakim stanie?

Fabryki żadne nie egzystują, rękodzieła [rękodzielni] zaś, a mianowicie sukiennej [manufaktury], garbarze, farbiarnia i różni^a rzemieślnicy znajdują się.

[7] Propinacja czyli wyłącznie do miasta należy, lub też czyli inne dominia mają równe propinowania prawo?

Propinacja zupełnie dziedzicowi służy.

[k. 230] [8] Czy są jakie procesy o propinacje, o przywileje i fundusze miastu służące, ogranice lub tym podobne?, z kim?, kiedy są rozpoczęte, i do jakiego doprowadzone stopnia?

Żadne procesy o propinacją ani też o przywileje i fundusze miastu służące, tudzież o granice toczone nie są.

- ^a W rps. potynencjl.
- ^a Dopisane inną ręką.

[9] Jaka jest ludność miasta?

chrześcijan	607
Zydów	549
innych wyznań	—
w ogóle głów	1156

[10] Jaki jest sposób utrzymania się mieszkańców, czy rzemiosła, handel lub też rolnictwo?

Mieszkańcy utrzymują się z handlu starozakonni, chrześcijanie zaś z rzemiosła i rolnictwa.

[11] Jaka jest ilość domów?

murowanych	2
drewnianych	106
w ogóle	108

[12] Wiele wynosi suma asekuracyjna ogółem w Towarzystwie Ogniwym?

238 350 zł

[k. 230v] [13] Czy miasto jest całkowicie lub w części brukowane i czyli w bliskości potrzebne znajdują się do bruku materiały?

Miasto dotąd wcale nie jest brukowane i o podobne materiały do brukowania jest za trudno.

[14] Wiele miewa i kiedy jarmarków?

Jarmarków ogólnie w roku bywa 17, takowe w następnym czasie odbywają się, jako to:

1. 1 stycznia
2. 23 stycznia
3. 20 lutego
4. 12 marca
5. 19 marca
6. 16 kwietnia
7. 14 maja
8. 12 czerwca
9. 10 lipca
10. 6 sierpnia
11. 3 września
12. 21 września
13. 1 października
14. 30 października
15. 12 listopada
16. 26 listopada
17. 24 grudnia

Przywilejem nadane jest jarmarków 12, a pięć więcej odbywających się nie ma śladu na jakim upoważnieniu gruntuja^a.

[15] Co za szczególny przedmiot handlu podczas tych jarmarków?

Sprzęta gospodarcze, towary składające z sukna różnych gatunków, towary łociowe, jako to: cyce, płótna, chustki, artykuły żywności, konie i bydło rogate.

^a W rps. grontują.

[16] Wiele ma targów tygodniowych?

Żadnych

[17] Jakie dochody miasto miało w roku 1806, 1819, oraz dla jakich przyczyn powiększone lub pomniejszone?

[1806] — 997 zł

[1819] — 1403 zł

Z powodu powiększonej liczby kupców i pociągnięciu ich do opłacania kanonu.

[18] Czy miasto w ogóle wzrasta lub upada, i jakie są powody wzrostu lub upadku?

Z powodu niskich na produkta targów mieszkańcy rolnicy częścią podupadli, z tej samej przyczyny handel i rzemiosło dla braku pieniędzy nader nierzadko doświadczanym bywa. Wzrost mieszkańców łatwo by nastąpił, skoro wyższe na produkta nastąpią targi.

[k. 231] [19] Wiadomości historyczne lub statystyczne jakie poprzedniczymi rubrykami objęte nie są, a które jednakże miejsce mieć mogą

[W tej rubryce nie umieszczono odpowiedzi — M. K.]

[20] Uwagi dozorczy miast

Dość zaludnione jest to miasto, rzemieślnikami osadzone i kwalifikuje się do lepszego mienia.

[k. 226] [UWAGI KOMISJI WOJEWÓDZTWA MAZOWIECKIEGO Z 1821 R. DO OPISU MIASTA IZBICY KUJAWSKIEJ Z 1820 R.]

W dopełnieniu poleceń Komisji Rządowej Spraw Wewnętrznych i Policji [Komisja Województwa Mazowieckiego] ma honor przesłać Opis historyczny oraz topograficzno-statystyczny miasta szlacheckiego Izbicy z następującymi uwagami.

[1] Co do terytorium

Do terytorium tego miasta prócz ról mieszczan żadne inne własności gruntowe nie należą.

[2] Co do pomiaru miasta i uregulowania siedzib

W mieście Izbicy ani pomiar ani uregulowanie siedzib nie jest przedsięwziętym, ile że to jest miasto szlacheckie i żadnych na to funduszków nie posiada (k. 226v) jednakże dziedzic wezwany został o podanie planu regulacji miasta.

[3] Co do odłączenia Żydów

Ludność żydowska w mieście Izbicy wyrównywa ludność chrześcijan, gdy jednak przepisy są do odłączenia Żydów tylko do miast narodowych się ściągają — zatem wyznaczanie osobnego rewiru dla Żydów skutku wzięć nie może.

[4] Co do budowli gminnych

Miasto Izbica żadnych budowli gminnych nie ma. O wyznaczenie i odstąpienie jednak stałej budowli na pomieszczenie burmistrza jako też ogrodu dla niego i sługi miejskiego stosownie uczyniono przedstawienie.

[5] Co do pertynencji gminnych

Do gminy miasta Izbicy należy dochód z miar i wag, którego od dnia 16 lipca r.b. wzięty został w dzierżawę do końca grudnia r.b. przez dziedzica za złotych 12. Poleciała zaś Komisja Wojewódzka burmistrzowi aby wzwyż wymierzony dochód od 1 stycznia r.b. zwykłym sposobem przez [k. 227] licytację w 3-letnią dzierżawę był wypuszczony.

[6] Co do jarmarków

Jarmarków miasto Izbica ma 17, które rok rocznie odbywają się. Targów zaś żadnych nie ma.

[7] Co do procesów

Tych miasto Izbica nie ma.

191 5 50 ...
The ...
...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

Marian Kallas (Toruń)

OPIS PRZEDCZA Z 1820 ROKU *

W XIV w. Przedecz stał się własnością królewską. Miasto uzyskało dwukrotnie przywileje lokacyjne. Najpierw jeszcze przed 1363 r.¹, a następnie w 1420 r.², który nadawał miastu prawo magdeburskie. Do rozbiorów Przedecz był miastem powiatowym leżącym w województwie brzesko-kujawskim. Miasto było siedzibą starosty grodowego.

W 1793 r. Przedecz wraz z większością Kujaw i ziemią dobrzyńską został zagarnięty przez Prusy. Miasto i powiat weszły w skład nowoutworzonej prowincji Prusy Południowe (Südpreussen). Równocześnie Przedecz stracił pozycję stolicy powiatu. Odtąd Przedecz należał do powiatu kowalskiego. Stąd miasto wchodziło najpierw w skład departamentu piotrkowskiego (łęczyckiego), a potem (od 1795 r.) do departamentu poznańskiego. Po utworzeniu Księstwa Warszawskiego na podstawie dekretu królewskiego z 19 XII 1087 r.³ o tymczasowym podziale administracyjnym kraju Przedecz wraz z resztą powiatu kowalskiego przeszedł do departamentu bydgoskiego, co nastąpiło w wykonaniu uchwały Rady Stanu z 8 I 1808 r.⁴ Stan ten utrzymywał się także w okresie przejściowym 1813—1815. Na podstawie traktatu prusko-rosyjskiego z 3 V 1815 r., zawartego w Wiedniu, Prusy ponownie zajęły m.in. znaczną część departamentu bydgoskiego z wyłączeniem jednakże powiatu kowalskiego (oraz brzeskiego i większości radziejowskiego)⁵. Ostatecznie na mocy postanowień Kongresu Wiedeńskiego z 1815 r. większość Kujaw (ich południowo-wschodnia część) i ziemia dobrzyńska znalazła się w gra-

* Tekst ten stanowi kolejną publikację „Opisania historycznego oraz topograficzno-statystycznego” miast Kujaw i ziemi dobrzyńskiej z lat 1820—1824, z których wydanie zapowiedziano przy druku *Opisu Brześcia Kujawskiego z 1820 roku* w *Zapiskach Kujawsko-Dobrzyńskich, Seria B — Stosunki polityczne i społeczne w XX wieku, 1979.*

¹ Z. Guldón, *Lokacje miast kujawskich i dobrzyńskich z XIII—XVI w.*, Ziemia Kujawska 2:1968, tab. 1 (poz. 22).

² *Ibid.*, tab. 1 (poz. 30); por. s. 22.

³ *Dziennik Praw (Księstwa Warszawskiego)*, t. 1, s. 24.

⁴ *Ustawodawstwo Księstwa Warszawskiego. Akty normatywne władzy najwyższej*, oprac. W. M. Bartel, J. Kosim, W. Rostocki, t. 1, Warszawa 1964, nr 35.

⁵ M. Kallas, *Z przeszłości administracyjnej Kujaw i ziemi dobrzyńskiej. Od rozbiorów do utworzenia województwa włocławskiego*, *Zapiski Kujawsko-Dobrzyńskie*, seria A Historia, Włocławek 1978, s. 200—202.

nicach nowopowstałego Królestwa Polskiego. Przedecz wraz z powiatem kowalskim (obok brzeskiego i radziejowskiego) przyłączono do województwa mazowieckiego, stanowiącego dotychczasowy (do 1816 r.) departament warszawski. Po dokonaniu podziału województwa na nowe jednostki pod nazwą obwody (na mocy decyzji Namiestnika Królestwa Polskiego z 16 I 1816 r.⁶) Przedecz wraz z dotychczasowym powiatem kowalskim wszedł w skład obwodu kujawskiego.

Dzieje miasta nie doczekały się dotychczas monograficznego opracowania. Informacje dotyczące Przedcza, najczęściej fragmentaryczne rozproszone są w różnych publikacjach⁷.

Wydawnictwo obejmuje dwie części. Pierwszą stanowi „Opisanie Historyczne oraz Topograficzno-Statystyczne miasta Przedcza w województwie mazowieckim obwodzie kujawski położonego”⁸. Liczy ono 7 stron, grubego czerpanego papieru szaroniebieskiego o wymiarach 46,5×29,5 cm. Jest to drukowany formularz obejmujący 20 pytań skierowanych do władz miejskich. „Opis” Przedcza sporządził w pierwszej połowie 1820 r. burmistrz Lichowski. Tekst ten po sprawdzeniu zaaprobował (31 VIII 1820 r.) Ksawery Garstecki, adiunkt dozorca miast okręgu III we Włocławku. W przypadku Przedcza, jak i Brześcia Kujawskiego, Kowala, Radziejowa Kujawskiego, Izbicy Kujawskiej znany jest tylko egzemplarz „Opisu” przesłany do Komisji Rządowej Spraw Wewnętrznych i Policji (KRSW).

Drugą część wydawnictwa stanowi pismo Wydziału Administracyjnego Komisji Województwa Mazowieckiego z 1822 r.⁹ Obejmuje ono dodatkowe informacje uzupełniające treść „Opisu”. Pismo to podpisał radca stanu nadzwyczajny, prezes Komisji Województwa Mazowieckiego Rajmund Rembieliński oraz sekretarz generalny Komisji Feliks Filipecki. Rękopis ten obejmuje 6 stron papieru o wymiarach 32,5×20 cm. Obydwa teksty przekazano pod obrady Komisji miast i po ich wciągnięciu do „ogólnego wykazu” złożono do akt.

Wydawnictwo obejmuje w pierwszej kolejności „Opisanie historyczne oraz topograficzno-statystyczne miasta Przedcza z 1820 r.”, a następnie pismo Komisji Województwa Mazowieckiego z 13 III

⁶ Dziennik Praw Królestwa Polskiego, t. 1, s. 18.

⁷ Zob. np. M. Borucki, *Ziemia kujawska pod względem geograficznym, archeologicznym, ekonomicznym i statystycznym*, Włocławek 1882, s. 33–34; *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*, wyd. pod red. B. Chlebowskiego, t. 9, Warszawa 1888, s. 135–136; J. Wąsicki, *Ziemia polskie pod zaborem pruskim. Prusy Południowe 1793–1806. Studium historyczno-prawne*, Wrocław 1957, s. 130–131, 297–298; *Miasta polskie w tysiącleciu*, t. 1, Wrocław–Warszawa–Kraków 1965, s. 339; *Statystyka departamentu bydgoskiego ułożona w kwietniu 1812 roku*, wyd. M. Kallas i J. Wojciak, Źródła do dziejów Bydgoszczy, nr 7, Warszawa–Poznań 1972, s. 74–77.

⁸ Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie, Akta Komisji Rządowej Spraw Wewnętrznych i Policji, sygn. 459, Opisy historyczno-topograficzno-statystyczne miast w gubernii warszawskiej, s. 111–117.

⁹ *Ibid.*, sygn. 459, s. 105–110.

1822 r., któremu wydawca nadał tytuł „Uwagi Komisji Województwa Mazowieckiego z 1822 r. do opisu Przedcza z 1820 r.”. Podstawę publikacji stanowią teksty znajdujące się w aktach KRSW.

Przy opracowaniu edytorskim kierowano się głównie zasadami ustalonymi w Instrukcji wydawniczej z 1953 r.¹⁰ Zmodernizowano pisownię, poza formami charakterystycznymi dla ówczesnego języka.

[s. 111] OPISANIE HISTORYCZNE ORAZ TOPOGRAFICZNO-STATYSTYCZNE MIASTA PRZEDCZA Z 1820 ROKU

[s. 112] [1] Przez kogo i kiedy przywileje miasta, począwszy od pierwszego założenia aż do ostatnich czasów udzielone zostały?, którzy królowie to stwierdzili? i jakie nadania miasto otrzymało?

Przywileju lokacyjnego nie ma, jakie zaś znajdują się z kolei opisane będą:

1. Władysław roku 1420 nadał targi tygodniowe w poniedziałek; jarmarki dwa w roku na s. Trójcy i na s. Katarzynę, każdy trwający dni trzy ciągle.

2. Kazimierz 1454 udających się z towarami do innych miast kupców i handlujących będących obywatelami Przedcza, od cła i targowego w całym kraju uwolnił.

3. Zygmunt 1526 powyższy przywilej stwierdził.

4. [Zygmunt] 1544 jarmarki ad primum stwierdził.

5. Zygmunt August 1558 w miejsce spalonego lokacyjnego przywileju nadaje nowy, utrzymując miasto przy 26 łanach roli i przy Ostrowiu z łąką na paśnik nadanym.

6. Zygmunt III 1615 powyższy przywilej zatwierdza.

7. Tenże i w tym roku zabrania staroście propinować w mieście i daje wolność włościanom dóbr królewskich brać trunki z miasta, używać do posług osobistych zakazuje.

8. Ten sam i w tymże roku zmienia dni jarmarczne i postanawia jeden na poniedziałek po Bożym Ciele, drugi na ścieście s. Jana.

9. August II 1722 powyższe przywileje stwierdza i targi dwa w tygodniu w poniedziałki i piątki naznacza, jarmarki zaś:

a) w niedzielę 1-szą Wielk[ego] Postu

b) na Wniebowstąpienie Pańskie

c) na Wszystkich Świętych a

d) na ś. Jakub

e) na ś. Mikołaj stanowi

10. August III 1763 wszystkie przywileje stwierdza, a nakoniec przez Stanisława Augusta są potwierdzone.

[2] Jakie jest położenie miasta?, czyli ma jeziora, rzekę spławną lub inną?

Położone między borami, przy obszernym jeziorze, do rządu należącymi. Rzeki żadnej nie ma. Odległe jest od stołecznego miasta Warszawy mil 20, od Wisły i miasta Włocławka mil 5; od miasta Dąbrowic i Chodcza mila 1; od Kłodawy 1; od Koła 3; od Izbicy 1 1/4.

¹⁰ Instrukcja wydawnicza dla źródeł historycznych od połowy XVI do połowy XIX wieku, Wrocław 1953.

• W rps.: ss.

[s. 113] [3] Jaka była rozległość przy jego założeniu?, z jakimi graniczyło włościami? Czyli granice miasta są tego czasu zmniejszone lub powiększone?, z jakich przyczyn i kiedy?

26 łanów, naokoło z dobrami rządowymi graniczy. Granica^b zmniejszona przez obcięcie kawał boru do miasta należącego, co się za rządu pruskiego stało.

[4] Czyli i jakie miasto posiada folwarki, wsie, grunta i role, łąki, ogrody, place, domy, szynki i karczmy, jatki, gorzelnie, browary, młyny, tartaki, stawy, lasy, zarośle, pastwiska, robocizne, cegielnie, wapiarnie, łamanie kamieni i kopalnie?

Żadnych pertynencji gminnych ani w gruntach ani w budowlach nie posiada. Role i łąki, gorzelnie i szynki do prywatnych należą mieszczan. Lasów żadnych nie ma, gdyż kawał miernego boru rząd pruski sobie przywłaszczył.

[s. 114] [5] Jakie były instytuta przy założeniu, i jakie gmachy publiczne?, które z nich upadły i dlaczego?, jakie później przybyły i jakie w obecnym czasie znajdują się?, oraz w jakowym stanie?

Instytutów nie było żadnych i teraz nie ma. Co do gmachów publicznych był zamek przy jeziorze murowany, lecz ten jest zniszczony przez inkursję wojenne^a i rudera tylko stoi[?]. Jest także kościół parafialny murowany w dobrym stanie. Znajduje się dotąd ratusz drewniany, żadnej teraz ozdoby nie czyniący.

[6] Jakie były i są fabryki i rękodzielnie, i w jakim stanie?

Czyli jakie były fabryki nie pamiętno. Teraz znajduje się sukienników w liczbie 33. Farb[i]arnia w roku z[eszłym] wystawiona i postrzygalnia.

[7] Propinacja czyli wyłącznie do miasta należy, lub też czyli inne dominia mają równo propinowania prawo?

Miastu i proboszczowi miejscowemu służy prawo propinowania.

[s. 115] [8] Czy są jakie procesa o propinacje, o przywileje i fundusze miastu służące, o granice lub tym podobne? Z kim?, kiedy są rozpoczęte i do jakiego doprowadzone stopnia?

Bór za rządu pruskiego odebrany. Zaniesiona jest w roku bieżącym skarga do komisji rządowych przez komisję wojewódzką.

[9] Jaka jest ludność miasta?

chrześcijan	944
Żydów	241
innych wyznań	—
w ogóle głów	1185

[10] Jaki jest sposób utrzymania się mieszkańców, czy rzemiosło, handel lub też rolnictwo?

Oprócz sukienników, którzy żyją w swych rękodzielniach, reszta utrzymuje się z roli.

• Następuje skrócony wyraz: jest.

•• Napisane inną ręką.

[11] Jaka jest ilość domów?	
murowanych	11
drewnianych	106
w ogóle	117

[12] Wiele wynosi suma asekuracyjna w Towarzystwie Ogniwym?
zł 251 175

[s. 116] [13] Czy miasto jest całkowicie lub w części brukowane i czyli w bliskości potrzebne znajdują się do bruku materiały?

Miasto jest w znaczniejszej części brukowane. Materiał do bruku znajduje się w granicach miasta tutejszego.

[14] Wiele miewa i kiedy jarmarków?

Dwanaście jarmarków w mieście tutejszym odbywa się, a to co cztery tygodnie.

[15] Co za szczególny przedmiot handlu podczas tych jarmarków?

Produkta krajowe a równie towar łokciowy, jako też inny fabrykat krajowy z miast różnych bliskich sprowadza się.

[16] Wiele ma targów tygodniowych?

Co niedziela, lecz mniej znaczące.

[17] Jakie dochody miasto miało w roku 1806, 1819 oraz dla jakich przyczyn powiększone lub zmniejszone?

[1806] — 1372 zł 28 gr

[1819] — 2811 zł 14 gr

przez zaprowadzenie opłaty od szynków, równie wprowadzenie jarmarków, a nareszcie pomnożenie fabrykantów.

[18] Czyli miasto w ogóle wzrasta lub upada, i jakie są powody wzrostu lub upadku?

Kilka razy dotknięte było pożarem. Teraz jednakże zwiększa się liczba rzemieślników i podnoszą się budowle.

[s. 117] [19] Wiadomości historyczne lub statystyczne, jakie poprzednimi rubrykami objęte nie są, a które jednakże miejsce mieć mogą

[W tej rubryce nie umieszczono odpowiedzi —M. K.]

[20] Uwagi dozorczy miast

Fabryki sukienne szczególnie podnosić się mogą i zawsze to miasto kwalifikuje się do ulepszenia stanu jego.

[s. 105] UWAGI KOMISJI WOJEWÓDZTWA MAZOWIECKIEGO Z 1822 R. DO OPISU MIASTA PRZEDCZA Z 1820 R.

W dopełnieniu poleceń Komisji Rządowej [Komisja Województwa Mazowieckiego] ma honor przesać w załączeniu opis historyczny oraz topograficzno-statystyczny miasta narodowego Przedcza z następującymi uwagami.

[1] Co do terytorium

• Następuje słowo nieczytelne.

Do terytorium tego miasta oprócz siedzib prywatnych, własności i ról przez mieszczan posiadanych, należy kawał boru 360 morgów [s. 106] obszerności mający przez rząd pruski gminie miasta Przedcza odebrany o odzyskanie którego z Komisją Rządową Przychodów i Skarbu na teraz toczy się korespondencja.

[2] Co do pomiaru miasta i uregulowania siedzib

Pomiar siedzib miasta Przedcza został już skutecznym i polecono dozorczy aby łącznie z jeometrą^a zjechawszy na grunt stosownie do planu ulic uregulowanie na gruncie słupami odznaczył. Co zaś do przemiaru ogólnego terytorium miasta polecono dozorczy miast ugodzenie jeometry.

[3] Co do odłączenia Żydów

Przywileje miasta Przedecz nie pozwalają mieszkań Żydom w mieście Przedczu. Ze zaś w tymże mieście 241 [s. 107] dusz znajduje się, przeto Komisja Wojewódzka przy uregulowaniu planu ulic miasta wyznaczyła na rewir żydowski ulice: Wodną, Rybacką, Slepą i Kahalną z poleceniem ażeby na dzień 1 marca r.b. do tegoż rewiru Żydzi przenieśli się. Skutku czego [Komisja Wojewódzka — M. K.] dopilnować nie omieszka.

[4] Co do budowli gminnych

Tych żadnych miasto nie posiada.

[5] Co do pertynencji gminnych

Gmina miasta Przedecz ma następujące dochody:

1. zysk z propinacji
2. targowe i jarmarczne
3. polowanie

Ad. 1. Gdy żaden z ochotników w terminie licytacyjnym dzierżawy zysku podjąć się nie chciał, ani z wolnej [s. 108] ręki wypuszczonym być niemógł, przeto począwszy od 1 stycznia r.b. dochód zysku w administracji burmistrza i eksaktera konsumpcyjnego zostaje, z obowiązkiem przesyłania Komisji Wojewódzkiej kwartalnych wykazów wpływu dla upoważnienia kasy miejskiej do poboru.

Ad. 2. Dochód z targowego i jarmarcznego jest wydzierżawionym na czas od 1 stycznia 1821 do ostatniego grudnia 1823 za roczną sumę zł 11 gr 27.

Ad. 3. Polowanie także zostaje w dzierżawie na czas od 1 stycznia 1821 do ostatniego grudnia 1822 za roczną sumę zł 8. Przy [s. 109] urządzeniu osady sukienniczej w Przedczu w skutku przynależnego od rządu upoważnienia Komisji Rządowej Spraw Wewnętrznych i Policji nadał Zgromadzeniu Rzemieślniczemu Sukienników spustoszały młyn rządowy dla przerobienia na folusz, z którego kanon do kas miasta opłacanym będzie.

[6] Co do jarmarków

Miasto Przedecz miewa 12 jarmarków do roku, każdy co 4 tygodnie.

[7] Co do targów

Targ jeden co tydzień w dzień niedzielny odbywa się, lecz mało znaczący.

[8] Co do ciężarów przez mieszczan ponoszonych

Oprócz podatków i ciężarów publicznych całemu krajowi wspólnych obywatele miasta Przedcza [s. 110] żadnych innych ciężarów nie ponoszą.

W rps. powtórnie dopisano wyraz: aby.

[9] Co do własności rządowych w terytorium miasta położonych

Wykaz takowych w rubrykach dołącza się.

[10] Co do procesów

Gmina miasta Przedcza toczy korespondencję z Komisją Rządową Przychodów i Skarbu o zwrócenie miastu lasu 360 morgów przez rząd pruski na skarb nieprawnie odebranego. Równie Komisja Wojewódzka przedsięwzięła stosowne kroki względem zwrócenia gminie miasta trzech placów i łąki własnością miast[a] będących, a przez ekonomię rządową Przedecz posiadanych.

Marian Kallas (Toruń)

OPIS RACIAŻKA Z 1820 ROKU *

Raciażek był jednym z najmniejszych miasteczek kujawskich. Miasto było własnością biskupstwa włocławskiego. W 1317 r.¹ nastąpiła lokacja Raciażka na prawie magdeburskim. Miasto leżało na terenie powiatu i województwa inowrocławskiego.

Raciażek należał do tej stosunkowo niewielkiej części województwa inowrocławskiego, która nie została zajęta przez Prusy w 1772 r. Nastąpiło to dopiero w roku 1793. Miasto znalazło się w obrębie powiatu radziejowskiego w nowo utworzonej prowincji Prusy Południowe (Südepreussen). Raciażek należał początkowo do składu departamentu piotrkowskiego (łęczyckiego), a następnie, od 1795 r., do departamentu poznańskiego. Później, po powstaniu Księstwa Warszawskiego dekret Fryderyka Augusta z 19 XII 1807 r.² wymienia powiat radziejowski, na terenie którego znajdował się Raciażek w składzie departamentu bydgoskiego. Odłączenie Raciażka od departamentu poznańskiego nastąpiło 1 IV 1808 r. w wyniku realizacji uchwały Rady Stanu z 8 I 1808 r.³ Stan ten utrzymywał się przez cały czas istnienia Księstwa Warszawskiego oraz w okresie przejściowym w latach 1813—1815. Raciażek wraz z większością terytorium powiatu radziejowskiego nie znajdował się w obrębie ziem przyznanych Prusom na mocy traktatu prusko-rosyjskiego z 3 V 1815 r. zawartego w Wiedniu. Przez powiat radziejowski przebiegać miała przyszła granica oddzielająca Królestwo Pruskie od Królestwa Polskiego. Na mocy postanowień Kongresu Wiedeńskiego z 1815 r. Raciażek znalazł się wraz z większością Kujaw (ich południowo-wschodnia część) i ziemią dobrzyńską w obrębie Królestwa Polskiego. Pozostałą w granicach Królestwa Polskiego część powiatu radziejowskiego, obejmującą również Raciażek, przyłączono w 1816 r. do województwa mazowieckiego, obejmującego dotychczasowy depar-

* Tekst ten stanowi kolejną publikację „Opisania historycznego oraz topograficzno-statystycznego” miast Kujaw i ziemi dobrzyńskiej z lat 1820—1824, których wydanie zapowiedziano przy druku *Opisu Brześcia Kujawskiego z 1820 roku w Zapiskach Kujawsko-Dobrzyńskich*, seria B — Stosunki polityczne i społeczne w XX wieku, 1979.

¹ Z. Gulden, *Lokacje miast kujawskich i dobrzyńskich z XIII—XVI w.*, Ziemia Kujawska 2/1968, tab. 1 (poz. 12).

² *Dziennik Praw (Księstwa Warszawskiego)*, t. 1, s. 24.

³ *Ustawodawstwo Księstwa Warszawskiego. Akty normatywne władzy najwyższej*, oprac. W. M. Bartel, J. Kosim, W. Rostocki, t. 1, Warszawa 1964, nr 35.

tament warszawski⁴. Z chwilą podziału województwa na obwody (zgodnie z decyzją Namiestnika Królestwa Polskiego z 16 I 1816 r.⁵) Raciążek, leżący w powiecie radziejowskim, wraz z powiatami: brzeskim i kowalskim stanowił nowo utworzony obwód kujawski.

Dzieje Raciążka obfitujące w ważne zdarzenia polityczne, zwłaszcza w XV i XVI stuleciu i nadal oczekują na monograficzne ujęcie. Skąpe wiadomości o tym niewielkim miasteczku rozrzucone są w różnych opracowaniach⁶.

Publikacja obejmuje dwie części. Jedna to „Opisanie Historyczne oraz Topograficzno-Statystyczne narodowego miasta Raciążka w województwie mazowieckim obwodzie kujawskim położonego”⁷, które obejmuje 7 stron grubego czerpanego papieru szaroniebieskiego koloru o wymiarach 46,5×29,5 cm. Jest to drukowany formularz obejmujący 20 pytań skierowanych do władz miejskich. „Opis” Raciążka sporządził w pierwszej połowie 1820 r. burmistrz tego miasta Augustyn Trawkowski. Tekst ten po sprawdzeniu zaaprobował Ksawery Garstecki, adiunkt dozorca miast okręgu II we Włocławku. W przypadku Raciążka, tak jak i pozostałych ówczesnych miast kujawskich i dobrzyńskich, znany jest tylko tekst „Opisu” znajdujący się w aktach KRSW.

Drugą część wydawnictwa stanowi pismo Wydziału Administracyjnego Komisji Województwa Mazowieckiego z 1822 r.⁸. Zawiera ono dodatkowe informacje uzupełniające treść „Opisu” Raciążka. Pismo to podpisał radca stanu nadzwyczajny Rajmund Rembieliński oraz sekretarz generalny Komisji Feliks Filipecki. Rękopis ten obejmuje 4 strony papieru o wymiarach 32,5×20 cm. Obydwa teksty przekazano pod obrady Komisji Miast i po ich wciągnięciu do „ogólnego wykazu” złożono do akt.

Wydawnictwo obejmuje w pierwszej kolejności „Opisanie historyczne oraz topograficzno-statystyczne miasta Raciążka z 1820 r.”, a następnie pismo Komisji Województwa Mazowieckiego z 13 III 1822 r., któremu wydawca nadał tytuł „Uwagi Komisji Wojewódz-

⁴ M. Kallas, *Z przeszłości administracyjnej Kujaw i ziemi dobrzyńskiej. Od rozbiorów do utworzenia województwa włocławskiego*, Zapiski Kujawsko-Dobrzyńskie, seria A Historia, Włocławek 1978, s. 196–202.

⁵ Dziennik Praw Królestwa Polskiego, t. 1, s. 18.

⁶ M. Raczyński, *Trzy zamki raciańskie*, Warszawa 1936; por. też M. Borucki, *Ziemia kujawska pod względem geograficznym, archeologicznym, ekonomicznym i statystycznym*, Włocławek 1882, s. 191 i n.; *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich* wyd. pod red. B. Chlebowskiego, t. 9, Warszawa 1888, s. 359–360; J. Wąsicki, *Ziemie polskie pod zaborem pruskim. Prusy Południowe 1793–1806*, Studium historyczno-prawne, Wrocław 1957, s. 130–131, 297 i n.; *Miasta polskie w tysiącleciu*, t. 1, Wrocław–Warszawa–Kraków 1965, s. 339; *Statystyka departamentu bydgoskiego ułożona w kwietniu 1812 roku*, wyd. M. Kallas i J. Wojcickiak, Źródła do dziejów Bydgoszczy, nr 7, Warszawa–Poznań 1972, s. 74–76.

⁷ Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie, Akta KRSW, sygn. 459, *Opisy historyczno-topograficzno-statystyczne miast w guberni warszawskiej*, s. 203–209.

⁸ *Ibid.*, sygn. 459, s. 199–202.

twą Mazowieckiego z 1822 r. do opisu Raciążka z 1820 r.”. Podstawę publikacji stanowią teksty znajdujące się w aktach KRSW.

Przy opracowaniu edytorskim kierowano się głównie zasadami ustalonymi w Instrukcji wydawniczej z 1953 r.⁹ Zmodernizowano pisownię poza formami charakterystycznymi dla ówczesnego języka.

[s. 203] OPISANIE HISTORYCZNE ORAZ TOPOGRAFICZNO-STATYSTYCZNE MIASTA RACIĄŻKA Z 1820 ROKU

[s. 204] [1] Przez kogo i kiedy przywileje miasta, począwszy od pierwszego założenia aż do ostatnich czasów udzielone zostały?, którzy królowie takowe stwierdzili?, i jakie nadania miasto otrzymało?

Miasto Raciążek na gruncie swym nie ma przywilejów. Przez kogo by to miasto było założone wyjaśnić tu tego nie można z powodu, że kapituła kujawska gdy tym miastem zarządzała wszelkie dokumenty i przywileje począwszy od pierwszego założenia przez królów zatwierdzone przy kompotowaniu dokumentów na wyznaczoną przez kapitułę komisję odebrała, nie więc o erekcji miasta tegoż coby za początek, przez których królów przywilej stwierdzony, i jakie nadania miasto otrzymało wiedzieć nie można. Zygmunt król nadał jarmark 1, zaś August III przydał 6 jarmarków.

[2] Jakie jest położenie geograficzne miasta?, czyli ma jeziora, rzekę spławną lub inną?

Położone na wzgórku, nizinami od strony Wisły o 1/8 części mil opasane. Żadnych jezior^a nie ma. Odległe jest od Torunia^b mil 3, od Nieszawy 1, od Włocławka 4, od Warszawy 26.

[s. 205] [3] Jaka była rozległość miasta przy jego założeniu?, z jakimi graniczyło włościami? Czyli granice miasta są tego czasu zmniejszone lub powiększone?, z jakich przyczyn i kiedy?

Rozległość miasta jak ślady jego są graniczyło z dobrami szlacheckimi, to jest na wschód z Sierzchowem, Brudnowem i z wsią rządową Podzamcze. Na południe z wsią rządową Turzmem i Dąbrówką, na zachód z młynem Kuczek i wsią szlachecką Ciechocinek. Na północ z dobrami rządowymi Słońsk i Siarzewo, pominąwszy wieś Siarzewo dotyka znowu do brzegu Wisły.

Twierdzą obywatele, że łąki Wylkowija zwane należały do miasta, a przez rządzących dóbr biskupich używane; przeszły potem na własność rządową za rządu pruskiego i do dziś dnia są w posiadaniu rządow[ej] ekonomii raciążskiej.

Podług przywileju biskupa Karnkowskiego w roku 1573 powinno mieć miasto łąków roli samej 29, a prócz tego pole oddzielne zwane Podole i miejsce zwane Wola, które też posiadają.

[4] Czyli i jakie miasto posiada folwarki, wsie, grunta i role, ogrody, place, domy, szynki i karczmy, jatki, go-

⁹ Instrukcja wydawnicza dla źródeł historycznych od połowy XVI do połowy XIX wieku, Wrocław 1953.

^a W rps.: jezior

^b W rps.: Toronia

rzelnie, browary, młyny, tartaki, stawy, lasy, zarośle, pastwiska, robociznę, cegielnię, wapiarnię, łamanie kamieni i kopalnię?

Miasto folwarków żadnych nie posiada. Ma dwie osady Słonawy i Ostrów, na których włościanie czynszownicy, z których jeden opłaca czynszu [z] Słonaw zł 58 gr 12. Drugi opłaca czynszu zł 78. Pastwisko wspólne i zarośle i żadnych więcej gminnych pertynencji nie posiada.

[s. 206] [5] Jakie były instytucja przy założeniu i jakie gmachy publiczne?, które z nich upadły i dlaczego?, jakie później przybyły i jakie w obecnym czasie znajdują się?, oraz w jakim stanie?

Instytut[ów] żadnych ani gmachów przy założeniu nie było i dotąd nie egzystują prócz kościoła parafialnego, który jest murowany. Wieża tego kościoła wymaga koniecznej reperacji.

[6] Jakie były i są fabryki rękodzielne i w jakim stanie?

Dawniej były folusze i garbarnie, jakie są w niektórych miejscach oznaki. Jak obywatele mówią, teraz żadne nie egzystują.

[7] Propinacja czyli wyłącznie do miasta należy, lub też czyli inne dominia mają równe propinowania prawo?

Propinacja do miasta należy, lecz i w tym mieście Ostrowy i probostwo propinuje. Na jakiej zaś mocy wiadomo nie jest.

[s. 207] [8] Czy są jakie procesa o propinację, o przywileje i fundusze miastu służące, o granice lub tym podobne? Z kim?, kiedy są rozpoczęte, i do jakiego doprowadzone stopnia?

Procesy o propinację i przywileje żadne nie są.

[9] Jaka jest ludność miasta?

chrześcijan	447
Żydów	13
innych wyznań	—
w ogóle	460

[10] Jaki jest sposób utrzymywania się mieszkańców, czy rzemiosła, handel lub też rolnictwo?

Handlu żadnego jak tylko rolnictwo.

[11] Jaka jest ilość domów

murowanych	1
drewnianych	71
w ogóle	72

[12] Wiele wynosi suma asekuracyjna ogółem w Towarzystwie Ogniowym?

61 050 zł

[s. 208] [13] Czy miasto jest całkowicie lub w części brukowane, i czyli w bliskości potrzebne znajdują się do bruku materiały?

Miasto Raciążek w ulicach trzech egzystujących brukowane jest, i materiały do bruku znajdują się, lecz stare bruki nic nie warte i przełożenia potrzebują.

[14] Wiele miewa i kiedy jarmarków?

Podług nadanych przywilejów jarmarków 7:

1. na Zwiastowanie
2. na Filip i Jakub
3. na Maryą Skapliczną
4. na s. Bartłomiej
5. na s. Hieronim
6. na s. Łucyą
7. na Wszystkich Świętych

[15] Co za szczególny przedmiot handlu podczas jarmarków?

Handel na towary kramne, bydło i konie dozwolony, lecz jak w poprzedniej rubryce nie bywają jarmarki.

[16] Wiele ma targów tygodniowych?

Targi się nie odbywają, i nie ma na nie przywileju.

[17] Jakie dochody miasto miało w roku 1806, 1819, oraz dla jakich przyczyn powiększone lub zmniejszone?

[1806] — 1462 zł 24 gr

[1819] — 1379 zł 12 gr

Zmniejszone z tej przyczyn, że dawniej rząd pruski dodawał zł 240.

[18] Czy miasto w ogóle wzrasta lub upada, i jakie są powody wzrostu lub upadku?

Ani upada, ani się powiększa.

[s. 209] [19] Wiadomości historyczne lub statystyczne jakie poprzednimi rubrykami objęte nie są, a które jednakże miejsce mieć mogą?

[W tej rubryce nie umieszczono odpowiedzi — M. K.]

[20] Uwagi dozorczy miast

Nikt się nie trudni rzemiosłem ani handlem. Żywią się tylko z roli, której w szczupłej ilości posiadają. W najbidniejszym stanie mieszkańcy znajdują się. Domy ich pustoszeją, poprawiać ich lub nowych stawiać nie są w stanie; zgoła miasteczko to na próżno tylko tytuł miasta nosi. Nie ma nawet tej ozdoby z jaką wieś porządną widzieć można. Trakt żaden nie przechodzi blisko, bardzo innymi miastami otoczone, a nie ma więc nadziei, aby kiedykolwiek wzrosnąć mogło.

[s. 199] [UWAGI KOMISJI WOJEWÓDZTWA MAZOWIECKIEGO Z 1822 R. DO OPISU RACIĄŻKA Z 1820 ROKU]

W dopełnieniu poleceń Komisji Rządowej [Komisja Województwa Mazowieckiego] ma honor przesłać w załączeniu Opis historyczny oraz topograficzno-statystyczny miasta narodowego Raciążka z następującymi uwagami.

[1] Co do terytorium

Oprócz siedzib miasta i ról obywatelskich, gmina miasta posiada jako własność wspólną:

1. Grunt Przydatek zwany
2. Rolę Klinem zwaną

.. Dopisane później ręką Ksawerego Garsteckiego.

3. Łąkę Byt klinem pisarskim [s. 200] zwaną
4. Ogród Wojtkowska zwany
5. Ogród przy górnym łądzie
6. Łąkę Bykowską zwaną.

[2] Co do pomiaru i uregulowania siedzib miasta

Z powodu, że miasto Raciążek jest mniej znaczące Komisja Wojewódzka dopiero po przemierzeniu miast znaczniejszych do uregulowania miasta Raciążka z kolei przystąpi.

[3] Co do odłączenia Żydów

Podług przywileji miastu Raciążek służącego nie wolno jest Żydom osiadać, gdy jednakże w tymże mieście 13 Żydów się znajduje Komisja Wojewódzka przy uregulowaniu planu miasta nie przepomni oddzielny dla nich wyznaczyć rewir.

[4] Co do budowli gminnych

Żadnych gmina miasta Raciążek nie posiada.

[s. 201] [5] Co do własności dochód kasie miejskiej przynoszących

Gmina miasta Raciążek posiada następujące własności, które wszystkie w dzierżawie zostają i rocznego dochodu przynoszą jako to:

1. Polowanie	zł 13
2. Grunt Przydatek zwany	zł 69
3. Rola Klin zwaną	zł 12
4. Rybołówstwo	zł 4
5. Łąka Byt	zł 47
6. Ogród Wojtkowski	zł 30
7. [Ogród] przy górnym łądzie	zł 27 gr 15
8. Łąka Bykowska	zł 21
9. Prawo propinacji ^a	

[6] Co do jarmarków

Tych miasto ma siedem, które w dnie w opisie wyrażone odbywają się.

[7] Co do targów

Te wcale nie odbywają się, i na nie nawet przywilej nie jest oddzielony.

[8] Co do ciężarów przez mieszczan ponoszonych

Oprócz podatków i ciężarów [s. 202] publicznych całemu krajowi wspólnym obywatele miasta Raciążka oddają corocznie do ekonomii rządowej raciążkiej w naturze żyta 30, a owsa 12 ćwierci, oraz w pieniądzu zł 72 czynszu z gruntów.

[9] Co do własności rządowych w terytorium miasta położonych

Wykaz takowych w rubrykach załącza się.

[10] Co do procesów

Miasto Raciążek żadnych dotąd nie miało procesów. Komisja Wojewódzka jednakże przedsięwzięła stosowne kroki względem zwrotu młyna Olszak zwanego oraz łąki Wylkowice zwanej teraz przez ekonomię rządową Raciążek posiadanych.

^a W rps. brak podanej sumy.

Marianna Gruszczyńska (Włocławek)

MATERIAŁY ŹRÓDŁOWE DO DZIEJÓW PRZEMYSŁU W ZASOBIE ARCHIWUM PAŃSTWOWEGO WE WŁOCŁAWKU

Dotychczasowy stan badań nad rozwojem przemysłu na Kujawach i ziemi dobrzyńskiej przedstawia się dość ubogo. Brak jest opracowań monograficznych, a te które powstały do chwili obecnej ograniczają się w zasadzie do wyszczególnienia i przedstawienia krótkiej historii większych zakładów i przedsiębiorstw przemysłowych, pomijając natomiast tło społeczno-polityczne, które uwarunkowało powstanie takich a nie innych zakładów, czy też wpływ tych zakładów na rozwój regionu¹. W opracowaniach tych pominięto lub wykorzystano tylko w minimalnym stopniu materiały źródłowe przechowywane w archiwach państwowych.

Wykorzystując zasoby Archiwum Włocławskiego powstały tylko dwie prace magisterskie, poświęcone jednemu zakładowi, największemu w okresie dwudziestolecia międzywojennego, a mianowicie Włocławskiej Celulozie².

Aby przybliżyć badaczom zasób aktowy Archiwum Państwowego we Włocławku, należy choć w skrócie nakreślić obraz obszaru podległego Archiwum, z którego gromadzone są akta. W Archiwum przechowywane są akta wytworzone przez urzędy administracji państwowej, samorządowej, sądowniczej, instytucyj, przedsiębiorstwa i zakłady przemysłowe, które istniały na terenie Kujaw i ziemi dobrzyńskiej od początku XIX wieku do czasów współczesnych.

Kujawy i ziemia dobrzyńska w wyniku II rozbioru Polski znalazły się pod okupacją pruską³. Terytoria te weszły w skład prowincji zwanej Prusy Południowe.

¹ F. Szeliga, *Przemysł Włocławka*, Włocławek 1928 r.; M. Borucki, *Ziemia Kujawska pod względem geograficznym, archeologicznym, ekonomicznym i statystycznym*, Włocławek 1882 r.; M. Morawski, *Monografia Włocławka*, Włocławek 1933 r., s. 87–118; S. L. Bagdziński, *Rozwój przemysłu we Włocławku w latach 1945–1972*, *Ziemia Kujawska* 4/1974, s. 105–124; J. Szymczak, *Gospodarka pozarolnicza w powiecie*, [w:] *Monografia powiatu włocławskiego*, Włocławek 1968 r., s. 201–233.

² Maszynopisy prac magisterskich: F. Wypijewski, *Włocławska Celuloza w latach 1907–1928* (UMK Toruń) i M. Słomski, *Włocławska Celuloza w latach 1928–1939* (UMK Toruń).

³ M. Kallas, *Z przeszłości administracyjnej Kujaw i ziemi dobrzyńskiej (od rozbiorów do utworzenia województwa włocławskiego)*, *Zapiski Kujawsko-Dobrzyńskie*, Seria A Historia, 1978, s. 193–212.

Wkrótce po dokonaniu III rozbioru Polski doszło do dalszego rozczłonkowania Kujaw i ziemi dobrzyńskiej. 3 powiaty kujawskie: brzeski, kowalski i radziejowski zostały przyłączone do departamentu poznańskiego w Prusach Południowych, ziemię dobrzyńską przyłączono do Prus Nowowschodnich.

W 1807 r. Kujawy i ziemia dobrzyńska weszły w skład Księstwa Warszawskiego. Trzy powiaty kujawskie: brzeski, kowalski i radziejowski znalazły się w obrębie departamentu bydgoskiego, ziemia dobrzyńska w departamencie płockim.

Po kongresie wiedeńskim w 1815 r. ziemie te w całości weszły w skład Królestwa Polskiego. Powiaty brzeski, kowalski i radziejowski weszły w skład województwa mazowieckiego, a ziemia dobrzyńska pozostała w obrębie województwa płockiego. W 1816 r. wprowadzono nową jednostkę podziału administracyjnego — obwody. Z powiatu lipnowskiego utworzono obwód lipnowski, z powiatów brzeskiego, kowalskiego i radziejowskiego obwód kujawski. W 1842 r. nastąpiła zmiana nazw obwodów na powiaty. W 1844 r. zmniejszeniu ulega liczba guberni (zmiana województw na gubernie w 1837 r.) z na 5. Powiat lipnowski wszedł wtedy do guberni płockiej, a powiat włocławski w skład guberni warszawskiej.

W 1867 r. wprowadzono nowy podział administracyjny Królestwa Polskiego. Leżący w guberni płockiej powiat lipnowski został podzielony na lipnowski i rypiński. Powiat włocławski w guberni warszawskiej podzielono na powiaty włocławski i radziejowski. Po przeniesieniu siedziby władz powiatowych z Radziejowa do Nieszawy zmieniono nazwę powiatu na nieszawski.

W wyniku działań wojennych w 1915 r. Kujawy i ziemia dobrzyńska zajęte zostały przez wojska niemieckie. Z większości okupowanych wówczas ziem utworzono Generał-gubernatorstwo Warszawskie. Władze niemieckie zniosły dotychczasowy podział na gubernie, zmieniając w znacznym stopniu podział na powiaty. Powiat włocławski i nieszawski połączono we włocławski, a powiaty lipnowski i rypiński w powiat lipnowski.

Po odzyskaniu niepodległości przez państwo polskie, w 1918 r. na terytorium b. Królestwa Polskiego utworzono 5 województw, a wśród nich warszawskie. W jego obrębie znalazły się zarówno powiaty: lipnowski, nieszawski jak i rypiński oraz włocławski. Scalona w ten sposób część Kujaw z ziemią dobrzyńską pozostawała w województwie warszawskim do 1938 r. kiedy te 4 powiaty zostały włączone do województwa pomorskiego.

Wybuch II wojny światowej doprowadził do dalszych zmian administracyjnych. Tereny Kujaw i ziemi dobrzyńskiej weszły zarówno w skład prowincji Gdańsk—Prusy Zachodnie, jak i do Okręgu Warty.

Po zakończeniu działań wojennych, od stycznia 1945 r. zaczęto przywracać podział administracyjny obowiązujący do 1 IX 1939 r. Z początkiem 1945 r. nastąpiło reaktywowanie województwa pomor-

skiego nadal obejmującego Kujawy i ziemię dobrzyńską, z tym, że siedzibą władz była Bydgoszcz. W 1948 r. w miejsce powiatu nieszawskiego powstał powiat aleksandrowski. W 1955 r. utworzono powiat radziejowski z południowo-wschodniej części powiatu aleksandrowskiego. Wcześniej bo w 1950 r. zmieniono nazwę województwa z pomorskiego na bydgoskie.

W 1975 r., w wyniku wprowadzenia dwustopniowego podziału administracyjnego państwa, utworzone zostało województwo wrocławskie. W skład województwa wrocławskiego weszło 15 miast i 17 gmin, które do tej pory wchodziły w skład powiatów: aleksandrowskiego, lipnowskiego, radziejowskiego, rypińskiego i wrocławskiego.

Archiwum Państwowe we Wrocławku od chwili powstania, tj. od 1950 r., gromadziło akta z terenu powiatu: aleksandrowskiego, lipnowskiego i wrocławskiego, a od 1956 r. również z terenu powiatu radziejowskiego. Od 1975 r. do Archiwum przejmowane są akta z terenu obecnego województwa wrocławskiego.

W *Informatorze o zespołach archiwalnych zawierających materiały do historii przemysłu w latach 1815—1945*, wydanym w 1967 r. przez Naczelną Dyрекję Archiwów Państwowych, wymieniono tylko część zespołów przechowywanych w Archiwum Państwowym we Wrocławku, a odnoszących się do historii przemysłu⁴. Przy opisie zespołu uwzględniono tylko nazwę zespołu, daty skrajne, liczbę jednostek archiwalnych i uwagi dotyczące stanu opracowania zespołu, pominięto natomiast informację o rodzaju dokumentacji i jego wartości badawczej. Ponadto od czasu wydania informatora zwiększył się zasób aktowej Archiwum, jak i stan opracowania akt, a co za tym idzie, informator ten nie odzwierciedla aktualnego stanu bazy źródłowej do zagadnień przemysłu.

Materiał archiwalny do dziejów przemysłu zachowany w Archiwum Państwowym we Wrocławku można podzielić na dwie grupy: 1) akta zakładów i przedsiębiorstw przemysłowych, które chronologicznie obejmują okres od początku XX wieku do czasów współczesnych i 2) akta urzędów administracji państwowej, samorządowej i sądowej od początku XIX wieku do 1975 roku⁵.

Akta grupy pierwszej, szczególnie cenne dla badań naukowych, zachowały się tylko dla nielicznej grupy zakładów. Dekret o nacjonalizacji przemysłu stał się podstawą archiwalizacji akt zakładów i przedsiębiorstw przemysłowych, które działały do 1944 r. Akta wytworzone przez te zakłady są w większości uporządkowane, posiadają inwentarze książkowe lub kartkowe ze wstępami lub infor-

⁴ *Informator o zespołach archiwalnych zawierających materiały do historii przemysłu w latach 1815—1945*, Warszawa 1967 r. Zespoły przechowywane w Archiwum Państwowym we Wrocławku wymienione zostały pod poz. 295, 445, 450, 459, 642, 652, 658, 871, 994, 1042, 1050.

⁵ Wykaz zespołów, które omówione zostaną w dalszej części artykułu przedstawiono w aneksie.

macjami o twórcy zespołu. Akta zakładów i przedsiębiorstw po 1945 r. posiadają tylko spisy zdawczo-odbiorcze, które stanowią ich ewidencję.

Zespoły akt urzędów administracji państwowej i samorządowej, które działały do 1950 r. są uporządkowane, posiadają inventarze książkowe lub kartkowe, akta urzędów po 1950 r., które przejęte zostały w 1975 r., posiadają jedynie spisy zdawczo-odbiorcze.

Akta zakładów i przedsiębiorstw przemysłowych

Z grupy akt zakładów i przedsiębiorstw przemysłowych, które są przechowywane w Archiwum Państwowym we Włocławku, na plan pierwszy wysuwają się akta Cukrowni „Brześć-Kuj.” i Cukrowni „Dobre”.

Zespół akt Cukrowni „Brześć-Kuj.” posiada inventarz kartkowy ze wstępem, Cukrowni „Dobre” natomiast inventarz książkowy ze wstępem. Fragmentaryczny stan zachowanych akt w zespołach nie pozwolił na odtworzenie układu strukturalnego, dlatego też w wyniku porządkowania akt przyjęto układ rzeczowy według następujących grup: 1. Cukrownia „Brześć-Kuj.” w Brześciu Kujawskim, 1923—1946, 40 jednostek archiwalnych: 1. akta władz, sygn 1—2, 2. sprawy majątkowe cukrowni, sygn. 3—5, 3. sprawy finansowe, sygn 6—9, 4. sprawy pracownicze, sygn, 10—12, 5. sprawy plantatorów buraka, sygn. 13—14, 6. sprawy produkcji, sygn. 15—40
2. Cukrownia „Dobre” w Dobrem, 1907—1945, 150 jednostek archiwalnych: 1. akta władz, sygn. 1—15, 2. sprawy plantatorów buraka, sygn. 16—19, 3. sprawy finansowo-księgowe, sygn. 20—113, 4. sprawy produkcji, sygn. 114—139, 5. sprawy robotników, sygn. 140—144, 6. sprawy związków zawodowych, sygn. 145—150.

Cukrownia „Brześć-Kuj.”, podobnie jak Cukrownia „Dobre” założone zostały przez spółkę akcyjną plantatorów buraka cukrowego. W okresie okupacji hitlerowskiej fabryki te były pod zarządem niemieckich władz okupacyjnych. W 1945 r. zostały upaństwowione i działają do dnia dzisiejszego.

W zespole Cukrowni „Brześć-Kuj.”, która powstała w 1893 r. zachowało się niewiele materiału obrazującego działalność spółki akcyjnej. Zachował się tylko jeden bilans cukrowni za okres 1936—37, gdzie wymieniony jest skład Zarządu, wartość majątku trwałego i produkcji. W grupie spraw majątkowych cukrowni znajduje się opis nieruchomości i plan sytuacyjny fabryki, sporządzony w 1930 roku⁶. Trzy poszyty zawierają informacje o sytuacji robotników zatrudnionych w fabryce, są tam między innymi umowy

⁶ Wojewódzkie Archiwum Państwowe w Bydgoszczy. Oddział we Włocławku (cyt. dalej AWI.), Cukrownia „Brześć-Kuj.” w Brześciu Kujawskim, 1923—1946, sygn. 3, 4.

zbiorowe o wynagradzaniu robotników i wykazy nieszczęśliwych wypadków jakie zdarzyły się w fabryce w latach 1933—1935⁷.

Największa grupa akt dotyczy spraw produkcji, są to dzienne zestawienia z kontroli produkcji cukru z lat 1923—1944, zestawienia zmianowych zawierające raporty temperatur i ciśnień maszyn i urządzeń i zestawienia zużycia energii elektrycznej⁸.

O wiele lepiej zachowany jest zespół akt Cukrowni „Dobre” w Dobrem, która powstała w 1907 r. W aktach władz cukrowni znajdują się materiały z założenia spółki akcyjnej i fabryki. Dużą wartość przedstawiają protokoły posiedzeń Zarządu za lata 1916—1939, zawierające dane dotyczące składu osobowego Zarządu, tematyki walnych zgromadzeń, sprawozdania dyrektora zarządzającego z działalności fabryki, spraw socjalno-bytowych pracowników administracyjnych i robotników⁹. Księgi akcjonariuszy za lata 1907—1925 zawierają informację o strukturze społecznej właścicieli cukrowni i wysokościach posiadanych przez nich akcji¹⁰. Wykazy imienne plantatorów wielkorolnych i małorolnych z lat 1938—1940 dostarczają wiadomości o obszarze zakontraktowanych oraz ilości dostarczonych buraków do fabryki¹¹.

Najliczniejszą i najpełniejszą stosunkowo grupę akt w tym zespole stanowią materiały finansowo-księgowe za lata 1909—1944, do których należą sprawozdania rachunkowe, dzienniki kasowe i bilanse roczne oraz inwentarze i opisy szacunkowe gruntów i nieruchomości¹². Dwa poszyty zawierają informację o szkodach poniesionych przez fabrykę w czasie I wojny światowej¹³. O warunkach w zakresie bezpieczeństwa i higieny pracy w cukrowni informuje korespondencja z inspektorem pracy we Włocławku¹⁴.

Ostatnią grupę akt w zespole tworzy korespondencja Zarządu fabryki ze związkiem zawodowym cukrowni b. Królestwa Polskiego, w której przeważają okólniki i zarządzenia wydawane przez zarząd związku w latach 1922—1936.

Następnym większym zespołem jest Steinhagen i Saenger Spółka Akcyjna, Fabryka Papieru i Celulozy we Włocławku, lata 1909—1944 (136 jednostek archiwalnych). Fabryka założona została w 1897 r. przez przemysłowców niemieckich z Berlina braci Maksa i Izydora Cassirerów. Zakład uruchomiony został w 1899 r. W 1920 r. fabrykę od Maksa Cassirera nabyła spółka akcyjna Pabianickiej Fabryki Papieru Robert Saenger

⁷ Ibid., sygn. 10—12.

⁸ Ibid., sygn. 15—40.

⁹ AWI., Cukrownia „Dobre” w Dobrem, 1907—1945, sygn. 1—6.

¹⁰ Ibid., sygn. 9.

¹¹ Ibid., sygn. 16—19.

¹² Ibid., sygn. 21—139.

¹³ Ibid., sygn. 120—121.

¹⁴ Ibid., sygn. 140—144.

za 5 milionów marek. Spółka ta, dysponując poważnym kapitałem, znacznie rozbudowała fabrykę. W 1929 r. część akcji została wykupiona przez spółkę akcyjną Steinhagen, Wehr i S-ka Fabryka Papieru w Myszkowie i w rejestrze handlowym została zapisana pod nazwą Steinhagen i Saenger Fabryka Papieru i Celulozy Sp. Akcyjna z siedzibą w Warszawie¹⁵.

We wrześniu 1939 roku fabryka została zajęta przez okupacyjne władze niemieckie, które uruchomiły wszystkie oddziały, kontynuując produkcję przedwojenną.

Po odzyskaniu niepodległości w 1945 r. zakład został upaństwowiony, a obecnie jego nazwa brzmi: Zakłady Celulozowo-Papiernicze im. Juliana Marchlewskiego we Włocławku.

Zespół ten posiada inwentarz kartkowy ze wstępem i po uporządkowaniu akta otrzymały układ rzeczowy według następujących grup: 1. organizacja i stosunki prawne, sygn. 1—13, 2. sprawy finansowo-księgowe, sygn. 14—58, 3. sprawy produkcji, sygn. 59—71, 4. sprawy rozbudowy i modernizacji fabryki a) rozbudowa fabryki, sygn. 72—95, b) wprowadzanie nowych maszyn i urządzeń, sygn. 96—129, 5. sprawy robotników, sygn. 130—136.

W grupie pierwszej znajdują się wypisy z aktów notarialnych, zawierające informacje o powstaniu i organizacji fabryki i Spółki Akcyjnej oraz umowy i kontrakty w sprawie kupna i dzierżawy nieruchomości i gruntów należących do fabryki.

W grupie spraw finansowo-księgowych na uwagę zasługują inwentarze zawierające opisy fabryki i jej wyposażenie w maszyny i urządzenia w latach 1935—1938¹⁶ i akta związane z przejęciem fabryki przez władze niemieckie w 1939 roku¹⁷. Największą liczbę poszytów w tej grupie stanowią bilanse miesięczne i akta rewizyjne z okresu okupacji hitlerowskiej¹⁸. Fragmentaryczna jest sprawozdawczość dotycząca produkcji, obejmująca tylko lata 1933—1935 i 1939—1944¹⁹. Pięć poszytów zawiera informację o sytuacji robotników zatrudnionych w fabryce, ich wynagradzaniu i bezpieczeństwie pracy²⁰. Na końcu zespołu umieszczono wykazy imienne robotników-Polaków, zatrudnionych w fabryce w okresie okupacji hitlerowskiej.

W 1926 r. we Włocławku powstały Zakłady Wytwórcze „Spółem” Związku Spółdzielni Spożywców RP, w których to zakładach wyrabiano cukierki. W okresie okupacji hitlerowskiej nazwa zakła-

¹⁵ M. Gruszczyńska, Wstęp do inwentarza akt Steinhagen i Saenger Spółka Akcyjna Fabryka Papieru i Celulozy we Włocławku, 1909—1944 (maszynopis w Archiwum Włocławskim).

¹⁶ AWI., Steinhagen i Saenger Spółka Akcyjna Fabryka Papieru i Celulozy we Włocławku, 1909—1944, sygn. 15—18.

¹⁷ Ibid., sygn. 19.

¹⁸ Ibid., sygn. 24—58.

¹⁹ Ibid., sygn. 59—71.

²⁰ Ibid., sygn. 130—134.

dów brzmiała: „Eris” Schokoladen-Henigkuchen Obst. u Zuckerwarenfabrik in. Leslau.

W Archiwum Włocławskim zespół ten po uporządkowaniu otrzymał nazwę — „Spółem” Związek Spółdzielni Spożywców PR. Zakłady Wytwórcze we Włocławku, 1937—1950 (78 jednostek archiwalnych). Zespół posiada inwentarz kartkowy bez wstępu, akta otrzymały układ na podstawie zmian ustrojowo-prawnych: 1. pierwsza grupa, 1937—1939, sygn. 1—24, 2. druga grupa, 1940—1945, sygn. 25—63, 3. trzecia grupa, 1945—1950, sygn. 64—78.

Cały zespół zawiera jednolity materiał aktowy, są to: dzienniki główne i listy płacy pracowników zatrudnionych w zakładzie.

Z akt zakładów, które działały na początku XX wieku, a których akta zachowały się w stanie szczątkowym i są przechowywane w Archiwum Państwowym we Włocławku, można wymienić pięć zespołów. Zespoły te przejęte zostały w ostatnich dwóch latach i są jeszcze nieuporządkowane.

Fabryka Drutu dawny C. Klauke Spółka Akcyjna we Włocławku, 1905—1937 (3 jedn. archiwalne). Początki tego zakładu sięgają końca XIX w. W 1895 r. Karol Klauke, obywatel niemiecki, założył we Włocławku przedsiębiorstwo pod firmą Fabryka Wyrobów Drucianych C. Klauke, które w 1900 r. rozszerzono i nazwano Włocławską Fabryką Drutu C. Klauke, a w 1923 r. przekształcono ją na spółkę akcyjną²¹. Z działalności tego zakładu zachowały się dwa plany techniczne z 1905 i 1906 r. budynku fabrycznego i fabryki E. Klauke oraz projekt garażu na posiadłości fabryki z 1937 r.

Fabryka Maszyn i Odlewnia Żelaza H. Mulsama we Włocławku, 1935—1944 (6 jednostek archiwalnych). Fabryka założona została w 1883 r. Tylko jeden poszyt pochodzi z okresu międzywojennego, jest to inwentarz majątku zakładu, sporządzony w 1935 r. Pozostałe akta dotyczą okresu okupacji hitlerowskiej, są to bilanse roczne z lat 1941—1943, zarządzenia i korespondencja dotycząca obrony przeciwlotniczej na terenie fabryki.

Jedną z najstarszych fabryk na terenie miasta Włocławka była fabryka cykorii pod firmą Bohma et. Co., która powstała w 1816 r. W 1923 r. fabryka przeszła na własność spółki. W Archiwum Państwowym przechowywane są 2 jednostki, które tworzą zespół: Ferd. Bohm Fabryka Cykorii we Włocławku, 1926—1928. Są to sprawozdania i bilanse zakładu zawierające między innymi nazwiska akcjonariuszy i zestawienie wydatków i dochodów z produkcji.

Pierwszy większy browar o nowoczesnym urządzeniu założony został we Włocławku w 1832 r. przez Kazimierza Bojańczyka, prze-

²¹ M. Morawski, *Monografia Włocławka, Włocławek, 1933 r.*, s. 144.

kształcony w 1921 r. na spółkę akcyjną pod nazwą Browar i Słodownia Spółka Akcyjna we Włocławku²². W Archiwum znajduje się plan egzystujących budowli fabrycznych browaru tejsze firmy, sporządzony w 1937 r.

Do zespołów szczytkowych należy również zaliczyć akta Włocławskiego Zdrojowiska Siarczanego „Wieniec”, Spółka z ograniczoną odpowiedzialnością, 1923—1937. Zespół liczy 4 jednostki, jest nieopracowany i zawiera akta z założenia i likwidacji spółki, opis majątku spółki i jedno sprawozdanie finansowe.

Z zakładów i przedsiębiorstw przemysłowych, które zostały upaństwowione w 1945 r. lub nowopowstałych do Archiwum Państwowego we Włocławku przejęte zostały akta 4 zakładów: Kujawskie Zakłady Kawy Zbożowej i Środków Odżywczych we Włocławku (dawniej F. Bohm), Kujawskie Zakłady Maszyn Rolniczych (dawniej H. Muhsam), Fabryka Lin i Drutu „Drumet” we Włocławku (dawniej C. Klauke), Zarząd Inwestycji Budowy Kaskady Dolnej Wisły we Włocławku.

Tylko ostatni z wyżej wymienionych zakładów tworzy zespół zamknięty, akta pozostałych zakładów to zespoły otwarte — do Archiwum przejęto akta z okresu powojennego do 1970 r. Akta te są nieuporządkowane, dlatego trudno jest ocenić ich wartość badawczą, można jedynie określić rodzaj dokumentacji i ramy chronologiczne. Ewidencję zespołów stanowią spisy zdawczo-odbiorcze, na podstawie których nastąpiło przejęcie ich do Archiwum Włocławskiego.

Zarząd Inwestycji Budowy Kaskady Dolnej Wisły we Włocławku, 1958—1972 (185 jednostek archiwalnych). Zespół zawiera akta obrazujące organizację i przebieg budowy stopnia wodnego i elektrowni wodnej we Włocławku. Są to: protokoły z narad koordynacyjnych, protokoły odbioru poszczególnych obiektów i urządzeń wybudowanych w latach 1962—1972, protokoły międzyresortowych komisji z przekazania do eksploatacji bloków energetycznych, protokoły posiedzeń Zarządu, koreferaty do projektów, bilanse roczne, plany i sprawozdania roczne z realizacji inwestycji, analizy kompleksowe techniczno-ekonomiczne i akta spraw wywłaszczeniowo-likwidacyjnych terenów zajętych pod budowę stopnia wodnego i zalewu wiślanego.

Kujawskie Zakłady Kawy Zbożowej i Środków Odżywczych we Włocławku, 1945—1965 (111 jednostek archiwalnych). Do Archiwum przekazane zostały bilanse roczne z lat 1945—1960, plany i sprawozdania finansowe zakładu za okres 1946—1954, plany i sprawozdania z działalności produkcyjnej, rozwoju techniki, plany 5-letnie zakładu na lata 1956—1965, plany i sprawozdania w zakresie zatrudnienia i szkolenia wewnątrz zakła-

²² Ibid., s. 111.

dowego oraz dokumentacja prawna dotycząca budowy fabryki waniliny.

Fabryka Lin i Drutu „Drumet” we Włocławku, 1949—1970 (83 jednostki archiwalne). Działalność zakładu obrazują: plany ekonomiczno-techniczne z lat 1952—1970, sprawozdania finansowe z lat 1950—1970, analizy działalności rocznej zakładu za okres 1959—1969, analizy problemowe, np. przedsięwzięć techniczno-ekonomicznych na tle bilansu zdolności produkcyjnej 1968 r. dla zwiększenia produkcji drutu ze stali w 1970 r., plany i sprawozdania z wykonania produkcji, zatrudnienia i płac za lata 1949—1968, plany i analizy kosztów produkcji za lata 1966—1970.

Kujawskie Zakłady Maszyn Rolniczych we Włocławku, 1945—1970 (339 jednostek archiwalnych). W zespole znajduje się dokumentacja z przejęcia i upaństwowienia Włocławskich Młotowni Parowych J. Scharz Spadkobiercy i Fabryki Maszyn i Odlewni Żelaza H. Muhsam S. Akcyjna we Włocławku, opis strat wojennych jakie zakład poniósł w okresie okupacji hitlerowskiej, plany i sprawozdania roczne dotyczące inwestycji z lat 1945—1967, plany i sprawozdania techniczno-ekonomiczne za okres 1945—1970, bilanse roczne za lata 1945—1970, analizy techniczno-ekonomiczne, plany i analizy kosztów produkcji, regulaminy zakładowe, sprawozdania GUS, sprawozdania z funduszu zatrudnienia i płac, zarządzenia dyrekcji, plany rozwoju techniki i racjonalizacji, protokoły posiedzeń Rady Robotniczej i Rady Zakładowej.

Akta urzędów administracji państwowej,
samorządowej i sądowniczej

Znacznie więcej materiału źródłowego do historii przemysłu odnaleźć można w zespołach urzędów administracji państwowej, samorządowej i sądowniczej.

Najwcześniejsze informacje o zakładach-warsztatach produkcyjnych związanych z przetwórstwem surowców rolnych nastawionych na przerób surowca z własnego folwarku czy też okolicznych gospodarstw włościańskich odnaleźć można w zespole akt Naczelnika Powiatu Włocławskiego (1811—1866). W zespole zachował się wykaz młynów wodnych, wiatraków i tartaków z 1839 r., w którym oprócz nazwy miejscowości znajduje się nazwisko dziecka, dzierżawcy, który prowadził młyn czy wiatrak, informacje o wydanej licencji i rok powstania zakładu²³. Dwa poszyty dotyczące młyna słodowego w gminie Łęg, wystawionego w dobrach rządowych, zawierają one między innymi opis młyna i jego urządzenie⁴².

Najciekawszy materiał dla odtworzenia początków rozwoju przemysłu w całym ówczesnym powiecie włocławskim odnaleźć można

²³ AWI., Naczelnik Powiatu Włocławskiego, 1811—1866, sygn. 464.

²⁴ Ibid., sygn. 505, 542.

w sprawozdaniach administracji powiatu wrocławskiego, sporządzonych za rok 1845, 1849, 1852 i 1853²⁵. Sprawozdania te oprócz części opisowej zawierają zestawienia liczbowe fabryk w poszczególnych miasteczkach i gminach powiatu z podaniem rodzaju produkcji.

W sprawozdaniach statystycznych od 1852 r. wprowadzono wykazy ogólne fabryk wełnianych, bawełnianych, lnianych i konopnych, gdzie zamieszczano liczbę zatrudnionych i wartość produkcji w rublach. Sprawozdania te obejmują lata 1852, 1853, 1856, 1858 i 1860²⁶. Wykazy ludności trudniącej się przemysłem obejmują lata 1853—1854²⁷.

Od 1853 r. sprawozdania dotyczące fabryk i zakładów sporządzano według specjalnie opracowanych ankiet, gdzie fabryki podzielone były na następujące grupy rzeczowe: fabryki przerabiające płody roślinne, płody zwierzęce oraz surowce kruszcowe i ziemne. W ankietach tych podawano liczbę zatrudnionych i dochód przedsiębiorstw w rublach²⁸.

Urząd Skarbowy we Wrocławku, 1808—1871. W zespole na uwagę zasługują pierwsze zarządzenia władz carskich z 1832 r., preferujące na polskim rynku towary rosyjskie²⁹. Natomiast akta związane z poborem podatku konsumpcyjnego od browarów, gorzelnii i cukrowni oraz wykazy wydanych koncesji i patentów na prowadzenie handlu i przemysłu, mogą służyć do ustalenia nazwy zakładu, miejsca działania, nazwiska właściciela i zakresu produkcji³⁰.

Omówione tu akta Naczelnika Powiatu Wrocławskiego i Urzędu Skarbowego we Wrocławku mogą służyć do odtworzenia początków kształtowania się przemysłu na Kujawach. Brak jest natomiast w zasobie Archiwum Państwowego we Wrocławku podobnych akt dla ziemi dobrzyńskiej. Nie zachowały się akta Naczelnika Powiatu Lipnowskiego, który działał w latach 1815—1866, brak jest również materiału aktowego dla okresu późniejszego do 1918 r. Zniszczone zostały prawdopodobnie w okresie okupacji hitlerowskiej akta urzędów administracji państwowej, samorządowej powiatu lipnowskiego i rypińskiego z czasów zaboru rosyjskiego.

Rozwój przemysłu na Kujawach w II połowie XIX w. i początkach XX w. można prześledzić natomiast w aktach następujących zespołów: Zarząd Powiatowy Wrocławski (1866—1917), Akta miasta Wrocławka (1787—1918), Akta miasta Nieszawy (1824—1918) i Policmajster miasta Wrocławka (1879—1915).

²⁵ Ibid., sygn. 489, 506, 517, 518, 531.

²⁶ Ibid., sygn. 514, 523, 536.

²⁷ Ibid., sygn. 523.

²⁸ Ibid., sygn. 523, 536, 543, 544, 552.

²⁹ AWI., Urząd Skarbowy we Wrocławku, 1808—1871 (1898), sygn. 8.

³⁰ Ibid., sygn. 6, 11, 13, 15.

Materiał źródłowy dla rozwoju przemysłu na terenie powiatu wrocławskiego i miasta Wrocławka można odnaleźć w zespole Zarządu Powiatowego Wrocławskiego (Vloclavskoe Uezdnoe Upravlenie), lata 1866—1917.

Na uwagę w zespole tym zasługują zestawienia statystyczne fabryk i zakładów przemysłowych zapoczątkowane w latach pięćdziesiątych XIX w. Od 1867 r. zestawienia te sporządzano według specjalnie opracowanych przez Rząd Gubernialny Warszawski tabel, w których fabryki i zakłady przemysłowe podzielone były na następujące grupy wyrobów wełnianych, wyrobów bawełnianych i półbawełnianych, wyrobów lnianych i konopnych, wyrobów jedwabniczych, przerabiające płody roślinne, płody zwierzęce, surowce kruszcowe i ziemne. Na terenie powiatu wrocławskiego istniały tylko fabryki i zakłady podciągnięte do trzech ostatnich grup. Oprócz wymienionego podziału, każdy zakład był wpisywany do tabeli, która posiadała 22 rubryki zawierające następujące dane: nazwę miejscowości, nazwę fabryki, nazwisko właściciela, informację o urzędzeniu fabryki, o rodzaju produkcji, ilości i wartości tej produkcji w rublach, liczbie zatrudnionych robotników z rozbićciem na cudzoziemców i miejscowych, jakich fabryka używa surowców i materiałów do produkcji i w jakiej ilości, ile sprzedaje gotowych wyrobów w kraju a ile za granicą, wartość przedsiębiorstwa, a w uwagach na końcu umieszczono różnego rodzaju informacje, jak np. rok powstania zakładu, przyczyny zmniejszenia produkcji itp. Sprawozdania według tego typu tabel sporządzane były do 1897 r.

W zespole znajdują się sprawozdania gminne, na podstawie których sporządzano zestawienia powiatowe, jednak są one niekompletne i obejmują z przerwami lata 1867—1887³¹. Informacje statystyczne z działalności fabryk za 1911 i 1913 rok zawierają natomiast tylko nazwę zakładu, nazwisko właściciela, liczbę robotników, wartość produkcji i informację o zbyciu towarów³².

Następna grupa akt dająca się w jakiś sposób wyodrębnić w zespole dotyczy zakładania nowych fabryk na terenie powiatu wrocławskiego³³. Posyty te z zasady zawierają zezwolenie rządu gubernialnego na pobudowanie fabryki, raporty policmajstra m. Wrocławka związane z nadzorem technicznym budowy, raporty wójtów i korespondencja z właścicielem fabryki. Podobny rodzaj materiału aktowego zawierają posyty dotyczące remontu czy też przebudowy istniejących zakładów, zakładania linii elektrycznych i telefonicz-

³¹ AWi., Zarząd Powiatowy Wrocławski, 1866—1918, sygn. 22, 225, 318b, 319, 386, 744, 797, 901—903, 994—996, 1093, 1094, 1167, 1247, 1334, 1394, 1395.

³² Ibid., sygn. 2740, 2804, 2805.

³³ Ibid., sygn. 772, 1167, 1739, 3010, 3969, 4473, 4634, 4642, 4650, 4944, 4971, 4978f, 4996, 5006, 5035, 5047, 5160, 5363, 5409, 5587, 5695, 5799, 6027, 6028.

nych, instalowania kotłów parowych, budowy kolejek wąskotorowych i dróg lokalnych³⁴.

Sz szczególnie korzystne warunki rozwoju w II połowie XIX w. zyskał przemysł w samym mieście Włocławku. W zespole Akt miasta Włocławka (1787—1918), zachowało się bardzo wiele interesującego materiału aktowego. Na szczególną uwagę zasługuje statystyka fabryk i zakładów przemysłowych z terenu miasta Włocławka, sporządzana według tabel, które szczegółowo zostały omówione przy zespole Zarządu Powiatowego Włocławskiego. Statystyka ta obejmuje lata 1864—1897, 1904 i 1911³⁵.

Następną większą grupę akt stanowią poszyty obrazujące pobór podatku przemysłowego³⁶. Zawierają one oprócz korespondencji i rozporządzeń władz zwierzchnich związanych z poborem podatku, kontrolki głównie z podatku handlowego i przemysłowego, w których podana jest nazwa zakładu, nazwisko właściciela, informacja o rodzaju i wartości produkcji, numer koncesji i czas istnienia zakładu.

Kilka poszytów dotyczy otwierania nowych zakładów przemysłowych na terenie miasta Włocławka³⁷. Znajdują się tam: wnioszek petenta, zezwolenie rządu gubernialnego przesłane do magistratu z poleceniem sprawowania kontroli z przebiegu prac i raporty policmajstra m. Włocławka. Podobny materiał aktowy zawierają poszyty w sprawach wprowadzenia do zakładów kotłów parowych, nowych maszyn czy elektryczności³⁸. Na uwagę zasługuje plan podziału miasta na obwody przemysłowe, sporządzony w 1893 r.³⁹ i zarządzenia o inspekcji fabrycznej, wprowadzone do zakładów na terenie miasta w 1897 r.⁴⁰.

Bardzo ciekawy materiał do początków kształtowania się przemysłu wielkokapitalistycznego zawiera zespół akt Policmajstra Miasta Włocławka (Policmajster Goroda Wloclavka), 1879—1915. Są tam rozporządzenia władz carskich dotyczących nadzoru fabrycznego, zatrudnienia robotników w fabrykach, a w szczególności kobiet i dzieci, zabezpieczanie maszyn i urządzeń, udzielanie pomocy na wypadek śmierci czy kalectwa robotników zatrudnionych w fabryce, obwieszczenia nawołujące do zaprzestania strajków w 1905 r., itp.⁴¹ Dla odtworzenia struktury organizacyjno-kadrowej

³⁴ Ibid., sygn. 3001, 3270, 3377, 3400, 3765, 4491, 4613, 4644, 4713, 4738, 4818, 4819, 4874, 4945, 5098, 5361, 5378, 5815, 5819, 5952, 5983, 6026, 6027, 7634, 7635, 7656, 7689, 7691, 7719.

³⁵ AWI., Akta m. Włocławka, 1787—1918, sygn. 81, 765, 783, 839, 940, 1028, 1064, 1172, 1206, 1254, 1357, 1459, 1612, 1715, 1842, 1971, 2071, 2226, 2328, 2423, 2537, 2630, 2761, 3558, 4338.

³⁶ Ibid., sygn. 780, 822, 830, 860, 911, 1072, 1173, 1233, 1482, 1642, 1951, 2053, 2181, 2287, 2478, 2585, 2910, 2995, 3144, 3276, 3287, 3396, 3561, 3949, 4383, 4570, 4683, 4797.

³⁷ Ibid., sygn. 96, 879, 2540, 2711, 2777, 3000, 3273a, 3412, 3553, 3761, 4349, 4515.

³⁸ Ibid., sygn. 1366, 2901, 2920, 2935, 2960, 2963, 3010, 3047, 4022, 4451.

³⁹ Ibid., sygn. 2141.

⁴⁰ Ibid., sygn. 2689.

⁴¹ AWI., Policmajster m. Włocławka, 1879—1915, sygn. 66—68, 84, 85.

w większych zakładach pracy na terenie miasta Włocławka, mogą służyć spisy imienne robotników zatrudnionych w fabrykach w latach 1912—1914⁴².

Fragmentaryczny jest natomiast materiał źródłowy dla terenu powiatu nieszawskiego. Początki rozwoju przemysłu można prześledzić w aktach Naczelnika Powiatu Włocławskiego, któremu do 1866 r. podlegały tereny późniejszego powiatu nieszawskiego. Brak jest akt dla okresu 1867—1918. Zespół akt Zarządu Powiatowego Nieszawskiego (Nesavskoe Uezdnoe Upravlenie) zachował się w stanie szczątkowym i nie zawiera akt do zagadnień przemysłu. Przechowywany w Archiwum Państwowym we Włocławku zespół Akt m. Nieszawy, zawiera natomiast fragmentaryczny materiał źródłowy związany z samym miastem.

W zespole Akt miasta Nieszawy, 1824—1918, na uwagę zasługują zestawienia statystyczne fabryk i zakładów z terenu miasta, sporządzane na podobnych formularzach jak w omawianym już zespole akt Zarządu Powiatowego Włocławskiego. Zestawienia te obejmują lata 1890—1898⁴³. Pewne informacje o zakładach przemysłowych (nazwa zakładu, produkcja i jej wartość), zawarte zostały w poszytach dotyczących poboru podatku przemysłowego⁴⁴.

W zasobie Archiwum Włocławskiego brak jest akt do zagadnień przemysłu z okresu I wojny światowej. Jedyne w aktach urzędów, które utworzone zostały po uzyskaniu niepodległości w 1918 r. odnaleźć można informacje o stratach wojennych jakie poniósł powiat czy miasto. W sprawozdaniach tych uwzględniane były również straty w przemyśle⁴⁵.

Dla odtworzenia historii rozwoju przemysłu w okresie dwudziestolecia międzywojennego zachowały się akta w następujących zespołach: Starostwo Powiatowe Włocławskie (1918—1939), Starostwo Powiatowe Nieszawskie w Aleksandrowie Kuj. (1922—1939), Zarząd Miejski we Włocławku (1918—1939), Sąd Okręgowy w Toruniu, Wydział Zamiejscowy we Włocławku (1920—1939).

W zespole akt Starostwa Powiatowego we Włocławku, 1918—1939, w referacie administracyjno-prawnym zachowała się duża grupa akt dotyczących fabryk, zakładów i przedsiębiorstw z terenu miasta i powiatu włocławskiego⁴⁶. Poszyty te zakładane oddzielnie dla każdego zakładu, zawierają w zasadzie jednolity materiał aktowy związany z nadzorem technicznym starostwa nad tymi zakładami, są to mianowicie: pozwolenia na uruchomienie zakładu,

⁴² Ibid., sygn. 69—83.

⁴³ AWI., Akta m. Nieszawy, 1824—1918, sygn. 137—139.

⁴⁴ Ibid., sygn. 208, 210, 211, 213, 215, 216.

⁴⁵ AWI., Zarząd Miejski we Włocławku, 1918—1939, sygn. 2086—2090 i Starostwo Powiatowe we Włocławku, 1918—1939, sygn. 328.

⁴⁶ AWI., Starostwo Powiatowe we Włocławku, 1918—1919, sygn. 1169—1352.

świadczenia budowlane, pozwolenia na zainstalowanie nowych maszyn i urządzeń, protokoły odbioru technicznego itp.

W zespole akt Zarządu Miejskiego we Włocławku, 1918—1939 odnaleźć można materiał źródłowy do organizacji i funkcjonowania zakładów i przedsiębiorstw miejskich, będących pod bezpośrednim zarządem miasta, takich jak: Warsztaty i Tabor Miejski (lata 1920—1930)⁴⁷, Zakład Oczyszczania Miasta (lata 1933—1936)⁴⁸, Miejska Cegielnia Mechaniczna (lata 1921—1936)⁴⁹, Kujawska Elektrownia Okręgowa (lata 1925—1939)⁵⁰, Zarząd Budowy Wodociągów i Kanalizacji we Włocławku (lata 1922—1933)⁵¹, przekształcony w 1933 r. w Miejski Zakład Wodociągów i Kanalizacji (lata 1933—1939)⁵². Są to akta wytworzone przez same zakłady i w większości zawierają przedstawienia spraw finansowo-księgowych i częściowo produkcyjnych. W aktach Kujawskiej Elektrowni Okręgowej znajdują się materiały z budowy elektrowni i zakładania nowych linii elektrycznego napięcia. Akta Zarządu Budowy Wodociągów i Kanalizacji w całości dotyczą rozbudowy i modernizacji sieci wodno-kanalizacyjnej w mieście Włocławku. Materiały do spraw organizacji i zarządzania tymi zakładami i przedsiębiorstwami znajdują się w samodzielnych referacie kontroli i referacie organizacyjno-prawnym Zarządu Miejskiego we Włocławku⁵³. Parę poszytów o otwieraniu nowych zakładów przemysłowych i handlowych oraz ich funkcjonowaniu odnaleźć można w referacie administracyjnym Zarządu Miejskiego⁵⁴.

W zespole akt Starostwa Powiatowego Nieszawskiego w Aleksandrowie Kujawskim, 1922—1939, zachowało się parę jednostek zawierających plany techniczne i projekty legalizacji mleczarni, piekarni i młynów motorowych na terenie powiatu nieszawskiego⁵⁵.

Bogaty materiał aktowy do zagadnień przemysłu w okresie międzywojennym zachował się w zespole akt Sądu Okręgowego w Toruniu, Wydział Zamiejscowy we Włocławku, 1920—1939. Zespół ten jest jeszcze nieuporządkowany liczy 2104 jednostki archiwalne, jego ewidencję stanowią spisy zdawczo-odbiorcze. Wszystkie akta pochodzą z wydziału rejestru handlowego działu A, który do 31 grudnia 1933 r. prowadzony był przez Sąd Okręgowy we

⁴⁷ AWI., Zarząd Miejski we Włocławku, 1918—1939, sygn. 3353—3362.

⁴⁸ Ibid., sygn. 3403—3405.

⁴⁹ Ibid., sygn. 3363—3381.

⁵⁰ Ibid., sygn. 3382—3402.

⁵¹ Ibid., sygn. 3406—3434.

⁵² Ibid., sygn. 3435—3448.

⁵³ Ibid., sygn. 1134—1145, 1151—1171, 1599—1653, 2382—2383.

⁵⁴ Ibid., sygn. 2165—2185.

⁵⁵ AWI., Starostwo Powiatowe Nieszawskie w Aleksandrowie-Kujawskim, 1922—1939, sygn. 92, 100, 106, 108, 111, 114.

Włocławku, a od 1 stycznia 1934 r. przez Sąd Okręgowy w Toruniu Wydział Zamiejscowy we Włocławku.

Każdy poszyt, oddzielny dla każdego przedsiębiorstwa czy zakładu zawiera: podanie i oświadczenie właściciela, decyzje o wciągnięciu przedsiębiorstwa do rejestru handlowego, w którym podana jest nazwa przedsiębiorstwa, nazwisko właściciela, informacje o samym przedsiębiorstwie, korespondencja związana z ogłoszeniem o założeniu lub likwidacji przedsiębiorstwa zamieszczona w Monitorze Polskim lub dzienniku urzędowym, wszelkie informacje o zmianie nazwy firmy czy właściciela. W zespole zachowały się akta dla zakładów, przedsiębiorstw przemysłowych i handlowych z terenu powiatu lipnowskiego, nieszawskiego i włocławskiego.

Podobnie jak dla okresu I wojny światowej, brak jest materiału źródłowego dla okresu okupacji hitlerowskiej. Obraz zniszczeń wojennych we wszystkich dziedzinach życia gospodarczego ilustrują najwyraźniej akta referatów szkód wojennych starostw powiatowych, powołanych w 1945 r.

W Archiwum Państwowym we Włocławku przechowywane są akta Starostwa Powiatowego w Aleksandrowie Kujawskim, Lipnie i Włocławku, ale tylko w zespole Starostwa Powiatowego w Lipnie, 1945—1950, zachowały się rejestry strat wojennych rzemiosła i przemysłu z terenu miasta Lipna, Dobrzynia n. Wisłą i poszczególnych gmin wchodzących w skład powiatu lipnowskiego⁵⁶. W referacie tym znajduje się wykaz przedsiębiorstw i młynów, pozostających pod zarządem państwowym stałym lub tymczasowym, gdzie podana jest nazwa przedsiębiorstwa i nazwisko ostatniego właściciela⁵⁷. Najciekawszy materiał aktowy odnaleźć można w referacie przemysłu są to pierwsze sprawozdania z produkcji młynów i wiatraków z 1945 i 1946 r.⁵⁸, sprawozdania opisowe ze stanu przemysłu w powiecie, sporządzone w 1945 r.⁵⁹, akta dotyczące przekazywania zakładów i przedsiębiorstw poniemieckich nowym właścicielom⁶⁰. Większość akt w referacie przemysłowym starostwa lipnowskiego stanowią akta związane z zatwierdzaniem projektów urządzeń zakładów przemysłowych i handlowych⁶¹.

W zespole akt Starostwa Powiatowego w Aleksandrowie Kujawskim, 1945—1950, zachowało się niewiele materiału źródłowego do zagadnień przemysłu. Na uwagę zasługują kwestionariusze i ankiety związane z przejściem młynów przez pełnomocnika resortu Gospodarki Narodowej i Finansów w lutym 1945 r., w którym

⁵⁶ AWI., Starostwo Powiatowe w Lipnie, 1945—1950, sygn. 291—309, 407.

⁵⁷ Ibid., sygn. 276.

⁵⁸ Ibid., sygn. 424, 426.

⁵⁹ Ibid., sygn. 425.

⁶⁰ Ibid., sygn. 428—430.

⁶¹ Ibid., sygn. 431—446.

podane było: nazwisko właściciela, liczba zatrudnionych robotników i spis wyposażenia technicznego⁶² oraz wykazy przedsiębiorstw przemysłowych za 1945—1946 rok⁶³. W sprawozdaniach miesięcznych z działalności referatu przemysłowego można z kolei odnaleźć miesięczne zestawienia z produkcji i zatrudnienia przesyłane przez poszczególne przedsiębiorstwa i zakłady przemysłowe w pierwszych miesiącach 1945 r.⁶⁴

Bardzo ubogi jest materiał aktowy dla przemysłu powiatu wrocławskiego. W zespole Starostwa Powiatowego we Wrocławku, 1945—1950 zachowały się tylko wykazy przedsiębiorstw przemysłowych, handlowych i spółdzielni z lat 1945—1947⁶⁵.

W zespole akt Miejskiej Rady Narodowej i Zarządu Miejskiego we Wrocławku, 1945—1950, znajduje się bardzo interesujący materiał z przejmowania i zabezpieczania na terenie miasta zakładów przemysłowych przez Pełnomocnika Rządu do Spraw Gospodarki Narodowej na powiat i miasto Wrocław⁶⁶, odpisy nominacji na kierowników i dyrektorów zakładów⁶⁷. Na uwagę zasługują miesięczne sprawozdania z produkcji składane przez zakłady, wykazy tych zakładów za okres 1945—1948 itp.⁶⁸

Z akt urzędów administracji państwowej po 1950 r., w których można odnaleźć materiał aktowy do zagadnień przemysłu należy wymienić: Prezydium Powiatowej Rady Narodowej w Aleksandrowie Kujawskim, Lipnie, Radziejowie Kujawskim, Rypinie i Wrocławku. Wszystkie te zespoły chronologicznie obejmują lata 1950—1975, są częściowo nieuporządkowane i jedyną ich ewidencję stanowią spisy zdawczo-odbiorcze. Na szczególną uwagę w zespołach tych zasługują akta powiatowych komisji planowania gospodarczego, gdzie znajdują się plany i sprawozdania roczne z lat 1953—1975, plany wieloletnie przemysłu i usług od 1954 do 1975 roku, sprawozdania i analizy gospodarcze przemysłu i usług z lat 1958—1972, problemowe opracowania monograficzne w zakresie przemysłu, oceny przebiegu i wyników realizacji rocznych planów gospodarczych w latach 1962—1973.

Oceniając omawiane na początku zespoły akt zakładów i przedsiębiorstw przemysłowych przechowywane w Archiwum Państwowym we Wrocławku, należy stwierdzić, że akta te nie mogą stanowić jedyne źródła dla przedstawienia rozwoju przemysłu na Kujawach i ziemi dobrzyńskiej. Większość przedstawionych w arty-

⁶² AWI., Starostwo Powiatowe w Aleksandrowie Kujawskim, 1945—1950, sygn. 261, 259.

⁶³ Ibid., sygn. 250, 260.

⁶⁴ Ibid., sygn. 249, 251.

⁶⁵ AWI., Starostwo Powiatowe we Wrocławku, 1945—1950, sygn. 639, 640, 643—647.

⁶⁶ AWI., Miejska Rada Narodowa i Zarząd Miejski we Wrocławku, 1945—1950, sygn. 1, 2, 5—7, 262.

⁶⁷ Ibid., sygn. 3, 268.

⁶⁸ Ibid., sygn. 263—270.

kule zespołów fabryk i zakładów przemysłowych, zwłaszcza dla okresu do 1944 r. zachowana jest w stanie szczątkowym. Uzupełnienie w tym zakresie mogą stanowić akta urzędów administracji państwowej, samorządowej i sądowniczej przechowywane w Archiwum Włocławskim.

Bardzo interesujący jest materiał aktowy dla Kujaw, choć nie dla całego terenu, większość akt bowiem dotyczy miasta Włocławka i powiatu włocławskiego. Ubogi jest natomiast materiał źródłowy dla powiatu nieszawskiego, a zwłaszcza dla II połowy XIX w. i początków XX w. Pewne uzupełnienie dla tego okresu tak dla powiatu nieszawskiego jak i włocławskiego mogą stanowić akta urzędów administracji państwowej i gospodarczej, przechowywane w Archiwum Głównym Akt Dawnych w Warszawie. Należy tu wymienić akta Rządu Gubernialnego Warszawskiego (1867—1918), Warszawskiej Izby Skarbowej (1866—1918), Urzędu Skarbowego Guberni Warszawskiej (1869—1917), Starszego Inspektora Fabrycznego Guberni Warszawskiej (1894—1915), Urzędu do Spraw Fabrycznych i Górniczych Guberni Warszawskiej (1891—1915).

Brak jest natomiast materiału źródłowego do przedstawienia początków rozwoju przemysłu na ziemi dobrzyńskiej. W Archiwum Państwowym we Włocławku akta urzędów administracji państwowej powiatu lipnowskiego i rypińskiego nie zachowały się. Uzupełnienie, zwłaszcza dla końca XIX w. i początków XX w., stanowić mogą akta Starszego Inspektora Fabrycznego Guberni Płockiej (1887—1914) i Rządu Gubernialnego Płockiego (1867—1914), przechowywane w Wojewódzkim Archiwum Państwowym w Płocku.

Dla okresu międzywojennego materiał uzupełniający dla terenu Kujaw i ziemi dobrzyńskiej można będzie odszukać w zespołach urzędów władz centralnych takich jak: Prezydium Rady Ministrów (1917—1939), Ministerstwo Przemysłu i Handlu (1918—1939), Państwowy Monopol Spirytusowy (1924—1939). Akta te przechowywane są w Archiwum Akt Nowych w Warszawie.

W Wojewódzkim Archiwum Państwowym w Bydgoszczy w aktach Wydziału Przemysłu i Handlu Urzędu Województwa Pomorskiego w Bydgoszczy (1945—1950) odnaleźć z kolei można materiał uzupełniający dla przedstawienia stanu i odbudowy przemysłu w pierwszych latach po wyzwoleniu.

Dla okresu współczesnego w Archiwum Państwowym we Włocławku zgromadzono jedynie akta z urzędów administracji państwowej stopnia powiatowego, które w 1975 r. uległy likwidacji i akta przedsiębiorstw przemysłowych, które są pod stałym nadzorem państwowej służby archiwalnej. Większość jednak akt pozostaje w zakładach przemysłowych, które w dalszym ciągu istnieją i działają i dopiero w przyszłości będą przejęte do Archiwum Państwowego we Włocławku.

I. Zespoły akt zakładów i przedsiębiorstw przemysłowych

1. Cukrownia „Brześć-Kuj.” w Brześciu Kujawskim, 1923—1946, 40 jednostek archiwalnych (cyt. dalej jedn. arch.).
2. Cukrownia „Dobre” w Dobrem, 1907—1945, 150 jedn. arch.
3. Steinhagen i Saenger Spółka Akcyjna Fabryka Papieru i Celulozy we Włocławku, 1909—1944, 136 jedn. arch.
4. „Społem” Związek Spółdzielni Spożyców Rzeczypospolitej Polskiej, Zakłady Wytwórcze we Włocławku, 1937—1950, 78 jedn. arch.
5. Fabryka Drutu dawniej C. Klauke, Spółka Akcyjna we Włocławku, 1905—1937, 3 jedn. arch.
6. Ferd. Bohm Fabryka Cykorii we Włocławku, Spółka Akcyjna, 1926—1928, 2 jedn. arch.
7. Fabryka Maszyn i Odlewnia Żelaza H. Muhsam we Włocławku, 1935—1944, 6 jedn. arch.
8. Browar i Słodownia Spółka Akcyjna we Włocławku, 1937, 1 jedn. arch.
9. Włocławskie Zdrojowisko Siarczane „Wieniec”, Spółka z ograniczoną odpowiedzialnością, 1923—1937, 4 jedn. arch.
10. Zarząd Inwestycji Budowy Kaskady Dolnej Wisły we Włocławku, 1958—1972, 185 jedn. arch.
11. Kujawskie Zakłady Kawy Zbożowej i Środków Odżywczych we Włocławku (dawniej F. Bohm), 1945—1965, 111 jedn. arch.
12. Fabryka Lin i Drutu „Drumet” we Włocławku (dawniej C. Klauke), 1949—1970, 83 jedn. arch.
13. Kujawskie Zakłady Maszyn Rolniczych „Ursus” we Włocławku (dawniej H. Muhsam), 1945—1970, 339 jedn. arch.

II. Zespoły akt urzędów administracji państwowej, samorządowej i sądowej.

1. Naczelnik Powiatu Włocławskiego, 1811—1866.
2. Urząd Skarbowy we Włocławku, 1808—1871.
3. Zarząd Powiatowy Włocławski (Vloclavskoe Uezdnoe Upravlenie), 1867—1917.
4. Zarząd Powiatowy Nieszawski (Nesavskoe Nezdnoe Uravlenie), 1902, 1 jedn.
5. Akta m. Włocławka, 1787—1918.
6. Policymajster m. Włocławka (Policijmajster Goroda Vloclavka), 1879—1915.
7. Akta miasta Nieszawy, 1824—1918.
8. Zarząd Miejski we Włocławku, 1918—1939.
9. Starostwo Powiatowe we Włocławku, 1918—1939.
10. Starostwo Powiatowe Nieszawskie w Aleksandrowie Kujawskim, 1922—1939.
11. Sąd Okręgowy w Toruniu Wydział Zamiejscowy we Włocławku, 1920—1939.
12. Starostwo Powiatowe w Aleksandrowie Kujawskim, 1945—1950.
13. Starostwo Powiatowe w Lipnie, 1945—1950.
14. Starostwo Powiatowe we Włocławku, 1945—1950.
15. Miejska Rada Narodowa i Zarząd Miejski we Włocławku, 1945—1950.
16. Prezydium Powiatowej Rady Narodowej w Aleksandrowie Kujawskim, 1950—1975.
17. Prezydium Powiatowej Rady Narodowej w Lipnie, 1950—1975.
18. Prezydium Powiatowej Rady Narodowej w Radziejowie Kujawskim, 1956—1975.
19. Prezydium Powiatowej Rady Narodowej w Rypinie, 1950—1975.
20. Prezydium Powiatowej Rady Narodowej we Włocławku, 1950—1975.

SPAWOZDANIA, PRZEGLĄDY, KOMUNIKATY

Adam Wróbel (Toruń)

ZARYS STANU BADAŃ ETNOGRAFICZNYCH I DIALEKTOLOGICZNYCH NA KUJAWACH I W ZIEMI DOBRZYŃSKIEJ

Celem niniejszego artykułu jest przedstawienie zarysu stanu badań etnograficznych i dialektologicznych dwu regionów historyczno-etnograficznych: Kujaw i ziemi dobrzyńskiej, których znaczne obszary weszły w skład nowego województwa włocławskiego. Powstanie województwa, czyli regionu dość zwartej pod względem gospodarczym i administracyjnym, stworzyło nowe, określone możliwości intensyfikacji naukowych badań etnograficznych w dwu regionach ukształtowanych historycznie. Powstały nowe instytucje, które mają znaczne możliwości partycypowania w badaniach ludoznawczych i objęcia opieką różnorodnych przejawów ciekawej i bogatej kultury ludowej regionu kujawskiego i dobrzyńskiego. Właśnie w związku z powstaniem województwa włocławskiego dawne Muzeum Kujawskie, a obecnie Okręgowe Muzeum Ziemi Kujawskiej i Dobrzyńskiej we Włocławku rozciągnęło swoją działalność także na znaczne obszary historycznej ziemi dobrzyńskiej. Nie bez znaczenia jest też fakt, że jeszcze w 1976 r. pracował w tymże Muzeum jeden tylko etnograf — na pół etatu, obecnie zaś, w połowie 1979 r. jest ich już czterech.

W lutym 1976 r. powstało Dobrzyńsko-Kujawskie Towarzystwo Kulturalne, którego istotną dziedziną działalności stał się mecenat sprawowany nad folklorem ziemi dobrzyńskiej i Kujaw. Opieka nad zespołami folklorystycznymi jest też udziałem Wojewódzkiego Domu Kultury we Włocławku. Na liście mecenasów sprawujących opiekę nad twórczością ludową nie może też zabraknąć Spółdzielni Rękodzieła Artystycznego i Ludowego „Sztuka Kujawska” we Włocławku. Sprawuje ona m.in. opiekę materialną i merytoryczną nad twórcami ludowymi, jest współorganizatorem corocznego Festiwalu Folkloru Kujaw w Ciechocinku.

Nie sposób w tym krótkim przeglądzie wymienić wszystkich instytucji włocławskich biorących udział w badaniach i opiece nad kulturą ludową interesujących nas regionów. Nie można przecież zapominać o placówkach znajdujących się w innych miastach, przede wszystkim zaś w sąsiednim Toruniu, Bydgoszczy, czy Łodzi. Kulturą ludową tych regionów zajmowało się Muzeum Etnograficzne w Toruniu, Katedra Etnografii (obecnie Zakład

Etnografii) Uniwersytetu Mikołaja Kopernika. W Instytucie Filologii Polskiej UMK powstało wiele opracowań folklorystycznych i dialektologicznych. Katedra Etnografii Uniwersytetu Łódzkiego prowadziła badania etnograficzne na Kujawach.

Młode jest Włocławskie Towarzystwo Naukowe, należy jednak żywić nadzieję, że do bogatego programu różnorodnej działalności naukowej włączy także problematykę etnografii regionu kujawskiego i dobrzyńskiego.

Artykuł niniejszy ma więc ułatwić badaczom i miłośnikom kultury ludowej tegoż regionu orientację w podejmowanych już przedsięwzięciach badawczych, w istniejących niektórych opracowaniach i publikacjach, a także w stopniu opracowania poszczególnych działów kultury ludowej. Oczywiście, niemożliwe jest, choćby ze względu na niewielkie ramy artykułu, całościowe wyczerpujące przedstawienie stanu badań etnograficznych na Kujawach i w ziemi dobrzyńskiej. Szczególny więc nacisk kładzie się na prezentację tych przedsięwzięć badawczych i opracowań, których głównym przedmiotem były właśnie Kujawy, bądź ziemia dobrzyńska. Należy jednak podkreślić, że materiały etnograficzne z tych terenów zawarte są także w wielu pracach obejmujących całokształt lub poszczególne zagadnienia kultury ludowej obszaru Polski. Tym ostatnim poświęca się mniej miejsca, jako że są zazwyczaj dość dobrze znane. Artykuł nie ma wcale ambicji wyczerpującego przedstawienia zagadnienia, niemniej stara się jednak dać odpowiedź na następujące, zdaje się podstawowe pytanie: jak przedstawia się stan badań etnograficznych obecnego województwa włocławskiego, jaki jest charakter badań prowadzonych w przeszłości i obecnie, jakie placówki zajmowały się i zajmują problematyką etnografii Kujaw i ziemi dobrzyńskiej?

Tereny te jakkolwiek budzące od dawna żywe zainteresowanie etnografów, nie doczekały się jeszcze pełnej bibliografii etnograficznej, czy dialektologicznej. Odnotować należy, że w „Literaturze Ludowej” z 1963 r. zamieszczono bibliografię Kujaw za lata 1945—1962¹. Sporo materiałów do bibliografii etnograficznej Kujaw i ziemi dobrzyńskiej zawiera artykuł J. Klimaszewskiej prezentujący stan badań etnograficznych w dawnym województwie bydgoskim, obejmującym, jak wiadomo, także nasze regiony². W artykule tym, dość syntetycznie przedstawiającym badania i dorobek naukowy z kilku regionów nie można było, z oczywistych względów, poświęcić zbyt wiele miejsca Kujawom i ziemi dobrzyńskiej. Godzi się bowiem przypomnieć, że na obszarze dawnego województwa bydgoskiego znajdowały się następujące regiony etnograficzne: część południowych Kaszub, południowe Kociewie, Bory Tucholskie, wschodnia część Krajny i Pałuk, ziemia chełmińska wraz z michałowską oraz właśnie Kujawy i ziemia dobrzyńska. Zasięg czasowy tej publikacji nie przekracza lat sześćdziesiątych, a przecież ostatnie dziesięciolecie przyniosło nowe przedsięwzięcia i interesujące opracowania i publikacje.

¹ Literatura Ludowa 1963 z. 2—3, s. 102—114.

² J. Klimaszewska, *Stan badań etnograficznych w województwie bydgoskim*, Rocznik Kulturalny Kujaw i Pomorza, t. VI 1970, s. 67—81.

Na specjalną uwagę zasługuje ważne i bardzo szczegółowe opracowanie bibliograficzne J. Klimaszewskiej, zawierające wykaz prawie 700 pozycji wydanych do 1972 r. dotyczących etnografii Kujaw³. Nieco materiałów bibliograficznych, a to ze względu na ubóstwo opracowań etnograficznych tego regionu, możemy znaleźć w monografii etnograficznej ziemi dobrzyńskiej T. Karwicznej⁴.

Obok opracowań ogłoszonych drukiem, spróbuję też przedstawić opracowania dialektologiczne i folklorystyczne powstałe jako prace magisterskie, w większości znajdujące się w Bibliotece Instytutu Filologii Polskiej UMK.

Prezentację opracowań dotyczących kultury ludowej Kujaw i ziemi dobrzyńskiej rozpoczynamy od krótkiego przeglądu opracowań dialektologicznych. Pod względem gwarowym łączy się zazwyczaj ziemię dobrzyńską i chełmińską jako całość z Kujawami. Pierwsze materiały dialektologiczne z obszaru Kujaw pochodzą już z XIX wieku. Wtedy to ukazuje się niewielki artykuł J. Blizińskiego⁵. Uwagi o dialekcie kujawskim znajdujemy też w zbiorowej *Gramatyce języka polskiego*⁶. Dopiero jednak po II wojnie światowej powstają poważniejsze, oparte na nowoczesnych zasadach naukowych, opracowania gwarowe z Kujaw, przygotowane przez Z. Sobierajskiego⁷. Opublikowano teksty gwarowe zebrane na Kujawach⁸. Sporo materiałów kujawskich można znaleźć w *Matym atlasie gwar polskich*⁹. O języku ochweśnickim (polska gwara tajna ze wschodnich Kujaw) pisała W. Budziszewska¹⁰. Zmarła niedawno profesor H. Turska kierowała pracami nad przygotowaniem gwarowego atlasu kujawsko-chełmińsko-dobrzyńskiego¹¹. Ciekawa onomastyka ku-

³ J. Klimaszewska, Bibliografia etnografii Kujaw (maszynopis znajduje się w Muzeum Etnograficznym w Toruniu). Pani mgr Ewie Arszczyńskiej gorąco dziękuję za umożliwienie mi przejrzania tej pracy.

⁴ T. Karwiczka, *Kultura ludowa ziemi dobrzyńskiej*, Warszawa—Poznań—Toruń 1979.

⁵ J. Bliziński, *Z Kujaw*, *Gazeta Codzienna* 1861, nr 61, 62, 63.

⁶ *Gramatyka języka polskiego*, Kraków 1923, s. 409—520.

⁷ Z. Sobierajski, *Elementy gwarowe w utworach Kasprowicza*, Poznańskie Towarzystwo Przyjaciół Nauk. *Prace Komisji Filologicznej*, t. XIII, z. 2, Poznań 1950. tenże, *Gwary kujawskie*, Poznańskie Towarzystwo Przyjaciół Nauk, *Prace Komisji Filologicznej*, t. XIV, z. 2, Poznań 1952.

⁸ P. Bąk, *Teksty gwarowe*, *Język Polski* 36 1956, s. 295—302. Opracowanie gwary mamy też P. Bąk, *Słownictwo gwary okolic Kramska na tle kultury ludowej*, PAN *Prace Językoznawcze* 20, Wrocław 1960. Teksty gwarowe zamieszczono też K. Nitsch, *Wybór polskich tekstów gwarowych*, Warszawa 1968, z Ciechrza — s. 236, z Sędzina — s. 236—237, z Turzan — s. 237—243.

⁹ *Maty atlas gwar polskich*, praca zbiorowa pod kier. K. Nitscha, od roku 1960 pod kier. M. Karasia, T. 1—13, Wrocław 1957—1970.

¹⁰ W. Budziszewska, *Żargon ochweśnicki*, *Rozprawy Komisji Językowej Łódzkiego Towarzystwa Naukowego* 6, Łódź 1955.

¹¹ O planie tym wspomina Z. Stieber w referacie pt. „Zadania dialektologii polskiej”, wygłoszonym na XIV Zjeździe Naukowym Polskiego Towarzystwa Językoznawczego, zob.: *Biuletyn PTJ*, z. XI 1952, s. 159. Zob. też H. Turska, *Sprawozdania Wydziału Nauk Społecznych PAN*, T. 3, 1960, z. 9/3, s. 39—43, a także: *Sprawozdania Towarzystwa Naukowego w Toruniu* 13/1961, z. 1—4, s. 97—102.

jawską została przedstawiona m.in. w artykułach Z. Zagórskiego¹², L. Moszyńskiego¹³, Ł. Szewczyk¹⁴. W różnych ośrodkach naukowych powstały prace magisterskie dotyczące problematyki językowej, przede wszystkim zaś gwary kujawskiej i nazewnictwa¹⁵. Należy też odnotować, że w przygotowywanym obecnie do druku nowym wyborze tekstów gwarowych, przeznaczonym dla studentów, znajdują się obszerne teksty z kujawskiego Sędzina¹⁶.

Pewne wiadomości o gwarze dobrzyńskiej znajdujemy już w opracowaniach, całkiem drobnych, zawierających najczęściej materiały zebrane w terenie, pochodzących z drugiej połowy XIX wieku¹⁷. Sporo wiadomości z tego zakresu przynoszą opracowania publikowane po II wojnie światowej. Wymienić tu należy artykuł H. Puk-Bugalskiej¹⁸, przede wszystkim zaś obszerną książkę J. Maciejewskiego zawierającą ciekawe materiały leksykalne, mogące stanowić doskonałą bazę do opracowań innych zagadnień gwarowego języka

¹² Z. Zagórski, *Nazwy miejscowe dawnego województwa brzesko-kujawskiego*, *Onomastica* t. 10, 1965.

¹³ L. Moszyński, *Kujawskie nazwy stawów*, *Studia językoznawcze poświęcone Stanisławowi Rospondowi*, Wrocław 1966.

¹⁴ Ł. Szewczyk, *Strukturalno-gramatyczna analiza wybranych toponimów z Kujaw*, *Acta Universitatis Nicolai Copernici, Filologia Polska* 12/1977, s. 111–127.

¹⁵ Są to następujące prace M. Bettin-Szelążek, *Słownik wsi Sędzin w powiecie Aleksandrów Kujawski*, Toruń 1969; H. Ciszewska, *Nazwy miejscowe powiatu aleksandrowskiego*, Toruń 1974; M. Jaroszevska, *Nazwy osobowe mieszkańców Brześcia Kujawskiego i okolicy*, Toruń 1976; E. Kamińska, *Nazwy osobowe ludności wieśniaczej na Kujawach*, Kraków 1955; W. Kochanowicz, *Gwara wsi Bilno w powiecie wrocławskim*, Toruń 1946; Z. M. Kubiak, *Przewziska ludowe gromady Lubrantec w pow. wrocławskim*, Toruń 1971; B. Kukielanka, *Fonetyka gwary wsi Przypust na Kujawach*, Gdańsk 1958, B. Kwiatkowska, *Elementy gwary kujawskiej w utworach Fr. Bectńskiego*, Toruń 1911; J. Kwiecińska, *Nazwy miejscowe północnej części powiatu wrocławskiego*, Toruń 1973; M. Lewandowska, *Toponimia powiatu inowrocławskiego*, Gdańsk 1976; W. Małasiak, *Gwara wsi Otmianowo w powiecie wrocławskim*, Toruń 1971; H. Mitrus, *Gwara wsi Golskie Holendry w powiecie wrocławskim*, Toruń 1970; E. Pawlak, *Wartość dialektologiczna, t. III i IV Dzieł wszystkich O. Kolberga; „Kujawy” na tle „Gwar Kujawskich” Z. Sobierajskiego. Studium porównawcze*, Poznań 1977; E. Redo, *Fonetyka gwary wsi Głębokie na Kujawach*, Gdańsk 1959; K. Skłodowska-Antonowicz, *Gwara wsi Orle w powiecie aleksandrowskim*, Toruń 1951; Ł. Szewczyk *Nazwy miejscowe powiatu radziejowskiego*, Toruń 1973, K. Szule, *Opisy gwary Dąbie Kujawskie w powiecie wrocławskim*, Toruń 1970; A. Wojdylak, *Nazwiska i przewziska mieszkańców gminy Ziotniki Kujawskie w województwie bydgoskim*, Toruń 1977; A. Ziętkówna, *Analiza językoznawcza nazw miejscowych dawnego województwa inowrocławskiego*, Poznań 1952; G. Zuj, *Słownictwo ludowe w zakresie kultury materialowej w powiecie inowrocławskim na tle leksyki ogólnopolskiej*, Toruń 1975.

¹⁶ Teksty te nagrał i przygotował do druku A. Wróbel.

¹⁷ Należy tu przede wszystkim wymienić artykuły W. Szeli, *O Dobrzyńniakach. Ich ubiory w porównaniu z ubiorami Mazurów i Kujawian. Mowa i jej główne cechy*, *Gazeta Warszawska* 1857, nr 66–68 oraz fragmenty dotyczące języka w monografii A. Petrowa, *Lud Ziemi Dobrzyńskiej, jego charakter, mowa, zwyczaje, obrzędy, pieśni, przysłowia, zagadki*, *Zbiór Wiadomości do Antropologii Krajowej* 2/1878, dz. III, s. 3–182.

¹⁸ H. Puk-Bugalska, *Gwara wsi Ciechocin w ziemi dobrzyńskiej*, *Rozprawy Komisji Językowej Łódzkiego Towarzystwa Naukowego*, VIII 1962, s. 235–242.

dobrzyńskiego¹⁹. Trochę wiadomości o gwarze dobrzyńskiej możemy też znaleźć w artykule J. Maciejewskiego zamieszczonego w pracy zbiorowej poświęconej Golubowi-Dobrzyńowi i jego okolicom²⁰. Toponomastyki, czyli nazewnictwa miejscowości dotyczą artykuły H. Górnowicza²¹, M. Karpluk²² i E. Szewczyk²³. Przy okazji warto wspomnieć, że w Toruniu i Krakowie przygotowywane są rozprawy doktorskie poświęcone właśnie toponomastyce w ziemi dobrzyńskiej. Dosyć obszerna jest też lista prac magisterskich przygotowanych w różnych ośrodkach, zawierających problematykę językową ziemi dobrzyńskiej²⁴. Odnotować jeszcze należy, że we wspomnianym już wyborze tekstów gwarowych, znajdują się obszerne materiały z dobrzyńskich Kiełpin²⁵.

Region kujawski wyróżniający się od dawna bogactwem treści i form życia kulturalnego spotykał się zawsze z dosyć żywym zainteresowaniem badaczy i miłośników kultury ludowej. Nie miał jednak szczęścia do zbyt wielu całościowych opracowań etnograficznych. Po Oskarze Kolbergu, który już w 1867 r. opublikował dwa tomy *Ludu* poświęcone Kujawom nie znalazł się nikt, kto by zebrał, opracował i opublikował całość nowszych, na pewno ciekawych i cennych materiałów dotyczących etnografii Kujaw.

Zarysowując historyczny rozwój badań etnograficznych na Kujawach, odnotować musimy, że pierwsze opracowania pochodzą już z połowy XIX w. O strojach Kujawianek i Kujawiaków, cechach ich charakteru, obyczajach znajdujemy wiadomości w „Wielkopolaninie”²⁶. Już w 1867 r. ukazały się dwa obszerne tomy poświęcone Kujawom, przygotowane przez O. Kolberga²⁷. Tomy te są rezultatem badań prowadzonych przez niego na Kujawach w latach 1860 i 1865. Kujawy zachodnie zostały tutaj przedstawione w następujących

¹⁹ J. Maciejewski, *Słownik chełmińsko-dobrzyński*, Toruń 1969.

²⁰ Tenże, *Język ludności golubsko-dobrzyńskiej*, [w:] *Dzieje Golubia-Dobrzyńia i okolic*, pod red. K. Chruścińskiego, Toruń 1979, s. 231–254.

²¹ H. Górnowicz, *Rodowe nazwy miejscowe ziemi dobrzyńskiej*, Poradnik Językowy, 1966.

²² O nazwie Dobrzyńia M. Karpluk, *Relikty prasłowiańskiego i epentetycznego w staropolskich nazwach miejscowych*, *Onomastica*, t. 9, 1964.

²³ E. Szewczyk, *Dobrzyńskie nazwy części wsi z członem utożsamiającym Rumunek // Rumunki*, *Acta Universitatis Nicolai Copernici, Filologia Polska XX* (w druku); też, *Przyczynek do terminologii toponomastycznej. Określenia „buda” i „rumunek” udokumentowane dobrzyńskimi nazwami części wsi*, *Język — Teoria — Dydaktyka*, Kielce (w druku).

²⁴ Są to następujące prace magisterskie: P. Bagnicki, *Nazwy miejscowe powiatów: Brodnica i Golub-Dobrzyń*, Kraków 1962; J. Chomczyk, *Nazwy miejscowe powiatu rypińskiego*, Gdańsk 1970; M. Lawęcka, *Nazwy miejscowe regionu rypińskiego*, Bydgoszcz 1977; W. Mikucka, *Pogranicze dobrzyńsko-mazowieckie (charakterystyka językowa)*, Gdańsk 1962; M. Popielarska, *Gwara wsi Świętostaw w ziemi dobrzyńskiej*, Toruń 1975; L. Repeć, *Słowotwórstwo rzeczowników w gwarze chełmińsko-dobrzyńskiej*, Gdańsk 1976; L. Turski, *Słowotwórstwo rzeczowników i przymiotników w gwarze okolic Kikota*, Toruń 1979.

²⁵ Teksty te nagrał i przygotował do druku A. Wróbel.

²⁶ O Kujawach i Kujawiakach, *Wielkopolanin*, nr 1, 1848, nr 20, s. 73–75.

²⁷ O. Kolberg, *Lud*. Seria III–IV *Kujawy*, cz. 1–2, Warszawa 1867, *Dzieła wszystkie*, t. 3–4, Wrocław 1962.

trzech tomach *Wielkiego Księstwa Poznańskiego*²⁸. Tańce kujawskie spotykamy w tomie poświęconym Łęczyckiemu²⁹. O Kujawach południowych znajdują się wzmianki w tomie poświęconym Kaliskiemu³⁰.

W czasopiśmie warszawskich ukazują się artykuły J. Blizińskiego³¹, A. Biesiekierskiego³², Z. Glogera³³. Sporo wiadomości etnograficznych dostarcza opracowanie M. Boruckiego³⁴. Autor omawia m.in.: gospodarke, osady włościańskie, budownictwo, miary, mowę, odzież, pożywienie, obrzędy weselne, dożynki, pieśni, stosunki społeczne. Wiele całkiem drobnych przyczynków ukazuje się w „Wisła” — czasopiśmie geograficzno-etnograficznym. Piszą tam m.in. H. Sarnowska³⁵, W. Matlakowski³⁶, W. Witowt (Witold Pracki)³⁷, K. Krynicki³⁸, B. Kocent³⁹, P. J. Sembrzycki⁴⁰, J. Sadkowski⁴¹, G. Zieliński⁴². Wtedy też ukazują się próby monograficznych opisów wsi w *Encyklopedii rolnictwa*⁴³. O Kłodawie i jej okolicy pisał M. Rawita-Witanowski⁴⁴. Spotykamy wiadomości dotyczące handlu i rzemiosła, pożywienia, budownictwa, zajęć domowych, zwyczajów dorocznych, obrzędów rodzinnych, zwyczajów prawnych, wierzeń,

²⁸ Tenże, Lud. Seria XI. W. Ks. Poznańskie, cz. 3, Kraków 1877, cz. 6 1881, cz. 7 1882, Dzieła wszystkie, t. 11, Włocławek 1963.

²⁹ Tenże, Lud. Seria XXII Łęczyckie, Kraków 1887, Dzieła wszystkie, t. 22, Wrocław 1964.

³⁰ Tenże, Lud. Seria XXIII Kaliskie, cz. 1 Kraków 1890, Dzieła wszystkie, Wrocław 1964.

³¹ J. Bliziński, op. cit.

³² A. Biesiekierski, *Typy włościan kujawskich*, Tygodnik Ilustrowany t. 7 1863, s. 64—65.

³³ Z. Gloger, *Kujawiacy*, Tygodnik Ilustrowany, ser. II, t. 2 1868, s. 15—17.

³⁴ M. Borucki, *Ziemia kujawska pod względem historycznym, geograficznym, archeologicznym, ekonomicznym i statystycznym*, Włocławek 1882.

³⁵ H. Sarnowska, *Leczenie wodnej puchliny*, Wisła, t. 9 1895, s. 401, taż, *Niektóre sposoby leczenia na Kujawach*, Wisła, t. 10 1896, s. 345; taż, *Dwie melodie dożynkowe*, Wisła, t. 11 1897, s. 8; taż, *Opowiadanie ludowe z okolic Chodcza w powiecie włocławskim*, Wisła, t. 13 1899, s. 249—250; taż, *Splewka kujawska*, Wisła, t. 14 1900, s. 687—688.

³⁶ W. Matlakowski, *Ubiór weselny na Kujawach*, Wisła, t. 10 1896, s. 1, 205; tenże, *Bajki i gadki dziecięce. Zabawy dziecięce*, Wisła, t. 4 1890, s. 68—73; tenże, *Oracja, czyli zaproszenie na wesele na Kujawach*, Wisła, t. 6 1892, s. 79—82; tenże, *Nawoływanie zwierząt. Przyczynki w dziale Poszukiwania*, Wisła t. 4 1890, s. 204—208—210.

³⁷ (Pracki Witold) Witowt, *Baśni z Kujaw Borowych*, Wisła, t. 17 1903, s. 71—85, 445—457; tenże, *Piękna łani — ballada kujawska na wzór angielski*, Wisła, t. 18 1904, s. 393; tenże, *Z przystów kujawskich*, Lud, t. 16 1910, s. 96—98.

³⁸ K. Krynicki, *Z powiatu nieszawskiego*, Wisła, t. 11 1897, s. 105 — wyzwolenie na rakarza, s. 109 — o leczeniu bydła.

³⁹ B. Kocent, *Mowa družbów zapraszających gości na wesele na Kujawach*, Wisła, t. 14 1900, s. 627—631.

⁴⁰ P. J. Sembrzycki, *Nazwy ludowe leków aptecznych na Kujawach*, Wisła t. 4 1890, s. 442.

⁴¹ J. Sadkowski, *Lud okolic Kowala. Szkic etnograficzny*, Wisła, t. 17 1903, s. 360—367.

⁴² G. Zieliński, *Kilka zabobonów owczarskich (pow. Nieszawa)*, Wisła, t. 8 1894, s. 133—134.

⁴³ *Encyklopedia rolnictwa*, t. 2 1874, s. 910—1022, m.in. opis gospodarstwa w Ossowie, pow. Włocławek.

⁴⁴ F. Rawita-Witanowski, *Kłodawa i jej okolice pod względem historyczno-ludoznawczym*, Warszawa 1905.

magii i wróżb. Z. Gloger prezentuje materiały z zakresu budownictwa będące wynikiem wędrowki po Wielkopolsce i Kujawach w roku 1873⁴⁵. Dość bogaty materiał ilustracyjny dotyczący budownictwa daje praca Griesbacha⁴⁶

W okresie dwudziestolecia międzywojennego nie ukazuje się drukiem zbyt wiele prac⁴⁷. Najwięcej materiałów poświęconych Kujawom publikuje J. Szulczewski. Materiały, najczęściej gromadzone dorywczo przez różnych regionalistów, były drukowane w czasopismach: „Kraj”, „Orli Lot”, „Piast”, „Wisła” i „Zorza”. Na szczególną uwagę zasługują pionierskie w tym czasie poszukiwania terenowe kół krajoznawczych międzyszkolnych przy ówczesnych seminariach nauczycielskich w Bydgoszczy, Inowrocławiu, Włocławku i Wymyślinie⁴⁸.

Wypada jeszcze wspomnieć o przedsięwzięciach badawczych Z. Arentowicza, który zgromadził materiały dotyczące obrzędu weselnego na Kujawach. Niestety, materiały te nie zostały nigdy opublikowane, nie zachował się nawet maszynopis pracy⁴⁹. Zaginął także tekst „Wesela na Kujawach” opracowany przez muzykologa T. Kurpińskiego. Wiadomo jednak, iż w latach międzywojennych według tekstu T. Kurpińskiego inscenizowano „Wesele na Kujawach”⁵⁰.

Najważniejszym opracowaniem z tego okresu jest monografia etnograficzna Kujaw opracowana przez K. Masłowskiego⁵¹. Z opracowań ogólnopolskich, zawierających materiały z Kujaw, należy wymienić 3 zeszyty *Atlasu kultury ludowej w Polsce* opracowane przez K. Moszyńskiego i J. Klimaszewską⁵². Oczywiście materiały kujawskie daje także *Kultura ludowa Słowian* K. Moszyńskiego⁵³.

Znaczące ożywienie zainteresowań kulturą ludową Kujaw i nasilenie badań etnograficznych nastąpiło po drugiej wojnie światowej. Ogromną rolę odegrały w tym istniejące, bądź powstałe placówki muzealne, przede wszystkim zaś Muzeum Etnograficzne w Toruniu, istniejące początkowo, do 1959 r. jako dział etnograficzny Muzeum Okręgowego w Toruniu. Muzeum to objęło zasięgiem działania teren Polski północnej, ze szczególnym uwzględnieniem obszaru dawnego województwa bydgoskiego, w tym właśnie Kujaw i ziemi dobrzyńskiej. W dwudziestopięcioleciu powojennym na pewno najwięcej uwagi poświęcono właśnie Kujawom.

⁴⁵ Z. Gloger, *Budownictwo drzewne i wyroby z drzewa w dawnej Polsce*, Warszawa, t. 1 1907, t. 2 1909.

⁴⁶ H. Grisebach, *Das polnische Bauerhaus. Veröffentlichungen der Landeskundlichen Kommission betm Kaisert. Deutschen Generalgouvernement Warschau*, Berlin (1917).

⁴⁷ Por. też: J. Klimaszewska, *Stan badań*, op. cit.

⁴⁸ Informacje te można znaleźć: J. Klimaszewska, op. cit. oraz R. Kukier, *Ludowe obrzędy i zwyczaje weselne na Kujawach*, Bydgoszcz 1975, s. 11–13.

⁴⁹ Wiadomości te zaczerpnąłem z pracy R. Kukiera, op. cit., s. 3.

⁵⁰ Tamże, s. 3.

⁵¹ K. Masłowski, *Zarys etnografii Kujaw*, Włocławek 1935.

⁵² K. Moszyński, *Atlas kultury ludowej w Polsce*, z. 1 opr. wspólnie z J. Klimaszewską, Kraków 1934; z. 2 opr. z J. Klimaszewską i M. Bytnarówną, Kraków 1935; z. 3. opr. z J. Klimaszewską, Kraków 1936.

⁵³ K. Moszyński, *Kultura ludowa Słowian*, t. 1 i 2, wyd. 2, Warszawa 1967.

Prowadzono tu liczne badania indywidualne i zespołowe, gromadzono różnorodne obiekty kultury materialnej i sztuki. W skansenie przymuzealnym znalazła się zagroda kujawska, całkowicie wyposażona w sprzęty i narzędzia gospodarcze. Pracownicy Muzeum przystąpili do zespołowego opracowania monografii etnograficznej Kujaw, wspólnie z istniejącym Oddziałem Polskiego Towarzystwa Ludoznawczego. W 1954 r. włączył się do badań Zespół Etnograficzny IHKM PAN. Badania terenowe przyniosły znaczną ilość materiałów opisowych, fotografii z zakresu tradycyjnej kultury materialnej, duchowej i społecznej, nagrania muzyki i pieśni, zapisy tańców ludowych, filmy dokumentalne.

Drugą placówką muzealną, zajmującą się terenem właśnie przede wszystkim Kujaw, jest Muzeum Kujawskie we Włocławku, które przed kilku laty, w związku z reformą administracyjną rozszerzyło swoją działalność także na tereny ziemi dobrzyńskiej i stało się Muzeum Okręgowym Ziemi Kujawskiej i Dobrzyńskiej. W dziale etnograficznym zgromadzono zabytki ocalałe ze zbiorów przedwojennych Muzeum Nadgoplańskiego w Kruszwicy oraz obiekty zbierane w terenie będące dziełem żyjących jeszcze twórców: rzeźbiarzy, garncarzy, hafciarek, kowali, plecionkarzy oraz ręcznie malowane wyroby fajansowe wykonane przez robotnice fabryczne. Godzi się wyjaśnić, że malowany fajans włocławski, jakkolwiek wytwarzany w fabryce, jednak ze względu na to, że jego odbiorcą był przede wszystkim mieszkaniec wsi i dlatego, że kobiety, które go malowały często wywodziły się ze wsi kujawskiej i wносиły doń ludową inwencję lub też czerpały z tych wzorów natchnienie do swojej domowej twórczości, np. makatki malowane na papierze, zaliczany jest do zdobionej ceramiki ludowej i żywo interesuje etnografów. Muzeum we Włocławku od lat urządza konkursy dla malarek zatrudnionych we Włocławskich Zakładach Ceramiki Stołowej.

Badania etnograficzne prowadzi Muzeum od 1969 r. na terenie całych Kujaw, a od 1975 r. także na terenie ziemi dobrzyńskiej. Dział etnograficzny liczący obecnie około 5000 obiektów z zakresu: rzeźby, malarstwa, zdobnictwa wnętrza, stroju ludowego, garncarstwa, fajansu, kowalstwa, plecionkarstwa szybko się ostatnio rozwija. Kolekcjonuje się dawne sprzęty domowe i rolnicze, środki transportu i komunikacji, przedmioty związane z pszczelarstwem, rybołówstwem, bednarstwem i kowalstwem. Od 1 maja 1979 r. utworzono przy Muzeum dział budownictwa ludowego, wkrótce powstanie w Skokach Dużych skansen gromadzący najcenniejsze obiekty architektury wiejskiej, obecnie znajduje się tutaj ciekawa XIX-wieczna drewniana zagroda⁵⁴.

W badaniach kultury ludowej naszych regionów niemałą rolę odegrała

⁵⁴ Wiadomości dotyczące działalności działu etnografii Okręgowego Muzeum Ziemi Kujawskiej i Dobrzyńskiej we Włocławku przekazała mi Pani mgr Zenobia Pietrzykowska. Serdecznie dziękuję. Można je też znaleźć: H. Królikowska, *Muzeum Kujawskie we Włocławku w latach 1945—1960*, Ziemia Kujawska, t. I, Inowrocław—Włocławek 1963, s. 263—269; R. Hankowska, *Muzeum Kujawskie we Włocławku w latach 1961—1969*, Ziemia Kujawska t. III, Inowrocław—Włocławek 1971, s. 249—264; taż, *Działalność Muzeum Kujawskiego we Włocławku w latach 1970—1972*, Ziemia Kujawska, t. IV, Warszawa—Poznań 1974, s. 200—214. Sporo wiadomości mamy też: R. Hankowska, *Muzeum Kujawskie, Katalog-informator*, Włocławek 1973.

dawniejsza Katedra Etnografii UMK, obecnie: Zakład Etnografii Instytutu Archeologii i Etnografii. Tutaj właśnie powstała obszerna bibliografia Kujaw i monografia etnograficzna ziemi dobrzyńskiej. Tutaj też znajdują się materiały gromadzone w latach 1966—1970 do *Atlasu etnograficznego Pomorza i ziem sąsiednich*. W ostatnich latach powstało wiele cennych prac etnograficznych na Podyplomowym Studium Etnografii.

Katedra Etnografii Uniwersytetu Łódzkiego prowadziła badania naukowe na Kujawach przede wszystkim w zakresie kultury społecznej. Instytut Sztuki Polskiej Akademii Nauk zebrał i opracował bogaty folklor muzyczny Kujaw.

W 1976 r. powstało Dobrzyńsko-Kujawskie Towarzystwo Kulturalne, które poświęca wiele uwagi opiece nad twórczością ludową i jej rozwojem. Współorganizuje z miejscowym Muzeum i Spółdzielnią „Sztuka Kujawska” oraz Wydziałem Kultury i Sztuki Urzędu Wojewódzkiego we Włocławku i Wojewódzkim Domem Kultury konkursy na rzeźbę, sypanie piaskiem, haft, przeglądy kapel weselnych i ludowych. Przyznaje doroczne stypendia dla szczególnie wyróżniających się twórców ludowych. W 1978 r. Towarzystwo było współorganizatorem interesującego sympozjum nt. Kultury niematerialnej ziemi dobrzyńskiej oraz Kursu Folkloru dla Polonii w Toruniu.

Od ponad 25 lat istnieje we Włocławku Spółdzielnia Rękodzieła Artystycznego i Ludowego „Sztuka Kujawska”, od kilku lat prowadzi szeroką działalność związaną z rozwijaniem i pielęgnowaniem dawnych tradycji Kujaw i ziemi dobrzyńskiej. W 1967 r. powstał w Spółdzielni oddział haftu. Zatrudnia ona specjalistę z dziedziny etnografii, nawiązuje współpracę z Muzeum, organizuje kursy haftu, uczestniczy w organizowaniu wielu imprez: konkursów, wystaw sztuki ludowej celem ożywienia sztuki i rękodzieła ludowego.

Wojewódzki Dom Kultury sprawuje przede wszystkim opiekę nad zespołami folklorystycznymi i artystami amatorami. Zespoły folklorystyczne istnieją w Kowalu, Radziejowie, Lubaniu, Morzyczach na Kujawach oraz w Ostrowie, Radomicach i Woli w ziemi dobrzyńskiej. Udziela pomocy w prowadzeniu badań nad folklorem muzycznym ziemi dobrzyńskiej.

Powojenne zainteresowania kulturą ludową Kujaw znalazły odzwierciedlenie w licznych opracowaniach i publikacjach. Ukazało się wiele artykułów, powstało niemało prac z różnych dziedzin kultury ludowej. Musimy jednak pamiętać, że nadal nie wiadomo, czy i kiedy ukaże się współczesna monografia etnograficzna Kujaw.

Najwięcej opracowań dotyczy pieśni kujawskich, jest to dział folkloru bodajże najlepiej opracowany. I tak w 1950 r. ukazuje się opracowanie U. Brzozowskiej⁵⁵, a w 1955 r. M. Sobieskiego⁵⁶, w „Literaturze Ludowej” z 1963 r. znajdujemy artykuł H. Hławiczki o muzyce kujawskiej⁵⁷ oraz R. Langego o tańcach kujawskich⁵⁸. Tam też znajdujemy teksty pieśni ludo-

⁵⁵ U. Brzozowska, *Pieśni i tańce kujawskie*, Kraków 1950.

⁵⁶ M. Sobieski, *Piosenki z Kujaw*, Kraków 1955.

⁵⁷ K. Hławiczka, *Przyczynek do muzyki kujawskiej*, Literatura Ludowa 1963 nr 3, s. 3—12 (Kujawy II).

⁵⁸ R. Lange, *Tańce kujawskie*, Literatura Ludowa 1963, nr 4, s. 13—20 (Kujawy II).

wych z Kujaw. W 1972 r. ukazał się zbiór pieśni ludowych z Kujaw, Pałuk i Kaszub⁵⁹. Najcenniejszą pozycją z tego zakresu jest obszerne, dwutomowe opracowanie pieśni kujawskich, które wydano w serii „Polska pieśń i muzyka ludowa”⁶⁰. Książka ta jest owocem wielu badań prowadzonych na Kujawach przez pracowników Instytutu Sztuki PAN w latach 1952—1964. W publikacji wykorzystano 904 pieśni (z wariantami 1314 pozycji) oraz 8 tekstów recytowanych: przemowy weselne, przywoływki. Ilość materiału jest więc ogromna i na pewno może w znacznym stopniu zobrazować bogactwo folkloru muzycznego ziemi kujawskiej. W zbiorowej pracy poświęconej folklorowi Kujaw znajdujemy opracowanie dotyczące folkloru tanecznego⁶¹ oraz melodie przyśpiewek, piosenek tanecznych i zabaw⁶². Kujawskie ludowe obrzędy i zwyczaje weselne zostały opracowane i przedstawione w książce R. Kukiera⁶³. Publikacja ta zawiera materiał etnograficzny ujmujący całokształt tradycyjnej a częściowo i współczesnej problematyki kujawskiego obrzędu weselnego: kojarzenie małżeństw, przygotowania do uczty weselnej, obrzęd ślubu i ucztę weselną, oczepiny, zakończenie uczty weselnej.

Osobną publikację poświęcono też omówieniu tradycyjnego budownictwa ludowego Kujaw⁶⁴. W pracy uwzględniono przede wszystkim przełom XIX i XX wieku, okres w którym na tle zachodzących przemian gospodarczych i społecznych, w szczególności szybkiej urbanizacji, giną bezpowrotnie stare charakterystyczne formy kultury. Książka ta daje obraz kujawskiej zagrody wiejskiej z chatą glinianą lub drewnianą wraz z zabudowaniami gospodarczymi w ich wielorakich formach. Zamieszczono liczne fotografie, rysunki, plany chat, zestawienia statystyczne. Artykuł o budownictwie kujawskim opublikowała też B. Matuszewska⁶⁵.

Różne zagadnienia związane z lecznictwem ludowym na Kujawach zostały przedstawione w ciekawej publikacji B. Szychowskiej-Boebel⁶⁶. W badaniach swych autorka położyła główny nacisk na te choroby, które jeszcze do dziś leczy się niekiedy środkami magicznymi lub znane są dawne magiczne spo-

⁵⁹ *Pieśni ludowe z Kujaw, Pałuk i Kaszub*, zbiór opracował P. Billert, wstęp A. Jachnina, Kraków 1972.

⁶⁰ B. Krzyżaniak, A. Pawlak, J. Lisakowski, *Kujawy*, cz. 1. *Teksty*, Kraków 1974, cz. 2, *Melodie*, Kraków 1975; Rec. M. Jakiłowicz, *Rocznik Kultu-ralny Kujaw i Pomorza*, t. 9 1975—1976, s. 246—248.

⁶¹ R. Lange, *Folklor taneczny Kujaw*, [w:] *Folklor Kujaw*, Warszawa 1979, s. 27—134.

⁶² A. Pawlak, *Melodie przyśpiewek, piosenek tanecznych i zabaw*, [w:] *Folklor Kujaw*, s. 135—172.

⁶³ R. Kukier, *Kujawskie obrzędy i zwyczaje weselne*, Literatura Ludowa 1963, nr 4, s. 33—38 (Kujawy II); przede wszystkim jednak R. Kukier, *Ludowe obrzędy i zwyczaje weselne na Kujawach*, Bydgoskie Towarzystwo Naukowe, Prace Wydziału Nauk Humanistycznych nr 17, Warszawa—Poznań 1975.

⁶⁴ M. Fryczowa, *Z pracy nad budownictwem ludowym na Kujawach*, *Etno-grafia Polska*, t. I 1948, s. 348—350; M. Fryczowa, *Tradycyjne budownictwo ludowe Kujaw*, Toruń 1961.

⁶⁵ B. Matuszewska, *Z badań nad kulturą materialną ludności wiejskiej okolic Inowrocławia*, Prace Działu Etnografii IHKM PAN, z. 3, Warszawa 1959, s. 57—66.

⁶⁶ B. Szychowska-Boebel, *Lecznictwo ludowe na Kujawach*, Toruń 1972.

soby leczenia. Najczęściej przy chorobach tych zachowała się wiara w ich irracjonalne przyczyny. Znajdujemy tu m.in. relację z wizyt u znachorów leczących na Kujawach.

Osobliwością regionalną kujawską są tzw. przywołyvky polegające na tym, że w niedzielę wielkanocną młodzi chłopcy z dachu lub wysokiego drzewa wywołują imiona dziewcząt przy użyciu tradycyjnej formuły i ogłaszają jaką ilość wody dla każdej z nich przeznaczają. Na końcu dodają imię i nazwisko tego, który nazajutrz przyjdzie do wywołanej dziewczyny. O zwyczaju tym pisał B. Andrzejczak⁶⁷. Obszerną pracę zawierającą opis przywoływek, liczne oryginalne teksty i obszerną analizę tego zwyczaju, głównie z punktu widzenia jego funkcji społecznej opublikowała H. Prześlowska⁶⁸.

Zwyczaje i obrzędy kujawskie opracowała B. Krzyżaniak⁶⁹, taż autorka zajęła się folklorem słownym⁷⁰.

O ludowym garncarstwie na Kujawach znajdujemy dość obszerną informację zawartą w opracowaniu Z. Pietrzykowskiej⁷¹, ciekawy, istniejący jeszcze ośrodek garncarski w Lubieniu Kujawskim znalazł swój opis w artykule J. Łukasiewicz⁷².

Ludowe kujawskie kowalstwo artystyczne zostało opracowane przez M. Zapędowskiego⁷³. H. Mikułowska opracowała strój kujawski⁷⁴ a także kujawski haft⁷⁵.

Z innych drobnych najczęściej opracowań dotyczących różnych dziedzin kultury ludowej Kujaw wymienić należy przede wszystkim opracowania J. Klimaszewskiej o kujawskim dyngusie⁷⁶, K. Skłodowskiej-Antonowicz o przesądach i zabobonach⁷⁷, W. Karskiego o kujawskich haftach i wycinankach⁷⁸, A. Kunczyńskiej-Irackiej o rzeźbach J. Centkowskiego⁷⁹.

Trzy numery „Literatury Ludowej” z 1963 r. zostały poświęcone przedsta-

⁶⁷ B. Andrzejczak, *Przywołyvky dyngusowe*, Literatura Ludowa 1963, nr 4, s. 60–63 (Kujawy II).

⁶⁸ H. Prześlowska, *Przywołyvky dyngusowe na Kujawach*, Toruń 1974.

⁶⁹ B. Krzyżaniak, *Zwyczaje i obrzędy*, [w:] *Folklor Kujaw*, Warszawa 1979, s. 172–354.

⁷⁰ B. Krzyżaniak, *Opowiadania. Bajki*, [w:] *Folklor Kujaw*, Warszawa 1979, s. 355–382.

⁷¹ Z. Pietrzykowska, *Garncarstwo ludowe na Kujawach*, Włocławek 1966.

⁷² J. Łukasiewicz, *Stwaki z Lubienia Kujawskiego*, Rocznik Muzeum Etnograficznego w Toruniu, t. I 1978, s. 127–152.

⁷³ M. Zapędowski, *Ludowe kujawskie kowalstwo artystyczne*, Włocławek 1971.

⁷⁴ H. Mikułowska, *Strój kujawski*, [w:] *Atlas polskich strojów ludowych*, Poznań 1973; taż, *Strój kujawski i haft*, *Zarys etnograficzny okolic Kruszwicy*, [w:] *Kruszwica — zarys monograficzny*, Toruń 1965.

⁷⁵ H. Mikułowska, *Haft kujawski. Wzory i instrukcja*, Teka nr 1, Inowrocław 1979.

⁷⁶ J. Klimaszewska, *Dyngus na Kujawach*, Ziemia r. II 1957, nr 4 (6).

⁷⁷ K. Skłodowska-Antonowicz, *Przesady i zabobony na Kujawach*, Nowy Tor 1956, nr 39.

⁷⁸ W. Karski, *Kujawskie hafty i wycinanki*, Nowy Tor 1955, nr 7.

⁷⁹ A. Kunczyńska-Iracka, *Rzeźby Jana Centkowskiego*, Polska Sztuka Ludowa, r. 10 1956, nr 1, s. 20–31.

wieniu różnych zagadnień kujawskiej kultury ludowej⁸⁰. Popularne opracowanie etnografii okolic Kruszwicy znajdziemy w zbiorowym artykule opracowanym pod redakcją M. Znamierowskiej-Prüfferowej⁸¹.

Kształtowanie się regionu kujawskiego w XII—XVIII w. przedstawił Z. Guldon⁸², a R. Kukier dał próbę wyznaczenia regionów etnograficznych Kujaw⁸³.

Na ziemi kujawskiej urodził się i tworzył jeden z wybitniejszych ludowych poetów. Jego życiu i twórczości poświęciła wiele miejsca W. Szkulmowska⁸⁴, o twórczości F. Y. Becińskiego pisali także m.in. J. Iwaszkiewicz⁸⁵ i W. Sonczyk⁸⁶.

Odbiciem wielu poczyniń służących lepszemu poznaniu i utrwaleniu ciekawszych przejawów kultury ludowej, przede wszystkim zaś sztuki ludowej są organizowane przez Muzea w Toruniu i we Włocławku wystawy. Wymieniając więc niektóre publikacje nie sposób pominąć wielu informatorów

⁸⁰ Oto zawartość kujawskich numerów *Literatury Ludowej*: Nr 2—3: Z. Guldon, *Kształtowanie się regionu kujawskiego w XII—XVIII w.*, s. 4—6; R. Kukier, *Z zagadnień demografii Kujaw w XIX i XX w.*, s. 9—13; Z. Sobierajski, *Jak mówią Kujawiaczy*, s. 14—17; M. Znamierowska-Prüfferowa, *Uwagi o sztuce ludowej Kujaw*, s. 18—26; M. Fryczowa, *Kujawska baśka ludowa*, s. 27—32; I. Domański, *Folklor kujawski w twórczości J. Kasprowicza*, s. 33—45; R. Wojciechowski, *Z dziejów jednej przyjaźni. Na marginesie Kujaw O. Kolberga*, s. 45—56; A. Biernacki, *Z dziejów podania o Popielu*, s. 57—67; M. Swirko, *J.W. Szulczewski, zastępowy folklorysta i przyrodnik kujawski i wielkopolski*, s. 68—70; *Teksty ludowe: szopka kujawska, bajki kujawskie, opowiadania, humoreski i przysięwki weselne, zagadki i przepowiednie pogody*, s. 71—101; *Bibliografia za lata 1945—1962*, s. 102—114. Nr 4: K. Hławiczka, *Przyczynek do muzyki kujawskiej*, s. 3—12; R. Lange, *Tańce kujawskie*, s. 13—20; K. Skłodowska-Antonowicz, *Obrzędy doroczne i zwyczaje na Kujawach*, s. 21—28; I. Wronkowska, *Zwyczaje urodzinowe*, s. 29—32; R. Kukier, *Kujawskie obrzędy i zwyczaje weselne*, s. 33—38; M. Pieciukiewicz, *Wierzenia związane ze zgonem na Kujawach*, s. 39—42; *Teksty ludowe: Pieśni ludowe z Kujaw*.

⁸¹ W artykule tym są następujące podrozdziały: M. Znamierowska-Prüfferowa, *Wstęp. Pszczelnictwo. Wnętrze chaty. Magia i demonologia, lecznictwo, wiarę. Z życia społecznego*; M. Znamierowska-Prüfferowa i J. Zelechowska, *Rybołówstwo*; R. Kukier, *Podział regionalny zachodnich Kujaw. Hodowla zwierząt*; K. Skłodowska-Antonowicz, *Uprawa roślin i transport. Zwyczaje doroczne*; M. Polakiewicz, *Przygotowanie i przechowywanie pokarmu*; H. Mikulowska, *Strój kujawski i haft*; Z. Nawrocki, *Budownictwo*; M. Pieciukiewicz, *Zwyczaje pogrzebowe*.

⁸² Z. Guldon, *op. cit.*

⁸³ R. Kukier, *Regionalizacja etnograficzna Kujaw (na podstawie samookreślenia ludu)*, *Prace Komisji Historycznej BTN I 1963*, s. 109—163. O Kujawach zachodnich — por. przypis 80.

⁸⁴ W. Szkulmowska, *Zyciorys literacki Franciszka Becińskiego, ludowego poety Kujaw (1897—1975)*, *Ziemia Kujawska*, t. V, Warszawa—Poznań—Toruń 1978, s. 171—196. Tam też można znaleźć wyczerpującą bibliografię. Warto tylko dodać, że w Instytucie Filologii Polskiej UMK powstała praca magisterska napisana przez B. Kwiatkowską, *Elementy gwary kujawskiej w utworach Fr. Becińskiego*, Toruń 1971.

⁸⁵ W *Zyciu Warszawy* nr 82, 1969.

⁸⁶ W. Sonczyk, *Wiersze „młotem, piórem i sercem pisane”*, *Nowe Książki* 1973, nr 23/571.

i przewodników po wystawach opracowywanych najczęściej przez pracowników naukowych tychże Muzeów⁸⁷.

W Instytucie Filologii Polskiej UMK na seminarium magisterskim prowadzonym przez doc. dra. hab. J. M. Kasjana powstały także opracowania folkloru kujawskiego⁸⁸.

Przedstawione wyżej przedsięwzięcia badawcze i opracowania służyły przede wszystkim zachowaniu i opisowi tradycyjnej kultury ludowej. Podejmuje się także badania nad procesami przemian współczesnej kultury wsi kujawskiej. Nieliczne są publikacje poświęcone temu zagadnieniu. Wymienić należy przede wszystkim pracę A. Dzierżawskiego⁸⁹. Na uwagę zasługuje praca zbiorowa przygotowana przez pracowników Katedry Etnografii UŁ prezentująca wyniki badań zespołowych podjętych dla ustalenia stosunku mieszkańców wsi do ziemi.⁹⁰

⁸⁷ Podaję tylko wybór najważniejszych katalogów: *Współczesna sztuka ludowa w województwie bydgoskim*, Bydgoszcz 1971 — artykuły: W. Szkulmowska, *W kręgu ludowej twórczości*; Z. Pietrzykowska, *Garncarstwo*; Z. Pietrzykowska, *Plecionkarstwo*; H. Mikułowska, *Rzeźba*; R. Hankowska, *Malarstwo*; H. Mikułowska, *Hafty i koronki*; M. Zapędowski, *Kowalstwo*; Z. Pietrzykowska, *Zdobnictwo wewnątrz*; H. Mikułowska, *Ptaszki i zabawki*; W. Szkulmowska, *Wystawy sztuki regionów województwa bydgoskiego w latach 1945—1971*; R. Hankowska, *Malowany fajans włocławski*, Włocławek 1969; *Taż*, *Współczesna sztuka ludowa na Kujawach*, Włocławek 1969; *Taż*, *Malowany fajans włocławski* Włocławek 1970; *Taż*, *Współczesna sztuka ludowa na Kujawach*, Włocławek 1970; *Taż*, *Współczesna sztuka ludowa na Kujawach*, Włocławek 1971; *Taż*, *Kujawska sztuka ludowa. Katalog wystawy w Ciechocinku w 1972 r.*; R. Hankowska, M. Zapędowski, *Kultura ludowa Kujaw*, Włocławek 1973; R. Hankowska, *I Biennale fajnsu włocławskiego*, Włocławek 1972; *Taż*, *Muzeum kujawskie we Włocławku. Katalog-informator*, Włocławek 1973; H. Królikowska, *Hafty kujawskie*, Włocławek 1958; *Taż*, *Malowany fajans*, Włocławek 1963; Z. Pietrzykowska, *Izba kujawska*, Włocławek 1964; *Taż*, *Garncarstwo ludowe na Kujawach*, Włocławek 1966; *Taż*, *Współczesna sztuka ludowa na Kujawach*, Włocławek 1967; *Taż*, *Rzeźby i haft województwa włocławskiego. Wzory sypane piaskiem. Wydano z okazji Folkloru Kujaw w Ciechocinku 1977 r.*; E. Piwek-Białoborska, *Malowany fajans włocławski*, Włocławek 1966; *Współczesna sztuka ludowa na Kujawach*, Włocławek 1970; *Współczesna sztuka ludowa na Kujawach*, Włocławek 1971; M. Zapędowski, *Kujawskie kowalstwo artystyczne*, Włocławek 1971.

⁸⁸ Są to prace: M. Kalinowska, *Folklor wsi Orle*, Toruń 1973; T. Nowakowska, *Folklor Służewa i Słomkowa*, Toruń 1974; L. Tojek, *Folklor Stawska Wielkiego*, Toruń 1973.

⁸⁹ A. Dzierżawski, *Wieś i kolonia Kąkowa Wola w powiecie włocławskim*, Warszawa 1965.

⁹⁰ *Stosunek mieszkańców wsi kujawskiej do ziemi. Przemiany kulturowej hierarchii wartości*, praca zbiorowa pod red. B. Kopczyńskiej-Jaworskiej, Łódź 1974. W pracy tej są artykuły, B. Kopczyńska-Jaworska, *Sytuacje społeczno-gospodarcze kształtujące w przeszłości stosunek mieszkańców wsi kujawskiej do ziemi*, s. 18—47; T. Kulesza-Zakrzewska, *Stosunek do ziemi jako podstawy bytu i warunków życiowych we wsi Orle*, s. 48—77; J. Kucharska, *Wpływ zróżnicowania gospodarczo-społecznego mieszkańców Świątkowic na ich stosunek do ziemi*, s. 78—109; J. Sreniowski, *Współczesne zróżnicowanie społeczno-kulturowe wsi Smitowice w związku z różnymi tradycjami posiadania ziemi*, s. 110—149; M. Wieruszawska-Adamczyk, *Wielowymiarowość wartości ziemi i jej społeczno-kulturowe determinanty we wsi Klotno*, s. 150—182. (Rec. W. Winięciński, *Rocznik Kult. Kuj. i Pom.* 9: 1977, s. 258—260).

Trochę światła na współczesny proces przemian rzuca artykuł R. Łuczaka zamieszczony w IV tomie „Ziemi Kujawskiej”⁹¹.

W dotychczasowym dorobku etnografii Kujaw przeważają drobne artykuły i przyczynki mające najczęściej charakter analitycznych niewielkich opisów. Rzadziej spotyka się całościowe syntetyczne opracowanie jakiegoś zagadnienia kultury ludowej ciekawego regionu kujawskiego. W okresie przedwojennym ukazała się krótka monografia dotycząca przede wszystkim okolic Włocławka, z okresu powojennego pochodzi dość popularny zarys etnograficzny okolic Kruszwicy. Nieliczne obszerniejsze opracowania poświęcone różnym działom kultury ludowej dotyczą tradycyjnego budownictwa ludowego Kujaw, lecznictwa ludowego, ludowych obrzędów i zwyczajów weselnych, pieśni i tańców ludowych.

Przystępując do krótkiego naszkicowania stanu badań kultury ludowej w ziemi dobrzyńskiej należy wyraźnie podkreślić różny stopień zainteresowania kulturą ludową tego obszaru w poszczególnych okresach. O ile region ten budził duże zainteresowanie w XIX w., kiedy to ukazują się kilka opracowań historyków lokalnych, regionalnych, zawierających sporo ciekawych wiadomości etnograficznych, z tego okresu pochodzą szersze opracowania etnograficzne A. Petrowa i O. Kolberga, to w pierwszej połowie naszego wieku nie opublikowano żadnego poważniejszego opracowania. Dopiero ostatnio, w 1979 r. ukazała się obszerna monografia etnograficzna ziemi dobrzyńskiej przygotowana przez T. Karwicką.

Początki zainteresowania kulturą ludową tego regionu sięgają już pierwszej ćwierci XIX w. W 1825 r. ukazuje się opracowanie H. Gawareckiego zawierające m.in. opis kultury ziemi dobrzyńskiej⁹². Całkiem drobne wiadomości z zakresu etnografii tego obszaru można też znaleźć w innych, niewielkich najczęściej opracowaniach historyków lokalnych⁹³.

W II tomie *Encyklopedii rolnictwa* znajdują się opisy gospodarstw z kilku wsi⁹⁴.

Z opracowań etnograficznych na uwagę zasługują artykuły W. Szeligi zawierające charakterystykę mieszkańców tej ziemi⁹⁵. Za podstawowe źródło

⁹¹ R. Łuczak, *Z zagadnień etnograficznych Stawska Wielkiego (pow. inowrocławski), Ziemia Kujawska*, t. IV, Warszawa—Poznań 1974, s. 125—154.

⁹² H. Gawarecki, *Opis topograficzno-historyczny Ziemi Dobrzyńskiej*, Płock 1825.

⁹³ A. Sławenko-Sławiński, *Lipnowskie pod względem historycznym, statystycznym i archeologicznym*, Pamiętnik Religijno-Moralny 1856; G. Zieliński, *O Ziemi Dobrzyńskiej. Badania historyczne*, Biblioteka Warszawska, nr 3 1861; tenże, *Starożytności dobrzyńskie*, Wiadomości Archeologiczne, t. 2 1874; tenże, *Wykopalisko we wsi Chalnie*, ibid.; M. Smoleński, *Cztery kościoły w Ziemi Dobrzyńskiej*, Lwów 1869; W. Załuski, *Szkic monograficzny kościołów dekanatu rypińskiego diecezji płockiej*, Płock 1909; D. Staszewski, A. Maciesza, *Zarys historyczny ziemi dobrzyńskiej*, Płock 1908.

⁹⁴ Wiadomości o stanie zagospodarowania małej i drobnej własności ziemskiej w powiecie lipnowskim, *Encyklopedia rolnictwa i wiadomości związek z nim mających*, t. 2, Warszawa 1874.

⁹⁵ W. Szeliga, op. cit.

należy jednak uznać monografię A. Petrowa, traktującą o kulturze ludowej ziemi dobrzyńskiej w początkach II połowy XIX w.⁹⁶ Na podkreślenie zasługuje to, że monografia ta, napisana przez syna strażnika granicznego z Lubicza nad Drwęcą i matki Polki, jest jedną z pierwszych monografii etnograficznych w Polsce, a ogłoszona została już w II tomie pierwszego w Polsce wydawnictwa etnograficznego. Można przypuszczać, że wzorem dla niej była ogłoszona przez O. Kolberga w 1864 i 1865 r. monografia *Kujawy*. I chociaż dziś można bardziej krytycznie oceniać wiele wiadomości zawartych w monografii A. Petrowa, wskazywać wiele nieścisłości, czy nawet błędów, to przecież nie sposób nie zauważyć, że stanowiła ona spore osiągnięcie naukowe tego okresu. A Petrow dostrzegał procesy zmian zachodzące w tym czasie na wsi dobrzyńskiej i próbował sygnalizować je w swojej pracy.

Zupełnie fragmentaryczne wiadomości z zakresu etnografii ziemi dobrzyńskiej znajdujemy w dziełach O. Kolberga — w 2 tomach poświęconych Mazowszu⁹⁷. Najwięcej jest tu pieśni i materiałów dotyczących wesel.

Drobne przyczynki G. J. Zielińskiego i innych pojawiały się stale w „Wiśle”⁹⁸ i w „Echach Płockich i Łomżyńskich”. Koniec wieku XIX i pierwsze lata XX w. zamykają listę publikacji dotyczących ziemi dobrzyńskiej. Dopiero w 1966 r. R. Kukier opublikował popularne opracowanie kultury ludowej tego obszaru, oparte jednak w dużej mierze na opracowaniach wcześniejszych, XIX-wiecznych⁹⁹. Trochę wiadomości można znaleźć w publikacji M. Znamierowskiej-Prüfferowej, omawiającej tradycyjną kulturę ludową dawnego województwa bydgoskiego¹⁰⁰. Tam też podano wykorzystaną literaturę, pochodzącą przede wszystkim z okresu powojennego.

Najważniejszym opracowaniem jest na pewno najnowsza monografia etnograficzna T. Karwickiej¹⁰¹. Praca ta jest rezultatem kilkuletnich badań prowadzonych przez autorkę nad kulturą ziemi dobrzyńskiej. Najwięcej uwagi poświęcono tutaj kulturze materialnej i społecznej. Nie zostały natomiast opracowane jako osobne działy: wiedza ludowa, magia, twórczość artystyczna. Sztuka ludowa ziemi dobrzyńskiej została przedstawiona w artykule tejże autorki¹⁰².

Przyczynkiem do ciekawego działu kultury ludowej, jakim jest medy-

⁹⁶ A. Petrow, op. cit.

⁹⁷ O. Kolberg, *Dzieła wszystkie*, t. 41 *Mazowsze*, s. 3—150; t. 27 *Mazowsze*, cz. 4, s. 1—9, 33—37, Wrocław 1964.

⁹⁸ G. Zieliński, *Zaręczyny i zaproszenie na wesele we wsi Łążyn w powiecie lipnowskim*, Wisła, t. XI 1898, s. 292—294.

⁹⁹ R. Kukier, *Z zagadnień etnografii ziemi dobrzyńskiej*, [w:] *Z dziejów ziemi dobrzyńskiej*, praca zbiorowa, s. 40—50, Toruń 1966.

¹⁰⁰ M. Znamierowska-Prüfferowa, *Zarys tradycyjnej kultury ludowej woj. bydgoskiego*, [w:] *Województwo bydgoskie*, Bydgoszcz 1973, s. 185—208.

¹⁰¹ T. Karwicka, *Kultura ludowa ziemi dobrzyńskiej*, Warszawa—Poznań—Toruń 1979 (Rec. T. Kutrzeba-Pojnarowa, E. Regulska [w:] *Zapiski, Kujawsko-Dobrzyńskie, Włocławek 1980*, s. 364—367).

¹⁰² T. Karwicka, *Sztuka ludowa ziemi dobrzyńskiej (Stan i potrzeby badań)*, *Zapiski Kujawsko-Dobrzyńskie*, Seria C Oświata i Kultura, Włocławek 1980.

cyna ludowa, jest artykuł A. Wróbla, poświęcony lecznictwu ludowemu w ziemi dobrzyńskiej¹⁰³.

Trochę materiałów etnograficznych znaleźć można w popularnym raczej artykule, zamieszczonym w pracy zbiorowej poświęconej prezentacji historii i kultury dawnego powiatu golubsko-dobrzyńskiego¹⁰⁴.

Osobne zagadnienie może stanowić kultura osadników niemieckich, mieszkających na tym terenie jeszcze w okresie przedwojennym. Rodziny niemieckie, często zasiedziały, nie utożsamiały się nigdy z rdzenną ludnością dobrzyńską. Popularną i bardzo niewyczerpującą monografię przedstawiającą kulturę ludową Niemców napisał A. Treichel, Niemiec rodem ze Starorypina, który po II wojnie światowej emigrował do RFN¹⁰⁵.

Nie będziemy jeszcze raz wymieniać instytucji zajmujących się kulturą ludową ziemi dobrzyńskiej. Warto może wspomnieć, że toruńskie Muzeum Etnograficzne prowadziło badania penetracyjne w ziemi dobrzyńskiej — na terenie byłego powiatu lipnowskiego — w 1965 r.

W Muzeum Okręgowym Ziemi Kujawskiej i Dobrzyńskiej znajdują się elementy stroju dobrzyńskiego i haftu, przedmioty z wnętrza izby dobrzyńskiej: meble i sprzęty — skrzynie, kredensy, prasy do sera, talerze drewniane.

Należy się spodziewać, że zostaną wreszcie ogłoszone drukiem (przecież organizatorzy gorąco zapewniali) materiały — wygłoszone referaty i komunikaty — z interesującego sympozjum poświęconego kulturze niematerialnej ziemi dobrzyńskiej, które odbyło się w Kikole, w dniach 7—9 kwietnia 1978 r.¹⁰⁶

Ważnymi przyczynkami do coraz lepszego poznania kultury ludowej ziemi dobrzyńskiej są opracowania folklorystyczne powstałe jako prace magisterskie w Instytucie Filologii Polskiej UMK. Maszynopisy tych prac znajdują się w Bibliotece Instytutu¹⁰⁷.

¹⁰³ A. Wróbel, *Tradycyjne lecznictwo ludowe w ziemi dobrzyńskiej*, Zapiski Kujawsko-Dobrzyńskie, Seria C Oświata i Kultura, Włocławek 1980, s. 113—148.

¹⁰⁴ T. Karwicka, *Kultura ludowa*, [w:] *Dzieje Golubia-Dobrzyńia i okolicy*, praca zbiorowa pod red. K. Chruścińskiego, Toruń 1979 s. 207—230.

¹⁰⁵ A. Treichel, *User Vaterbe. Beitrag zur Kulturgeschichte des Deutschtums im Dobriner Land*, Braunschweig 1969 (rec.: T. Karwicka, *Etnografia Polska* t. 19, cz. 2, 1975, s. 275—278).

¹⁰⁶ Przedstawiono następujące referaty i komunikaty: T. Karwicka, *Charakterystyka etnograficzna ziemi dobrzyńskiej*; R. Kukier, *Miejsce ziemi dobrzyńskiej w dotychczasowych podziałach etnograficznych Polski*; J. Maciejewski, *Stan i perspektywy badań nad gwarą ziemi dobrzyńskiej*; S. Leszczyńska, *Folklor słowny ziemi dobrzyńskiej*; K. Skłodowska-Antoniewicz, *Tradycje obrzędowości dobrzyńskiej w zakresie obrzędowości dorocznej i rodzinnej*; T. Baraniuk, *Tradycyjne elementy w kulturze społecznej wsi pogranicza mazowiecko-dobrzyńskiego (uwagi z penetracji terenowych)*; Z. Pietrzykowska, *Sztuka dobrzyńska w zbiorach Muzeum Okręgowego Ziemi Kujawskiej i Dobrzyńskiej we Włocławku*; P. Dahlig, *Folklor muzyczny ziemi dobrzyńskiej*; A. Wróbel, *Medycyna ludowa w ziemi dobrzyńskiej*.

¹⁰⁷ Są to następujące prace: E. Dyk-Majewska, *Folklor słowny wsi Wichowo*, Toruń 1974; S. Leszczyńska, *Folklor literacki wsi Janiszewo*, Toruń 1972; G. Świdzka, *Folklor słowny wsi Bobrowniki*, Toruń 1976; L. Wereda, *Folklor literacki wsi Zbytkowo*, Toruń 1974.

Lista opracowań dotyczących kultury ludowej ziemi dobrzyńskiej nie jest zbyt długa. Warto jednak podkreślić, że listę tę zamyka w pełni naukowa monografia etnograficzna. Wkrótce też będą publikowane opracowania językoznawcze napisane jako rozprawy doktorskie w Krakowie i w Toruniu.

Z tej bardzo szkicowej z konieczności charakterystyki badań etnograficznych i po części dialektologicznych regionów wchodzących w skład obecnego województwa wrocławskiego, wynika dosyć wyraźnie, że niektóre działy kultury ludowej są opracowane dosyć dobrze. Z kultury materialnej będzie to przede wszystkim tradycyjne budownictwo i garncarstwo oraz kowalstwo z rzemiosła. Dobrze są opracowane kujawskie pieśni i tańce oraz zwyczaje i obrzędy weselne. To samo dotyczy medycyny ludowej. Mało jest opracowań z zakresu kultury społecznej. Podobnie jest z wieloma dziedzinami kultury materialnej: zbieractwem, łowiectwem, rybołówstwem, transportem i komunikacją — zaledwie pobieżnie przedstawionymi przy różnych okazjach.

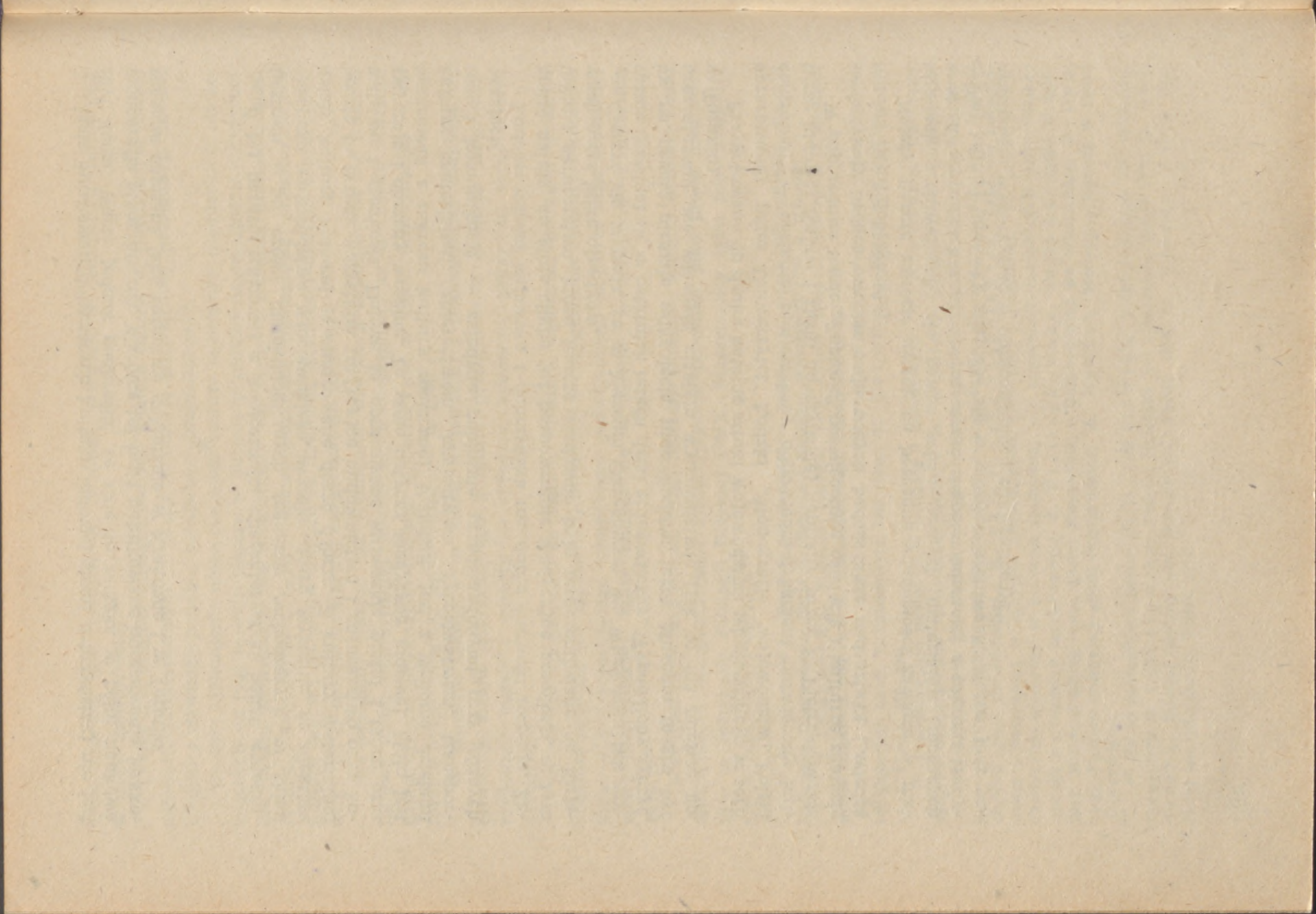
Ludowa sztuka kujawska i dobrzyńska ma dobre warunki rozwoju. Żałować należy, że ginie chyba już bezpowrotnie tradycyjne rzemiosło, w tym także i garncarstwo, które jeszcze niedawno było reprezentowane na Kujawach przez kilka ośrodków.

Cieszyć się wypada, że w Muzeum Okręgowym we Wrocławku tak wyraźnie rozwinął się w ostatnich latach dział etnograficzny. Wypadałoby życzyć, by na pewno niemałe osiągnięcia pracowników tegoż Muzeum mogły być prezentowane we własnym ciągłym wydawnictwie (jak to ma miejsce np. w Toruniu).

Przygotowano do druku katalog sztuki województwa wrocławskiego w serii opracowanej przez Uniwersytet Łódzki „Monografie województw Polski centralnej” — zostanie zamieszczony odpowiedni fragment poświęcony kulturze ludowej Kujaw i ziemi dobrzyńskiej napisany przez Z. Pietrzykowską.

W poprzednim tomie „Zapisek” poświęconym oświacie i kulturze znalazły się artykuły będące owocem najnowszych badań także nad sztuką i wiedzą ludową ziemi dobrzyńskiej.

Należy jeszcze zwrócić uwagę na bezcenne wiadomości zawarte w materiałach archiwalnych. Na pewno wiele cennych materiałów, mogących w wielu wypadkach znacznie rozszerzyć skąpe wiadomości z zakresu tradycyjnej kultury ludowej, znajduje się w różnych archiwach. Można je z powodzeniem wykorzystać w opracowaniach etnograficznych.

Andrzej Mietz (Toruń)

UWAGI O WARTOŚCIACH ŹRÓDŁOWYCH NAGROBKÓW KUJAWSKICH Z LAT 1800—1918

Wykorzystanie źródeł epigraficznych w warsztacie badawczym historyka XIX i XX w. nie jest postulatem nowym. Uznaniu wartości źródeł epigraficznych XIX i XX w. najpełniej dano wyraz na XI Powszechnym Zjeździe Historyków Polskich w Toruniu w 1975 r.¹ oraz na I Sympozjum nauk dających poznać źródła historyczne jakie odbyło się w Kazimierzu Dolnym—Lublinie w 1976 r.² Założenia programowe sformułowane na Uniwersytecie Warszawskim³ a także wyniki inwentaryzacji Cmentarza Powązkowskiego potwierdziły celowość podjętych badań⁴. Wśród nich szczególne miejsce zajmuje inwentaryzacja i opracowywanie edytorskie inskrypcji nagrobkowych. Wynika ono z głębszych wartości kulturowych nagrobka, jako materialnego źródła przeszłości narodowej.

W tym kontekście zasługuje na podkreślenie, prowadzona od kilku lat, społeczna akcja restauracji nagrobków powązkowskich. Przyczyniła się ona, wykorzystując środki masowego przekazu, do wytworzenia odpowiedniej atmosfery i zainteresowania kamiennymi pomnikami, stanowiącymi świadectwo ciągłości historycznej narodu, jego kultury i tradycji. Pomijając funkcje sepulchralne nagrobka, są to ogólnospołeczne, ponadczasowe wartości. Takie pojęcie nagrobka posiada ważne znaczenie w badaniach jego założeń ideowych, architektury cmentarnej, a także kompozycji przestrzennej cmentarza. Poznanie związków zachodzących pomiędzy czynnikami społecznymi, zwyczajowymi i regionalnymi, w plastyczny sposób zakodowanymi w kompozycji nagrobka, daje bogatą w przemyślenia wiedzę o badanej epoce.

Dotychczasowy stan badań nad zabytkami cmentarnymi nie jest imponujący. Brak dotąd zainteresowania pomnikami cmentarnymi i ich funkcją dokumentacyjną, wynikał prawdopodobnie z niedoceniania ich przydatności badawczej. Nie można też pominąć, mimo szacunku, podświadome „ucieka-

¹ A. Biernat, *Polskie źródła epigraficzne XIX w. — propozycja nowej problematyki*, [w:] *Mała epigrafika w XIX i XX wieku. XI Powszechny Zjazd Historyków Polskich w Toruniu*, Toruń 1974, s. 1—6.

² *Powstawanie — przepływ — gromadzenie informacji* (Głosy w dyskusji A. Wyrobisza, J. Lewandowskiego, J. Chańko, Z. Sułowskiego nad referatem B. Trelińskiej, *Funkcje dokumentacyjne epigrafiki polskiej*), Toruń 1978, s. 231—245.

³ A. Biernat, op. cit.; A. Biernat, S. Gawlas, *Źródła epigraficzne do historii XIX wieku. Napisy nagrobne cmentarza Powązkowskiego w Warszawie*, *Studia Źródłoznawcze*, 19, 1974, s. 138—190.

⁴ *Cmentarz Powązkowski w Warszawie (materiały inwentaryzacyjne)*. Prace Instytutu Historycznego Uniwersytetu Warszawskiego, 3, 1975; 5, 1976; 6, 1978.

nie" od miejsc przemijania. W starszej literaturze, w publikacjach dotyczących tematyki centralnej przeważały treści emocjonalne, w mniejszym zaś stopniu poznawcze. Nie dotyczy to ze zrozumiałych względów Cmentarza Powązkowskiego, który doczekał się dość pokaźnych, aczkolwiek nie wyczerpujących zagadnienia, opracowań⁵. Problematyka likwidacji cmentarzy przykościelnych i tworzenia nowych cmentarzy na wyznaczonym terenie, zwykle poza ówczesnymi granicami zabudowy miejskiej lub wiejskiej sięga swą genezą przełomu XVIII/XIX wieku. Uwaga badaczy powinna być skierowana ku funkcjom dokumentacyjnym nagrobków wystawionych na cmentarzach nowopowstałych, aby nie utracić bezpowrotnie, jak miało to miejsce w przypadku cmentarzy przykościelnych, tych wartości źródłowych jakie zawiera nagrobek. Jest to problem palący z uwagi na stan zniszczenia nagrobków, zwłaszcza wystawionych w pierwszej połowie XIX w.⁶ W literaturze powojennej zagadnienie wartości źródłowej nagrobków cmentarnych zostało bardziej docenione⁷. Godne odnotowania jest wydanie dla obszaru całego kraju, w tym również i Kujaw, cyklu publikacji dotyczących miejsc pamięci narodowej z lat II wojny światowej⁸. Ponadto badacze zwrócili uwagę na cmentarze innowiercze, jako źródło materialne służące poznaniu kultury mniejszości narodowych w Polsce⁹.

Bogaty materiał źródłowy, zwłaszcza dla badań regionalnych, ale nie tylko, dostarczają XIX wieczne cmentarze kujawskie. Obszar Kujaw historycznie ukształtowany w obrębie dwóch województw: brzesko-kujawskiego i ino-

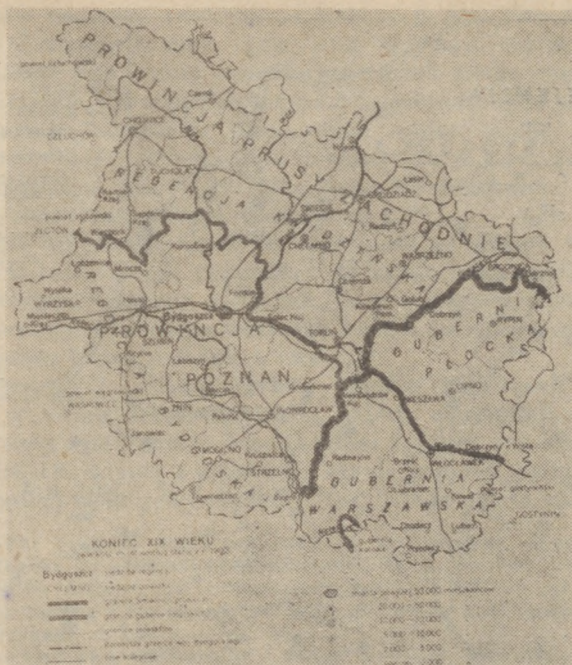
⁵ S. Szenic, *Cmentarz Powązkowski 1790—1850*, Warszawa 1979. We wstępie autor podaje bibliografię cmentarza Powązkowskiego.

⁶ *Głos w dyskusji...*, A. Wyrobisz, s. 232; J. Chańko, s. 236; Z. Sułowski, s. 242.

⁷ Inwentaryzacja polskich napisów nagrobkowych miała szczególnie ważne znaczenie w odniesieniu do ziem odzyskanych, zob. S. Flis, *Inwentaryzacja dawnych napisów polskich na Powiślu Sztumskim*, Komunikaty Mazursko-Warmińskie nr 24 i 25; tegoż, *Dawne napisy polskie na Mazurach*, Ibid., T. 77, nr 3; Zob. też: K. Borucki, *Tablice pamiątkowe Bydgoszczy*. Prace Wydziału Nauk Humanistycznych BTN, Nr 2, Bydgoszcz 1963. Ostatnio staraniem konserwatorów i historyków sztuki powstał długofalowy plan ochrony i konserwacji ponad 100 zabytkowych cmentarzy.

⁸ *Przewodnik po upamiętnionych miejscach walk i męczeństwa. Lata wojny 1939—1945*, Warszawa 1964; Z. Drwęcki, *Miejsca walk i męczeństwa w województwie bydgoskim 1939—1945*, Bydgoszcz 1969; *Monografia Brzeźcia Kujawskiego*, Włocławek 1970; *Monografia powiatu włocławskiego*, Włocławek 1968; F. Słomski, *Miejsca straceń, walk i męczeństwa społeczeństwa w latach 1939—1945 na terenie obecnego województwa włocławskiego*, Zapiski Kujawsko-Dobrzyńskie, Seria B, Stosunki polityczne i społeczne w XX wieku, Włocławek 1979, s. 221—235. F. Fedorowicz, J. Kamiński, A. Perlińska, K. Sławińska, *Informator o drogach żołnierzy radzieckich w województwie bydgoskim*, Bydgoszcz 1978.

⁹ H. Cieśla, *Ornament nagrobnych kamieni żydowskich i jego symbolika*, Sprawozdania Towarzystwa Naukowego we Lwowie, R. XV, 1935, z. 3, Lwów 1936; J. Reychman, *Zabytki orientalne w Polsce i potrzeba ich ochrony*, *Ochrona Zabytków* 10, 1957, Nr 1, s. 63—68; K. Wolski, *Beł Olam, Ziemia*, 1965, s. 102—104. J. Scholiec-Wroczyński, *Miasta umarłych*. Tygodnik Ilustrowany, 1930, s. 922—923. Problematyka cmentarzy innowierczych stała się ostatnio tematem reportażu telewizyjnego na temat warszawskich cmentarzy żydowskich w audycji „Pegaz” z dnia 11 VI 1981 r. Ponadto reportaż o cmentarzu tatarskim w Bokonikach napisał Z. Bóżycko, *Zapomniane krzewy orientu*, *Panorama* nr 24 z 15 VI 1980, s. 10—12.

Ryc. 1. Podział administracyjny Kujaw

Źródło: Atlas województwa bydgoskiego, Warszawa 1973 (opr. M. Biskup)

wrocławskiego¹⁰, za wyjątkiem krótkiego okresu Księstwa Warszawskiego¹¹ znalazł się po pokoju wiedeńskim w dwóch odrębnych administracyjnie organizacjach państwowych¹² (ryc. 1). Podział Kujaw pomiędzy zaborców wywarł istotny wpływ na ukształtowanie się w okresie XIX stulecia odrębności kulturowych. Różnice te są widoczne w założeniach kompozycyjnych oraz w treściach inskrypcji nagrobkowych.

Dla zaprezentowania wartości źródłowych nagrobków kujawskich przyjęte zostały ramy chronologiczne 1800—1918. Odpowiadają one programowi badań inwentaryzacyjnych inskrypcji nagrobkowych na Kujawach. Podstawą dla wyznaczenia tej chronologii są daty wystawienia nagrobków. Tam gdzie nie było możliwości uzyskania tych danych, a dotyczyło to większości nagrobków, z konieczności musiano posłużyć się datą śmierci umieszczoną na nagrobku. W takim przypadku starano się uwzględnić na podstawie in-

¹⁰ M. Kallas, *Z przeszłości administracyjnej Kujaw i ziemi dobrzyńskiej (od rozbiórów do utworzenia województwa wrocławskiego)*, Zapiski Kujawsko-Dobrzyńskie, Seria A, Historia, Włocławek 1978, s. 195 i n. Tam cyt. literatura.

¹¹ *Ibidem*, s. 199.

¹² *Ibidem*, s. 201 i n.; W. Trzebiński, *Niemieckie podziały ziem polskich w okresie 1815—1945*, Dokumentacja Geograficzna, 1955, z. 9; tegoż, *Podział administracyjny Królestwa Polskiego 1815—1918*, *ibidem*, 1956, z. 4.

Ryc. 2. Zasięg terytorialny badań w granicach z XIX w. Rozmieszczenie i stan inwentaryzacji cmentarzy.

1 SOLEC	15 ALEKSANDRÓW	32 NIESZAWA	50 PIERANIE
2 BRZOZA	16 CIECHOCINEK	33 PRZYPUST	51 SĘDZIN
3 CIERPICE	17 BARCIN	34 PAKOŚĆ	52 ZAKRZEWO
4 ŁABISZYN	18 DĄBROWKA	35 OSTROWY	53 KRZYWOSĄD
5 NOWA WIEŚ	19 DŹWIERZCHNO	36 KOŚCIELEC	54 SINIARZEWO
6 PECHOWO	20 TUCZNO	37 INOWROCŁAW	55 ŁOWICZEK
7 DĄBROWA	21 JAKSICE	38 PARCHANIE	56 BĄDKOWO
8 OTŁOCZYN	22 ORŁOWO	39 BRUDNIA	57 BRZEZIE
9 LISEWO	23 SZADŁOWICE	40 DĄBROWA	58 RZADKWIN
10 ZŁOTNIKI KUJ.	24 OSTROWO	41 CHLEWISKA	59 STODOLY
11 LISZKOWO	25 GAŚKI	42 STRASZEWO	60 WIELKIE
12 PŁONKOWO	26 MURZYŃKO	43 KONECK	61 KRUSZWICA
13 GNIEWKOWO	27 MURZYŃNO	44 ZBRACHLIN	62 PIASKI
14 BRANNO	28 GRABIE	45 LUDZISKO	63 BRONISŁAW
	29 SŁUŻEWO	46 MARKOWICE	64 BRONIEWO
	30 OSTROWAS	47 MATWY	65 BYCZYNA
	31 RACIAŻEK	48 GÓRA	66 KOŚCIELNA WIEŚ
		49 RADOJEWICE	67 WIENIEC

nych elementów nagrobka (styl, pismo inskrypcji, aktualna moda) domniemane różnice w określeniu daty wystawienia nagrobka. Potrzeba badań była wynikiem dyskusji wokół prac inwentaryzacyjnych źródeł epigraficznych do 1800 r. na Kujawach i w ziemi dobrzyńskiej, prowadzonych w ramach Corpus inscriptionum Poloniae¹³. Uzasadnienie badań podał już wcześniej Z. Szawłowski¹⁴. Dotychczasowy stan inwentaryzacji inskrypcji nagrobków kujawskich upoważnia jedynie do podzielenia się refleksjami i zasygnalizowania ich przydatności źródłowej. (ryc. 2).

Spośród 140 cmentarzy objętych badaniami, ukończono inwentaryzację inskrypcji na 41 cmentarzach, gromadząc 728 kart inwentarzowych z inskrypcjami nagrobkowymi¹⁵. Należy nadmienić, że poza inwentaryzacją, już wstępnie przeprowadzony rekonesans badanego terenu, umożliwił podzielenie się, na obecnym etapie badań, kilkoma uwagami¹⁶.

Na cmentarzach kujawskich wśród budowli grobowych znajdują się, zróżnicowane w formie architektonicznej, kaplice uświetniające architekturę cmentarną. Pełnią one funkcje sepulchralne, rzadziej zaś również funkcję kaplic cmentarnych. Kaplice z podziemną kryptą grobową znajdują się prawie na każdym z dotąd badanych cmentarzy (ryc. 3). Nie należą one do rzadkości

¹³ A. Mietz, *Program badań inskrypcji do 1800 roku na Kujawach i w ziemi dobrzyńskiej*, Zapiski Kujawsko-Dobrzyńskie, Seria A, s. 151—163; tegoż, *Program badań inskrypcji na Kujawach i w ziemi dobrzyńskiej w świetle ogólnopolskich studiów nad średniowieczną i nowożytną epigrafiką do 1800 r.*, Sprawozdania Towarzystwa Naukowego w Toruniu, 31, 1978, s. 43—44.

¹⁴ Z. Szawłowski, *Komunikat z badań inskrypcji nagrobkowych z lat 1800—1914 na Kujawach*, Zapiski Kujawsko-Dobrzyńskie, Seria B, s. 305—307. Zob. ponadto notatki prasowe: [stes] [J. Skrzynecki], *Trwale świadectwo historii*, Gazeta Pomorska, Nr 52, 1978, s. 6; (bd) B. Drogorób, *Epigrafika pomnikiem kultury narodowej*, Nowości, Nr 173, 1978, s. 4.

¹⁵ Zbiór kart inwentarzowych w posiadaniu autora (dalej cyt.: zki).

¹⁶ Sprawozdanie z badań inskrypcji nagrobkowych z lat 1800—1914 na Kujawach. Urząd Wojewódzki we Włocławku, Wydział Kultury i Sztuki z 30 VI 1978 r. i z 26 VIII 1978 r.

68 WŁOCŁAWEK	87 PIOTRKÓW KUJ.	106 ORLE	125 BRDÓW
69 KWIECISZEWO	88 KACZEWO	107 CZAMANINEK	126 MODZEROWO
70 STRZELNO	89 BYTOŃ	108 LUBOMIN	127 BLENNA
71 POLANOWICE	90 LUBRANIEC	109 BONIEWO	128 PRZEDECZ
72 RADZIEJÓW	91 ŚMIŁOWICE	110 KLÓBKA	129 PIEROWA WOLA
73 OSIĘCINY	92 KOWAL	111 BIAŁOTARSK	130 ŁANIĘTA
74 BRZEŚĆ KUJ.	93 WÓJCIN	112 KLECZEWO	131 STARY LICHEN
75 MICHELIN	94 POŁAJEWO	113 ŚLESIN	132 PECHÓW
76 SMULNIK	95 LUDWIKOWO	114 SÓMPOLNO	133 RACIECIE
77 GEBICE	96 ŚWIERCZYN	115 MAKOSZYN	134 DĘBY
78 WRONOWY	97 ZGŁOWIĄCZKA	116 LUBTYŃ	SZLACHECKIE
79 KOŚCIESZKI	98 KŁOBIA	117 IZBICA KUJ.	135 DĘBNO
80 OSTROWO	99 CHOCEŃ	118 CHODECZ	KRÓLEWSKIE
81 CHELMCE	100 GRABKOWO	119 LUBIEŃ KUJ.	136 BIERZWIENNA
82 WITOWO	101 KŁOTNO	120 WAŚOSZ	137 DĄBROWICE
83 DĄBIE KUJ.	102 SKULSK	121 LUBSTÓWEK	138 IMIELNO
84 KRUSZYN	103 LISEWO	122 LUBSTÓW	139 ROJEWO
85 OSTROWO	104 BRONISZEWO	123 MAKOLNO	140 LUBANIE
86 RZECZYCA	105 SADLNO	124 BABIAK	

Ryc. 3. Brześć Kujawski, cmentarz p.w. św. Stanisława Szczepanowskiego, grobowiec rodziny Przywieczerskich, 1878 r.

i występują dość powszechnie także na cmentarzach w innych rejonach kraju. Budowane były przeważnie dla najbogatszych rodzin ziemiańskich osiadłych w okolicy i mających dobra w granicach zasięgu określonej parafii. Jako dobroczyńcy miejscowego kościoła, na ich ziemi najczęściej lokowany był cmentarz, fundowali na nim kaplicę grobową, zaś w krućcie kościoła parafialnego, a także i w filialnych tablice (kamienne) nagrobkowe¹⁷. Wśród dotychczas zbadanych cmentarzy, spotkano się tylko z nielicznymi przykładami, poza cmentarzami miejskimi w Kowalu, Chodczu, Inowrocławiu, Włocławku, Brześciu Kujawskim, Łabiszynie czy też Pakości, aby lokowano na nich kilka kaplic grobowych. Jak należy domniemać zależało to od gęstości osadnictwa ziemiańskiego, stanu zamożności a także rozległości parafii¹⁸. Do naszych czasów przetrwały nieliczne tablice erekcyjne kaplic grobowych (Mąkolno, Kowal) i konsekracyjne kaplic grobowych pełniących również funkcje kultowe (Babiak)¹⁹.

Die 12 novembris anno 1910 | Ab Episcopo Vladislaviensi | Seu Calisensi
Stanislav | Casimiro Zdzitowiecki¹ s. s. Urbani et Fulgen = | tiate
consecratus²

¹ Biskup diecezji kujawsko-kaliskiej 1902–1927. Rocznik diecezji włocławskiej, 1978, s. 31.

² Erekcja kaplicy w 1888 r.

¹⁷ Spotykamy się tutaj z odrębnym, niż w innych rejonach kraju, zjawiskiem fundacji tablic nagrobkowych w krućtach kościelnych, zob.: *Głos w dyskusji...*, J. Szymański, s. 238.

¹⁸ M. Borucki, *Ziemia Kujawska pod względem geograficznym, archeologicznym, ekonomicznym i statystycznym*, Włocławek 1892; K. J. Hładylowicz, *Zmiany krajobrazu i rozwój osadnictwa w Wielkopolskie od XIV do XIX wieku*, Lwów 1932; S. Utrat, *Studia nad zmianami krajobrazu Kujaw od końca XIII do początku XX wieku*, Lwów 1935, rkps. pracy magisterskiej, Biblioteka AN USRR we Lwowie, syg. 104. Ponadto na temat przerozbiorowego osadnictwa zob.: Z. Zagórski, *Nazwy miejscowa dawnego województwa brzesko-kujawskiego*, *Onomastica*, R. X, 1965, s. 159–179.

¹⁹ Babiak, cmentarz parafialny pod wezwaniem Przemienienia Pańskiego, zki.

Na kaplicach grobowych znajdują się także tablice objaśnieniowe umieszczane bezpośrednio nad wejściem do kaplicy. Niejednokrotnie można je a także okazalsze nagrobki napotkać jeszcze przy kościołach na tzw. starym cmentarzu (Imielno Kujawskie, Inowrocław²⁰, Dęby Szlacheckie, Krzywosądz). W przypadku Imielna Kujawskiego i Dębów Szlacheckich wynika to z późniejszej lokacji nowego cmentarza. Pośród tych kaplic na uwagę zasługuje kaplica znajdująca się w Imielnie Kujawskim. Pochodzi ona z początku drugiej połowy XIX wieku. Jej architektura wzorowana na budowłach klasycystycznych nawiązuje jednak do miejscowego budownictwa wiejskiego, przede wszystkim ze swym dwuspadowym dachem i z wykorzystaniem rozpowszechnionej na Kujawach gliny jako materiału budowlanego²¹. Tablica nagrobkowa została wykuta w marmurze żółto-brunatnym, zaś portal w szaro-beżowym piaskowcu²².

D.O.M. | Dezyderyusz Antoniemu Jakubowi¹ | ŻEROMSKIEMU | urodzonemu d: 23 lipca 1796 r: zmarłemu | d: 30 lipca 1855: pozostała Żona a

¹ Żeromscy herbu Pobóg wymieniani są w województwie: inowrocławskim, sieradzkim i łęczyckim. Dezyderyusz, Antoni, Jakub był herbu Gryf o czym informuje kartusz herbowy na kaplicy grobowej. Zob.: K. Niesiecki, t. X, s. 158—159.

a Tekst kolejnych czterech wierszy całkowicie zatarły.

Kaplice grobowe zakładano na podstawie prostokąta lub kwadratu. W wcześniejszych budowłach z pierwszej połowy XIX w., dominował styl neoklasycystyczny, z okazałym profilowanym tympanonem (Lubstów, Kowal, Inowrocław, Pakość).

Na cmentarzach Kujaw południowo-wschodnich (Kujawy Leśne), można zetknąć się dość często z naziemnymi budowłami grobowymi (Chodecz, Kłóbką, Kowal, Przedecz). Zwyczaj chowania zmarłych w „pieczarach” przetrwał do dzisiaj na wielu cmentarzach, przede wszystkim w południowym rejonie Kujaw (Chodecz, Kłóbką)²³. Zwyczaj ten sięga genezą katakumb, które na tym terenie zostały wprowadzone po erekcji w 1799 r.²⁴ kościołka szpitalnego oo reformatów pod wezwaniem św. Jakuba, wzniesionego w 1733 r. przez Mateusza Osieckiego²⁵. Kościół ma w swych podziemiach

²⁰ Dotyczy tzw. starego cmentarza cholerycznego zlokalizowanego przy ówczesnej ruinie romańskiego kościoła NMP.

²¹ M. Fryczowa, *Tradycyjne budownictwo ludowe Kujaw*, Toruń 1961.

²² Imielno, teren przy kościele parałialnym pod wezwaniem Niepokalanego Poczęcia NMP, zki.

²³ „Pieczara” — termin używany przez ludność z okolic Kowala i Brześcia Kujawskiego dla określenia naziemnych budowli grobowych wzorowanych na katakumbach. W innych rejonach kraju terminem tym określa się ziemne murowane komory grobowe.

²⁴ Tablica erekcyjna wmurowana nad portalem. Tekst inskrypcji drukowany: A. Mietz, *Inwentaryzacja inskrypcji do 1800 roku na Kujawach (Sprawozdanie z badań przeprowadzonych w okresie styczeń—czerwiec 1978 r.)*, Zapiski Kujawsko-Dobrzyńskie, Seria B, s. 302.

²⁵ Kościół barokowy, zbudowany przez brata laika, reformatę Mateusza Osieckiego, doradcę budowlanego i organizatora robót, zob.: *Zabytki architektury województwa bydgoskiego*, Bydgoszcz 1974, s. 39, 305; S. Łoza, *Architekci i budowniczowie w Polsce*, Warszawa 1954, s. 223; *Rocznik diecezji włocławskiej*, 1978, s. 189.

oraz w przylegającym do niego prawym skrzydle arkadowego ganka dwupiętrowe katakumby²⁶. Po przeniesieniu w początkach XIX w. cmentarza, z odległego o 500 m terenu przykościelnego kościoła parafialnego pod wezwaniem św. Dominika, na teren przylegający do kościoła klasztornego, katakumbowy zwyczaj grzebania zmarłych wprowadzony został również na otwartym obszarze cmentarza, w specjalnie do tego celu budowanych wolnostojących nagrobkach niszowych.

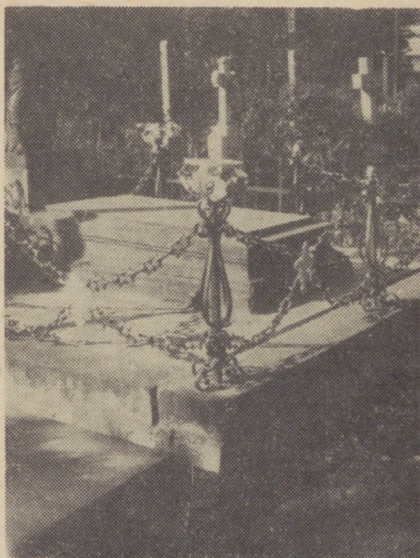
Poza kaplicami grobowymi, katakumbami i nagrobkami niszowymi, które spośród budowli grobowych i nagrobków wyróżniają się swoją formą architektoniczną, lecz stanowią zaledwie ich znikomą część, większość nagrobków na cmentarzach kujawskich to nagrobki wolnostojące i krypty grobowe. Wśród nagrobków wolnostojących widziałbym potrzebę wyodrębnienia tych elementów, które nie znajdują się na zewnątrz grobu. Należy do nich przede wszystkim komora grobowa, która może być ziemną, lub murowaną. Należy także zwrócić uwagę na rozwój form architektonicznych nagrobka, jego ornamentykę oraz rzeźbę. Wśród wszystkich tych elementów, składających się na nagrobek, można zaobserwować duże zróżnicowanie w zależności od stanu zamożności zmarłego i jego pozycji społecznej. Ponadto różnice w architekturze nagrobków występują również w poszczególnych rejonach Kujaw. Architektoniczne różnicowanie kamiennych nagrobków kujawskich najbardziej widoczne jest pomiędzy południowo-wschodnimi a zachodnimi Kujawami. Dotyczy ono szczególnie nagrobków wystawionych w drugiej połowie XIX w. Wynikało to z odmiennych warunków kształtowania się przyzwyczajzeń i aktualnej mody w podzielenych pomiędzy zaborców dwóch częściach Kujaw. Na obszarze Kujaw zachodnich spotykamy się z bardziej monolitycznymi założeniami kompozycyjnymi nagrobków. Elementem wyróżniającym się spośród detali architektonicznych większości nagrobków jest łaciński lub trójlistny przedłużony krzyż kamienny, zaś wśród krzyży grobowych metalowy, umieszczony na kamiennym profilowanym klasycystycznie prostokątnym cokole. Zajmuje on miejsce centralne i znajduje się bądź w środku grobu ziemnego otoczonego metalowym ogrodzeniem lub łańcuchem, bądź u węzłowiawia płyty nagrobkowej (ryc. 4). Krzyże metalowe posiadają często jako motywy symboliczny a zarazem zdobiący je koronę cierniową lub gałązkę palmową (ryc. 5).

Tego typu nagrobki nie należą do wyjątków, ale też nie dominują w architekturze cmentarnej Kujaw południowo-wschodnich. Nie tylko zresztą w formach architektonicznych, ale również w kompozycji ornamentальной nagrobków pojawia się na tym obszarze znacznie większa różnorodność symboli. Najbogatsze w nie są nagrobki na cmentarzach w Kowalu, Chodczu, Nieszawie, Krzywosądku, Brześciu Kujawskim i Służewie. Cokoły i płyty nagrobków zdobione są palmetami, kielichami, rzeźbami figuralnymi Chrystusa i Matki Boskiej. Nierzadko występują płaskorzeźby atrybutów zmarłego, w tym często o charakterze laickim: globus, księga, broń palna i biała a także

²⁶ A. Mietz, *Inwentaryzacja*, s. 302; tegoż, *Chodecz i okolice* (folder w druku); *Zabytki architektury...*, s. 305.

Ryc. 4. a) Brześć Kujawski, cmentarz parafialny p.w. św. Stanisława Szczepanowskiego, grobowiec rodziny Bacciarellich, koniec XIX w.,

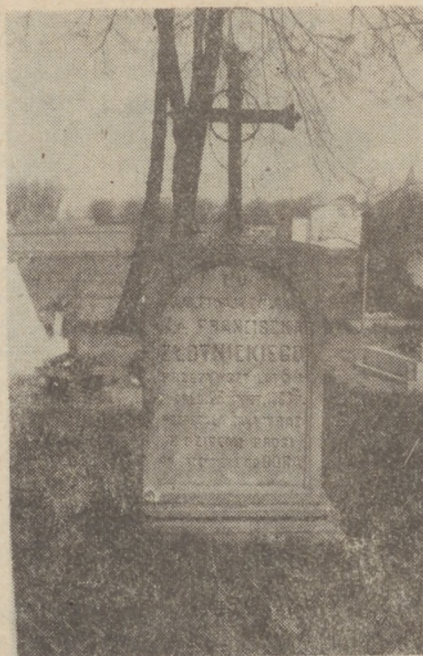

b) Inowrocław, cmentarz parafialny p.w. NMP, grobowiec rodziny Pomorskich, ok. 1890 r.

herby rodowe. Rzeźby figuralne umieszczane są bądź wprost na cokołach, bądź w sygnaturkach lub niszach.

Ciekawą kompozycją, stanowiącą dzieło sztuki rzeźbiarskiej a zarazem treści ideowej, jest nagrobek dziecka żydowskiego na cmentarzu parafialnym w Boniewie. Relief dziecka na cokole jest pełen ekspresji. Jego postać przedstawiona w ruchu, z pogodną twarzą w powiązaniu z bolesną wymową epigramu i otoczeniem cmentarnym, tworzy znamienne kompozycję, oddającą, jakby tren zakuty w kamiennym cokole, radość życia i smutek śmierci.

Wśród grupy nagrobków mniej okazałych, bez ornamentyki, można również napotkać akcenty symboliczne związane z przemijaniem i śmiercią. Niekiedy nawet całe nagrobki stawały się symbolami śmierci. Do takich należały nagrobki w kształcie pnia pozbawionego konarów. Nawiązywały one w wymowie ideowej, poprzez swój kształt plastyczny do tekstów biblijnych, jako przeciwieństwo drzewa życia. Spośród nagrobków o takim kształcie większość wystawiono zmarłym pochodzenia chłopskiego. Stanowiły one w XIX w. dla tej społeczności bardziej okazałą formę upamiętnienia zmarłego

Ryc. 5. Brdów, cmentarz parafialny p.w. św. Wójciecha, nagrobek Franciszka Złotnickiego, 1863 r.

i świadczyły o jego zamożności. Ludność wiejska preferowała w owym czasie groby ziemne z metalowym lub drewnianym krzyżem bezpośrednio osadzonym w ziemi u wezłowania oraz metalową, malowaną lub wycinaną, tablicą nagrobkową (ryc. 6).

Nagrobki zamożniejszych warstw społeczeństwa, głównie ziemiaństwa w południowo-wschodnim rejonie Kujaw, charakteryzują się monumentalnością i dekoracyjnością. Wszystkie prawie komory grobowe są murowane. Płyty nagrobków bywają najczęściej kilkupoziomowe, wyniesione do 0,50 m, zaś u wezłowania mają bardzo zróżnicowane w kształcie cokoly. W architekturze nagrobków przeważają style romantyczne, neoklasycystyczne i eklektyczne. Przede wszystkim zachowały się tam w dobrym stanie nagrobki przedniejszych w XIX w. rodzin ziemiaństwa kujawskiego: Dąbskich, Morzyckich, Modlińskich, Sokołowskich, Sierakówskich, Słubickich i in., a także miejscowej inteligencji: nauczycieli, duchowieństwa, lekarzy i inteligencji gospodarczo-technicznej. Spośród tych nagrobków na uwagę zasługuje nagrobek Heleny z Góreckich Modlińskiej, wnuczki Adama Mickiewicza, pochowanej na terenie przykościelnym w Krzywosądz²⁷ oraz nagrobek roman-

²⁷ Krzywosądz, teren przy kościele parafialnym pod wezwaniem NMP, zki: S:P: | HELENA Z GORECKICH | MODLIŃSKA | WNUCZKA ADAMA | MICKIEWICZA | ZGASŁA D. 5 LIPIEC 1884 R. | PRZEŻYWSZY LAT 23 | PROSI O ZDROWAŚ | MARYIA zob.: *Katalog zabytków sztuki w Polsce*, T. XI, z. 11, Warszawa 1968, s. 8. Ponadto por. U r u s k i, T. IV, s. 271... Helena, córka Tadeusza i Marii z Mickiewiczów Goreckich, herbu Dołęga.

Ryc. 6. a) Inowrocław, cmentarz parafialny p.w. NMP, grób ziemny Jana Lipińskiego, schyłek XIX w., b) Wieniec, cmentarz parafialny p.w. św. Mikołaja Biskupa, grób ziemny Franciszki Żychlewicz, 1910 r.

tycznej muzy Marii z Wodzińskich Orpiszewskiej na cmentarzu w Kłóbce²⁸.

Walki narodowo-wyzwoleńcze z lat 1794—1919 pozostawiły, co jest zrozumiałe, również swój ślad na cmentarzach kujawskich. Wydaje się, że mamy dość dokładną znajomość pomników kujawskich, upamiętniających miejsca zbrojnych potyczek podczas powstań narodowych²⁹.

Skłonny jestem jednak przypuszczać, że jest ona o wiele skromniejsza w odniesieniu do nagrobków cmentarnych byłych uczestników walk narodowowyzwoleńczych. Niejednakowe było zaangażowanie i udział całych Kujaw

²⁸ Kłóbka, cmentarz parafialny pod wezwaniem św. Prokopa, zki. W kruchcie kościoła także tablica nagrobkowa S:P: | MARYA | z WODZIŃSKICH | ORPISZEWSKA | UR: 7 STYCZNIA 1819 R: | † 7 GRUDNIA 1896 R: | ZAŁ NOSZĄC W SERCU | DO DNI OSTATKA | SPOCZĘŁA WRESZCIE | ŻONA I MATKA Maria, córka Wincentego i Teresy Wodzińskich ze Szulżewa, herbu Jastrzębiec, zob.: Niesiecki, T. IX, s. 384; Zychliński, T. VI, s. 437—442; R. Hankowska, *Malarstwo zabytkowe w zbiorach Muzeum Kujawskiego*, Włocławek 1965, s. 10.

²⁹ P. Dzianisz, *Powstanie styczniowe na Kujawach*, Bydgoszcz 1966; S. Myśliborski-Wołośki, *Rejencja Bydgoska a Powstanie styczniowe*, Warszawa 1975; T. Kieloch, *Włocławek w dobie powstania styczniowego*, Toruń 1967, maszynopis pracy magisterskiej w Instytucie Historii i Archiwistyki UMK.

w kolejnych zmaganiach zbrojnych w latach 1794—1919. Zróżnicowanie to miało już wówczas wpływ na liczbę jak i na rozmieszczenie w poszczególnych rejonach Kujaw grobów powstańczych i żołnierskich⁸⁰. Ponadto nie wszyscy biorący udział w wydarzeniach doczekali się upamiętnienia w postaci pomników nagrobkowych, jak również nie na wszystkich nagrobkach fakt ten został odnotowany. Przypuszczać należy również, że część tych nagrobków uległa całkowitemu zniszczeniu lub zatraciła te elementy, które mogły by wskazywać na związek zmarłego z wydarzeniami zbrojnymi lat 1794—1919. Dlatego też nieliczne nagrobki związane z tymi wydarzeniami, które przetrwały do naszych czasów należy uznać za szczególnie cenne źródło historyczne.

Przy określaniu wartości źródłowych tej grupy nagrobków należałoby uwzględnić kryterium chronologiczne, tzn. datę wystawienia nagrobka. Spotykamy się bowiem z nagrobkami wystawianymi krótko po wydarzeniach zbrojnych i te stanowią najcenniejsze źródło historyczne, jak również z nagrobkami wystawionymi w czasie odległym od tych wydarzeń. W odniesieniu do pierwszego przypadku ilustruje go m.in. nagrobek powstańców wielkopolskich poległych w walkach pod Łabiszynem, wystawiony na tutejszym cmentarzu parafialnym p.w. św. Mikołaja przez społeczeństwo tego miasta w 1920 r.⁸¹. W pośrodku zbiorowego grobu ziemnego otoczonego łańcuchem umieszczony został w kształcie cokołu nagrobek z orłem polskim w koronie. Związek z wydarzeniami powstańczymi 1919 r., podkreśla nie architektura nagrobka ani też jego ornament, lecz tablica nagrobkowa. Nagrobek taki ma dla nas wartość dokumentacyjną.

Woźniak Ign [ac] Bukowski Mich [a] Królikowski Stan [niśław] Kulczyński Józ [ef] Waligórski Józ [ef]¹ w r. 1919 pomogli zrzucić jarzmo niemieckie | Cześć Ich pamięci

¹ Wszyscy polegli byli mieszkańcami Łabiszyna.

Nagrobki wystawione w czasie odległym od wydarzeń zbrojnych, w których zmarły brał udział posiadają niejednokrotnie akcent w ornamentyce, wskazujący na zaangażowanie zmarłego w minionych wydarzeniach. Najczęściej była nim ryta wklęsła, a na bardziej okazałych nagrobkach, rzeźbiona broń biała, czapka powstańcza lub żołnierska. Z uwagi na odległość w czasie te elementy ornamentalne mogły być podyktowane aktualną „modą”. Przykładem jest nagrobek byłego żołnierza armii napoleońskiej na cmentarzu w Lubotyniu⁸². Nagrobek z cokołem posiada na płycie nagrobkowej w pośrodku płasko rzeźbioną skrzyżowaną ze sobą szablę z pochwą. Ponadto udział zmarłego w armii napoleońskiej odnotowuje inskrypcja na tablicy nagrobkowej.

⁸⁰ Na cmentarzu znajduje się wiele pojedynczych grobów powstańców wielkopolskich zmarłych w latach późniejszych. Wśród nich grób Wawrzyńca Zastawnego (16 VIII 1892—18 III 1973), organizatora powstańczych oddziałów zbrojnych na tym terenie.

⁸² Lubotyń, cmentarz parafialny pod wezwaniem św. Wawrzyńca, zki.

Gabriel Dąbrowski¹ B [yły] Podpułkownik | 15 Pułku Piech [oty] X-stwa
Warsz [awskiego] Kaw [aler] Legii Hon [orowej] i Krzyża Złotego | ur:
18 Marca 1787 r. + 18 maja 1851 r. | walecznemu prawemu | wzorowemu
mężowi | poświęca tę pamiątkę | niepócieszona wdowa | i o westchnienie
do Boga | za duszę Jego prosi

¹ Prawdopodobnie właściciel dóbr odziedziczonych po Tomaszu Dąbrowskim herbu Dolega posiadacz wsi Dąbrówka Połajewska i Ośno Dolne k. Lubotynia. Linia po Tomaszu rozkrzewiona na obszarze południowym Kujaw, zob. M. Borucki, *Ziemia kujawska...*, s. 115. Nie można jednak wykluczyć Gabriela Dąbrowskiego (Dambrowskiego) herbu Ogończyk, dzierżawcy dóbr Świerczyna, zob.: U r u s k i, T. III, s. 92.

Niektóre nagrobki już częściowo przez swą architekturę sygnalizują związek zmarłego z wydarzeniami zbrojnymi. Być może nietypowym przykładem, jak dla nagrobka, jest trapezoidalna bryła cokołu z orłem polskim w koronie. Nagrobek ten wystawiony został zmarłemu koledze na cmentarzu w Chodczu przez związek kombatancki, w czasie odległym o kilkanaście lat od jego śmierci³³.

Ś. P. | CEZARIUSZ | MYSZKIEWICZ¹ | UR. 1 VII 1899 R. | ŻOŁNIERZ
P.O.W. | PADŁ ŚMIERCIA WALECZNYCH | D. 12. XI. 1918 R. POD-
CZAS | ROZBRAJANIA OKUPANTÓW | w CETACH | W 16 ROCZ-
NICĘ ŚMIERCI | KAMIEŃ TEN KŁADĄ | PEOWIACY I KOŁO
ZW [IAZKU] REZERWISTÓW W CHODCZU

¹ Cezariusz s. Stefana i Feliksy z Drzewińskich Myszkiewiczów, zastępca komendanta POW okręgu chodeckiego, wg relacji Eugeniusz Myszkiewicza.

Niekiedy związek zmarłego z określonymi wydarzeniami dokumentowała wyłącznie tylko tablica nagrobkowa. Świadczą o tym inskrypcje umieszczone na tablicach nagrobkowych byłych uczestników; powstania listopadowego³⁴ oraz powstania styczniowego³⁵.

Ś. P. | ANTONI EMILIAN | MOSZCZEŃSKI^{a 1} | OBYWATEL ZIEM-
SKI | OFICER B [YŁYCH] WOJSK POLSKICH | Z ROKU 1830—1831 |
UR. D. 10 MARCA 1813. | UM. D. 8 STYCZNIA 1905 | POKÓJ JEGO
DUSZY | NAJDROŻSZEMU OJCU DZIECI^b

¹ Wśród bardzo licznej rodziny kujawskiej Moszczyńskich, żaden z herbarzy nie podaje Antoniego Emiliana. Być może inskrypcja dotyczy Emiliana s. Floriana herbu Nałęcz, kapitana wojsk polskich ze starszej linii senatorskiej brzesko-kujawskiej, zob. U r u s k i, t. XI, s. 305, Żychliński, T. XIX, s. 80; M. Borucki, *Ziemia Kujawska...*, s. 126—127.

a Większy krój liter. b Zmieniony krój liter.

KAZIMIERZA | MARKIEWICZ | z KRYSIŃSKICH | UR. W ORLU
1852 R. | ZM. 5. V. 1903 R. || MICHAŁ MARKIEWICZ¹ | UR. W BRDO-

³³ Chodecz, cmentarz parafialny pod wezwaniem św. Dominika, zki.

³⁴ Brdów, cmentarz parafialny pod wezwaniem św. Wojciecha, zki.

³⁵ Ibidem.

¹ Prawdopodobnie, Michał s. Józefa herbu Łabędź, właściciel dóbr Galczyce, zob.: Uruski, T. X, s. 222.

Jak wynika z treści obydwu inskrypcji nagrobkowych motywem wystawienia nagrobków było upamiętnienie zmarłych a także podkreślenie ich patriotycznej postawy, tak ważnej w odczuciu społecznym. Przesłanka ta niekiedy była powodem umieszczania przez potomków dodatkowej tablicy nagrobkowej podkreślającej właśnie tę cechę w postawie zmarłego, a także czyn który ją dokumentował. Przykładem ilustrującym takie zjawisko jest inskrypcja na tablicy nagrobkowej w Dąbiu Kujawskim³⁶.

Ś. P. | TOMASZ BOGUCKI¹ | ur. dnia 15 grudnia 1774 ro [ku]
zmarł...^a kwietnia 1849 ro [ku] | Najlepszemu ojcu | wdzięczne dzieci ||
Ś. P. | TOMASZ BOGUCKI | HERBU KRZYWDA | ŻOŁNIERZ
z 1794 | OBYWATEL ZIEMSKI ^b

¹ Boguccy herbu Krzywda, szlachta mazowiecka, nieosiadła raczej na Kujawach. Nie wykazuje Tomasza ani Uruski, T. I, s. 273—275, Zychliński, T. XVIII, s. 5, Boniecki, T. I, s. 340—341 ani też M. Borucki, *Ziemia Kujawska...*

^a Data dzienna zartata. ^b Tablica nagrobkowa wykonana później, umieszczona u podstawy nagrobka.

Dobór powstańczych nagrobków oraz inskrypcji nagrobkowych spośród dotąd zinwentaryzowanych jest tutaj całkowicie przypadkowy. Warto natomiast nadmienić, że główne skupiska nagrobków powstańczych występują przede wszystkim na cmentarzach w południowej części Kujaw oraz na Kujawach zachodnich.

Poza architekturą, drugim ważnym elementem, a być może najważniejszym dla nagrobków XIX w., współtworzącym i wywierającym wpływ na jego wymowę ideową, są inskrypcje. Zarówno pismo inskrypcji, treść oraz rozmieszczenie przestrzenne nadaje plastyczny wyraz architekturze nagrobka. Pismo oraz rozmieszczenie inskrypcji, jak dowiodły tego renesansowe zabytki epigraficzne, ma istotny związek ze stylem i estetyką nagrobka³⁷. Renesansowe traktaty architektoniczne niemal niewolniczo naśladowały zachowane i odkrywane wówczas starożytne wzorce zabytków epigraficznych³⁸. Z tych

³⁶ Dąbie Kujawskie, cmentarz parafialny pod wezwaniem Świętej Trójcy, zki.

³⁷ S. Michalski, *Seyfrieda Rybischa i Tobiasza Fendta „Monumenta Sepulcrorum cum eptigraphis...”*, [w:] *O ikonografii świętekiej doby humanizmu. Tematy — symbole — problemy*, Warszawa 1977, s. 78—158; W. Tatarkiewicz, *Nagrobki z figurami klęczącymi* [w:] *Studia renesansowe*, Wrocław 1956, s. 273—331. *Corpus inscriptionum Poloniae*, T. I, z. 1, Kielce 1975; T. I, z. 2, Kielce 1978, wstęp w opracowaniu B. Trelińskiej, tam literatura.

³⁸ S. Michalski, op. cit., J. Kowalczyk, *Włoskie traktaty architektoniczne jako źródło majstersztyków krakowskich*, BHS, 30, 1968, s. 173—190; J. Guze, *Książka jako symbol treści intelektualnych w sztuce doby humanizmu XV—XVI w.*, [w:] *O ikonografii*, s. 231 i n.

czasów znane są śląskie traktaty Ch. Ezechiela³⁹ i S. Rybischa⁴⁰.

Tekst inskrypcji poza informacją źródłową⁴¹ współtworzy wraz z plastycznymi symbolami architektonicznymi treść ideową nagrobka⁴². Na średniowiecznych romańskich i gotyckich płytach nagrobkowych i epitafiach, pod wpływem kultury chrześcijańskiej, dochodzi do zespolenia *sacrum et profanum* w jedną, aczkolwiek podzielną, treść ideową. Wartości te dostrzegamy, pomijając mistrzowskie dzieła nagrobkowe w Małopolsce⁴³ i na Śląsku⁴⁴, również na gruncie kujawskim na płytach nagrobkowych Lubstowskich w Lubstowie⁴⁵ i bpa. Zbyluta Golanczewskiego w katedrze włocławskiej⁴⁶.

Z wielostronnymi funkcjami inskrypcji, z jednej strony określającymi nagrobek, z drugiej czyniącymi go ważnym źródłem epigraficznym, spoty-

³⁹ Ch. Ezechiel, *Inscriptiones Vratislavienses...*, b.m.w. (1688–1699).

⁴⁰ [S. Rybisch] *Monumenta Sepulcrorum cum Epigraphis Ingenio et Doctrina Excellentium Virorum...* (Wrocław 1574); Zob.: krytyczne omówienie S. Michalski, *op. cit.*

⁴¹ S. Starovolscius, *Monumenta Sarmatorum viam universae carnis ingressorum, Cracoviae 1655.*

⁴² J. Guze, *op. cit.*, s. 160–243; M. T. J. Morawski, *Świętych obcowanie, Kraków 1923*, s. 87–126; K. Ciechanowski, *Wrocławskie wzory pisma z XVI w. Roczniki Sztuki Śląskiej*, 2, 1963, s. 119–122; J. Białostocki, *Kompozycja emblematyczna epitafiów śląskich XVI wieku*, [w:] *Ze studiów nad sztuką XVI wieku na Śląsku i w krajach sąsiednich*, Wrocław 1968; M. Kołakowska, *Renesansowe nagrobki dziecięce w Polsce XVI i pierwszej połowy XVII wieku*, [w:] *Studia renesansowe...*, s. 231–256; H. i S. Kozakiewiczowie, *Polskie nagrobki renesansowe. Stan, problemy i postulatory badań*, BHS, XIV, 1952, s. 62–132; XV, 1953, s. 3–57; Z. Hornung, *Swoiste cechy polskiego nagrobka renesansowego*, Sprawozdania Wrocławskiego Towarzystwa Naukowego, 18, 1963, Wrocław 1965; E. Trajdos, *Treści ideowe nagrobka Barbary z Rożnowa w katedrze tarnowskiej*, Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne, T. 9, 1964, s. 47–64; J. Kębiłowski, *Zagadnienie treści ideowych pomnika nagrobkowego. Referat wygłoszony na zebraniu naukowym Oddziału Poznańskiego Stowarzyszenia Historyków Sztuki (12 IV 1967)*; tegoż, *Nagrobki gotyckie na Śląsku*, Poznań 1969.

⁴³ J. Lepkowski, *Monumenta epigraphica Cracoviensia medii aevi*, Kraków 1885; B. Kürbis, *Inskrypcja w Polsce*, [w:] *Słownik Starożytności Słowiańskich*, II, 1965. Ponadto zob. literatura we wstępie do T. I, cz. 1 i 2 *Corpus inscriptionum Poloniae*.

⁴⁴ H. Luchs, *Schlesische Inschriften vom XIII bis XVI Jahrhundert*. Schlesiens Vorzeit in Bild u. Schrift, III, (1881); B. Kürbis, *op. cit.*; K. Ciechanowski, *Epigrafia romańska i wczesnogotycka w Polsce*, Wrocław 1965; D. Mukułowska, *Nagrobki Piastów Opolskich w kościele oo Franciszkanów w Opolu*, maszynopis pracy magisterskiej w Katedrze Historii Sztuki UAM w Poznaniu (1967); J. Kębiłowski, *Pomniki Piastów Śląskich w dobie średniowiecza*, Wrocław 1971; J. Pokora, *Śląskie płyty nagrobne z metalowymi aplikacjami z XIV wieku*, *Roczniki Sztuki Śląskiej*, IX, 1973, s. 17–38; tegoż, *Stan zachowania kamienno-metalowych płyt nagrobnych na Śląsku*, *Ochrona Zabytków*, XXVII, 1974, z. 1, s. 45–55; R. Heck, *O piastowskich tradycjach średniowiecznego Śląska*, *Kwartalnik Historyczny*, LXXXIV, 1977, z. 1, s. 11–13.

⁴⁵ A. Mietz, *Inwentaryzacja inskrypcji...*, s. 300.

⁴⁶ Tegoż, *Uwagi o inskrypcjach do 1800 roku z Kujaw brzeskich i ziemi dobrzyńskiej*, *Ziemia Kujawska*, VI, (w druku). Porównaj: S. Chodyński, *Groby w katedrze włocławskiej*, *Gazeta Warszawska*, 1872, Nr 128; M. Morawski, *Monografia Włocławka*, Włocławek 1933.

kamy się również na nagrobkach XIX wiecznych⁴⁷. Niezmienione pozostały funkcje inskrypcji, chociaż na XIX wiecznych nagrobkach cmentarnych znajdują się one jakby w nieco dalszym planie. Nadal jednak pismo inskrypcji wywiera ten sam wpływ na dekoracyjność i kompozycję nagrobka co i na nagrobkach pochodzących z wcześniejszych epok. Inskrypcje umieszczane są bądź bezpośrednio na płaszczynie nagrobka, bądź na specjalnej tablicy nagrobkowej (inskrupcyjnej). Niekiedy pismo inskrypcji odpowiada stylowi architektonicznemu nagrobka. Starannie wkleśło kute w licu piaskowca majuskułne neoklasycystyczne inskrypcje na kaplicach grobowych w Mąkolnie i Kowalu stanowią przykład odpowiadający wiernie tym założeniom⁴⁸. Podobny przykład stanowi marmurowa tablica inskrypcyjna z 1831 r. nagrobka Józefa Glińskiego, właściciela dóbr Boniewo. Rzeźbiarz zastosował tutaj, odpowiedni do stylu architektonicznego nagrobka, ozdobny moduł liter w poszczególnych wierszach inskrypcji, wzorowanych na piśmie kursywnym⁴⁹ (ryc. 7).

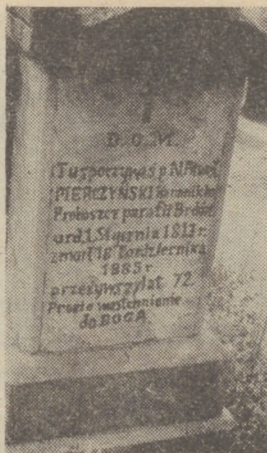
Ryc. 7. Boniewo, cmentarz parafialny p.w. Nawiedzenia NMP, nagrobek rodziny Glińskich, poł. XIX w.

W kujawskich inskrypcjach nagrobkowych do pierwszej połowy XIX wieku przeważa pismo minuskułne, często przyjmujące dukt kursywy. Bardzo rzadko na cmentarzach katolickich, poza północno-zachodnimi enklawami Kujaw, spotyka się inskrypcje neogotyckie. Inskrypcje najczęściej są kute wkleśło o zaokrąglonym kroju liter lub kute tylko według modułu nadanego im przez kształt narzędzi kamieniarskich (ryc. 8). Profil poprzeczny inskrypcji przyjmuje kształty: szeroko rozstawionego V U lub L. Inskrypcje kute wypukło występują rzadko i tylko jeśli umieszczone są bezpośrednio na cokole, bądź płycie nagrobka. Ponadto spotyka się je również na nagrob-

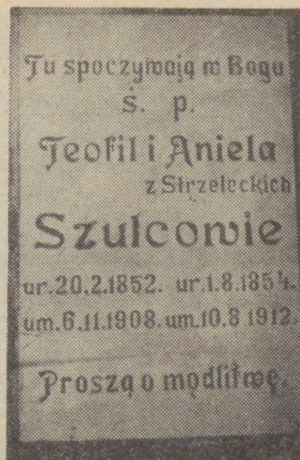
⁴⁷ T. Dobrowolski, *Rzeźba neoklasycystyczna i romantyczna w Polsce*, Wrocław—Warszawa—Kraków—Gdańsk 1974.

⁴⁸ Mąkolno, cmentarz parafialny pod wezwaniem św. Andrzeja; Kowal, cmentarz parafialny pod wezwaniem św. Urszuli, zki.

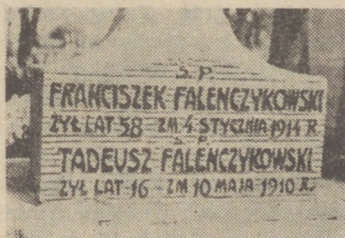
⁴⁹ Boniewo, cmentarz parafialny pod wezwaniem zki. Oddziaływanie wcześniejszych epok na moduł pisma w inskrypcjach późniejszych porusza K. Ciechanowski, *Wpływy romańskie w inskrypcjach Odrodzenia*, BHS, XXXVIII, 1976, 2, s. 104—108.

Ryc. 8. a) Brdów, cmentarz parafialny p.w. św. Wojciecha, nagrobek ks. Pawła Pierczyńskiego, koniec XIX w.,

c) Inowrocław cmentarz parafialny p.w. NMP, nagrobek rodziny Szulców, ok. 1913 r.

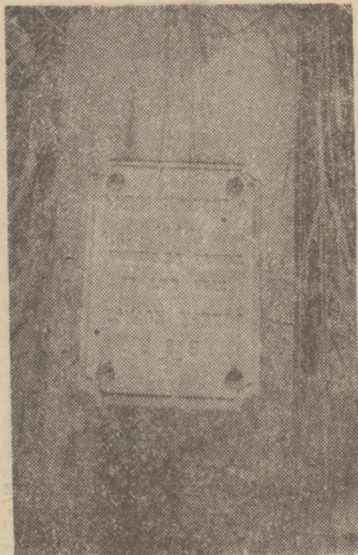

b) Brześć Kujawski, cmentarz parafialny p.w. św. Stanisława Szczepanowskiego, nagrobek rodziny Fałencykowskich, ok. 1915 r.,

kach metalowych. Odlewy tych nagrobków miały inskrypcje tak wklęsłe, jak i wypukłe (ryc. 9).

Z uwagi na treść inskrypcji nagrobkowych można je podzielić na poświadczeniowe, poświadczeniowo-objaśnieniowe lub poświadczeniowo-sentencjonalne⁵⁰. Tych ostatnich jest stosunkowo najmniej. Inskrypcje nagrobkowe na Kujawach zachodnich są bardziej oszczędne w treść, zawierają imię, nazwisko, datę urodzenia i śmierci, ewentualnie krótką jednowierszową sentencję, przypominając w tym współczesne inskrypcje nagrobkowe. Inskrypcje te są wyraźnym przeciwstawieniem treści inskrypcji nagrobkowych na obszarze Kujaw południowo-wschodnich (ryc. 10). Zaobserwować można tutaj bardzo często rozbudowany tekst inskrypcji nagrobkowych.

⁵⁰ Klasyfikacja przyjęta tak jak dla inskrypcji do 1800 roku, zob.: Corpus inscriptionum Poloniae, t. I, cz. 1, wstęp.

a

b

Ryc. 9. Wieniec, cmentarz parafialny p.w. św. Mikołaja Biskupa: a) nagrobek Józefa Kopcza, ok. 1911 r., b) nagrobek Henryka Dąbkowskiego, 1903 r.

Rozpoczynają inskrypcję sygły D. O. M. (na nagrobkach wystawionych do lat sześćdziesiątych XIX w.) lub Ś. P., a niejednokrotnie „Tu spoczywa Ś. P.”. Następnie określona jest tożsamość zmarłego: imię i nazwisko (w przypadku kobiety zamężnej, również rodowe) oraz wiek. Wiek podawany jest liczbą przeżytych lat i datą śmierci, albo też datą urodzenia i śmierci. W pisowni dat spotykamy się również z różnymi wariantami. Wyrazy: urodzony, zmarły, pisane są w postaci rozwiniętej lub w skróconej: ur. zm. um. (urodz., zmar.) ze znakiem (.:), lub bez znaku przestankowego. Znaki kryptograficzne przyjęte dla tych określeń ☆ † pojawiają się dość wcześnie i nie są rzadkością na kujawskich tablicach nagrobkowych do 1918 r. W dalszej części tekstu inskrypcji występuje objaśnienie postaci zmarłego. Podana jest jego pozycja społeczna lub zawodowa, a niejednokrotnie ważniejsze wydarzenia z życia zmarłego. Często tekst inskrypcji kończy krótka sentencja. Są jednak inskrypcje nagrobkowe, które zawierają ponadto motyw fundacji nagrobka, określają osobę fundatora oraz podają tekst sentencjonalny. Najdobitniej ilustrują to wybrane dwie inskrypcje nagrobkowe z cmentarzy parafialnych w Osiecinach i Raciążku ⁵¹.

Ś. P. TOMASZ ZIELIŃSKI¹ | B. [yły] PODPUŁKOWNIK KAWALER
ORDERÓW | UR. D. 29 GRUDNIA 1790 R. ZMARŁ | D. 12 MARCA

⁵¹ Osiecin, cmentarz parafialny pod wezwaniem Matki Boskiej Częstochowskiej; Raciążek, cmentarz parafialny pod wezwaniem Wszystkich Świętych i św. Hieronima, zki.

¹ Tomasz, nie wymieniany w herbarzach, prawdopodobnie herbu Jelita. W rodzinie Zielińskich osiadłej też na Kujawach, krzewiony był kult ich przodka Tomasza, zob.: K. Niesiecki, T. X, s. 165–166.

Ryc. 10. Brześć Kujawski,
cmentarz parafialny
p.w. św. Stanisława
Szczepanowskiego,
nagrobek rodziny U-
lejskich i Leszczyń-
skich, 1855 r.

1869 R. | W DOBRACH SWOICH KOŚCIELNA WIEŚ | WDZIĘCZNY
SYN | PROSI O POBOŻNE WESTCHNIENIE ZA DUSZĘ JEGO || ANI
ZASZCZYTY ANI DOSTATKI | W NICZEM NIE ZMIENIŁY ZASAD |
PRAWEGO JEGO ŻYCIA || PROSTOTY OSZCZĘDNOŚCI || PODŁUG
JEGO WOLI || ŻŁOŻONY TĘ ZOSTAŁ || OBOK OJCA MATKI ||
I DALSZEJ RODZINY || WKRÓTCE ZAPOMNIANYM ZOSTANĘ ||
BO TAKI JEST OSTATECZNY LOS KAŻDEGO Z LUDZI || CHWILA
SKONU MOJEGO || BĘDZIE TO UPÁDEK MAŁEGO LISTKA || Z
WIELKIEGO DRZEWA LUDZKOŚCI || UPADŁ LISTEK A DRZEWO
KSZTAŁTU SWEGO NIE UTRACIŁO || I NIKT NIE DOSTRZEGL
UBYTKU || Z PAMIĘTNIKÓW WŁASNYCH TOMASZA ZIELIŃSKIE-
GO || CHOĆ CIĘ OJCZE ZAPOMNĄ | PRZYJACIELE TWOI || LECZ
JA CIĘ NIEZAPOMNĘ || I NIM DUCH MÓJ ZA TOBĄ || DO NIEBIOS
ULECI || WDZIĘCZNOŚĆ PAMIĘĆ PRZEKAŻE || DZIECIOM MOICH
DZIECI || A. K. Z.²

² J.w. Antoni Kocent Zieliński.

BOLESŁAW ANTONI KOMOSIŃSKI¹ |ur. w Antoniewo pow. Lipno
1855 r. | 3 syn zmarł 1903 r. | w Lipsku w Saksonii || Ś. P. ksiądz
FRANCISZEK | KSAWERY MALINOWSKI² | ur. w Golubiu 1808 r +
1880 r. | Komorniki Poznań syn burmistrza polskiego | lingwisty pro-
fesor języków starożytnych | rodz[ony] brat ś.p. Fr[anciszki] Komo-
sińskiej || Ś. P. Jah KOMOSIŃSKI ur. 1858 r. | 4 syn zmarł w Ostrowcu
(Radomskie) || Ś. P. TOMASZ KOMOSIŃSKI | żył lat 59 zmarł dn.

¹ Komosińscy nie występują w herbarzach, być może Komozińscy herbu własnego,
zob.: Uruski, T. VII, s. 151.

² Malinowscy herbu Póboż, zob.: Uruski, T. X s. 154-158.

2 XII 1874 ksiądz KRZ[YSZTOF] HERMANOWSKI³ || zmarł dn. 2 II 1875 || FRANCISZKA Z MALINOWSKICH KOMOSIŃSKA | żona Tomasza | żyła lat 55 zm. dn. 5 III 1875 | Fundator pomnika | najmłodszy syn 5 Ignacy Komosiński emeryt | ur. 1863 r. dn. 11 7 m żyjący w Warszawie R.P. 1934 | Kto kocha Boga i poważa krzyż | szanuje rodziców | temu błogosławi Bóg | Tu spoczywają prochy | Ś. P. TOMASZA I FRANCISZKI małżonków | KOMOSIŃSKICH | i Ś. P. księdza KRZYSZTOFA HERMANOWSKIEGO | którzy w latach 1874—1875 zasnęli snem wiecznym | Ś. P. TOMASZ KOMOSIŃSKI | urodzony w Płocku dn. 21 XII 1815 r. | były kawalerzysta wizbołowskiej brygady wojsk polskich | do roku 1851 pełnił służbę w szeregach straży granicznej | jako starszy nadstrażnik na granicy polsko-pruskiej | w ziemi płockiej na odcinku Dobrzyń n/ Drwęca—Lubicz—Dzikowo n/ Wisłą | zwolniony został w Dzikowie dn. 1 maja 1851 r. | za majora Michałowskiego biletu nr 1171 w roku 1856 | dn. 26 V wstąpił do urzędu Polskiego Komitetu | w Ciechocinku jako najstarszy kontroler. Miał powierzony swej pieczy nadzór nad wyrębem lasów polsko-królewskich | i nad dwoma torfowiskami na pograniczu Lubicz—Dzikowo | skąd dostarczano opału do warzelnii soli w Ciechocinku w roku 1874 dn. 2 XII zakończył żywot | Ś. P. FRANCISZKA Z MALINOWSKICH KOMOSIŃSKA | urodzona w 1820 r. w m. Golubiu n/ Drwęca w zaborze | pruskim. Córka burmistrza polskiego, żona Tomasza | po ciężkiej desperacji w czwartym miesiącu po śmierci męża | dn 5 marca 1875 r., w Ciechocinku zasnęła na wieki | pozostawiając po sobie dwie córki. Klotyldę i Petronelę | oraz pięciu synów: Czesława, Pawła, Bolesława, Jana, którzy już zmarli | Pozostał przy życiu najmłodszy syn Ignacy, który pragnąc wypełnić życzenie | nieboszczki matki i wyręczyć w ten sposób najstarszego brata Czesława | który nie wywiązał się należycie z powierzonego mu obowiązku | Ja najmłodszy syn Ignacy, stawiam na pamiątkę ten Krzyż | z figurą Matki Boskiej Skepskiej, która była najulubieńsza za życia mej matki | Dziś, gdy po latach niewoli, po krwi przelanej ojców naszych braci | po łzach i głodzie, wojnie i niedostatku | Bóg miłosierny pozwolił mi jeszcze doczekać niepodległej Polski, pragnę, w ten sposób | upamiętnić miejsce wiecznego spoczynku ś.p. prochów moich rodziców | którzy w duszę mą wszczepili miłość Boga i Ojczyzny | Pamiątkę tę ufundował roku pańskiego 1935 | najmłodszy syn Ignacy Komosiński emeryt.

³ Hermanowscy herbu Junosza, zob.: U r u s k i, T. V, s. 136.

Na przykładzie nagrobków kujawskich można zaobserwować ciekawe zjawiska przemian wartości kulturowych, społecznych i zawodowych. Dostarczają one bogatego materiału z zakresu osadnictwa i genealogii, zwłaszcza ziemiaństwa, a także informacji do dziejów kamieniarstwa. Obserwacje te są o tyle ważne o ile dotyczą uwidoczniionych wprost lub pośrednio czynników mających wpływ na kształtowanie się nowych wartości w społeczeństwie. W pierwszej połowie XIX w., dominowały w epigramach stare kryteria

podziałów społecznych (funkcje tytułarne i tytuły rodowe). Z tego okresu nie zachowały się żadne nagrobki warstw uboższych. Przetrwały tylko „monumenty” nagrobkowe, o dużej wartości artystycznej, bogatszej rodowej szlachty kujawskiej.

Od połowy XIX w. rozpowszechnione nowe formy gospodarowania wnoszą inne wartości społeczne. Przeobrażenia jakie nastąpiły w samym pojęciu społeczeństwa „narodowego” oraz narodziny polskiej inteligencji, zwłaszcza po powstaniu styczniowym, uwidocznione zostały w epigramach. Nowe kryteria klasyfikacji społeczeństwa, funkcje społeczno-ekonomiczne, zawodowe i polityczne, to kategorie również lekсыkalne grup społecznych, które zastąpiły dawniejsze tytuły rodowe, chociaż i te jeszcze całkowicie nie zostały wyeliminowane. Dekoracyjność nagrobków, a także ich lokalizacja na cmentarzu, miały dokumentować pozycję społeczną zmarłego.

Tym niemniej z tego okresu zachowały się również skromne nagrobki ludności uboższej, w czym należy upatrywać jej emancypację i tendencje do upamiętnienia oraz awansu wśród własnej warstwy społecznej. Poza wieloma czynnikami wpływ na to miała dostępność nagrobków „tanich”. Można zauważyć pewien model nagrobku „taniego”. Był nim cokol wykonany ze sztucznego granitu, lub zaprawy cementowej, żelaznego krzyża oraz blaszana tablica inskrypcyjna. Nagrobki takie można było wykonać w miejscowym warsztacie ślusarskim lub kowalskim albo też w własnym zakresie.

Do wykonania nagrobków kujawskich używano rozmaitego materiału. Najbardziej rozpowszechnionym był sztuczny granit kamień narzutowy, bloki piaskowca oraz zaprawa cementowa⁵². Przy niektórych typach nagrobków — symbolizujących Golgotę — stosowano również kamień polny. Granit naturalny używany był rzadko i to do nagrobków bardziej okazałych. Do lat sześćdziesiątych XIX w., wznoszono również nagrobki ceglane, często tynkowane (ryc. 11). Miały one kształt wysokiego (1—1,5 m) cokołu upodabniającego się w tym do przydrożnych kapliczek ludowych⁵³. Dość powszechnym materiałem nagrobkowym, zwłaszcza w południowej części Kujaw, był metal. Żeliwne odlewy nagrobków (płyty nagrobkowych i cokołów), jak wynika z zebranych dotąd materiałów inwentaryzacyjnych, były w użyciu od połowy do lat dziewięćdziesiątych XIX wieku.

Odlewy nagrobków wykonywano do 1870 r. w rządowych, a następnie prywatnych warsztatach odlewniczych znajdujących się przy starachowickich

⁵² Piskowiec, prawdopodobnie sprowadzany z kamieniołomów kieleckich w postaci półfabrykatów (ciętych i gladzonych bloków), zob.: N. Miś-Rudkowska, *Rzeczniostwo kamieniarstwo kieleckie*. *Zarys historyczny*, [w:] *Z dziejów rzemiosła w Kielecczyźnie*, Kielce 1973; E. Chlipalska, J. Lubowicki, *Materiały kamienne drogowe i budowlane na terenie Polski*, Warszawa 1950; M. Kamiński, *Skąty budowlane w Polsce*, Warszawa 1949; B. Gierych, *Od kamieniołomów do architektury*, Warszawa 1955; W. Skalmowski, *Naturalne i sztuczne kamienie w budownictwie*, Warszawa 1956; W. Kozłowski, *Kamień w architekturze*, Prace Instytutu Urbanistyki i Architektury, R. 4, 1955, Seria A, z. 3, s. 3—55; M. Weber-Kozińska, *Górnictwo kamienne*, [w:] *Zarys dziejów górnictwa*, T. I, Katowice 1960.

⁵³ H. Cybulski, *Kapliczki przydrożne*, Wiadomości diecezji lubelskiej, 1925, nr 6; s. 178—180; T. Seweryn, *Kapliczki i krzyże przydrożne w Polsce*, Warszawa 1958.

Ryc. 11. Sompolno, cmentarz parafialny p.w. św. Hieronima, nagrobek rodziny Wilkowskich, 1837 r.

i ostrowieckich zespołach hutniczych A. Fraenkla lub też w odlewniach w Bydgoszczy i Warszawie⁵⁴.

Kujawskie huty, odlewnie i kuźnie, bazujące na rudzie bagiennej, zaopatrywały w żelazo i wyroby żelazne lokalny rynek do końca XVII wieku⁵⁵. Późniejsza produkcja w związku z niską opłacalnością i wyeksploatowaniem surowca była szczątkowa i prowadzona przez nieliczne tylko ośrodki hutnicze. Sporadycznie nagrobki żeliwne wykonywane były również w warsztatach ślusarskich Włocławka, Strzelna, Inowrocławia, Gniewkowa, Bydgoszczy, Trzemeszna i Poznania⁵⁶.

— Spośród innych materiałów używanych do budowy nagrobków należy wymienić konstrukcje cementowo-metalowe i cementowo-drewniane.

Nagrobki okazałsze ustawiane były na murowanym okólnie fundamentie ceglany lub kamiennym. Zabezpieczano w ten sposób zapadnięcie się nagrobka pod wpływem jego ciężaru. Przy bardziej skromnych nagrobkach stosowano tylko kamienny fundament narożnikowy, składający się z luźno wkopanych głazów. Niejednokrotnie też używano do tego celu betonowych wsporników. Większość nagrobków, złożonych wyłącznie z cementowej ramy i niedużego cokołu, stawianych było bezpośrednio na grobie ziemnym.

⁵⁴ J. Pazdur, *Przemysł metalowy Zagłębia Staropolskiego w poł. XIX w.*, Kwartalnik Historii Kultury Materialnej, II, 1954; tegoż, *Górnictwo i hutnictwo Zagłębia Staropolskiego w poł. XIX w.*, Kwartalnik Historyczny, 63, 1956; tegoż, *Starachowice — osiedle i zakłady do 1939 r.*, [w:] *Studia z dziejów górnictwa i hutnictwa w Królestwie Polskim*, T. XIII, Wrocław—Warszawa—Kraków 1968; N. Gąsiorowska, *Górnictwo i hutnictwo w Królestwie Polskim*, Warszawa 1922; M. Orłowski, *Żelazny przemysł hutniczy na ziemiach polskich do r. 1914*, Warszawa 1931.

⁵⁵ Z. Guldon, *Dzieje hutnictwa żelaznego na Kujawach i w ziemi dobrzyńskiej do XVI wieku*, Ziemia Kujawska, IV, Warszawa—Poznań 1974, s. 31—45. Porównaj odmienną interpretację czasookresu funkcjonowania hut kujawskich: R. Kukier, *Przeobrażenia sieci osadniczej na Kujawach pod wpływem zmian środowiska geograficznego u schyłku XVIII i w pierwszej połowie XIX wieku*, Prace Komisji Historii, IX, Warszawa—Poznań 1973, s. 141.

⁵⁶ G. Kitgman (Włocławek), Nowacki (Strzelno), Męclewski, Witkowski (Inowrocław), J. Świdrowicz, K. Świdrowicz (Gniewkowo), J. Zawitaj (Bydgoszcz), K. Sommerfeld (Trzemeszno), K. Tuszewski (Poznań).

Nagrobkowe płyty inskrypcyjne starano się wykonywać z bardziej trwałych materiałów. Wykorzystywany był powszechnie do tych celów granit i marmur różnych rodzajów⁵⁷. Przeważał granit szary oraz marmur szaro-stalowy i różowy. Oprócz kamienia twardego do wyrobu tablic inskrypcyjnych stosowano także piaskowiec o barwie beżowej. Ówczesne warsztaty kamieniarskie gwarantowały już wysoką jakość przez zastosowanie mechanicznych szlifierni i polerni⁵⁸. Poza kamieniem — tablice inskrypcyjne były wykonywane również z metalu (odlewy żeliwne lub blacha). Wśród dotąd zinwentaryzowanych nagrobków nie spotkano się z zastosowaniem aplikacji metalowych w kamiennych tablicach inskrypcyjnych. Należy zaznaczyć, że pośród skromnych nagrobków, nie tak wcale rzadkim materiałem używanym do wykonania tablic inskrypcyjnych, było również drewno.

W odniesieniu do cmentarzy kujawskich istnieją spore trudności w ustaleniu warsztatów kamieniarskich z pierwszej połowy XIX w., specjalizujących się w rzeźbie nagrobkowej. Zachowane z tego czasu nagrobki nie zawierają znaków służących identyfikacji warsztatu kamieniarskiego. Okazały nagrobki w tym czasie wykonywali artyści rzeźbiarze na specjalne zamówienie, podobnie jak w innych rejonach kraju⁵⁹.

Mimo że obróbka kamienia stanowi jedną z najstarszych umiejętności, kamieniarstwo jako warsztat rzemieślniczy głównie znane jest nam z działalności produkcyjnej budowlanej i drogowej⁶⁰. Zapoczątkowane na naszych ziemiach w renesansie kamieniarstwo małej architektury posiada dość obszerną literaturę⁶¹. Najmniej w tym okresie można powiedzieć o kamieniarstwie nagrobkowym XIX w. W tej dziedzinie dorobek badań jest niewystarczający⁶². Należy przypuszczać, że kujawskie kamieniarstwo nagrobkowe z pierwszej połowy XIX w. nie należało do rzemiosła szczególnie rozwiniętego, część nagrobków na cmentarzach Kujaw pochodziła bowiem z rejonów centralnej Polski. Można też domniemać, że bardziej prymitywne nagrobki z przeznaczeniem dla ludności uboższej, wykonywane były lokalnie przez murarzy a nawet cieśli lub we własnym zakresie.

Niektóre nagrobki z drugiej połowy XIX stulecia mają już znaki kamie-

⁵⁷ S. Kowalczewski, *Marmury kieleckie dawniej i dziś*, Kielce 1934; A. Welke, *Marmury powiatu kieleckiego*, *Gazeta Przemysłowo-Rzemieślnicza*, 1872; M. Baliński, T. Lipiński, *Starożytna Polska*, T. 2, Warszawa 1845; J. Czarnocki, *Marmury świętokrzyskie*, *Prace Geologiczne*, V, 1958, Nr 3; W. Tatarkiewicz, *Czarny marmur w Krakowie*, Kraków 1953; Z. Kotański, *Przewodnik geologiczny po Górach Świętokrzyskich*, Warszawa 1959.

⁵⁸ Znany był już w końcu XIX w. skład kamieni szlifowanych w Poznaniu.

⁵⁹ Porównaj: T. Dobrowolski, op. cit.

⁶⁰ Zob. przyp. 51. Ponadto: M. Weber-Kozińska, *Z problematyki historii kamieniarstwa w Polsce*, *Kwartalnik Historii Architektury i Urbanistyki*, 3, 1958, z. 1, s. 61—83.

⁶¹ Zob. przyp. 42 oraz Wydawnictwa Ośrodka Dokumentacji i Zabytków 1962—1975, Warszawa 1976.

⁶² Wydawnictwa Ośrodka Dokumentacji...; N. Miks, *Stan i problematyka badań historii rzemiosła kamieniarskiego w Polsce epoki nowożytnej*, [w:] *Studia z dziejów rzemiosła i przemysłu*, T. 7, *Studia i materiały z historii kultury materialnej*, t. XXXII, Wrocław—Warszawa—Kraków 1968, s.

niarskie lub pełną nazwę warsztatu rzemieślniczego. Pozwalają one ustalić główne skupiska warsztatów kamieniarskich, z których pochodziły nagrobki kujawskie. Były one wykonywane przede wszystkim w warsztatach kamieniarskich Włocławka, Warszawy, Kalisza i Łodzi dla Kujaw południowo-wschodnich oraz w Poznaniu, Kaliszu, Inowrocławiu i Bydgoszczy dla Kujaw zachodnich (tab. 1).

Na obszarze Kujaw zorganizowane kamieniarstwo w cechach rzemieślniczych powstało bardzo późno bo dopiero w okresie międzywojennym. W Byd-

Tabela 1

Warsztaty wytwarzające nagrobki dla cmentarzy kujawskich w 2 połowie XIX i początku XX wieku

Data wykonania	Właściciel warsztatu	Lokalizacja warsztatu	Rodzaj warsztatu	Lokalizacja cmentarza	Liczba zarejestrowanych nagrobków
1865, 1881	T. Bitschan	Warszawa	kamieniarski	Lubstów	2
1885—1912	S. Kuza	Aleksandrów Kujawski	kamieniarski	Nieszawa	3
1887	G. Kitgman	Włocławek	ślusarski	Służewo	1
1888	A. Schwenkgrub	Włocławek	kamieniarski	Brześć Kuj.	1
1893	S. Bartmańska	Warszawa	kamieniarski	Nieszawa	1
1894—1918	F. Gontarski	Włocławek	kamieniarski	Nieszawa, Wieniec Brześć Kuj. Kruszyn	10
1896—1897	K. Tuszewski	Poznań	ślusarski	Pakość	1
1896—1897	St. Tuszewski	Poznań	kamieniarski	Kleczew	1
1896—1897	Michalski	Poznań	kamieniarsko- rzeźbiarski	Pakość	1
1897—1899	„Bracia Leuthold”	Poznań	kamieniarski	Radziejów Włocławek	2
1899	A. Fiebiger	Łódź	„	Brdów	1
1900	W. De Turouier	Warszawa	„	Nieszawa	1
1900—1910	„Granit”	Włocławek	„	Lubstów, Nieszawa	5
1901—1911	„Bracia Günter”	Kalisz	„	Mąkolno	3
1902—1905	H. Pfitzner	Włocławek	„	Radziejów, Raciążek	6
1903	B. Dobrzyński	Włocławek	„	Osięciny	3
1903	I. Rudnicki	Warszawa	„	Sadlno	1
1909	O. Böltger	Poznań	„	Strzelno	1
1912	T. Bochiński	Inowrocław	„	Inowrocław	1
1912—1913	B. Witkowski	Inowrocław	„	Góra	2
1916	R. Strehlau	Bydgoszcz	„	Bydgoszcz, Łabiszyn	6
1918	L. Gion	Bydgoszcz	„	Łabiszyn, Brzoza	3
1918	Wodniak*	Bydgoszcz	„	Bydgoszcz, Solec Kuj.	2
1920	J. Job	Bydgoszcz	„	Brzoza, Łabiszyn	7

* Zakład kamieniarski i rzeźbiarski założony w 1905 r., przejęty w latach 20-tych przez J. Joba.

goszczy, w największym ośrodku kamieniarstwa na tym obszarze, cech rzemieślniczy utworzony został dopiero w 1938 r., zrzeszając 18 zakładów⁶³. Wcześniej część kamieniarzy bydgoskich i inowrocławskich należała indywidualnie do utworzonego w 1872 r., przez posła do sejmu pruskiego T. Magdzińskiego, Towarzystwa Przemysłowego⁶⁴ (ryc. 12). Niektórzy kamieniarze, poza mistrzowskim dyplomem zawodowym, legitymowali się ukończeniem szkół artystycznych. Poza nimi nagrobki wykonywane były nadal przez wybitnych artystów specjalizujących się w rzeźbie kamiennej.

Poczynione tutaj obserwacje oraz zasygnalizowanie zaledwie wartości źródłowych nagrobków kujawskich umożliwi zwrócenie baczniejszej niż dotąd uwagi badaczy na przydatność i możliwości wykorzystania tego typu materiału w różnych dyscyplinach naukowych.

⁶³ S. Zakowski, *Rzemiosło w cyfrach. Pamiętnik Zjazdu Rzemiosła Pomorskiego w Bydgoszczy (30 X 1938 r.)* maszynopis powielany w Izbie Rzemieślniczej w Bydgoszczy, s. 25.

⁶⁴ *Ibidem*, s. 24 i n. Kamieniarze, rzeźbiarze i ślusarze wykonujący nagrobki wymienieni są również w wydawanej seryjnie dla zaboru pruskiego „Księdze adresowej handlu i przemysłu polskiego”.

Faint, illegible text at the top of the page, possibly bleed-through from the reverse side.

Second block of faint, illegible text.

Third block of faint, illegible text.

Fourth block of faint, illegible text.

Fifth block of faint, illegible text.

Sixth block of faint, illegible text.

Seventh block of faint, illegible text.

Eighth block of faint, illegible text at the bottom of the page.

Zbigniew Górski, Andrzej Mietz (Toruń)

WIEŚ PŚCINEK.* PRZYCZYNEK DO BADAŃ OSADNICTWA I UKŁADU PRZESTRZENNEGO KRÓLEWSZCZYZN W POWIECIE RADZIEJOWSKIM W XVII WIEKU

Stan i potrzeby badań nad dziejami Kujaw brzeskich, w tym również zagadnień osadniczych, omawia J. Powierski¹. Mimo, że praca obejmuje zagadnienia dotyczące IX—XII w., autor bardzo często wykracza poza ustalone ramy chronologiczne. W badaniach nad strukturą królewsczyzn na Kujawach podstawowe znaczenie mają przede wszystkim wydane drukiem lustracje poradnego i rejestru łanów z 1489 r.², a także lustracje województw wielkopolskich i kujawskich z 1564—1565 r.³, 1628—1632⁴ i 1789 r.⁵. Problematyka królewsczyzn na Kujawach była dotąd przedmiotem badań wyłącznie w zakresie spraw osadniczych. Najobszerniej przedstawili ją R. i Z. Guldon na marginesie edycji źródłowych rejestrów podymnego z 1634 r.⁶, pogłównego z 1674 r.⁷ oraz „wykazów” osadniczych na Kujawach w XVII—XVIII w.⁸. Znaczenie dla dalszych badań mają również prace Z. Guldona i J. Powierskiego poświęcone podziałom własnościowym i administracyjnym Kujaw⁹. Dla problematyki królewsczyzn omawianego okresu, duże znaczenie

* Pścinko, obecna nazwa Pścinek (*Urzędowe nazwy miejscowości i obiektów fizjograficznych*, z. 182: Powiat radziejowski, Warszawa 1971—1972, s. 44).

¹ J. Powierski, *Stan i potrzeby badań nad dziejami wschodnich Kujaw i ziemi dobrzyńskiej we wcześniejszym średniowieczu (IX—XII w.)*, *Zapiski Kujawsko-Dobrzyńskie*, Seria A, Historia 1978 (dalej cyt.: ZKD, Seria A, s.), s. 25—47; *Ibid.*, Seria B, *Stosunki polityczne i społeczne w XX wieku*, 1979, s. 237—295.

² J. Senkowski, *Lustracja poradnego i rejestr łanów województw brzesko-kujawskiego i inowrocławskiego z r. 1489*, *Teki Archiwalne* 7, Warszawa 1961, s. 69—214.

³ *Lustracja województw wielkopolskich i kujawskich 1564—1565*, cz. I wydał A. Tomczak, Cz. Ohrysko-Włodarska, J. Włodarczyk, Bydgoszcz 1961.

⁴ *Lustracja województw wielkopolskich i kujawskich 1628—1632*, cz. III, wydał Z. Guldon, Bydgoszcz 1967.

⁵ *Lustracja województw wielkopolskich i kujawskich 1789*, cz. III, wydał A. Tomczak, Warszawa—Poznań—Toruń 1977.

⁶ R. Z. Guldon, *Rejestr podymnego województwa brzesko-kujawskiego z 1634 roku*, *Prace Komisji Historii BTN*, IX, Seria C, 1973, s. 21—241.

⁷ R. i Z. Guldon, *Rejestr pogłównego województwa brzesko-kujawskiego z 1674 roku*, *Prace Komisji Historii BTN*, XIII, Seria C, 1976, s. 129—177.

⁸ Z. Guldon, *Osadnictwo powiatu radziejowskiego w XVII—XVIII wieku*, ZKD, Seria A, s. 221—253; R. i Z. Guldon, *Materiały do osadnictwa powiatu przedeckiego w XVII—XVIII w.*, *ibid.*, Seria B, s. 165—185.

⁹ Z. Guldon, *Rozmieszczenie własności ziemskiej na Kujawach w II połowie XVI w.*, Toruń 1964; tegoż, *Kształtowanie się regionu kujawskiego w XII—XVIII w.*,

posiadają prace R. Kukiera dotyczące zagadnień etnograficznych i osadniczych¹⁰.

Warto też zwrócić uwagę na materiały kartograficzne oraz literaturę poświęconą zagadnieniom przestrzennym osadnictwa wiejskiego. W odniesieniu do powiatu radziejowskiego materiały te są nader skąpe¹¹. Stąd wynika potrzeba sięgnięcia do opracowań o charakterze ogólnym, dającym przegląd całej problematyki tak w kontekście ogólnopolskim, jak i regionalnym. Należy uwzględnić przede wszystkim prace B. Olszewicza i K. Buczka poświęcone źródłom kartograficznym¹² oraz publikacje dotyczące przestrzennego rozwoju wsi¹³. Przegląd stanu badań tej problematyki dokonali T. Lalik i M. Chilczuk¹⁴.

W dotychczasowych studiach zajmujących się królewszczynami i osadnictwem powiatu radziejowskiego, nie wykorzystano w pełni jak dotąd informacji zawartych w Metryce Koronnej, w serii Libri Inscriptum, w księdze o sygnaturze MK 201, w której znajduje się obłata dekretu komisarskiego dotyczącego wsi Pścinek, publikowana obecnie w aneksie¹⁵.

W tym miejscu należy poświęcić nieco uwagi okolicznościom, które doprowadziły do powołania specjalnej komisji królewskiej. Związane one były z osobą jej właściciela z połowy XVII w., Jana Spytka Pstrokońskiego. Na

Literatura Ludowa, R. VII, 1963, nr 2—3, Kujawy, cz. I; Z. Guldón, J. Powierski, *Podziały administracyjne Kujaw i ziemi dobrzyńskiej w XIII—XIV wieku*, Prace Wydziału Nauk Humanistycznych BTN, Nr 15, Warszawa—Poznań 1974.

¹⁰ R. Kukier, *Przeobrażenia sieci osadniczej na Kujawach pod wpływem zmian środowiska geograficznego u schyłku XVIII i w pierwszej połowie XIX wieku*, Prace Komisji Historii BTN, IX, Seria C, 1973, s. 115—150; tegoż, *Przeobrażenia środowiska geograficznego na Kujawach w świetle źródeł etnograficznych i kartograficznych z XVIII—XIX wieku*, Zeszyty Naukowe UMK, Archeologia II, Toruń 1969, s. 121—134; tegoż, *Regionalizacja etnograficzna Kujaw*, Prace Komisji Historii BTN, I, 1963, s. 109—163.

¹¹ Zob. omówienie w tekście.

¹² B. Olszewicz, *Polska kartografia wojskowa*, Warszawa 1921; tegoż, *Kartografia polska XV—XVIII w., Polski Przegląd Kartograficzny T. 4, 5, 10*; tegoż, *Rzut oka na dzieje kartografii polskiej*. Katalog wystawy zbiorów kartograficznych Biblioteki Narodowej w Warszawie, Warszawa 1934; K. Buczek, *Prace kartografów pruskich w Polsce za czasów króla Stanisława Augusta na tle współczesnej kartografii polskiej*, Prace Komisji Atlasu Historycznego Polski, z. III, Kraków 1935, s. 115—305; tegoż, *Dzieje kartografii polskiej od XV do XVIII w.*, Wrocław—Warszawa—Kraków 1963.

¹³ B. Zaborski, *O kształtach wsi w Polsce i ich rozmieszczeniu*, Prace Komisji Etnograficznej PAU, t. I, Kraków 1926; J. Burnata, *Od osady słowiańskiej do wsi współczesnej*, Wrocław 1958; tegoż, *O tworzeniu się krajobrazu osadniczego ziem polskich i rozplanowaniu wsi*, Kwartalnik Historii Kultury Materialnej VI, 1953, nr 4 (dalej cyt.: KHKM); J. Tymowski, *Zagadnienia przestrzenne w regulacji dóbr ziemiańskich w epoce Oświecenia*, Przegląd Geodezyjny, 33, 1961, nr 1, s. 28—36; J. Gołaski, *Kształtowanie się map wsi w Polsce do końca XVIII w.*, Studia nad genезą wielkoskalowej informacji kartograficznej, Wrocław—Warszawa—Kraków 1969.

¹⁴ *Przegląd badań nad historią rozplanowania osad wiejskich w Polsce*, JUA, Seria prac własnych, z. 11, Warszawa 1953; M. Chilczuk, *Osadnictwo wiejskie Polski*, Warszawa 1970. Zob. też zestawienie bibliograficzne: *Bibliografia polskiej historii geografii i kartografii 1970—1975*, Wrocław 1978.

¹⁵ Archiwum Główne Akt Dawnych (dalej cyt.: AGAD), MK 201, k. 207v—209v.

mocy przywileju Jana Kazimierza wydanego w Sulejowie, 16 XII 1656 r., posiadał on również wieś Wielką Łąkę leżącą w województwie chełmińskim¹⁶ oraz omawiany Pścinek. W czasie wojny szwedzkiej (1655—1659) obydwie te wsie zostały prawie całkowicie zniszczone. Wykorzystując pobyt Jana Kazimierza w Toruniu w grudniu 1658 r.¹⁷, poprosił o przeprowadzenie ich oficjalnej wizji w celu ustalenia wysokości poniesionych strat.

Osoby wyznaczone do komisji królewskiej były powszechnie znane na terenie województwa brzesko-kujawskiego. Konstantyn Lubstowski, herbu Leszczyz z Lubstowa już w 1640 r. był starostą kruszewickim. Od 1658 r. piastował urząd kasztelana bydgoskiego, prawdopodobnie do lat siedemdziesiątych¹⁸.

Natomiast Stefan Jaranowski, herbu Topór, miał o wiele bogatszą karierę. Początkowo w 1655 r., był rotmistrzem chorągwi kozackiej, w 1658 r. występuje jako cześnik ziemi dobrzyńskiej (do 1661 r.)¹⁹.

Najmniej możemy powiedzieć o trzecim członku komisji — Hieronimie z Boży Zakrzewskim. Pochodził on najprawdopodobniej z możnej rodziny Zakrzewskich, piszących się „z Boży”²⁰.

Komisja po przeprowadzeniu oględzin, sporządziła protokół, którego treść wpisano do ksiąg Metryki Koronnej w dniu 18 lutego 1659 r.: „Oblata commissionis super villas Wielka Łąka et Pścinko”, jednakże na k. 146v—148v wpisano jedynie tekst dotyczący wsi Wielka Łąka²¹. Natomiast omawiana wieś Pścinek została zarejestrowana oddzielnym wpisem pod datą 1 lipca 1659 r.: „Oblata commissionis super bona Pścinko” na k. 207—209v. Pisarz w początkowej części tego wpisu zrobił następującą uwagę: „Videatur ingressus alterius prioris commissionis super villam Wielka Łąka verso folio 146 sub acti die 18 Februarii”²² (ryc. 1).

Rozcięcie tego pierwotnie jednego wpisu nastąpiło zupełnie mechanicznie. Zapewne w księdze protokołowej te dwa zapisy były wpisane jako jedna całość. Przy przepisywaniu do księgi czystopisowej po prostu przez przeoczenie znalazły się w dwóch odrębnych miejscach.

¹⁶ AGAD, MK 201, k. 146v—148v.

¹⁷ Ibidem.

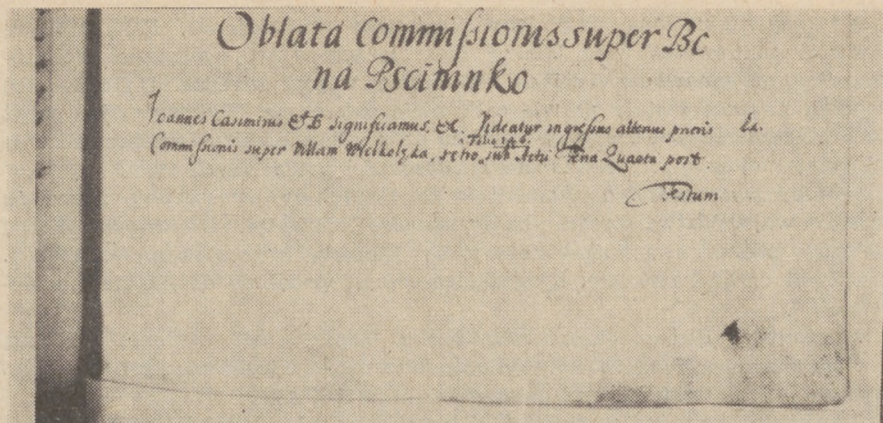
¹⁸ S. Boniecki, *Herbarz polski*, t. 14, Warszawa 1911, s. 107; *Dzieje ziemi kujawskiej*, wydał A. Pawiński, t. II, Warszawa 1898, s. 318; S. Boniecki, op. cit., t. 14, s. 107 wymienia synów Rafała, Aleksandra i Karola. Natomiast S. Uruski, A. Kosiński, A. Włodarski, *Rodzina, Herbarz szlachty polskiej*, t. IX, Warszawa 1912, s. 205, wymieniają jedynie Rafała i Aleksandra.

¹⁹ *Dzieje ziemi kujawskiej*, t. II, s. 65, 71. W 1662 r., zostaje sędzią ziemskim inowrocławskim (S. Uruski, A. Kosiński, A. Włodarski, op. cit., t. IV, Warszawa 1907, s. 381—382), a w roku 1666 łowczym (*Dzieje ziemi kujawskiej*, t. II, s. 175). W 1669 r., otrzymał kasztelaninę kowalską — ustąpił z niej w 1681 r. Następnie, w 1683 r., zostaje kasztelanem nowogrodzkim, w tym samym roku umiera. Miał synów Sebastiana i Andrzeja, który w 1704 r. był kasztelanem kowalskim, umarł w 1727 r. (*Dzieje ziemi kujawskiej*, t. III, Warszawa 1888, s. 74; T. Zychliński, *Złota księga szlachty polskiej*, t. 18, Poznań 1896, s. 175).

²⁰ K. Niesiecki, *Herbarz polski*, t. X, Lipsk 1845, s. 488.

²¹ AGAD, MK 201.

²² Ibidem.

Ryc. 1. Wpis do księgi oblaty dekretu komisji królewskiej dotyczącej dóbr Pścinek

Tym bardziej, iż konstytucja sejmowa z dnia 17 marca 1659 r., w oddzielnym postanowieniu dotyczącym m.in. wyznaczania kwasty w tych wsiach, podczas mającej się odbyć lustracji województw wielkopolskich, kujawskich i województwa chełmińskiego stwierdziła, że: „...także i kwartę Pścinka i Wielkiej Łąki determinują według komisyszej wywiedzionej”²³.

W czasie przeprowadzania wspomnianych lustracji w latach 1659—1664 uwzględniono jedynie wieś Wielką Łąkę²⁴. W przypadku Pścinka komisja lustracyjna osobiście była w tej wsi: „...zjehawszy do Pścinka”, odnotowując postanowienia opisanej powyżej komisji królewskiej oraz stwierdzając, że cały dochód z niej wynosi 100 zł, od którego należy płacić kwarty starej i nowej 40 zł²⁵.

Omawiana wieś była jedną z kilkunastu osad królewskich położonych w starostwie radziejowskim (ryc. 2). W XVI—XVIII w. liczba osad wchodzących w skład starostwa radziejowskiego była zmienna, tym niemniej stan ogólny pozostawał zawsze w granicach 15—17 wsi, nie wliczając wydzielonych folwarków i młynów (tab. 1).

Przynależność Pścinka do starostwa radziejowskiego poświadczona jest źródłowo dopiero w drugiej połowie XVI w.²⁶ Do 1400 r., wieś ta nie jest wymieniana w starostwie radziejowskim. Prawdopodobnie wchodziła wówczas w skład starostwa brzeskiego. Wskazywała by na to lustracja poradlnego

²³ Volumina Legum, t. IV, (dalej cyt., VL), Petersburg 1859, f. 601.

²⁴ AGAD, Archiwum Skarbu Koronnego (dalej cyt.: ASK), 154, zawiera oryginał lustracji województw wielkopolskich i kujawskich z lat 1659—1665. Na stronach 913—914 (pierwotnej paginacji), nowej — s. 77—79, znajduje się tekst lustracji wsi Wielka Łąka.

²⁵ AGAD, MK XVIII, 64, k. 342v—343, komisja stwierdziła także, iż intronisję, którą uczyniono w księgach grodzkich radziejowskich na osobę Spytka Pstrokońskiego i jego żony Katarzyny Olskiej zniszczyli Szwedzi (k. 324v).

²⁶ J. Senkowski, op. cit., s. 134.

Ryc. 2. Rozmieszczenie królewskich w starostwie radziejewskim w XVII wieku

i rejestr łąnów z 1489 r. dla województw brzesko-kujawskiego i inowrocławskiego: „Pczeyno Minor... gue in districtu Brestensi iacet”²⁷. W 1530 r. Zygmunt I łączy „stare sumy” na niej ciężące²⁸. W kilkanaście lat później, w 1545 r. Pścinek przechodzi w dożywocie Wojciecha i Mikołaja Działyńskich²⁹. Zaś księga poborowa województwa brzeskiego z r. 1557 wymienia Pścinek jako wchodzące już w skład starostwa radziejewskiego³⁰. Graniczące z gruntami wsi Płowce pozostawały jednak w granicach starostwa brzeskiego, tworząc enklawę w dobrach starostwa radziejewskiego. W latach 1564—1566 jedynym posesorem Pścinka był Mikołaj Działyński³¹. Trudno jest ustalić jednak jak długo było ono w jego posiadaniu.

²⁷ Ibidem.

²⁸ *Lustracja województw wielkopolskich i kujawskich 1564—1565*, cz. II, wyd. A. Tomczak, Bydgoszcz, s. 115.

²⁹ *Lustracja województw wielkopolskich i kujawskich 1564—1565*, cz. I..., s. LIII, LIV; Mikołaj Działyński h. Ogończyk (ok. 1540—1604), w 1582 r. starosta bracjański, w 1584 r., wojewoda chełmiński, umarł 24 XI 1604 r., *Polski Słownik Bibliograficzny* (dalej cyt.: PSB), t. VI, Kraków 1958, s. 94—95.

³⁰ *Zróżła Dziejowe*, wyd. A. Pawiński, *Polska XVI w., pod względem geograficzno-statystycznym*, t. XIII, *Wielkopolska*, t. II, s. 33.

³¹ *Lustracja województw wielkopolskich i kujawskich 1564—1565*, cz. II..., s. 116.

Tabela 1

Wsie starostwa radziejowskiego w XVII wieku

1616—1620	1628—1632	1659—1664	1674
m. Radziejów	m. Radziejów	m. Radziejów	m. Radziejów
Stary Radziejów	Stary Radziejów	Stary Radziejów	Stary Radziejów
Skulsk	Skulsk	Skulsk	Skulsk
Skotniki Król.	Skotniki Król.	Skotniki Król.	—
Ostrówek	Ostrówek	—	Ostrówek
Blewo (Płowki)	Blewo (Płowki)	Blewo (Płowki)	Blewo (Płowki)
—	Czołowo	Czołowo	Czołowo
—	Pruchnowo	—	—
Bytoń	Bytoń	Bytoń	Bytoń
Złotowo	Złotowo	Złotowo	—
—	Bogdanowo	—	—
Bieganowo	Bieganowo	Bieganowo	Bieganowo
Czarnocice	Czarnocice	—	—
Stróżewo	Stróżewo	Stróżewo	Stróżewo
Bodzanowo	Bodzanowo	Bodzanowo	Bodzanowo
—	—	Chwalibusz	—
—	—	Kunkowa Wola	—
—	—	Pścinek-dzierżawa	Pścinek
—	—	—	Piołunowo
—	—	—	Boguszyce-dzierżawa

Lustracja województwa brzeskiego z lat 1628—1632 wspomina, że po uchwaleniu w 1566 r., konstytucji o dożywociach w dobrach królewskich, kolejnym jej posesorem został Łukasz Mielżyński³², prawdopodobnie jednak dopiero po 1588 r. Wizytacja parafii w dekanacie radziejowskim z 1598 r. wymieniała już jako jej posesora właśnie Łukasza Mielżyńskiego³³. Śledząc bowiem przebieg jego kariery dworskiej możemy zauważyć, że w 1589 r., był dworzaniem, w rok później w 1590 sekretarzem królewskim. W tym więc okresie mógł też za dotychczasową swą działalność na dworze Zygmunta III otrzymać w dożywocie wymienioną wieś³⁴.

Z kolei Łukasz Mielżyński scedował Pścinek na rzecz swego syna Andrzeja. Nadanie mogło mieć miejsce zapewne dopiero po 16 grudnia 1615 r.

³² *Lustacja województw wielkopolskich i kujawskich 1628—1632, cz. III...*, s. 120.

³³ *Revisio ecclesiarum parochialium in decanatu Radzieiowiensi per Mathiam Dąmbrowski, de anno 1598*, Monumenta Historica dioecesis Wladislaviensis, t. XXI, Włocławek 1901, s. 102.

³⁴ PSB, t. XX, Wrocław 1975, s. 787; Łukasz Mielżyński w 1591 r. otrzymał po śmierci Jana Rokoszewskiego wsie Piołunów i Zakowice (AGAD, ASK XLVI, 104, k. 348v—349) — jest to niewydana lustracja województw wielkopolskich i kujawskich z lat 1616—1617. Natomiast na mocy dekretu królewskiego z dnia 12 stycznia 1599 r. stał się właścicielem wsi: Wielawieś, Kurzastawa, Buczkowo, Ofiadle i Osiek Pusty, leżących w województwie inowrocławskim (ibid., k. 260v) *Lustracja województw wielkopolskich i kujawskich z lat 1628—1632* nie wymienia wsi Kurzastawa i Ofiadle jako własności Łukasza Mielżyńskiego.

kiedy to został posesorem kilku wsi leżących w województwie inowrocławskim.

Wspomniana lustracja wymienia Andrzeja Mielżyńskiego jako zmarłego starostę powidzkiego. Jego zgon mógł zatem nastąpić pomiędzy 16 lutym 1628 r., (data ad quem śmierci ojca) a r. 1631. Ponieważ bezpośrednio po nim Pścinek znalazł się w rękach Stanisława Przyjemskiego, starosty generalnego Wielkopolski. Następnie, na podstawie przywileju Zygmunta III z dnia 12 sierpnia 1631 r. (cesja ze strony S. Przyjemskiego), posesorami tej wsi zostali Stanisław Żegocki i jego żona Barbara Schenechowna³⁵.

W latach trzydziestych względnie czterdziestych nastąpiła kolejna cesja wymienionej wsi na rzecz Stanisława Czosnowskiego podczaszego brzeskiego i jego żony Jadwigi Sokołowskiej³⁶. Z kolei na mocy przywileju Jana Kazimierza z dnia 12 stycznia 1654 r., przeszła we władanie Jana Spytka z Burzce-
nina Pstrokońskiego, wówczas stolnika brzeskiego³⁷.

W świetle dotychczasowych ustaleń, możemy jedynie stwierdzić, że omawiana wieś Pścinko była we władaniu Jana Spytka Pstrokońskiego na pewno do 1687 r. O dalszych jej właścicielach z końca XVII w. nic nie jest wiadomo.

Przeprowadzona kwerenda w zespole Metryki Koronnej, w seriach Libri Inscriptio-num i Sigillat z końca XVII w. nie przyniosła pożądanego efektu.

Nie wykluczone, że zmiana posesora mogła nastąpić w latach dziewięćdziesiątych, w sposób podobny jak postąpiła wdowa po Janie Spytku Pstrokońskim, Katarzyna, ze wsią Wielka Łąka, przekazując ją w dniu 8 maja 1691 r. Stanisławowi Sariusz Łazińskiemu i Apollonii Łazińskiej³⁸.

Wiadomo natomiast, że dnia 18 grudnia 1770 r., na mocy cesji ze strony Stanisława Trzebińskiego i Marianny Chojnackiej, posesorem tej wsi tzn. Pścinka został Jan Chrzyciel z Lubrańca Dąbski, kasztelan inowrocławski. Wieś ta była w jego posiadaniu jeszcze w 1789 r.³⁹

Orientację w środowisku geograficzno-fizjograficznym oraz topograficznym Pścinka dają nam źródła kartograficzne⁴⁰. Z drugiej połowy XVII w., zachowały się mapy obejmujące również swym zasięgiem starostwo radziejowskie. Są to mapy ogólne Polski wykonane przez W. Beauplana w 1652 r.⁴¹, Sansona

³⁵ PSB, t. XX, s. 787, nie wspomina o synie Andrzeju; zob. *Lustracja województw wielkopolskich i kujawskich 1628—1632*, cz. III..., s. 120.

³⁶ AGAD, MK 201, k. 207—207v; Stanisław Czosnowski był początkowo miecznikiem, później od r. 1650 podczaszym brzeskim (S. Boniecki, op. cit., t. IV, Warszawa 1901, s. 30); *Dzieje ziemi kujawskiej*, t. II, s. 89.

³⁷ AGAD, MK 201, k. 209. Posiadał m.in., także już w 1674 r., część Starego Brześcia należącego do starostwa brzeskiego oraz wieś Pioletnowo (R. i Z. Guldon, *Rejestr pogłównego województwa brzesko-kujawskiego z 1674...*, s. 166, jednakże wydawcy nie rozwiązali nazwiska ówczesnego właściciela wsi Pioletnowo).

³⁸ AGAD, Sigillata 15, k. 47; A. Boniecki, op. cit., t. XV, Warszawa 1912, s. 245.

³⁹ *Lustracja województw wielkopolskich i kujawskich 1789*, cz. III, s. 234—235.

⁴⁰ Wykorzystano mapy wielkoskalowe (1:100 do 1:1000) i średniskalowe (1:25 000 do 1:300 000).

⁴¹ K. Buczek, *Prace kartografów pruskich w Polsce*, s. 13; B. Olszewicz, *Polska kartografia wojskowa*, s. 17.

w 1655 r.⁴², oraz znacznie mniej dokładna niż poprzednie, mapa wykonana przez G. Del'Islea⁴³. Ich przydatność w niniejszych rozważaniach jest znikoma z uwagi na małą skalę, a także oparcie tych map na dokonanych wcześniej, bo w 1585 r., ustaleniach G. Merkatora⁴⁴.

Odnotować wypada również, że badany obszar znalazł się na niezachowanej do dziś mapie diecezji włocławskiej biskupa H. Rozrażewskiego (1581—1600)⁴⁵.

Największą przydatność, w kontekście badań układu przestrzennego dóbr królewskich w starostwie radziejewskim, posiadają mapy powstałe w XVIII i XIX stuleciu. Mapa diecezji włocławskiej Z. Chodyńskiego z 1890 r., wydana jako załącznik do włocławskich statutów synodalnych, przedstawia stan z XVI—XVIII w.⁴⁶ Podobnie XVIII-wieczny obraz Kujaw ujęty został również na mapie Wielkopolski i Kujaw wykonanej przez Kaysera w skali 1 : 12 000⁴⁷. Nie można pominąć także mapy Królestwa Polskiego z 1771 r., J. J. Kantera wydanej w 16 arkuszach⁴⁸.

Lokalizację Pścinka oraz ogólny układ wsi w stosunku do sąsiednich osad przedstawiają ponadto mapy: T. von Pfau'a z 1773 r.⁴⁹, K. de Perthes'a z 1785 r.⁵⁰, a także jego mapa *Special Karte von Polen während der Confederation Polens aufgenommen* z 1778 r.⁵¹

W rozpoznaniu topografii badanego terenu, na obszarze pomiędzy Radziejowem a Witowem, należałoby się posłużyć mapą wieloskalową, jak i planem

⁴² K. Buczek, op. cit., s. 132.

⁴³ Ibidem.

⁴⁴ Ibidem.

⁴⁵ Wzmianka o niej w wizytacji generalnej archidiakonatu pomorskiego z lat 1686—1687, zob.: S. Librowski, *Wizytacje diecezji włocławskiej*, cz. 1, t. 1, Archiwa, Biblioteki i Muzea kościelne, t. 8, Lublin, s. 41.

⁴⁶ J. Subera, *Prawno-kościelna działalność biskupa Józefa Rybickiego*, *Polonia Sacra*, R. 9, 1957, nr 4, s. 124—125; tegoż, *Terytorium diecezji włocławskiej i pomorskiej*, *ibid.*, r. 4, 1961, nr 1/4, s. 692—693.

⁴⁷ K. Buczek, op. cit., s. 169 i n.; A. Tomczak, *Źródła kartograficzne do dziejów Torunia z przełomu XVIII i XIX wieku*, *Acta Universitatis Nicolai Copernici*, IX, 1973, z. 58, s. 177; A. Mietz, *Polskie zbiory źródeł kartograficznych do studiów nad rozwojem i dziejami Bydgoszczy z lat 1772—1806*, *Prace Wydziału Nauk Humanistycznych BTN*, Nr. 22, *Prace Komisji Historii*, XIV, Warszawa—Poznań 1980, s. 116.

⁴⁸ K. Buczek, *Dzieje kartografii polskiej od XV do XVIII w.*, s. 75.

⁴⁹ A. szczegółna województw brzeskiego, kujawskiego i inowrocławskiego zarządzona z innych wielu miejscowych, tak dawniej jak świeżo odrysowanych, tudzież gościńcowych i niewątpliwych wiadomości w skali 1 : 225 000, zob.: B. Dzikiewicz, *Topografia*, Warszawa 1971; A. Mietz, op. cit., s. 118.

⁵⁰ W skali 1 : 87 500, K. Buczek, *Prace kartografów*, s. 168; A. Tomczak, op. cit., s. 177; A. Mietz, op. cit., s. 117.

⁵¹ W skali 1 : 160 000; zob. K. Buczek, *Prace kartografów*, s. 168 i n.

⁵² Z zagadnieniem tego typu zapoznają: J. Gołaski, *Kształtowanie się map wsi w Polsce do końca XVIII wieku. Studia nad genezą*; K. Łończyńska, *Mapy referendarji Koronnej w drugiej połowie XVIII wieku*, *KHKM*, XII, 1964, nr 3, sm 411—428; S. Aleksandrowicz, *Polskie mapy majątkowe z XVI—XVIII wieku jako źródło historyczne. Problemy nauk pomocniczych historii III. Materiały na III Konferencję poświęconą naukom pomocniczym historii*, Katowice 1974, s. 129—142.

gruntowym⁵². Nie dysponujemy jednak tego typu materiałem kartograficznym. Można natomiast wykorzystać zachowaną XVIII-wieczną mapę sądu podkomorskiego, obejmującą rejon Orle—Bytoń⁵³.

Z roku 1557 pochodzi pierwsza informacja o wielkości wsi Pęcinka⁵⁴. Obejmowała ona wówczas 7 łąnów (117,6 ha). Wieś ta, pod względem wielkości była w starostwie radziejowskim wsią średnią. Graniczyły z nią wsię królewskie: Płowce i Stary Radziejów, które miały powierzchnię odpowiednio 4 i 11 1/2 łąnów⁵⁵. Położenie wsi niedaleko siedziby starosty (7,5 km), blisko ważnego traktu drogowego Radziejów—Brześć Kujawski oraz przy drodze łączącej Radziejów z Witowem, wsią parafialną odległą od Pęcinka o 3 km, stwarzało osadzie dogodne warunki rozwojowe. Ponadto wieś zlokalizowana była na obszarze północnej linii żyznego czarnoziemiu, ciągnącego się przez Piotrków, Bytoń do Płowic⁵⁶. Bezleśna, żyzna gleba mająca dość dobry stosunek wodny — 3 stawy i 2 ciekі wodne — miała wystarczające warunki do rozwinięcia infrastruktury gospodarczej.

Rejestr podymnego z 1634 r. odnotował we wsi 6 gospodarstw⁵⁷. Natomiast „Oblata commissionis super bona Pęcinko”, wymieniała jako mające zostać odbudowane: zagrodę dla rządcy, trzy domy dla ratajów, dwa domy dla ogrodników oraz karczmę⁵⁸ (aneks). Czy wieś rzeczywiście została odbudowana w przewidzianym kształcie? Na to pytanie nie znajdujemy bezpośredniej odpowiedzi w późniejszych źródłach. Z rejestru podymnego z 1662 r. wynika, że we wsi zamieszkałe były jedynie dwie zagrody. Przewidziana odbudowa wsi przez Spytka Pstrokońskiego mogła nastąpić dopiero po 1662 r. Rejestr pogłównego z 1674 r. wymienia bowiem 2 zagrody szlacheckie oraz 15 osób ludności plebejskiej. Ponadto nie dysponujemy żadną informacją jakoby Pstrokoński nie dopełnił zobowiązań zawartych w dekreście.

Na podstawie dostępnych źródeł kartograficznych dokonano rekonstrukcji przestrzennego układu wsi w drugiej połowie XVII wieku⁵⁹ (ryc. 3).

Owczesny układ przestrzenny pozwala zakwalifikować Pęcinek do grupy wsi rozproszonych typu regularnego⁶⁰. Charakterystyczną jednak cechą tego

⁵³ W. Całczyński, *Mapy sądów podkomorskich, komisarskich, asesorskich*

⁵⁴ Źródła dziejowe, s. 33.

⁵⁵ *trybunałów przechowywane w Archiwum Głównym Akt Dawnych w Warszawie, Archeion*, t. 60, 1974, s. 163.

⁵⁶ *Ibid.*, s. 27, 31.

⁵⁷ Z. Guldon, J. Powierski, *Podziały administracyjne Kujaw i ziemi dobrzyńskiej*, s. 100; Por.: R. Galon, *Kujawy „Białe” i „Czarne”. Badania geograficzne nad Polską północno-zachodnią*, t. 4—5, Poznań 1929.

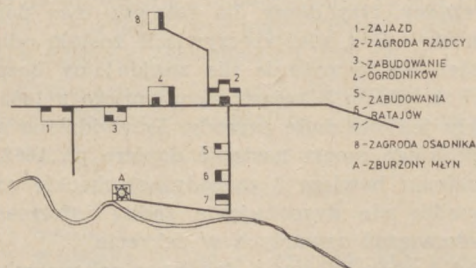
⁵⁸ R. i Z. Guldon, *Rejestr podymnego województwa brzesko-kujawskiego z 1634 roku*, s. 238.

⁵⁹ Zob. przypis nr 14.

⁶⁰ Poza materiałami kartograficznymi wymienionymi w tekście wykorzystano mapę powiatu radziejowskiego wykonaną przez Kartographische Abteilung des Königlische Preussische Landes Aufnahme: Zob. też: B. Zaborowski, *op. cit.*

⁶¹ M. Chilczuk, *Osadnictwo wiejskie Polski*, s. 19. Por. Z. Chwalibóg, *Typologia w osadnictwie wiejskim*. Zob. też T. Lalik, *Przegląd badań nad historią rozplanowania osad wiejskich w Polsce*, JUA, Seria prac własnych, z. 11, Warszawa 1953.

Ryc. 3. Lokalizacja oraz układ przestrzenny wsi Pścinek w drugiej połowie XVII w.

układu była dość wyraźnie wyodrębniająca się oś główna wsi na kierunku północ-zachód-południowy-wschód. Oś ta podkreślała czynnik zewnętrzny w kształtowaniu układu przestrzennego wsi, wskazując w tym na inspirujące funkcje Radziejowa i Witowa. Regularny zaś, aczkolwiek rozproszony, układ zabudowań wyznaczał przestrzennie wewnętrzną funkcję poszczególnych zagrod w gospodarczym rozwoju Pścinka. Wypada podkreślić, że taka forma kształtowania układu przestrzennego jest typowa dla większości wsi zagrodowych.

Ostatni ze znanych w XVII w. posesorów Pścinka, Jan Spytek z Burzenina Pstrokoński herbu Poraj, stanowi przykład awansu społecznego od średniozamożnego szlachcica do piastującego wysokie urzędy państwowe. Swą działalność rozpoczął za czasów panowania Jana Kazimierza, kontynuując za Michała Korybuta Wiśniowieckiego. Największe jednak zaszczyty otrzymuje z rąk Jana III Sobieskiego.

Po raz pierwszy Jan Spytek Pstrokoński występuje w źródłach w 1654 r. jako stolnik brzeski⁶¹. Z kolei w 1661 r. objął urząd podkomorzego brze-

⁶¹ *Dzieje ziemi kujawskiej*, t. II, s. 90.

skiego⁶², sprawując go do dnia 30 kwietnia 1680 r., kiedy to otrzymał kasztelanję brzeską⁶³. Przejściowo w 1676 r. był także starostą czerskim⁶⁴.

Okres jaki dzielił lata 1658—1680 upłynął Pstrokońskiemu na działalności związanej jak najściślej z najwyższym organem władzy ustawodawczej — Sejmem Koronnym. W 1662 r. zostaje wybranym deputatem do Trybunału Skarbowego⁶⁵. W latach 1666—1669 był nawet regentem kancelarii wielkiej koronnej⁶⁶. W międzyczasie komisarzem do „exoticarum mercium”⁶⁷. W latach siedemdziesiątych natomiast: komisarzem do żup solnych — 1674 r., i w 1676 r. do hiberny⁶⁸.

Pod koniec swej działalności w służbie publicznej i państwowej, w latach 1678 i 1683, bierze udział jako komisarz w rokowaniach z państwem moskiewskim⁶⁹. Miał trzech synów: Wojciecha, Konstantyna i Jana⁷⁰. Jan Spytek Pstrokoński, kasztelan brzesko-kujawski umarł w dniu 16 marca 1687 roku⁷¹.

Kończąc nasze uwagi należy podkreślić, iż publikowane źródło przedstawia zjawisko typowe dla XVII w. jakim było oszacowanie wsi królewskich po zniszczeniach wojennych⁷². Przykład Pścinka nie jest odosobniony. Posesor wsi, nie mając czasami własnych odpowiednich funduszy na odbudowę, mógł po odpowiednim rzecz jasna zabezpieczeniu, wytrącać określoną kwotę z opłat wnoszonych do Skarbu w Rawie.

Wymieniona suma 4000 tys. złotych, jako koszt odbudowy Pścinka i 10 900 zł Wielkiej Łąki, była wówczas dosyć wysoka. Dla porównania siły nabywczej pieniądza w drugiej połowie XVII w. cena wołu wynosiła

⁶² A. Pawiński, *Rządy sejmikowe*, s. 274.

⁶³ AGAD, MK 213, k. 263.

⁶⁴ *Dzieje ziemi kujawskiej*, t. III, s. 45.

⁶⁵ VL, t. IV, s. 391.

⁶⁶ *Dzieje ziemi kujawskiej*, t. II, s. 176, 241; *Lauda sejmików ziemi dobrzyńskiej*, wyd. F. Kluczycki, Kraków 1887, s. 79, 82.

⁶⁷ VL, t. IV, s. 447.

⁶⁸ VL, t. V, Petersburg 1860, s. 119, 173.

⁶⁹ *Ibid.*, s. 300, 335.

⁷⁰ S. J. Niesiecki, op. cit., t. VII, Lipsk 1841, s. 569; Jan Pstrokoński z Burzenina w 1681 r. był marszałkiem sejmiku radziejowskiego, w latach 1683 i 1685 występuje jako „kasztelan brzeski” (*Dzieje ziemi kujawskiej*, t. III, s. 69, 80, 98). Natomiast Wojciech Pstrokoński w 1704 r., sprawował urząd stolnika brzeskiego (S. J. Niesiecki, op. cit., s. 569).

⁷¹ J. Kobierzycki, *Przyczynki do dziejów ziemi sieradzkiej*, cz. I, Warszawa 1915, s. 73; T. Żychliński, *Żłota księga*, t. 21, Poznań 1899, s. 105, podaje rok 1686 jako datę śmierci Jana Spytka Pstrokońskiego.

⁷² W. Rusiński, *Straty i zniszczenia w czasie wojny szwedzkiej oraz jej skutki na obszarze Wielkopolski*, [w:] *Polska w okresie drugiej wojny północnej 1655—1660*, t. 2, Warszawa 1957, s. 265—267, 280—285; S. Hoszowski, *Zniszczenia w czasie wojny szwedzkiej na terenie Prus Królewskich*, *ibid.*, s. 401—410; ze starszej literatury należy wymienić przede wszystkim cenną pracę J. Rutkowskiego, *Przebudowa wsi w Polsce po wojnach w połowie XVII wieku*, *Kwartalnik Historyczny*, R. 30, 1916, z. 3/4, s. 317—327.

⁷³ W. Adamczyk, *Ceny w Warszawie w XVI i XVII wieku, Badania z dziejów społecznych i gospodarczych*, pod red. F. Bujaka, nr 34, Lwów 1938, s. 20—21.

średnio 800 groszy, cielęcina 180 groszy, konia 1800 groszy⁷³. Z kolei drzewa budulcowego (1 krokiew) — 8 groszy, cegły (tysiąc sztuk) — 300 groszy⁷⁴.

Pomimo dużych nakładów przeznaczanych na odbudowę wsi królewskich po zniszczeniach wojennych z połowy XVII w. zaznaczył się dalszy ich upadek⁷⁵.

ANEKS ŹRÓDŁOWY

Warszawa 18 lutego, 1 lipca 1659 roku.

Oblata dekretu komisji królewskiej dotyczącego dóbr Pęcinek będących w posiadaniu Jana Spytka Pstrokońskiego, stolnika brzeskiego.

Or. AGAD Warszawa, MK 201, k. 146v, 207v—209v. Opis księgi [w:] Inwentarz Metryki Koronnej. Księgi wpisów i dekretów polskiej kancelarii królewskiej z lat 1447—1795, opracowały Irena Sułkowska-Kurasłowa i Maria Woźniakowa, Warszawa 1975, s. 88—89.

Tekst łaciński:

[k. 146v] ...Joannes Casimirus etc. Significamus etc. Quod coram actas Metrices Maioris cancellariae Regni comparens personaliter nobilis Franciscus Szabiński¹ obtulit ad ingrossandum commissiones nostras duas, unam quidem super villam Wielka Łąka², alteras vero super villam Pęcinko tenoris infrasequentis:

[k. 207v] ...Actum in fundo villa Pęcinko Sacrae Regiae Maiestatis, palatinatus Brzestensis, districtus Radzieloviensis fer. 6 proxima post festum Purificationis Beatissimae Mariae Virginis [7 II] 1659. Nos Constantinus Lubstowski, castellanus Bydgosciensis, Stepanus Jaronowski^a, pincerna terrae Dobrzyńskiej, Hieronimus z Boży Zakrzewski, commissari, ad infrascriptum negotium peragendum per speciales literas commissionis serenissimae Regiae maiestatis, Domini Nostri Clementissimi ex cancellaria Minori Regni emanatas, manu ipsius met Sacrae Regiae Maiestatis subscriptas et sigillo praedictae cancellariae obsignatas, integras et illaesas nullamque suspicionis notam habentes delegati, praemissis innotescentiae nostae et debite exequutis literis ad fundum praedictum villae Pęcinko descendimus, partibusque de more et consuetudine per honestum Joannem de Głuszyno³, ministerialem

⁷⁴ E. Tomaszewska, *Ceny w Krakowie w latach 1601—1795, Badania z dziejów społecznych i gospodarczych*, pod red. F. Bujaka, nr 15, Lwów 1934, s. 94—95, 115.

⁷⁵ J. Rutkowski, op. cit., s. 328—342.

¹ Zapewne jeden z przedstawicieli personelu kancelarii grodzkiej radziejowskiej.

² W skład komisji wchodził: Stefan Jaranowski, cześnik ziemi dobrzyńskiej, Hieronim „de Boże” Zakrzewski i Jan Szymon z Lubrańca Dąbski, h. Godziemba, w 1630 r. był cześnikiem inowrocławskim, 1635 r. kasztelanem konarskim, 1643 r. kasztelan brzesko-kujawskim, zmarł w 1660 r., A. Boniecki, op. cit., t. IV, s. 166. Do lustracji wsi Wielkiej Łąki został dodatkowo delegowany listem z dnia 8 stycznia 1664 r. Jan Chaleński, pisarz skarbowy.

^a Rodzina Jarnowskich, v. Jaranowscy, v. Jaronowscy, v. Jarunowscy, h. Topór, A. Boniecki, op. cit., t. VIII, s. 245.

³ Pochodził zapewne z rodziny Głuszczyńskich, h. Rogala z Głuszyna w powiecie radziejowskim, A. Boniecki, op. cit., t. VII, Warszawa 1903, s. 127.

Regni generalem acclamatis, literas praedictas commissionis legi, clara expressa et sonoram voce fecimus. Quarum quidem literarum tenor sequitur estque talis.

Joannes Casimirus etc. Generosis et nobilibus Constantino Lubostowski, castellano Bydgosciensi, Stepano Jaronowski, pocullatori terrae Dobrzyński. Hieronimo z Boży Zakrzewski, ad infrascriptum negotium peragendum commissaris a nobis destinatis, fideliter nobis dilectis, gratiam nostram Regiam. Generosi et nobiles fideliter nobis dilecti. Intelleximus ex relatione generosi Spytkonis Pstrokoński, dapiferi Brzestensi-Cuiaviensi, bona nostra Regalia Wielka Łąka dicta in Palatinatu Culmesi sita, per incursionem hostilem⁴ funditus depopulata atque devastata, domosque ante hac ibidem existentes destructas et discietas esse tum et alia bona itidem nostra regalia Pścíniko dicta in districto Radzieioviensi iacentia itidem ob incursionem hostilem⁵ incendio in cinerem redacta adeo ut non modo quidquam ex eisdem bonis proventuum et commodorum is idem generosus Pstrokoński capere possit. Verum etiam nec ex praedictis bonis et proventibus convenientem quartam fisco nostro et reipublicae quotannis pendere solitam pendere et reddere non valeat. Obviam do igitur uti non bonorum eorundem iacturae et desolationi neque exinde perpetuum ob non persolutionem [k. 208] memoratae quartae fisco reipublicae patiatum detumeritum, fidelitatum universis quorum perspecta nobis est fides et integritas id negotii committendum esse duximus, committimusque hisce liteoris nostris mandantes eisdem ut constituto certo die ac tempore ad dicta bona conveniant, eorundem desolationem et devastationem provideant et diligenter cognoscant idque provideant ne proventuum nostrorum aliqua diminutio aut deterior conditio efficiatur ac quidquid pro reparatione et restauratione bonorum eorundem ac subditorum memoratus generosus Pstrokoński summarum pecuniarum impendeat eandem pecuniae summam in praedictis bonis nostris regalibus praefato generoso Pstrokoński et successoribus eius adiudicant ac inscribant, omnibusque circa eiusmodi negotia feri solitum consueti sue diligenter examinatis et perpensis id quod iuri maxime consentaneum (in quo conscientias fidelitatum vestrarum oneratas esse volumus) faciant et exequantur unius aut duorum in praemissis absentia non obstante, secus fidelitates [...] non facturae. Datum in castris ad Thoronium⁶ die 29 mensis Decembris anno Domini 1658. Regnorum nostrorum Poloniae X, Sueciae vero XI anno.

His itaque mandati Sacrae Regiae Maiestatis et commissionis nostrae literis insistenti, nemine vero se incontrarium opponens, iurisdictionem nostram fundavimus.

Postquam iurisdictionis nostrae legitimam fundamentum comparavit personaliter Spytko de Bużenin Pstrokoński, dapifer palatinatus Brestensi-Cuiaviensi, ac reproduxit privilegium Sacrae Regiae Maiestatis super praedictam tenuitatem munificentissime sibi a Sacra Regia Maiestate collatum, salvam item et illaesum, nec villam suspicionis notam habens, tenoris prout sequitur et est talis.

Joannes Casimirus etc. Significamus etc. Consensisse nos et promississe, consentireque et permittere praesentibus literis nostris generosis Stanislawo

⁴ Mowa o najeździe szwedzkim, pierwsze oddziały wojsk szwedzkich przybyły pod Toruń w dniu 26 XI 1655 r., K. Górski, *Historia polityczna Torunia do 1793 r.*, [w:] *Dzieje Torunia*, 1933, s. 77–78. Zapewne także pod koniec miesiąca listopada względnie w początkach grudnia dotary do wsi Wielka Łąka.

⁵ Szwedzi zajęli starostwo radziejowskie w sierpniu 1655 r. S. Herbst, *Wojna obronna 1655–1660*, [w:] *Polska w okresie drugiej wojny północnej 1655–1660*, t. II, Warszawa 1957, s. 55.

⁶ Jan Kazimierz przebywał w obozie pod Toruniem już od początków listopada 1658 r., (T. Nowak, *Oblężenie Torunia w roku 1658*, *Roczniki TNT*, T. 43, 1936, s. 94). W dniu 29 grudnia, król przyjął także m.in. delegację miasta Torunia (ibidem., s. 199).

Czosnowski et Hedvigi Sokółowska, coniugibus, ut possint et valeant de omni et integro iure suo advitalito, quod ipsis super villam Pócininko dictam et ad tenutam Piółunoviensi spectati in platinatu vero Brestensi-Cuiaviensi existens servit et competit, cedere, illudque in personam generosorum Spít-konis de Bużenin Pstrokoński, de nobis ac universa republica multis in expeditionibus maxime vero contra rebelles Cosacos ipsisque iunctos Scythas optime menti rothmagri nostri atque Caterinae Oleska, coniugum, transfere et transfundere. Quae quidem cessio iurisque transfusio [k. 208v] posteaquam coram actis quibuscunque autenticis Regni facta et recognita fuerint, nos eam ratam et gratam habitari sumus uti illam quae praesenti consensu nostro accedente peragetur. Vigore cuius cessionis ac praesentis consensus nostri memorati coniuges in solidum sepurius recensitam villam Pócininko omnibus agris, campis, hortis, pratis, fundis, pascuis silvis, memoribus, rubetis, piscinis, lacubus, stagnis, fluvius, molendinis, tabernis, subditis, colonis eorum laboribus, consibus, proventibus et emolumentis alisque attinentis et pertinendis eo antiquitus spectantis, tenobunt, habebunt et possidebunt sive alter uter eorum superstes tenbit, habebit et possidebit ad externa vitae sua tempora. Promittensi pro nobis et serenissimis successoribus nostris non esse nos serenissimosque successores nostros, memoratos coniuges in solidum sive alterutrum eorum auperstutem ab usu et pacifica dictorum bonorum nostrorum possessione amocuros neque amovendi potestatem cuipiam daturus sed salvam et integrum ius advitali eisdem conservaturos. Ratione curis advitalitatis memorati coniuges in solidum sive alter uter eorum superstates binam quartam proventuum partem de iisdem bonis quotannis Ravam stato tempore inferre tenebuntur, iuribus nostris regalibus, reipublicae ecclesiaeque catholicae salvis. In cuius rei fidem praesentes manu nostra subscriptas, sigillo Regni communinissimas. Datum Varsaviae die 12 mensis Januarii anno Domini 1654. Regnorum nostrorum Poloniae et Sueciae VI anno.

Circa quam productionem privilegii postulavit desolationem dictae villae per hostem Regnorum Suetuam factam, spectan et consideran.

Itaque nos commissarii praedicti lectis et bene trutinatis commissionis nostrae literis praeinsertis exequentes mandatum Sacrae Regiae Maiestatis ac tenori praedictarum literarum insistentes condescendimus ad recognoscendam eam desolationem. Et invenimus omnia adificia curialia quam cmetonalia igne sublata ita ut campus ubi villa stabat apparet. Considerantes vero quanta reparatione indigeret villa reducenda ad fructifundum Tesauro Regni adunvenimus decorevimus prout decernimus, quatenus praenominatus generosus donatarius aedificet domum pro familia praediali et subsistentia tenuarii non ad voluptatem sed necessitatem servientis, stalulum pro equis et bobus laboriosos item aliund pro pecoribus vulgo obory, allodium, cameram frumentariam, tees domos pro famulis aratra praedialia promoventis vulgo rataje dicuntur. Item duas [k. 209] domus pro hortulanis, tabernam cum stabulis pro viatoribus opportunis ac allodio. Domum pro colono cum stabulis item ac allodio item confuere curabit. In eaaedificia ita sumptum moderabitur et summam 2000 non excedat, bovec pro aratus preadialibus 24, equos 10 cum supplectili alia ad colendum agrum comparabit. Super quo sumptus expenderit taxatur ad summam 1000 florenorum; colonum unum locabit, eidemquae omnia requisita et necessaria iuxta praxim et stilum provinciae in aedificio pecoribus conseminationibus ac supplectili domestica attribuet, que locatio 1000 florenis constabit. Haec proinde talis ut praemissum est facta praedictae villa Pócininko restauratio iudicio nostro in summa florenorum 4000. Circa quam taxationem nostram praedictus generosus Spytko Pstrokoński, dapifer palatinatus Brestensi-Cuiaviensi, personaliter stans ac super eandem taxam inconstiens a iurisdictione sua insuper et foro quibus uis alis propriis recedendo praesenti vero iurisdictioni nostrae commissoriali se cum successoribus suis subiendi et incorporandi sponte palam et libere recognavit. Quia ipse praeinsertiam dictae villae Pócininko sibi per Sacram

Regiam Maiestatem munificentissime collatam restaurationem in se assumit eandemque in spatio trium annorum ab excessu Cuecorum de terris Prusorum⁷ et post evacuates hostes ac milites illas provincias perficit et sumptus in taxa specificatos erogabit. Postquam talem eiusdem generosi donatarii factam suomissionem nos saepemorati commissarii vigore autoritatis Sacrae Regiae Maiestatis in personas nostras factatur praehinsertam summam erogantis et exponentis, super hisce bonis Pšcininko eidem ac successoribus eius assecuramus et inscribimus perpetuo. Ita quod post sera facta praedicti generosi donatarii non prius successores eius de praedictis bonis cedere tenerantur quam ipsis haec summa per nos inscripta et assecurata persolvatur et realiter ac effectui numeretur. Cui insuper generoso tenentario addimus ministrum quempiam Tesauri ubi postulanti ministrerialeque quemvis generalem Regni ad faciendam recognitionem praemissorum legitime executorum et perfectorum. Qui quidem ministeialis Regni generalis assumptis secum diebus nobilibus circa praedictum deputatum a Tesauo ad quaruis requisitionem generosi tenentarii ad bona praedicta villa Pšcininko condescendet aedificia tam curialia quam cmetonalia, colonorum possessiones vulgo załogę aratra praedialia vulgo [k. 209v] rataje et alias praemissas restaurationes agrorum conseminationes recognoscet et eiusdem recognitionis suae fidelem coram actis autenticis eiusdem officii vel in defectu positionis actorum in castro Unieiovi cui bona praedialia substunt facere relationem tenebitur.

Post factam vero relationem vel non inscriptio praemissa nostra et assecuratio robur perpetuae firmitatis habitura erit ita ut si quid ex praemissis fuerit novi perfectum aedificatum vel restauratum defalcari debeat ex summa praefacta iuxta taxam per nos distinctam super unamquam que rem ex praenominatis fabricantis vel restaurantis factatur. Decreto hocce nostro ad praemissa mediante. Konstanty Lubstowski, kasztelan bydgoski, komisarıs, Stefan Jaronowski, czešnik ziemi dobrzyńskieje, komisarz, Hieronim z Boży Zakrzewski, komisarz.

Quam quidem commissionem nos ad acta praesentia suscipi et ex iisdem autenticis parti postulanti extradi permisimus. In quorum fidem etc. Actum et datum ut supra.

Tłumaczenie polskie:

[k. 146v] ...Jan Kazimierz etc., Oznajmiamy..., że do ksiąg Metryki kancelarii większej koronneje, osobiście przedkładając urodzony Franciszek Szabiński, wpisał dwa dekrety naszych komisji, jeden wsi Wielkiej Łąki, drugi zaś wsi Pšcininko, których postanowienia są następujące:

[k. 207v] ...Miało to miejsce na gruntach wsi Pšcininko, należącej do króla położonej w województwie brzeskim, starostwie radziejowskim dnia 7 lutego 1659 roku. My Konstantyn Lubstowski, kasztelan bydgoski, Stefan Jaronowski, podczaszy ziemi dobrzyńskiej, Hieronim z Boży Zakrzewski, powołani jako komisarze do przeprowadzenia poniższej sprawy na mocy specjalnych listów królewskich, które wyszły z kancelarii króla i są przez niego samego podpisane i opatrzone pieczęcią mniejszą koronną, a wiarygodność tego podpisu jako i pieczęci w żadnym wypadku nie może być podważona. Mając więc te dowody naszego posłannictwa, znaleźliśmy się na gruntach wsi Pšcininko, które prawem zwyczajowym należą do szlchetnego Jana z Głuszyna, ministra królewskiego, odczytujemy wtedy ich treść.

Jan Kazimierz etc., szlchetnie urodzonemu Konstantynowi Lubstowskiemu, kasztelanowi bydgoskiemu, Stefanowi Jaronowskiemu, podczaszemu ziemi dobrzyńskiej i Hieronimowi z Boży Zakrzewskiemu, przekazujemy nasze łaskawe słowa za pośrednictwem powołanych przez nas komisarzy, którym

⁷ Szwedzi zostali wyparci z ziem pruskich w końcu 1659 r., S. Herbst, op. cit., s. 116.

powierzylimy przedstawioną niżej sprawę. Zorientowaliśmy się na podstawie oświadczenia szlachetnie urodzonego Spytka Pstrokońskiego, stolnika brzesko-kujawskiego, że nasze dobra królewskie zwane Wielką Łąką w województwie chełmińskim położone, podczas najazdu nieprzyjacielskiego zupełnie zostały zniszczone, zagrody tam wcześniej znajdujące się zostały zruinowane. Ale i również i inne dobra, a w tym nasza wieś królewska Pścíninko, leżąca w starostwie radziejewskim, została w czasie działań wojennych do tego stopnia spalona i zniszczona, iż rzeczony Pstrokoński, nie może z tych wsi czerpać żadnego dochodu. Stąd też z tych dóbr nie może wpływać do naszego Skarbu prawnie nam należna co roku kwarta. Przeto więc postanawiamy, aby zaniedbania tych dóbr i związane z tym straty [k. 208] w naszym Skarbie powstające z nie napływania kwarty się nie powiększyły, należy naszym poddanym ogłosić co następuje.

Polecamy w tym liście, aby w oznaczonym czasie i dniu nasi mandatariusze udali się do tych dóbr i oszacowali ich spustoszenie i zniszczenie i mieli na to baczenie, by nasze dochody z tych ziem [w przyszłości] nie doznały uszczerbku. Niech też uważają, by te nakłady, które dla usunięcia owych zniszczeń poniósł wspomniany urodzony Pstrokoński, były zapisane na jego dobra i jego potomstwa.

Działo się to w obozie pod Toruniem, dnia 29 grudnia 1658 roku za panowania naszego w Królestwie Polskim roku 10, w Szwecji zaś 11.

Wyznaczeni i upoważnieni tymi listami królewskimi, gdy nikt nie wyrażał swego sprzeciwu, wypełniliśmy naszą powinność.

Skoro wiarygodność naszego posłannictwa sprawdził osobiście Spytko z Burzenina Pstrokoński, podczaszy brzesko-kujawski i stwierdził, że najbardziej szkodry przywilej królewski odnośnie wspomnianych jego dóbr [Pścínka] jest nienaruszony i nie mając w tym względzie żadnych podejrzeń, odczytał jego treść.

Jan Kazimierz etc., Oznajmiamy etc., że pozwalamy na podstawie tego naszego listu, szlachetnie urodzonemu Stanisławowi Czosnowskiemu i Jadwidze Sokolowskiej, małżonkom, ażeby mogli na podstawie swego nienaruszonego prawa na przeżycie, które im przysługuje w stosunku do wspomnianej wsi Pścínika oraz do dóbr w posiadłości piolunowskiej, położonych w województwie brzesko-kujawskim, zrezygnować i żeby przekazali je na osobę szlachetnie urodzonego Spytka z Burzenina Pstrokońskiego oraz na jego żonę Katarzynę Oleską, dobrze zasłużonego względem nas i Rzeczypospolitej w walkach z kozackimi rebeliantami, a także i rotmistrza zaciężnych Szkotów. To scedowanie praw i ich przekazanie [k. 208v] skoro zostanie dokonane w jakichkolwiek księgach Królestwa, my przyjmujemy je z wdzięcznością, tak jakby zostało dokonane w naszej obecności. Na podstawie tej cesji i pomni na naszą zgodę, małżonkowie niech w całości użytkują wspomnianą wieś Pścíninko wraz ze wszystkimi gruntami, polami, ogrodami, łąkami, pastwiskami, lasami, zagajnikami, krzakami, stawami, jeziorami, brodami, strumykami, młynami, karczmami, poddanymi, podatkami i innymi dochodami, które do niej należą, niech posiadają, gdy tylko jedno z nich już zostanie przy życiu do końca dni swoich. Pomni na to prawo przeżycia, małżonkowie albo któres z ich potomków, na stałe i także w przyszłości niech kwartę z tych dóbr corocznie, w określonym czasie niech przekazują do Rawy, przestrzegając naszych praw królewskich dla dobra Rzeczypospolitej i kościoła katolickiego. Na dowód wierności, podpisujemy naszą ręką i pieczętujemy pieczęcią Królestwa. Działo się w Warszawie, dnia 12 stycznia 1654 roku. Za panowania naszego w Polsce i w Szwecji w roku szóstym.

Po przedłożeniu nam przywileju oraz po stwierdzeniu uczynionych szkód przez wojska szwedzkie we wspomnianej wsi postanawiamy:

Przeto my, rzeczeni komisarze, po przeczytaniu i dokładnym rozważeniu treści tego dokumentu, mając na uwadze polecenia królewskiego majestatu

1 solidaryzując się z nim w całej rozciągłości, przystępujemy do rozpoznania szczegółów tego zniszczenia.

Znajdujemy, że wszystkie zabudowania dworskie i chłopskie zostały tak dalece strawione ogniem, że tam gdzie była wieś jest gołe pole. Rozważając dokładnie, jakiej pomocy od Skarbu Królestwa będzie potrzebowała ta wieś tak aby mogła znów przynosić dochód, ustalamy, w jakim czasie szlachetnie urodzony, wymieniony dzierżawca odbuduje dom dla rodziny zarządcy i zagrodę, nie myśląc o tym co zbyt kosztowne, lecz konieczne; a więc stajnię dla koni i wołów pociągowych, tak samo dla bydła — te są powszechnie zwane oborami, stodołę, szpichlerze oraz trzy domy dla parobków, których powszechnie nazywają ratajami. Następnie [k. 209] dwa domy dla ogrodników, a także karczmę ze stajnią dla podróżnych. Niech zadba też o dom ze stajnią i stodołą dla osadnika. Nakłady pieniężne na te zagrody niech tak reguluje aby nie przekroczyły kwoty 2000 tys. złotych, do tego niech doda 24 woły robocze, 10 koni z sprzężajem i to wszystko co jest jeszcze potrzebne do uprawy roli. Na to może być przeznaczona suma 1000 złotych. Niech także osadzi jednego osadnika, któremu niech da wszystko co jest potrzebne w tej posiadłości oraz wyposaży w bydło i sprzęt gospodarski, co będzie czynić 1000 złotych. Tak więc tak pomyślana restauracja wymienionej wsi Pścíninka zamknie się naszym zdaniem sumą 4000 tys. złotych. Wspomniany szlachetnie urodzony Spytek Pstrokoński, podczaszy województwa brzesko-kujawskiego, był osobiście przy tym taksowaniu i zgodził się z jego przebiegiem. Ponieważ sam będzie dbał o wieś Pścíninko, postanowił ją odrestaurować biorąc ten ciężar na siebie. Ma się to odbyć w czasie trzech lat od chwili wycofania się Szwedów z ziem pruskich, a więc po ewakuowaniu się wrogów i wojska otrzyma środki wymienione w otaksowaniu. Wobec takiej decyzji tegoż szlachetnego donatora, my ciągle wymienieni tu jako komisarze, w oparciu o powagę królewskiego majestatu, podpisujemy i podpisem tym na wieczność gwarantujemy sumę, jaką na restaurację wsi Pścíninka otrzyma [mowa tu o wytrącaniu sum płaconych z kwarty] on i jego zastępcy. Będą oni uwolnieni od jej obciążenia dopiero wtedy gdy zostaną z niego rozliczeni. Nakładamy także obowiązek na poborcę Skarbu, aby dochodzącemu swoich należności pomagał w tym względzie. Niech także wymieniony poborca skarbowy Królestwa, wzięwszy ze sobą dwóch świadków, uda się do dóbr wsi Pścíninko a więc do zabudowań dworskich i chłopskich, do posiadłości parobków zwanych załogą [k. 209v] i ratajami. Niech rozpatrzy się co należy tam restaurować i niech to sprawdzi ze zeznaniami uczynionymi do ksiąg dotyczących tej posiadłości, a jeśli są one niekompletne to niech złoży relacje do ksiąg grodzkich w Uniejowie.

Po złożeniu tej relacji, gdyby nasze podpisy i gwarancje nie miały zgadzać się z tym co w owej relacji się znajduje, ponieważ już zostały na nowo odrestaurowane pewne zabudowania, to należy je z całej wyżej wymienionej sumy królewskiej subwencji wykluczyć.

Przedłożony powyższy dekret podpisali: Konstantyn Lubstowski, kasztelan bydgoski, komisarze Stefan Jaronowski, cześnik ziemi dobrzyńskiej i Hieronim z Boży Zakrzewski.

Pozwalamy to orzeczenie wciągnąć do ksiąg i wydać jego uwierzytelnione odpisy. Miało to miejsce i zostało spisane jak wyżej.

Faint, illegible text, possibly bleed-through from the reverse side of the page.

Jan Święch (Włocławek)

MUZEUM ETNOGRAFICZNE TYPU SKANSENOWSKIEGO KUJAW I ZIEMI DOBRZYŃSKIEJ

Muzealnictwo skansenowskie posiada już swoją długą historię. Jego początki sięgają końca XIX wieku. Za twórcę tego typu muzeów uważa się szwedzkiego etnografa Artura Hazeliusa, który w 1891 r. założył w Sztokholmie na wyspie Djurgarden pierwszy na świecie skansen¹. Idea Hazeliusa znalazła szybko zwolenników w Polsce. W 1906 r. Izydor Gulgowski, nauczyciel, działacz społeczny i etnograf, postawił we Wdzydzach Kiszewskich chatę kaszubską oraz wyposażył jej wnętrze, zapoczątkowując rozbudowywany obecnie skansen. W 1919 r. do budowy kurpiowskiego skansenu w Nowogrodzie Łomżyńskim przystąpił Adam Chętnik. Liczne inicjatywy budowy skansenów w okresie międzywojennym nie doczekały się realizacji. Po II wojnie światowej nastąpił niezwykle bujny rozwój muzealnictwa skansenowskiego. Bezpośrednią przyczyną tego zjawiska był bardzo szybki zanik tradycyjnej kultury ludowej. Różne były koncepcje budowy parków etnograficznych. Początkowo przenoszono tylko najciekawsze obiekty budownictwa ludowego, następnie starano się kompletować zagrody, obecnie zaś dąży się do odtworzenia fragmentów wsi typowych dla danego regionu w określonym przedziale czasowym. Istniała także propozycja stworzenia centralnego skansenu, w którym prezentowane byłoby budownictwo ludowej całej Polski. W końcu zwyciężyła słuszna koncepcja budowy parków etnograficznych prezentujących kulturę ludową jednego lub kilku niewielkich regionów. Przyjęcie tej koncepcji pozwoliło na pokrycie siecią muzeów skansenowskich niemal całego kraju. Stworzona została w ten sposób możliwość pokazania większej ilości zjawisk typowych dla danego regionu, a co za tym idzie doskonalszego oddania jego specyfiki kulturowej².

W 1976 r. z inicjatywy Wojewódzkiego Konserwatora we Włocławku oraz przy poparciu władz partyjnych i administracyjnych rozpoczęto prace

¹ Skansen — w jęz. szwedzkim oznacza szaniec. Na terenie, na którym Hazelius zbudował muzeum zachowały się resztki szaniec. Nazwę tę szybko zaczęto utożsamiać z samym muzeum. Przyjęła się ona również i w Polsce. Obok nazwy skansen funkcjonują jeszcze inne na oznaczenie tego typu muzeum np. muzeum wsi, muzeum kultury ludowej, park etnograficzny, muzeum na wolnym powietrzu.

² Historia muzealnictwa skansenowskiego w Europie i w Polsce oraz jego bogata teoria, szerzej omówiona jest w pracy: *Muzea skansenowskie w Polsce*, Biblioteka Muzeum Rolnictwa w Szreniawie, T. 2/1972, Poznań, ss. 275, por. też: *Muzea skansenowskie w Polsce*, Biblioteka Muzeum Rolnictwa w Szreniawie, Poznań 1979, ss. 270.

zmierzające do budowy skansenu Kujaw i ziemi dobrzyńskiej³. Jeszcze w tym samym roku przystąpiono do intensywnych badań etnograficznych, których celem było poznanie aktualnego stanu budownictwa ludowego obu regionów, zaś zdobyty materiał miał dać odpowiedź czy istnieje jeszcze możliwość budowy skansenu, który odpowiadałby wszystkim wymogom stawianym współcześnie placówkom tego typu. W 1979 r. został opracowany szczegółowy program skansenu zatwierdzony przez Komisję do spraw Muzeów Skansenowskich przy Ministerstwie Kultury i Sztuki⁴.

Zasięg przestrzenny ekspozycji skansenowskiej

Województwo wrocławskie nie stanowi pod względem etnograficznym zwartego obszaru. Wyróżnia się tu dwa regiony: Kujawy, będące od wieków pod kulturowym wpływem Wielkopolski oraz ziemi dobrzyńską, na którą dość silnie oddziaływało Mazowsze. W wyniku różnych dziejów politycznych, gospodarczo-społecznych, osadniczych i odmiennych warunków fizjograficznych ukształtował się w obu tych regionach odmienny obraz tradycyjnej kultury ludowej⁵. Wyodrębnić też należy obszar tzw. kolonizacji ołędzkiej (ludność pochodzenia holenderskiego, później niemieckiego i polskiego), ciągnący się przede wszystkim po obu stronach Wisły. Na obszarze tym wykształcił się inny obraz wsi i jej kultury. Należy dodać, że część ziemi dobrzyńskiej i znaczna część Kujaw znajdują się poza granicami woj. wrocławskiego, zakłada się jednak, że dla pełnego obrazu w skansenie prezentowana będzie kultura ludowa całości obu wymienionych regionów⁶.

Ramy czasowe

Ramy czasowe ekspozycji skansenowskiej obejmować będą okres od pierwszej połowy XIX w. do okresu międzywojennego włącznie. Ten przedział czasowy podyktowany został kilkoma względami natury merytorycznej i praktycznej. Mieści się w nim bujny rozwój tradycyjnej kultury ludowej, ponadto znaczna większość obiektów, szczególnie ruchomych, pochodzi z tego okresu, co pozwoli sprowadzić do minimum wszelkie rekonstrukcje. Dla tego okresu

³ Historia ochrony obiektów tradycyjnego budownictwa ludowego Kujaw i ziemi dobrzyńskiej sięga 1951 roku. Wówczas to prof. dr M. Znamierowska-Prüfferowa przedstawiła projekt muzeum skansenowskiego w Mietlicy. Opracowanie to zostało rozszerzone w 1967 r. Zamierzenia te zostały jednak zrealizowane, podobnie jak projekt skansenu w Mogilnie z 1969 r. i Myśliczku z 1973 r.

⁴ J. Święch, R. Tubaja, *Koncepcja i program muzeum etnograficznego typu skansenowskiego Kujaw i ziemi dobrzyńskiej*. Opracowanie szczegółowe, Toruń 1979 r., ss. 168, maszynopis, Arch. WKZ Wrocławek.

⁵ M. Znamierowska-Prüfferowa, *Zarys tradycyjnej kultury ludowej*, [w:] *Województwo bydgoskie*, Poznań 1967, s. 203–204; por. też: J. Klimaszewska, *Stan badań etnograficznych w województwie bydgoskim*, *Rocznik kulturalny Kujaw i Pomorza*, t. VI, Bydgoszcz 1972, s. 67–81.

⁶ Wyznaczanie zasięgu przestrzennego skansenu według granic administracyjnych byłoby dużym błędem merytorycznym. Klóciłoby się to z podstawowymi regułami teorii muzealnictwa skansenowskiego.

odtworzony zostanie układ przestrzenny wsi, typy zagród, wyposażenie architektoniczne (urządzenia ogniowe, podłogi, drzwi, okna itp.) i podział wnętrza. Ramy czasowe będą ściśle przestrzegane przy wyposażeniu zagrody i jej poszczególnych elementów składowych wraz z małą architekturą wsi. Część obiektów budownictwa ludowego pochodzić będzie oczywiście ze znacznie wcześniejszego okresu, należy jednak zaznaczyć, że ich występowanie jeszcze w drugiej połowie XIX w. było powszechne. Obiekty te prezentować będą starsze formy rozwojowe i dawne techniki budowlane.

Zakres ekspozycji

Stworzone muzeum typu skansenowskiego prezentować ma kulturę ludową w sposób monograficzny. Tradycyjna kultura ludowa funkcjonowała w ramach ściśle określonego organizmu, złożonego z różnych warstw społecznych, które wzajemnie oddziaływały na siebie. Byłoby więc błędem ograniczenie zakresu ekspozycji skansenowskiej jedynie do kultury chłopskiej. W dawnej wsi bowiem podstawowymi autorytetami były instytucje dworu i kościoła oraz wyraźniej zaznaczający się wpływ miasta. Oddziaływanie tych czynników na wieś odegrało niezwykle ważną rolę w kształtowaniu się jej oblicza i kultury. Tak więc podstawowy trzon ekspozycji stanowić będzie tradycyjna kultura chłopska, jednak dla uzyskania pełnego kontekstu kulturowego zostaną wprowadzone oddzielne sektory budownictwa dworskiego, sakralnego oraz małomiasteczkowego.

Merytoryczne założenia rekonstrukcji obrazu tradycyjnej kultury wiejskiej w ekspozycji

Biorąc pod uwagę najnowsze osiągnięcia teoretyczne muzealnictwa skansenowskiego, zaproponowano odtwarzanie w zasadniczych sektorach charakterystycznej, typowej dla regionów struktury przestrzennej. Chodzi tu zarówno o dwór i jego sąsiedztwo ze wsią, o fragmenty wsi jak i zespoły sakralne i małomiasteczkowe. Ugrupuje się więc zagrody i pojedyncze obiekty, łącznie z drogami, fragmentami pól i łąk w ten sposób aby odtworzyć fragmentarycznie kształty wsi i ich układy przestrzenne typowe dla Kujaw i ziemi dobrzyńskiej. Tak stworzona ekspozycja da możliwość szerszego zilustrowania zagadnień kultury ludowej oraz udokumentuje znikające już tradycyjne kształty wsi obu regionów. Na odtworzenie struktury przestrzennej wsi w poszczególnych częściach skansenu złożą się zasadniczo zagrody wraz z otoczeniem. Ich rekonstrukcja musiała oprzeć się na następujących kryteriach:

- a) zgodności zamożności i statusu społecznego właściciela obiektu z typem zagrody, w skład której wchodzi tenże obiekt na ekspozycji
- b) zgodności okresu występowania typu obiektu i zagrody
- c) dostosowania danego obiektu do zagrody w zakresie typu gospodarstwa i jego wielkości
- d) dostosowania obiektu i jego wnętrza do sytuacji i układu zagrody, a więc funkcjonalności danego obiektu w konkretnym typie zagrody.

W każdej zagrodzie zostanie więc odtworzony układ budynków i zachowane odległości między nimi. Ponadto utrzymane zostanie usytuowanie zagrody w stosunku do drogi i pola. Niezwykle ważną będzie rekonstrukcja tzw. małej architektury (różnego rodzaju płoty, studnie, piwnice, piece piekarskie) oraz zieleni we wnętrzu zagrody.

Kryteria wyboru obiektów

Typowanie obiektów do skansenu nastęrczyło sporo trudności. Wynikały one głównie z niezadawalającego stanu zachowania tradycyjnego budownictwa ludowego na Kujawach i ziemi dobrzyńskiej oraz skąpej literatury przedmiotu i archiwaliów. Przy typowaniu zastosowano następujące kryteria:

- a) podział wnętrza — obiekty budownictwa w skansenie mają ilustrować rozwój poszczególnych budynków zagrody od najprostszych i najstarszych do bardziej rozwiniętych, nowszych,
- b) konstrukcja i materiał budowlany — w skansenie winien być pokazany rozwój konstrukcji i technik budowlanych oraz różnorodne materiały stosowane przy wznoszeniu budynków,
- c) forma architektoniczna — chodzi o uwzględnienie zmian w zakresie bryły architektonicznej oraz elementów zdobniczych,
- d) typowość dla regionu — obiekty muszą być charakterystyczne dla pokazywanego na ekspozycji regionu od strony podziału wnętrza, konstrukcji, materiału budowlanego, technik i formy architektonicznej,
- e) przydatność do planowanych typów zagród — dostosowanie obiektu do warunków socjalnych i ekonomicznych przyjętych dla danej zagrody,
- f) wiek — kryterium to odnosiło się szczególnie do obiektów starych, z VIII wieku. Ich wartość historyczna i zabytkowa jest zbyt wielka aby je pominąć w skansenie,
- g) stan techniczny — kryterium istotne z punktu widzenia kosztów realizacji skansenu. Nie mogło być ono jednak konsekwentnie stosowane ze względu na nie najlepszy stan zachowania budownictwa ludowego w obu regionach. Uwzględnione było zawsze w przypadku, gdy posiadano do wyboru więcej niż jeden obiekt spełniający wcześniej wymienione kryteria.

Niezwykle istotny problem dla całości ekspozycji skansenowskiej stanowi wyposażenie wnętrza zagród i poszczególnych obiektów. Dokładne scenariusze powstaną w trakcie żmudnych badań terenowych. Zabytki wybierane do wyposażenia wnętrza poddawane będą m.in. kryteriom czasowym, majątkowym, społecznym i zawodowym.

Program skansenu

1) Sektor dworski stanowić będzie pierwszą część muzealnej ekspozycji skansenu. Złożą się nań następujące obiekty: dworek, zabudowania gospodarcze i inwentarskie, spichrz, budynki przemysłowe i czworaki. W sektorze tym zostanie zlokalizowana tzw. ekspozycja wstępna, która zawierać

będzie dane dotyczące dziejów społeczno-gospodarczych Kujaw i ziemi dobrzyńskiej. Zwiedzanie tej ekspozycji przyczyni się do łatwiejszego odbioru pozostałych sektorów w skansenie.

2) Sektor budownictwa ziemi dobrzyńskiej składać się będzie z dwóch części. Jedną stanowić będzie fragment wsi skupionej, osiowej o luźnej zabudowie, drugą fragment zabudowy typu rozproszonego. Na cały sektor złoży się osiem zagród (m.in. zagroda rzemieślnicza, karczmarza, młynarza), kuźnia i wiatrak.

3) Zagroda nadwiślańska typu kolonizacyjnego. Będzie to zespół trzech obiektów, stanowiących zagrodę charakterystyczną dla obszaru nadwiślańskiego, na którym, jak już wspomniano, wykształcił się specyficzny obraz kulturowy.

4) Sektor budownictwa Kujaw. Stanowić go będzie fragment wsi zwartej, jednoosiowej. W jego skład wejdzie sześć zagród (m.in. garnarczyka, młynarza) oraz wiatrak, młyn wodny, szkoła wiejska i remiza strażacka.

5) Zespół sakralny. Tworzyć go będzie drewniany kościół z dzwonicą oraz zrekonstruowany fragment wiejskiego cmentarza.

6) Zespół małomiasteczkowy. Będzie to fragment zwartej ulicówki miejskiej, wzdłuż której usytuowanych zostanie kilka najciekawszych obiektów, prezentujących budownictwo małomiasteczkowe.

7) Zespół zaplecza konserwatorsko-technicznego. W jego skład wejdą m.in. pracownie ciesielskie i stolarskie, magazyny drewna rozbiórkowego i nowozakupionego, środków konserwujących oraz wiata do konserwacji chemicznej drewna. Zespół ten nie stanowi ekspozycji muzealnej.

8) Zespół usługowy. Z uwagi na znaczną odległość skansenu od ośrodka miejskiego, musi on posiadać odpowiednie zaplecze, niezbędne do prawidłowego funkcjonowania całej placówki. W jego skład wejdą następujące obiekty: parking, kasy biletowe, punkt sprzedaży wydawnictw, pocztówek, przeźroczy itp., obiekt, w którym usytuowane będą m.in. szatnie, pracownie, portiernie, sala odczytowa, pomieszczenie dla dozorców i obsługi skansenu oraz plac zabaw i gier dla dzieci.

Tak zrealizowane muzeum typu skansenowskiego Kujaw i ziemi dobrzyńskiej będzie spełniać następujące cele:

a) przedstawi kultury wsi, szczególnie budownictwo ludowe w powiązaniu z podstawowymi zajęciami ludności na tym terenie — z rolnictwem, hodowlą, zajęciami ubocznymi jak gospodarka leśna, przemysł domowy, rzemiosło usługowe (koszykarstwo, garncarstwo, kowalstwo), przemysł wiejski oraz w powiązaniu z obiektami życia towarzyskiego, kultowego i społecznego

b) zaprezentuje kulturę ludową, głównie budownictwo w historycznym rozwoju

c) zobrazuje społeczne zróżnicowanie wsi poprzez ukazanie zagród chłopskich z uwzględnieniem ich odmienności majątkowej i zawodowej oraz dworu, kościoła, karczmy i szkoły

d) przedstawi różnice regionalne, a także wpływ środowiska geograficznego i dziejów politycznych na kulturę ludową

- e) zilustruje oddziaływania wpływów obcych na kulturę rodzimą wsi
- f) ukaże wpływy kultury małomiasteczkowej na wieś kujawską i dobrzyńską.

Należy podkreślić, że stworzone muzeum skansenowskie nie wyklucza innych możliwości ochrony budownictwa ludowego. Jednakże z punktu widzenia konserwatorskiego i ekonomicznego, skansen jest najkorzystniejszą formą ochrony nie tylko zabytkowego budownictwa tradycyjnej wsi, ale całej jej kultury. Daje ponadto nieograniczone możliwości w zakresie działalności dydaktyczno-oświatowej i rekreacyjnej.

Błażej Wierzbowski (Toruń)

JAN WOŹNICKI. ZARYS ŻYCIA I DZIAŁALNOŚCI (1881—1945)

Setna rocznica urodzin stanowi dobrą okazję przypomnienia sylwetki wybitnego syna Kujaw Jana Woźnickiego. Postać ta dziś nieco zapomniana zasługuje ze wszelkich miar na przypomnienie. J. Woźnicki urodził się 15 sierpnia 1881 r. w Nieszawie, w rodzinie małorolnego chłopca Wincentego. Przy bardzo małej pomocy materialnej ze strony rodziców ukończył seminarium nauczycielskie w Siennicy. Od 1899 r. był nauczycielem szkół ludowych. Początki jego działalności społecznej i politycznej związane są ze Stronnictwem Narodowo-Demokratycznym, do którego należał w latach 1904—1906 i z Polską Macierzą Szkolną. Był zwolennikiem bojkotu rosyjskich szkół rządowych w Królestwie Polskim. Za akcję przeciwko rusyfikacji szkół powszechnych był nawet w 1906 r. więziony. W czasie I wojny światowej związał się z Legionami i POW. Włączył się również do pracy organizacyjnej nauczycieli i był jednym z założycieli Związku Nauczycielstwa Polskiego. Jednocześnie od początku powstania Polskiego Stronnictwa Ludowego „Wyzwolenie” brał udział w jego pracach¹.

W momencie odzyskania niepodległości przez Polskę był więc Woźnicki człowiekiem doświadczonego, a jednocześnie wystarczająco młodym, aby swe doświadczenia wykorzystać. Na lata Polski międzywojennej przypada okres najaktywniejszej działalności J. Woźnickiego i jego największe osiągnięcia. W międzywojennej działalności Woźnickiego można wyróżnić trzy bardzo ściśle powiązane ze sobą płaszczyzny: parlamentarną, w ruchu ludowym i nauczycielskim.

Działalność parlamentarna J. Woźnickiego przypada na lata 1919—1935. Był posłem do Sejmu Ustawodawczego wybranym z okręgu wyborczego nr 5, obejmującego powiaty Lipno i Rypin². W wyniku wyborów w 1922 r. wszedł z listy państwowej do Sejmu i Senatu. Zrzekł się mandatu poselskiego, zachowując mandat senatora. W senacie sprawował funkcję wicemarszałka³. W latach 1928—1930 ponownie został wybrany posłem do sejmu, a w kadencji 1930—1935 wszedł do senatu⁴.

W czasie swej działalności parlamentarnej J. Woźnicki nie był statystą. Przeglądając sprawozdania stenograficzne z posiedzeń sejmu i senatu rzuca

¹ *Parlament Rzeczypospolitej Polskiej*, Warszawa 1928, s. 257—258.

² T. Rzepecki, *Sejm Rzeczypospolitej Polskiej 1919 roku*, Poznań 1920, s. 106—108.

³ T. i W. Rzepeccy, *Sejm i Senat 1922—1927*, Poznań 1923, s. 459.

⁴ WEP, tom 12, s. 493.

się w oczy duża liczba wystąpień Woźnickiego. On najczęściej prezentował stanowisko PSL „Wyzwolenie” i postępowego ruchu nauczycielskiego, znajdującego się zresztą pod przemożnym wpływem „Wyzwolenia”. Zgłaszał także Woźnicki dość częste interpelacje i wnioski nagłe, związane głównie ze sprawami oświaty i tragicznych warunków bytowania ludności wiejskiej. Trudno uznać parlamentarne wystąpienia Woźnickiego za wyraz jego tylko osobistych poglądów. Funkcje jakie sprawował w „Wyzwoleniu” zobowiązywały go do prezentowania przede wszystkim stanowiska stronnictwa. Niemniej jednak wszystkie wystąpienia parlamentarne Woźnickiego mają swój indywidualny styl. Świadczą one o dobrym opanowaniu przez Woźnickiego taktyki walki parlamentarnej, darze przekonywania, szybkim refleksie a jednocześnie dużym opanowaniem. Były to zalety dość rzadkie, zwłaszcza wśród posłów do Sejmu Ustawodawczego. Na ich tle Woźnicki, mimo młodego wieku, prezentował się jako polityk wysokiej klasy. Szczególnie wyraźnie widać to w czasie długotrwałych debat poprzedzających uchwalenie konstytucji marcowej. W tym czasie stał się zresztą Woźnicki bogatszy o nowe doświadczenia, związane z pełnieniem przez niego w czasie wojny 1920 r. funkcji członka Rady Obrony Państwa.

Na podkreślenie zasługuje duża aktywność Woźnickiego w czasie debat nad aktami ustawodawczymi, poświęconymi konstrukcji systemu oświatowego, które toczyły się w Sejmie Ustawodawczym. Dał się wtedy poznać jako realista i przeciwnik połowicznych rozwiązań. Akcentował wagę sprawnego i skutecznego systemu oświatowego dla odradzającego się państwa, protestował przeciwko próbom oszczędzania na oświacie, a w szczególności przeciw próbom przerzucania ciężaru utrzymywania szkół powszechnych na samorząd⁵. Wydaje się, że nie będzie przesadą twierdzenie, iż dwie uchwalone 17 lutego 1922 r. ustawy o zakładaniu i utrzymywaniu oraz o budowie publicznych szkół powszechnych zawdzięczają swój ostateczny kształt osobistemu zaangażowaniu J. Woźnickiego.

Druga płaszczyzna działalności J. Woźnickiego to zaangażowanie w ruchu ludowym. W ruchu tym Woźnicki sprawował wiele funkcji na szczeblu centralnym. Pierwsze poważniejsze to członkostwo Zarządu Głównego Polskiego Stronnictwa Ludowego. Do ciała tego został Woźnicki dokooptowany w 1918 r. W PSL „Wyzwolenie” pełnił Woźnicki między innymi obowiązki: członka Komisji Rewizyjnej (od 23 II 1919 r.), członka a później sekretarza Prezydium Klubu Posłów w kadencji Sejmu Ustawodawczego, członka Zarządu Głównego (od 23 II 1920 r.), wiceprezesa Zarządu Głównego (od 16 III 1925 r.), członka Sądu Partyjnego (od 21 III 1926 r.), ponownie wiceprezesa Zarządu Głównego (od 9 V 1926 r.), prezesa Klubu Parlamentarnego (od 26 III

⁵ Najwyraźniej wypowiedział to Woźnicki w czasie dyskusji 28 V 1920 r. nad ustawą o budowie publicznych szkół powszechnych: „Jestem tego przekonania i to przekonanie ma mój klub, który jest klubem ludowym, że oświatę trzeba narodowi zaszczyć siłą tak, jak szczepimy ospę i wtedy, gdy zaszcypimy ją, będzie można pozostawić decyzję gminie, jakie świadczenia w dalszym ciągu gmina na oświatę i szkoły dobrowolnie i bezpośrednio poniesie”. (Sprawozdanie stenograficzne ze 150 posiedzenia Sejmu Ustawodawczego, szp. 6).

1928 r.), wiceprezesa Klubu Parlamentarnego (od 1 X 1929 r.). Po zjednoczeniu ruchu ludowego w 1931 r. objął J. Woźnicki funkcję wiceprezesa Naczelnego Komitetu Wykonawczego Stronnictwa Ludowego⁶. Już samo zestawienie funkcji świadczy, że J. Woźnicki odgrywał w międzywojennym ruchu ludowym rolę niebagatelną, pozostając przez długi okres we władzach centralnych, mimo zmieniających się układów politycznych i konstelacji personalnych. Należy podkreślić, że PSL „Wyzwolenie”, z którym Woźnicki był najściślej związany, było poważną siłą w ruchu ludowym i mimo pewnych kontrowersyjnych ocen tego stronnictwa przez współczesnych historyków, nie kwestionuje się występowania w nim silnych tendencji radykalnych. Jak już wspomniano Woźnicki służył swemu stronnictwu przede wszystkim w sejmie lub senacie jako dobry mówca i doświadczony znawca taktyki walki parlamentarnej. Dzięki swej pozycji w ruchu nauczycielskim był także pomocny w umacnianiu wpływów PSL „Wyzwolenia” wśród nauczycielstwa, a zwłaszcza wśród nauczycieli szkół powszechnych⁷.

W 1935 r. znalazł się jednak Woźnicki poza Stronnictwem Ludowym. Stało to się po nadzwyczajnym kongresie SL, który odbył się 14 lipca 1935 r. Na kongresie tym podjęto uchwałę wzywającą członków stronnictwa do bojkotu wyborów do sejmiku i senatu na znak protestu przeciw nowej jawnie niesprawiedliwej ordynacji wyborczej. Uchwała przeszła na kongresie niemalże bez sprzeciwu. Jednakże w niespełna miesiąc po uchwale grupa posłów i senatorów, członków dawnego Stronnictwa Chłopskiego oraz „Wyzwolenia”, ogłosiła oświadczenie zapowiadające wystąpienie z SL i zalecające chłopom udział w wyborach, a działaczom ludowym kandydowanie do sejmiku i senatu. Oświadczenie zostało podpisane również przez J. Woźnickiego. W tej sytuacji J. Woźnicki wraz z innymi secesjonistami został wykluczony ze Stronnictwa przez NKW SL oraz pozbawiony funkcji prezesa zarządu wojewódzkiego w Warszawie⁸. Trudno wyjaśnić przyczyny decyzji J. Woźnickiego. Na pewno nie małą rolę odegrała tu solidarność z dawnymi kolegami z „Wyzwolenia”. Nie można wszakże wykluczyć tego, że J. Woźnicki kierował się również osobistymi ambicjami. Jednakże fakt, że Woźnicki nie podjął po wyborach w 1935 r. współpracy z obozem rządowym, lecz wycofał się z życia politycznego i wrócił do pracy nauczycielskiej przemawia za tym, że podpisując oświadczenie był subiektywnie przekonany o jego słuszności.

Trzecia płaszczyzna działalności J. Woźnickiego to aktywny udział w postępowym ruchu nauczycielskim. Wchodził on w skład kierownictwa, powsta-

⁶ Dane powyższe podają za S. Giza, *Władze stronnictw ludowych*, [w:] S. Lato, W. Stankiewicz, *Programy stronnictw ludowych*, Warszawa 1969.

⁷ O wpływach „Wyzwolenia” w ruchu nauczycielskim oraz osobistym udziale J. Woźnickiego pisze szerzej J. Schoenbrenner, *Walka o demokratyczną szkołę polską w latach 1918—1922*, Warszawa 1963, s. 87, 139, 166.

⁸ Na temat tych wydarzeń zob. *Zarys historii polskiego ruchu ludowego*, tom II, Warszawa 1970, s. 414—415 oraz szersze, chociaż mniej dokładne rozważania T. Reka, *Próby rozbitcia ruchu ludowego w latach 1934—1935*, *Roczniki Dziejów Ruchu Ludowego* 7(1965), s. 82 i nast.

łego w 1916 r., Zrzeszenia Polskich Nauczycieli Szkół Początkowych. Z ramienia tego zrzeszenia brał udział w konferencji odbytej w Warszawie 9 października 1919 r., przygotowującej warunki zjednoczenia ruchu nauczycielskiego. W swej działalności przywiązywał Woźnicki dużą wagę do należytej organizacji szkolnictwa na szczeblu podstawowym⁹. Z bogatej działalności J. Woźnickiego w ruchu nauczycielskim zasługuje na przypomnienie sprawa związana z jego udziałem w obchodach Dnia Szkoły Powszechnej 9 października 1921 r. Obchody te zostały zorganizowane dla uzmysłowienia społeczeństwu wagi szkolnictwa powszechnego i wywarcia nacisku na rząd, aby się tym problemem zajął energiczniej. Woźnicki zaangażował się osobiście w organizowanie obchodów, co stało się dla niego źródłem kłopotów. Postawa, jaką zajmował w sytuacjach konfliktowych pozwala go określić jako człowieka uczciwego i bezkompromisowego. Woźnicki kierował wiecem na Placu Teatralnym w Warszawie. Po wyczerpaniu listy mówców udzielił głosu posłowi komunistycznemu T. Dąbalaowi. W wystąpieniu swym Dąbał stwierdził, że warunkiem powszechności nauczania jest zmiana ustroju politycznego. Woźnicki jako przewodniczący przyjął rezolucję Dąbala. Za wystąpienie na wiecu Dąbał stanął przed sądem okręgowym w Warszawie. Woźnicki wystąpił w procesie jako świadek. Złożone przez niego zeznania nie potwierdzały tezy oskarżenia jakoby Dąbał podburzał do rewolucji socjalnej, posłużyły natomiast obrońcy T. Duraczowi dla podbudowania tez mowy obrończej¹⁰. Zeznanie Woźnickiego wywołało niezadowolenie podprokuratora Rettingera, który w swym przemówieniu nazwał Woźnickiego kłamcą. Obrony swej czci zmuszony był Woźnicki szukać przed sejmowym sądem honorowym, który przyznał mu rację¹¹.

Z ruchem nauczycielskim związany był Woźnicki przez cały okres międzywojenny. Przez wiele lat pełnił funkcję wiceprezesa ZNP¹². Był aktywnym członkiem ZNP nawet po swym wycofaniu się z życia politycznego.

Najtrudniej jest odtworzyć okupacyjne losy Woźnickiego. Wiadomo, że w pierwszym okresie okupacji przebywał z innymi nauczycielami jako zakładnik na Pawiaku i swoją postawą korzystnie oddziaływał na innych zakładników¹³. Wiadomo także, że wchodził w skład tzw. grupy postępowców w ruchu ludowym. Z grupą tą PPR starała się nawiązać, za pośrednictwem A. Fiderkiewicza, bliższy kontakt. W swych wspomnieniach A. Fiderkiewicz wyróżnia Woźnickiego jako nastawionego ugodowo w drażliwej wówczas kwestii stosunku do Związku Radzieckiego¹⁴. Postawa Woźnickiego w ostatnich miesiącach życia pozwala wszakże stwierdzić, że w okresie okupacji wyciągnął on ze swych bogatych doświadczeń wnioski, które pozwoliły

⁹ J. Schoenbrenner, op. cit., s. 87, 139.

¹⁰ Tamże, s. 209 i nast.

¹¹ Sprawozdanie stenograficzne z 329 posiedzenia Sejmu Ustawodawczego z dnia 25 VII 1922 r., szp. 4.

¹² Śmierć Jana Woźnickiego, Głos Nauczycielski, nr 1, z. 1945 r., s. 29.

¹³ Zob. W. Michajłow, Zakładnicy, Polityka nr 43(1182), z 27 X 1979 r.

¹⁴ Podaję za A. Wojtasem, Działalność polityczna ludowców w okresie II wojny światowej, część 1, Warszawa 1979, s. 230—231.

mu na szybkie włączenie się w nurt działalności politycznej od razu w pierwszych dniach po wyzwoleniu.

Bezpośrednio po wyzwoleniu wstąpił Woźnicki do Stronnictwa Ludowego, z ramienia którego wszedł do Krajowej Rady Narodowej. Mimo optymistycznych planów co do swego udziału w pracach KRN i w odbudowie szkolnictwa nie zdążył już rozwinąć działalności. Zmarł nagle na atak serca w hotelu sejmowym w Warszawie 4 kwietnia 1945 r. Pochowany został na koszt państwa na Cmentarzu Powązkowskim¹⁵.

Mimo swej niewątpliwie znacznej roli, jaką odgrywał w życiu politycznym II Rzeczypospolitej, jest obecnie Woźnicki postacią mniej znaną niż inni działacze ruchu ludowego czy ruchu nauczycielskiego. Wydaje się, że postać Woźnickiego zasługuje na bliższą uwagę historyków. Dokładne zbadanie jego życia i działalności może stać się niezłym punktem wyjścia do analizy losów inteligencji chłopskiego pochodzenia, wywodzącej się z terenów byłego zaboru rosyjskiego, w niepodległej Polsce. Mogłoby stanowić także cenny przyczynek do historii Kujaw, historii polskiego ruchu ludowego i ruchu nauczycielskiego¹⁶.

¹⁵ S. P. Jan Woźnicki, *Zielony Sztandar*, nr 17, z 20 V 1945 r., s. 6.

¹⁶ Na razie wypada stwierdzić, że J. Woźnicki nie został uwzględniony w opracowaniu T. Kisielewskiego, *Heroizm i kompromis. Portret zbiorowy działaczy ludowych*, Warszawa 1977—1979.

Faint, illegible text, possibly bleed-through from the reverse side of the page.

Marek Badtke (Włocławek)

25 LAT DZIAŁALNOŚCI ROLNICZEJ SPÓŁDZIELNI PRODUKCYJNEJ W PLEBANCE (1954—1979)

W 17 gminach województwa włocławskiego działa 28 rolniczych spółdzielni produkcyjnych (RSP). Zrzeszają one około 1000 członków, z czego ponad 400 doszło w latach 1978—1980, kiedy to powstało 8 nowych spółdzielni. Obok nich egzystują państwowe gospodarstwa rolne, stacje hodowli roślin oraz kółka rolnicze. Jednym z pierwszych zespołowych gospodarstw rolnych na terenie Kujaw i ziemi dobrzyńskiej była spółdzielnia w Plebance, położonej w gminie Nieszawa.

Spółdzielnia w Plebance w minionym ćwierćwieczu przeszła ewolucję organizacyjną oraz w sferze produkcyjnej. W dniu 4 II 1954 r. zawiązano Rolnicze Zrzeszenie Spółdzielcze „Pierwszy Siew” z siedzibą w Wagańcu. Po kilku latach, 17 V 1959 r., nastąpiła zmiana nazwy na Rolniczy Zespół Spółdzielczy „Pierwszy Siew”. Wraz z nazwą i zgodnie z przyjętym statutem utworzono jednostkę nowego, wyższego typu. Było to skutkiem inicjatywy grupy spółdzielców: A. Podolskiego, C. Sekleckiego, S. Kwiatkowskiego, A. Horeglada, L. Kułakowskiego, T. Rogiewicza, W. Adamskiego, A. Marciniaka, Z. Kwiatkowskiego, Z. Maciejewskiego, F. Szajerskiego, J. Przybysza, J. Skalskiego, B. Kwiatkowskiego, M. Piechuszki i I. Sekleckiej. Pierwsze kilka lat przyszło pracować członkom spółdzielni w trudnych warunkach, które pogłębiała znaczna „płynność” załogi. Stopniowo uzyskiwano wzrost produkcji rolnej z jednoczesnym zmniejszaniem kosztów działalności spółdzielczej.

W 1960 r. członkowie spółdzielni odnotowali wyraźną stabilizację gospodarczą, co wiązało się z dopływem znacznej grupy pracowników o wysokich kwalifikacjach. Najważniejsze zmiany łączyły się z prawidłowym określeniem profilu gospodarczego spółdzielni. W tym czasie siedziba spółdzielni została przeniesiona do Plebanki. W 1962 r. nastąpiła kolejna zmiana nazwy, tym razem na Rolniczą Spółdzielnię Produkcyjną opartą na nowym statucie. Jednocześnie wydatnie zwiększył się areal ziemi uprawianej przez RSP w Plebance. Odtąd coraz wyraźniej spółdzielcy z Plebanki zaczęli specjalizować się w sadownictwie i warzywnictwie. W połowie lat sześćdziesiątych nastąpiła poważna modernizacja gospodarki w tych dziedzinach. Do spółdzielczych sadów wprowadzono wiele nowych uszlachetnionych odmian drzew owocowych. Stanowiło to rezultat współpracy spółdzielców z kilkoma placówkami naukowymi, a zwłaszcza z Instytutem Sadownictwa w Skierwiewicach. Zwiększono wydatnie areal upraw warzywniczych.

Po dalszych kilku latach, 17 IX 1965 r., dokonano wyboru nowego zarządu i przyjęto stosowaną odtąd nazwę Rolniczej Spółdzielni Produkcyjnej „Czerkasy” w Plebance. Chodziło w tym wypadku o zaznaczenie trwającej od lat wymiany doświadczeń spółdzielców z Plebinki z jednostkami uspołecznionego rolnictwa w okręgu czerkaskim (USRR). W połowie lat sześćdziesiątych przystąpiono do budowy 16 jednorodzinnych domków spółdzielczych. Zbudowano tu — wówczas pierwszy w województwie bydgoskim — wodociąg wiejski. Umożliwiło to z kolei uruchomienie deszczowni pozwalającej utrzymywać odpowiednią wilgotność gleby w sadach i na terenach upraw warzywniczych.

Obecnie spółdzielnia w Plebance znana jest przede wszystkim z wysokiej jakości jabłek pozyskiwanych z sadów zajmujących powierzchnię ponad 80 ha. Przekazana w 1980 r. do użytku wielka chłodnia umożliwia lepsze przechowywanie owoców i pozwala wydłużyć czas ich sprzedaży. Spółdzielcy z Plebinki uruchomili firmowe sklepy owocowo-warzywne w Toruniu i Ciechocinku. Spółdzielnia w Plebance stała się głównym dostawcą owoców i warzyw dla pobliskiego Ciechocinka oraz wielu zakładów produkcyjnych. Z tego też względu bywa nazywana wielką „fabryką witamin”. Stale wzbogaca się w nowe formy gospodarczej działalności. Uruchomiono m.in. dużą pieczarkarnię w Ciechocinku, gdzie nadto w trakcie budowy znajduje się ośrodek szkoleniowo-wypoczynkowy RSP. Ostatnio dla potrzeb spółdzielców oddano kolejne bloki mieszkalne oraz stołówkę i klubo-kawiarnię. Znaczna część członków RSP uczestniczyła w wycieczkach zagranicznych.

Pomyślnie perspektywy dalszego rozwoju spółdzielni zapewnia m.in. owczarnia koło Ciechocinka i brojlernia w Plebance. Planuje się przeprowadzenie częściowej modernizacji istniejących obiektów produkcyjnych oraz utworzenie dalszych placówek, mających na celu zaspokojenie potrzeb socjalno-bytowych spółdzielców.

Wyrazem uznania władz dla rezultatów wspólnego gospodarowania spółdzielców w Plebance było odznaczenie RSP Orderem Sztandaru Pracy II klasy.

Andrzej Mietz (Toruń)

KOMUNIKAT W SPRAWIE KIELICHA BISKUPA PAWŁA WOŁUCKIEGO

Skarbiec sztuki narodowej poniósł najpoważniejsze straty na przestrzeni ostatnich 200 lat. Tym niemniej nierzadko dzieła zdawałoby się bezpowrotnie zatracane odnajdywały się często w miejscach najmniej spodziewanych. Z takim przypadkiem być może mamy do czynienia w związku z odkryciem, jakie dooknane zostało ostatnio w skarbcu Katedry wrocławskiej. Sprawila je inwentaryzacja inskrypcji na wyrobach złotniczych (prowadzona przez autora). Penetracja skarbcza okazała się owocna nie tylko dla badań źródeł epigraficznych. Pośród wielu przepysznych dzieł sztuki złotniczej natrafiono na nieco zużyty zębem czasu kielich, który okazał się fundacją biskupa Pawła Wołuckiego. Kielich ten nakryty odmienną robotą pateną, według udzielonych informacji, używany jest do dzisiaj w obrzędach liturgicznych katedry. Należy mniemać, z uwagi na brak należytej dbałości o tej rangi zabytek, że nikt dotąd nie wiązał kielicha z fundacją biskupa Pawła Wołuckiego, zabytkiem utraconym w latach siedemdziesiątych XVIII stulecia.

Opis owego kielicha znajdujemy u S. Chodyńskiego, który podając informację o fundacji biskupa Pawła Wołuckiego, określa kielich jako szczerozłoty z pateną, szmelcowany, z napisem u spodu i herbem Rawicz¹. Kielich ten jeszcze w 1777 r., jak stwierdza inwentarz skarbcza katedralnego, znajdował się w nim pośród innych naczyń liturgicznych². Inwentarz z 1788 r. informuje natomiast o wywiezieniu przez biskupa sufragana Cypriana Wolickiego, zarządzającego archidiaconatem pomorskim za czasów biskupa Antoniego Kazimierza Ostrowskiego, 13 kielichów z patenami do Gdańska³. Spośród tej liczby naczyń liturgicznych sprzedano 6 kielichów i 8 paten. Zachowały się wówczas jedynie kielichy fundowane przez biskupów: Stanisława Sarnowskiego, Antoniego Sebastiana Dembowskiego, Bonawentury Madalińskiego, Hieronima Rozdrażewskiego, Mikołaja Gniewosza, Andrzeja Lipskiego, i Piotra Tylickiego. Sprzedano zaś najcenniejsze — późnogotycki kielich fundowany przez biskupa Łukasza Górkę oraz renesansowe kielichy fundacji biskupów Jana Tarnowskiego i Pawła Wołuckiego. Wszystkie określał inwentarz jako szczerozłote.

Kielich znajdujący się dzisiaj w skarbcu katedralnym, zidentyfikowany jako kielich biskupa Pawła Wołuckiego, jest częściowo zgodny z opisem danym przez S. Chodyńskiego. Nie jest on jednak szczerozłoty, lecz srebrny i następnie pozłacany. Na awersie stopki kielicha znajduje się herb fundatora: Rawicz.

¹ S. Chodyński, *Z dziejów diecezji wrocławskiej. Liturgia*, [w:] *Kronika Diecezji Kujawsko-Kaliskiej*, R. III, 1909, s. 272.

² *Ibidem*.

³ *Ibidem*, s. 278.

Na rewersie zaś odnajdujemy zatartą w części, grawerowaną inskrypcję fundacyjną: DE [...] [...] [...] | [...] B: [M] ARIA: V: [...] A | PAR (OCHI): RAVENSI PAWLVS VOLVCKY: EPISC (OPVS) WLADISLAVIENSIS F [IERI] FECIT: MDCXXII [...] ⁴.

Fundację Pawła Wołuckiego potwierdzała inskrypcja nieistniejącego już dziś epitafium biskupa: AMPLA AVRI ARGENTI SACRAE SUPELLECTILIS DONARIA DEDIT SANCTISSIMAM EVCHARISTIAM ⁵. Niestety epitafium Pawła Wołuckiego znajdujące się w nawie przeniesiono w 1891 r. podczas przebudowy katedry wrocławskiej do kruchty północnej, późniejszej kaplicy św. Józefa ⁶. Tam też podczas restauracji kaplicy w latach dwudziestych XX w. epitafium uległo zniszczeniu.

Zachodzi pytanie, w jaki sposób kielich sprzedany w latach siedemdziesiątych XVIII w. mógł znaleźć się na powrót w skarbcu katedralnym. Istnieje kilka możliwości, w tym dwie bardzo prawdopodobne. Kielich mógł nie opuścić katedry, zaś w inwentarzu z 1788 r. nastąpiła pomyłka. Wówczas jednak narażony byłby na rabunek wojsk pruskich Szekelego, jakiemu uległ skarbiec katedralny w 1794 r. ⁷ Zginęło wówczas 14 złotych kielichów. Mógł też, jak stwierdza inwentarz być wywiezionym do Gdańska. Byłoby to zgodne z tekstem inwentarza. Nie wydaje się możliwe pozostawienie kielicha w Gdańsku, gdyż wówczas zostałyby on zniszczony (1792 r.) tak jak pozostałe 7 kielichów ⁸. Jeśli jest to ten sam kielich pozyskanie jego już po sprzedaży na powrót dla Katedry Wrocławskiej musiało nastąpić najwcześniej po 1794 r. Z uwagi jednak na przebywanie we Wrocławku z początkiem XIX w. wojsk napoleońskich a następnie rosyjskich, które wyrządziły wiele szkód naruszając zasoby materialny Kościoła skłonny byłbym mimo braku informacji co do okoliczności, przesunąć datę pozyskania kielicha po 1814 r. ⁹

⁴ Rozwiązanie w inskrypcji skrótu PAR, jako PAR(ORCHI) może być wątpliwe gdyż brak potwierdzenia źródłowego aby biskup Paweł Wołucki był również plebanem w Rawie Mazowieckiej. Paweł Wołucki urodzony z ojca Jana podsejdyka rawskiego i matki z domu Ołtarzewskiej. Wykształcony we Włoszech, pracował przez jakiś czas w kancelarii królewskiej. W 1591 r. objął biskupstwo kamienieckie, w 1608 łuckie zaś w 1616 r. wrocławskie. Zmarł w 1622 r. (*Podręczna Encyklopedia Kościelna*, T. 43—4 1916, s. 14, K. Niesiecki, *Herbarz*, T. IX, s. 426—427). Tym niemniej był związany z Rawą nie tylko przez ojca. Brat jego Filip był chorążym kasztelanem a w końcu wojewodą rawskim. Sam Paweł dał się poznać jako dobroczyńca jezuitów rawskich o czym informuje jego epitafium:

SOCIATEM IESV LUCEORIAE DOTAM RAVAE COLLOCATAM AMPLO REDITV AVXI EIDEMQVE LOCO PRO INSTITVTIONE XII NOBILIVM PERPETVVM PROVENTV ADDIXIT.

⁵ Wydawcy: S. Damalewicz, *Vitae Vladislavienstvm Episcoporum fussu autothorttate Mathiae Łubieński*, Cracoviae 1642, s. 451; S. Starovolscius, *Monumenta Sarmatorum vlam universae carnis ingressorum*, Cracoviae 1655, s. 403; S. Chodyński, *Bazylika katedralna w Wrocławku. Z notat pośmiertnych*, [w:] *Kronik Diecezji Kujawsko-Kaliskiej*, R. 12, 1918, s. 347.

⁶ M. Morawski, *Monografia Wrocławka*, Wrocław 1933, s. 216, 228.

⁷ *Ibidem*, s. 236 i in.; *Słownik Geograficzny Królestwa Polskiego*, T. XIII s. 68 S. Chodyński, *Z dziejów diecezji...*, s. 179.

⁸ S. Chodyński, *op. cit.*, s. 273.

⁹ Szersze opracowanie niniejszego zagadnienia jest przygotowane przez autora i w stanie opublikowane w *Kronice Diecezji Wrocławskiej*.

BIBLIOGRAFIA

KUJAW I ZIEMI DOBRZYŃSKIEJ ZA ROK 1979

Opracował Adam Makowiecki (Toruń)

I. HISTORIA Z ARCHEOLOGIA

1. BAGDZIŃSKI S. L.: Przemiany struktury przestrzennej Włocławka w latach 1945—1977. Zap. Kuj.-Dobrz. Ser. B. 1979 s. 155—164.
2. BARTOSIEWICZ Z.: Wspomnienia o walce i pracy w szeregach PPR (1942—1948) oraz o kształtowaniu się władzy ludowej (1945—1946) we Włocławku. Centr. Arch. KC PZPR sygn. 309.
3. BEDNARCZYK J., KOŚKO A., KRAUSE E.: Z problematyki rozwoju kultury lendzielskiej w rynie Jeziora Pakoskiego. Pom. Antiqua t. 8 1979 s. 9—42.
4. BEDNARSKI H.: Bydgoskie Towarzystwo Naukowe (1959—1979): studium historyczno-socjologiczne. Bydgoszcz 1979 ss. 133.
5. BIAŁŁOWICZ-KRYGIEROWA Z.: Romańskie ciosy z płasko-rzeźbionymi maskami z kościoła Panny Marii w Inowrocławiu. przyczynek do historii zbiorów kórniczkich Tytusa Działyńskiego. Stud. Muz. 1977 z. 12 s. 11—13.
6. BOGALECKI T.: Organizacje młodzieżowe w województwie pomorskim w latach 1920—1939. Pr. Kom. Hist. BTN 1979 s. 65—89.
7. CZERNIAK L.: Osada kultury lendzielskiej w Kościelcu Kujawskim gm. Pakość stan. 16. Pom. Antiqua t. 8: 1979 s. 229—262.
8. DROZDOWSKI M. (rec.): Pawiński A., — Rządy sejmikowe w Polsce 1572—1795 na tle stosunków województw kujawskich. Mówią Wieki 1979 nr 10 s. 37.
9. DZIEDUSZYCKI A.: Wczesnośredniowieczne importy ceramiczne z Kruszwicy. Slav. Antiqua T. 25: 1978 s. 69—97.
10. FIKUS F.: Wielkie wydawnictwo w małym mieście. Kwart. Hist. Prasy 1979 nr 1 s. 80—93.
11. FRĄCKOWIAK W.: Pedagogiczne aspekty polskiego czasopiśmiennictwa dla dzieci i młodzieży na Pomorzu Nadwiślańskim i Kujawach Zachodnich w okresie rządów Bismarcka (1862—1890). Bydgoszcz 1979 ss. 256.
12. GRUSZCZYŃSKA M.: Źródła do dziejów powiatu włocławskiego w aktach Starostwa Powiatowego Włocławskiego (1918—1939). Zap. kuj.-dobrz. 1979 Ser. B. s. 209—220.
13. GULDON R., GULDON Z.: Materiały do osadnictwa powiatu przeddeckiego w XVII—XVIII w. Zap. kuj.-dobrz. 1979 Ser. B. s. 165—185.

14. HENSEL W.: Gniazdo Polan. Nie Kruszwica a Gniezno. WTK 1979 nr 15 s. 8—9.

15. JANISZEWSKA-MINCER B.: Dzieje kultury bydgoskiej w świetle literatury. Cz. 1. Do 1920 roku. Zesz. Nauk. WSP Bydg. Stud. Ped. 1979 z. 5. s. 172—204.

16. JASIŃSKI K. (rec.): Powierski J. — Dobra ostrowicko-golubskie biskupstwa włocławskiego na tle stosunków polsko-krzyżackich w latach 1235—1308. Zap. Hist. 1979 z. 3 s. 178—181.

17. JĘDRZEJCZAK M. L.: Plan akt Archiwum Generalnego Zgromadzenia Sióstr Wspólnej Pracy od Niepokalanej Marii we Włocławku. Arch. Bibl. i Muzea Kość. T. 37: 1978 s. 7—16.

18. KAJZER L.: Ślady obróbki metali nieżelaznych z XIII—XIV w. na zamku Raciążku koło Ciechocinka. Kwart. Hist. Kult. 1979 nr 3 s. 365—373.

19. KALLAS M.: Opis Brześcia Kujawskiego z 1820 roku. Zap. kuj.-dobrz. 1979 Ser. B s. 187—207.

20. KAPICA Z.: Stałe i okresowe migracje ludności z Brześcia Kujawskiego. Acta UL Ser. 2: 1979 nr 18 s. 45—58.

21. KAPICA Z., BECKER M., ŁUCZAK B.: Pochówki ciałopalne kultury łużyckiej z powiatu włocławskiego (Materiały z Chełmicy Dużej i Dziadowa). Acta UL Ser. 2: 1979 nr 18 s. 3—44.

22. KARWICKA T.: Kultura ludowa Ziemi Dobrzyńskiej. W-wa 1979 ss. 224.

23. KĘDRA E.: Prasa włocławska (1945—1975). Zap. kuj.-dobrz. Ser. B 1979 s. 137—154.

24. KOWALCZYK A.: Relacja o działalności w PPR i w oddziale partyzanckim AL (1943—1944) w krasnostawskim oraz o pracy w MO (1945—1947) w Starej Wsi i w Bydgoszczy. Centr. Arch. KC PZPR sygn. 15101.

25. KOZŁOWSKI R.: Rozwój organizacyjny Polskiej Partii Robotniczej w woj. pomorskim (1945—1948). Z Pola Walki 1979 nr 2 s. 173—194.

26. KRAJEWSKI M.: Lewicowy ruch oporu w byłych powiatach Ry-pin i Lipno w latach 1939—1945. Zap. kuj.-dobrz. 1979 Ser. B s. 87—136.

27. LANGE R., KRZYŻANIAK B., PAWLAK A.: Folklor Kujaw. W-wa 1979 ss. 390.

28. MAKIEWICZ T.: Z badań nad osadnictwem kultury przeworskiej na terenie zachodniej części Kujaw (rejon Jeziora Pakoskiego). Slav. Antiqua T. 25: 1978 s. 1—48.

29. MIETZ A.: Inwentaryzacja inskrypcji do 1800 roku na Kujawach. (Sprawozdanie z badań przeprowadzonych w okresie stycz.—czerwiec 1978 r.) Zap. kuj.-dobrz. 1979 Ser. B s. 297—303.

30. MILCZYŃSKI A. (rec.): Dzieje Inowrocławia. T. 1. Do 1919 r. Nowe Książki 1979 nr 16 s. 32—33.

31. NIKONOWICZ O.: Polskie partie polityczne we Włocławku w ostatnich latach II Rzeczypospolitej (1935—1939). Zap. kuj.-dobrz. 1979 Ser. B s. 35—53.

32. PALUSZKIEWICZ M.: Towarzystwo Tomasza Zana w Inowrocławiu. (Uczniowskie koła patriotyczne w zaborze pruskim). Prz. zach. 1979 nr 3 s. 117—124.

33. PAWŁAK M. (rec.): Pawiński A. — Rządy sejmikowe w Polsce 1572—1795 na tle stosunków woj. kujawskich. Zap. kuj.-dobrz. Ser. B 1979 s. 313—314.

34. PAWŁAK M.: Z cyklu „szkoły jubilatki”. Jubileusz 75-lecia Liceum Ziemi Kujawskiej we Włocławku. Prz. hist.-ośw. 1979 nr 1 s. 91—100.

35. PAWŁOWSKI J.: Wspomnienie członka PPR, ZWM i ZMP (1945—1948) o pracy w aparacie bezpieczeństwa w Rypinie i Suwałkach. Centr. Arch. PZPR 15001.

36. PODGÓRECKI J.: Księgarze bydgoscy w Powstaniu Wielkopolskim (1918—1919). Księgarz 1979 nr 2 s. 58—59.

37. POWIERSKI J.: Stan i potrzeby badań nad dziejami Wschodnich Kujaw i Ziemi Dobrzyńskiej we wczesniejszym średniowieczu (IX—XII w.) Cz. 2. Zap. kuj.-dobrz. 1979 Ser. B s. 237—295.

38. ROSIN R. (rec.): Lustracje województw wielkopolskich i kujawskich 1789 cz. 3. Województwa łęczyckie i brzesko-kujawskie. Roczn. łódz. 25: 1979 s. 319—322.

39. SŁOMSKI M.: Miejsca straceń, walk i męczeństwa społeczeństwa w latach 1939—1945 na terenie obecnego województwa włocławskiego. Zap. kuj.-dobrz. Ser. B s. 221—235.

40. SZAWŁOWSKI Z.: Komunikat z badań inskrypcji nagrobkowych z lat 1800—1914 na Kujawach. Zap. kuj.-dobrz. 1979 Ser. B s. 305—307.

41. WASZKIEWICZ Z.: Z problematyki dziejów społeczno-politycznych Ziemi Dobrzyńskiej w okresie II Rzeczypospolitej. Zap. kuj.-dobrz. 1979 Ser. B s. 55—85.

42. ZAPLECZE gospodarcze Konwentu OO Franciszkanów w Inowrocławiu: od połowy XIII do połowy XV w. Poznań 1979 ss. 188.

43. ZIÓŁKOWSKI B.: Z dziejów Golubia-Dobrzyń w latach 1945—1950. Acta UNC Nauki Polit. 1979 z. 10 s. 125—135.

II. OSOBY

44. MARCHLEWSKI Julian, MICHTA N.: W-wa 1979 ss. 116.

45. OPALIŃSKI Jan z Bnina h. Łódzia (1629—1684), wojewoda brzeski-kujawski. DWORZACZEK W. PSB 24: 1979 s. 82—85.

46. OPOROWSKI Andrzej h. Sulima (zm. 1483), biskup włocławski, podkanclerzy koronny. Red PSB 24: 1979 s. 132—134.

47. OPOROWSKI Andrzej h. Sulima (zm. 1549), wojewoda łęczycki. KOWALSKA H. PSB 24: 1979 s. 134—135.

48. OPOROWSKI Bogusław h. Sulima (ok. 1400—1453), wojewoda inowrocławski. BIENIAK J. PSB 24: 1979 s. 135—136.

49. OPOROWSKI Jan h. Sulima (ok. 1435—1494), wojewoda brzeski-kujawski. BIENIAK J. PSB 25: 1979 s. 136—137.

50. OPOROWSKI Jan h. Sulima (ok. 1470—1540), wojewoda brzeski-kujawski. KOWALSKA H. PSB 24: 1979 s. 137—138.

51. OPOROWSKI Mikołaj h. Sulima (ok. 1365—1425), wojewoda łęczycki. BIENIAK J. PSB 24: 1979 s. 138—139.

52. OPOROWSKI Piotr h. Sulima (ok. 1405—1467), wojewoda łączycki. BIENIAK J. PSB 24: 1979 s. 139—142.

53. OPOROWSKI Władysław h. Sulima (zm. 1453), biskup włocławski, potem arcybiskup gnieźnieński i prymas. GAŚSIOROWSKI A. PSB 24: 1979 s. 142—144.

54. ORZELSKI Świętosław h. Dryja (1549—1598), starosta radziejowski, poseł sejmowy, historyk. BARYCZ H. PSB 24: 1979 s. 305—309.

55. OSMAŃSKI Mateusz (1796—1857), ksiądz, działacz narodowy na Pomorzu. BUKOWSKI A. PSB 24: 1979 s. 369—370.

56. OSSOWSKI Stanisław (1886—1929), ziemianin, działacz niepodległościowy. PORĘBA S. PSB 24: 1979 s. 445—446.

57. OSTROWSKI Antoni Kazimierz h. Grzymała (1713—1784), biskup włocławski potem prymas. DYMNICKA-WOŁOSZYŃSKA H. PSB 24: 1979 s. 540—546.

58. OŚNIAŁOWSKI Jan h. Trąby (1735—1796), poseł sejmowy (ziemi dobrzyńskiej). SZCZYGIELSKI W. PSB 24: 1979 s. 617—618.

59. OWCZAREK Wojciech Stanisław (1875—1938), biskup pomocniczy włocławski. KUMOR B., LANGE K. PSB 24: 1979 s. 652—653.

60. PACHNOWSKI Stefan (1892—1943), prawnik, działacz państwowy i społeczny, prezydent m. Włocławka. KUBIATOWSKI J. PSB 24: 1979 s. 756—758.

61. PACZYŃSKI Jakub h. Ogończyk (zm. po 1566), dziekan kujawski, sekretarz królewski. URBAN W. PSB 24: 1979 s. 789.

III. AKTUALNE ZAGADNIENIA KULTURALNE I SPOŁECZNO- GOSPODARCZE REGIONU

62. ALBEGOW M., KULIKOWSKI R.: Międzynarodowa współpraca naukowa w rozwoju regionu Górna Noteć. Nauka pol. 1979 nr 5 s. 85—94.

63. BACCIARELLI K.: Recepta na dobre szkło (Huta szkła gospodarczego „Irena” w Inowrocławiu). Fakty 79: 1979 nr 7 s. 1, 4—5.

64. BADTKE M.: Krajobraz pod ochroną (Gostyńsko-Włocławski Park Krajobrazowy). Fakty 79: 1979 nr 18 s. 1, 5.

65. BASZKOWSKI A.: Aspiracje i rzeczywistość (kultura włocławska). Fakty 79: 1979 nr 40 s. 9.

66. BASZKOWSKI A.: Tabu zakładowej kultury (bydgoskie). Fakty 79: 1979 nr 49 s. 1, 9.

67. BEDNAREK J.: Stuletnie przedsiębiorstwo coraz młodsze (Inowrocławskie Zakłady Chemiczne). Przem. Chem. 1979 nr 9 s. 454—458.

68. BEDNARSKI H.: W kręgu przyjaciół nauk (Polskie Towarzystwo Naukowe, Bydgoskie Towarzystwo Naukowe). Fakty 79: 1979 nr 14 s. 1, 3 nr 15 s. 3

69. BIERKOWSKI T.: Poszukiwanie modelu kształcenia pracowników kulturalno-oświatowych (doświadczenia Wyższej Szkoły Pedagogicznej w Bydgoszczy). Pr. Nauk. U. Śl. Pedag. Pr. Kult. 1979 T. 4 s. 63—68.

70. BRODNICZ K.: Czas rozwiązań. (miasto i gmina Chodecz). Kujawy nr 47 (598) z 21 XI 1979 s. 3, 10.

71. BYDGOSZCZ — historia, teraźniejszość, przyszłość (informator). Bydgoszcz 1979 ss. 112.

72. CHUDY S., CHUDY E.: Ekologiczne warunki rozwoju podregionu włocławskiego. Warszawa 1979 ss. 164.

73. CZARNECKI W.: Rola przemysłu w kształtowaniu przestrzennym aglomeracji Dolnej Wisły. Zesz. Nauk. ATR Bydg. Bud. 1979 z. 12 s. 1—138.

74. DOBOSZ H.: Kraina między Gopiem a Tucholą (woj. bydgoskie). Tyg. kult. 1979 nr 30 s. 8—9 15.

75. DOMIŃSKI L., MAKOWSKI E.: Czy osiedle „Bartodzieje” w Bydgoszczy jest nowoczesne? Prz. bud. 1979 nr 8 s. 467—468.

76. DZIANISZ P.: Bydgoskie zaprasza. Gdańsk 1979 ss. 44.

77. DZIESIĘĆ lat Wyższej Szkoły Pedagogicznej w Bydgoszczy. Bydgoszcz 1979 ss. 248.

78. FLORCZYK J.: Smog nad miastem (Bydgoszcz). Kujawy nr 22/573) z 30 V 1979 s. 1, 4.

79. GARDZIEL R.: Kwalifikacje rolników w województwie bydgoskim w liczbach. Służ. Rol. 1979 nr 12 s. 14—16.

80. GEMBICKI T.: Doskonalenie pracy służb finansowych w gminie (woj. włocławskie). Rada nar. Gosp. 1978 nr 26 s. 33—34.

81. GLAZIK R.: Wpływ zbiornika wodnego na Wiśle we Włocławku na zmianę stosunków wodnych w dolinie. Dokument. Geogr. 1978 z. 2—3 s. 19—35.

82. GŁOSY — almanach młodej bydgoskiej literatury i plastyki. Bydgoszcz 1979 ss. 187.

83. GOŁĘBIEWSKI J.: Dzielnica „Szvederowo” w Bydgoszczy. Prz. bud. 1979 nr 8 s. 431—433.

84. GÓREC-ROSIŃSKI J.: Wieloocy wśród ślepców (Dni Kultury i Sztuki w Bydgoszczy). Polityka 1979 nr 46 s. 9.

85. GRYCZKA A.: Polityka zatrudnienia w regionie a spółdzielczość pracy na przykładzie regionu bydgoskiego w latach 1961—1975. W-wa 1979 ss. 168.

86. IWANICZ I.: Zbiorowa mądrość (Bydgoszcz). Rozmowę przeprowadził T. Hellen. Fakty 79: 1979 nr 43 s. 1, 4.

87. J. G.: Striptis w Sierpcu. (Dom Kultury). Barwy 1979 nr 11 s. 9—10.

88. JAWOROWSKI J.: Znaczenie absolwentów ATR w Bydgoszczy dla gospodarki żywnościowej Pomorza i Kujaw. Zesz. nauk. ATR Bydg. Roln. 1979 z. 9 s. 27—43.

89. KAROŃ B.: Inowrocław solą stoi. Tyg. demokr. 1979 nr 30 s. 6, 7.

90. KASPERSKA-FURMAN I.: Produkcja rolnicza w spółdzielniach produkcyjnych województwa bydgoskiego. Służ. Rol. 1979 nr 9 s. 21—23.

91. KĘDZIERSKA D.: Czekać na mamę (lecznictwo dziecięce w Bydgoszczy). Kujawy nr 4 (555) z 24 I 1979 s. 4.

92. KĘDZIERSKA D.: Raport o stanie rzemiosła (w 3 województwach). Kujawy nr 7 (558) z 14 II 1979 s. 9.

93. KĘDZIERSKA D.: Widok z deptaka (Ciechocinek). Kujawy nr 19 (570) z 9 V 1979 s. 3.

94. KĘDZIERSKA D.: Zdrowie przemysłu (Włocławek). Kujawy nr 23 (574) z 6 VI 1979 s. 3.

95. KISS-ORSKI J.: Polityczne ogniwo w osiedlu (terenowe org. partyjne w Bydgoszczy). Życie Partii 1979 nr 9 s. 38—39.

96. KOŚCIECHA C.: Stan i kierunki rozwoju kultury w województwie bydgoskim do 1990 roku. Zesz. nauk. WSP Bydg. Stud. Ped. 1979 z. 5 s. 57—77.

97. KOZŁOWSKI Z.: Dom Zdrowia Budowlanych i Wojewódzka Przychodnia Przemysłowa w Bydgoszczy. Prz. bud. 1979 nr 8 s. 430—431.

98. KROMSKI J.: Bydgoskie doświadczenia (Wojewódzki Uniwersytet Robotniczy ZSMP). Płomienie 1979 nr 12 s. 56—57.

99. KRUSZKO M.: Kłapa bezpieczeństwa (Centr. Biuro Studiów i Projektów Budown. Wodnego „Hydroprojekt” we Włocławku). Fakty 79: 1979 nr 31 s. 1, 4.

100. KWIATKOWSKI S.: Nad Brdą i Wisłą (Bydgoszcz). Portrety miast. Tyg. demokrat. 1979 nr 44 s. 12—13.

101. ŁACHOWSKI J.: Problemy ochrony naturalnego środowiska człowieka w województwie bydgoskim. Warszawa 1979 ss. 120.

102. LEHMANN E.: Rola sołtysów w rozwoju rolnictwa województwa bydgoskiego. Rada nar. Gosp. 1979 nr 9 s. 15—16.

103. LEŚNIAK M.: Raczej wolno (odnowa śródmieścia Włocławka). Kujawy nr 45 (596) z 7 XI 1979 s. 8.

104. LEWANDOWSKA W.: Frycove za pudrowaną saletrą (Zakłady Azotowe „Włocławek”). Kierunki 1979 nr 8 s. 1, 8.

105. MAKOWIECKI A.: Bibliografia Kujaw i Ziemi Dobrzyńskiej za rok 1977. Zap. kuj.-dobrz. 1979 Ser. B s. 319—325.

106. MALARSTWO, haft i rzeźba plastyków lipnowskich (katalog wystawy) - Włocławek - lipiec—sierpień 1979 Włocławek 1979 ss. 14.

107. MATLAK J.: Owoce czterech lat współpracy (włocławskiej służby zdrowia z Akademią Medyczną w Łodzi). Służb Zdr. 1979 nr 32 s. 5.

108. MELOCH A.: Jednostka mieszkaniowa dzielnicy „Fordon” w Bydgoszczy. Prz. bud. 1979 nr 8 s. 433—434.

109. MIKOŁAJ Konczalski — malarstwo. Rajmund Lewandowski — grafika (Katalog wystawy). Włocławek 1979 ss. 12.

110. MINCER F.: Najstarsze biblioteki bydgoskie. (Obecny stan i perspektywy). Stud. Bibl. WSP Bydg. 1979 z. 1 s. 6—83.

111. MNISZEK J.: 25 lat po pierwszym siewie (RSW Plebanka). Kujawy nr 7 (558) z 14 II 1979 s. 8.

112. MNISZEK J.: Przemysł, który żywi. Kujawy nr 11 (562) z 14 III 1979 s. 1, 5.

113. MNISZEK J.: Wiosna na polach (o włocławskim rolnictwie). Kujawy nr 14 (565) z 4 IV 1979 s. 1, 5.

114. MODRZEJEWSKI A.: Instytut Elektroniki i Telekomunikacji ATR w Bydgoszczy. Prz. bud. 1979 nr 8 s. 428—429.

115. NA polsko-brytyjskiej budowie kompleksowej wytwórni polichloru winylu we Włocławku. Prz. spaw. 1979 nr 11 s. 10—16.

116. NAPIÓRKOWSKI J.: Kierunek wychowania technicznego w WSP w Bydgoszczy. Życie Szkoły Wyższej 1979 nr 6 s. 119—123.

117. OLSZEWSKA B.: Wizytówka. (Komitet Wojewódzki PZPR we Włocławku). Polityka 1979 nr 49 s. 4.

118. ORDAN J. L.: Codziennosc wiejskiej kultury. (Gminne Ośrodki Kultury we włocławskim). Fakty 79: 1979 nr 48 s. 3, 7.

119. ORDAN J. L.: Kłopoty z partią. (Ciechocinek). Fakty 79: 1979 nr 30 s. 1, 3.

120. PAJĄK L.: Wspólna sesja WRN w Płocku i Włocławku. Rada nar. Gosp. 1979 nr 9 s. 17—18.

121. PAPRZYCKI J.: Modele zarządzania oświatą na tle przekształceń sieci szkolnej (na przykładzie woj. bydgoskiego). Pr. Nauk. U. Śl. Pr. Pedagog. 1979 T. 12 s. 60—71.

122. PAWŁOWSKI K.: Przypadek czy metoda? (Kujawskie Zakłady Przemysłu Owocowo-Warzywnego we Włocławku). Życie gosp. 1979 nr 21 s. 4.

123. PIETRASZEK M.: Rozmowa z dyrektorem Zarządu Budowy (wytwórni PCW we Włocławku). Rozm. przepr. I. Wiśniewska. Pr. spaw. 1979 nr 11 s. 10—11.

124. PIETRZAK A.: Zagospodarowanie Leśnego Parku Kultury i Wypoczynku w Bydgoszczy-Myśliczynie. Pr. bud. 1979 nr 8 s. 463—468.

125. PLACIŃSKA E.: Duża sprawa najmniejszych. Kujawy nr 49 (600) z 5 XII 1979 s. 8.

126. PLACIŃSKA E.: Nie łatwo być mecenasem (kultura). Kujawy nr 26 (577) z 27 VI 1979 s. 9.

127. PODGÓRECZNY J.: 75-letni jubileusz Woj. Biblioteki Bydgoskiej. Kult. i Ty 1979 nr 1 s. 56—58.

128. POLECAMY Kujawy i Ziemię Dobrzyńską. (Przewodnik). W-wa 1979 skł. 13.

129. PRZYŁUBSKI M.: Włocławek — modernizacja śródmieścia. Architektura 1979 z. 7/8 s. 44—65.

130. RUMIŃSKA E.: Co pozostanie z legendy? (Gopło). Powróci do nich życie. Raport o stanie jezior. Tyg. demokr. 1979 nr 47 s. 8.

131. SAFIAN T.: 30 lat działalności „Miastoprojektu — Bydgoszcz”. Pr. bud. 1979 nr 8 s. 419—421.

132. SŁOPIEŃ S.: Program dwóch „przeciw” i dwóch „za”. (Konwent regionalnych stowarzyszeń kulturalnych Kujaw, Pomorza, Wielkopolski i Z. Lubuskiej). Nurt 1979 nr 11 s. 2—3.

133. STRAMOWSKI E.: Fredro na scenie w Bydgoszczy. Stud. filol. WSP Bydg. 1979 z. 5 s. 103—137.

134. SZAFLARSKI J.: Osiedle „Wyżyny B-V” w Bydgoszczy. Pr. bud. 1979 nr 8 s. 425—426.

135. SZKULMOWSKA W.: Przygotowanie kwalifikowanych kadr dla placówek kulturalno-oświatowych na terenie woj. bydgoskiego. Zesz. nauk. WSP Bydg. Stud. Ped. 1979 z. 5 s. 79—92.

136. SZUNEJKO J.: „Lakiery” — wychodzenie na prostą. (Włocławski „Polifarb”). Kujawy nr 9 (560) z 28 II 1979 s. 7.

137. SZUNEJKO J.: 51 tys. ha pod tlenem. (Gostyńsko-Włocławski Park Krajobrazowy). Kujawy nr 16 (567) z 18 IV 1979 s. 8.

138. SZUNEJKO J.: Płuca między retortami. (Gostyńsko-Włocławski Park Krajobrazowy). Kujawy nr 8 (559) z 21 II 1979 s. 1, 4.

139. SZUNEJKO J.: Wyboje na mlecznej drodze. (Włocławskie mleczarstwo). Kujawy nr 10 (561) z 7 III 1979 s. 1, 4.

140. SZUNEJKO J.: Z tarczą czy na tarczy? (bydgoskie centrale telefoniczne). Kujawy nr 4 (555) z 24 I 1979 s. 5.
141. SZWEDOWSKI R.: Treść bydgoskiej kultury. Fakty 79: 1979 nr 15 s. 5, 8.
142. SZYMAŃSKI E.: Czas przemian. (Z I sekretarzem KW PZPR we Włocławku rozm. R. Jaworski). Kujawy nr 50 (601) z 12 XII 1979 s. 3, 4.
143. SZYMAŃSKI E.: Dekada przemian w województwie włocławskim. Rada nar. Gosp. 1979 nr 26 s. 14—16.
144. SZYMAŃSKI E.: Kierownicza siła społeczeństwa. (Komitet Wojewódzki PZPR we Włocławku). Rozm. przepr. T. Kołodziejczyk. Życie Partii 1979 nr 12 s. 9—10.
145. SZYMAŃSKI E.: Kujawy i Ziemia Dobrzyńska w Polsce Ludowej. Rada nar. Gosp. 1979 nr 14 s. 11—13.
146. SZYMAŃSKI E.: Sąsiedzkie współdziałanie ogniw władzy i administracji na przykładzie woj. włocławskiego. Rada nar. Gosp. 1979 nr 17 s. 14—15, 38.
147. SZYMAŃSKI E.: Włocławek — kształtowanie ośrodka wojewódzkiego. Rada nar. Gosp. 1979 nr 11 s. 13—15.
148. TAYLOR Z. (rec.): Mykaj A. — Realizacja polityki rozmieszczenia przemysłu na przykładzie regionu bydgoskiego. Prz. geogr. 1978 z. 4 s. 690—691.
149. UNOWOCZEŚNIANIE oświaty w woj. bydgoskim w warunkach reformy systemu edukacji narodowej. Materiały z II Sesji Postępu Pedagogicznego. (Bydgoszcz). Roczn. Rady Nauk. Urz. Woj. Bydg. R. 7: 1979 z. 5 s. 1—308.
150. WAWRZYŃIAK B., JAN-KOWSKI J.: Studenci Akademii Techniczno-Rolniczej w Bydgoszczy o swojej przyszłej pracy zawodowej. Zesz. Nauk. ATR Bydg. Rol. 1978 z. 6 s. 197—215.
151. WICHLACZ Z.: Perła się starzeje. (Uzdrowisko Inowrocław). Kujawy nr 33 (584) z 15 VIII 1979 s. 8.
152. WIERZBICKI B.: Bydgoszcz — raport o stanie zabytków. Kujawy nr 1 (552) z 3 I 1979 s. 1, 7.
153. WIERZBICKI B.: Ścisnąć piankę nie jest łatwo. (bydgoski Zachechem). Kujawy nr 8 (559) z 21 II 1979 s. 1, 5.
154. WOJEWÓDZKA Biblioteka Publiczna Włocławek. (Informator). Włocławek 1979 ss. 20.
155. WOJTYSIAK B.: Przyznajemy prawo rekomendacji. (Inowrocławskie Zakłady Chemiczne). Życie Partii 1979 nr 2 s. 9—10.
156. WOJTYSIAK B.: Oni tworzyli historię fabryki. (Inowrocławskie Zakłady Chemiczne). Przem. Chem. 1979 nr 9 s. 468—470.
157. WÓWCZUK W.: Zbliżenia regionalne. Włocławskie. Tyg. demokr. 1979 nr 43 s. 8.
158. WYKAZ prac magisterskich wykonanych w latach 1977—1978 w Zakładzie Bibliotekoznawstwa i Informacji Naukowej WSP w Bydgoszczy. Stud. Bibl. WSP Bydg. 1979 z. 1 s. 165—176.
159. ZAPĘDOWSKI M.: Calendarium województwa włocławskiego za rok 1978. Zap. kuj.-dobrz. 1979 Ser. B s. 327—344.

CALENDARIUM WOJEWÓDZTWA WŁOCŁAWSKIEGO ZA ROK 1980

Zestawił Marek Zapędowski (Włocławek)

Styczeń

- 3 Odbyło się spotkanie sekretariatów KW PZPR Torunia i Włocławka. W trakcie toruńskich obrad uczestnicy pod przewodnictwem I sekretarza KW zapoznali się z najistotniejszymi problemami społeczno-gospodarczymi województw oraz perspektywami ich dalszego rozwoju.
- 3 Pod przewodnictwem sekretarza KW PZPR, przewodniczącej ZW TPPR odbyło się prezydium Towarzystwa, na którym podsumowano dorobek minionego roku oraz wytyczono kierunki pracy na rok 1980.
- 4 W Biurze Wystaw Artystycznych otwarta została ekspozycja prac malarzkich i rysunków Leona Płoszaya, nestora włocławskich plastyków. Większość dzieł artysty związana jest tematycznie z Kujawami i Ziemią Dobrzyńską.
- 4 I sekretarz KW PZPR we Włocławku tow. Edward Szymański spotkał się z pracownikami i działaczami kultury woj. włocławskiego. W kontekście realizacji „Programu rozwoju kultury” dokonano bilansu 1979 r., formułując jednocześnie zadania na rok 1980.
- 7 Uchwaleniu planu społeczno-gospodarczego i budżetu województwa na rok 1980 poświęcone były obrady sesji WRN we Włocławku. Obrady prowadził przewodniczący WRN, I sekretarz KW PZPR Edward Szymański.
- 8 Pod przewodnictwem z-cy kierownika Wydziału Prasy, Radia i Telewizji KC PZPR tow. Michała Atlasa odbyło się we Włocławku spotkanie redaktorów naczelnych i sekretarzy POP terenowych dzienników z kraju. W obradach uczestniczył I sekretarz KW PZPR Edward Szymański i sekretarz KW Anna Słomska.
- 10 W Muzeum Ziemi Kujawskiej i Dobrzyńskiej otwarta została wystawa „Włocławek w starych sztychach, rysunkach i fotografii oraz jego odnowa” prezentująca fragment miasta objęty rewaloryzacją. W otwarciu ekspozycji wziął udział I sekretarz KW PZPR we Włocławku Edward Szymański.
- 13 Pracownicy Aleksandrowskiego Domu Kultury przygotowali imprezę pn. „Gwiazdka staropolska”, na której zaprezentowano dawne obyczaje, przepisy kulinarne i tradycyjne obrzędy.

- 16 W KMPiK odbyło się kolejne spotkanie z cyklu „Włocławska perspektywa” na temat zagospodarowania osiedla Leśna Polana.
- 17 W siedzibie KW PZPR we Włocławku odbyła się uroczystość z okazji wyzwolenia Ziemi Kujawskiej i Dobrzyńskiej spod okupacji hitlerowskiej. Z tej okazji odbyła się uroczystość dokonania wpisu do „Księgi ludzi zasłużonych woj. włocławskiego”. Wszystkim wyróżnionym w imieniu egzekutywy podziękował I sekretarz KW Edward Szymański.
- 18 Z okazji 35 rocznicy wyzwolenia Kujaw i Ziemi Dobrzyńskiej odbyła się w Urzędzie Wojewódzkim uroczystość wręczenia odznaczeń państwowych weteranom walk o wolność i demokrację, działaczom ruchu robotniczego i ludowego. W uroczystości uczestniczył I sekretarz KW PZPR we Włocławku Edward Szymański.
- 19 W Wojewódzkim Domu Kultury odbyła się premiera sztuki Jarosława Iwaszkiewicza „Odbudowa Błędomierza” w wykonaniu aktorów Teatru im. W. Horzycy z Torunia.
- 19 Z inicjatywy Dobrzyńsko-Kujawskiego Towarzystwa Kulturalnego otwarta została wystawa prac twórców nieprofesjonalnych z woj. włocławskiego.
- 21 Rozpoczęły się „Białe wakacje” — blok imprez przygotowany przez WDK dla dzieci przebywających w mieście w czasie ferii zimowych.
- 21 W KMPiK otwarta została wystawa fotografii „Polski wrzesień 1939”. Fotogramy pochodzą ze zbiorów Krakowskiego Towarzystwa Fotograficznego i Głównej Komisji Badania Zbrodni Hitlerowskich. Otwarcia wystawy dokonała sekretarz KW PZPR Anna Słomska.
- 28 W KW PZPR we Włocławku odbyła się konferencja inaugurująca działalność oddziału Instytutu Gospodarki Magazynowej w Poznaniu. Jest to nowa naukowa placówka we Włocławku.
- 30 Sprawy opieki nad rodziną, dzieckiem, człowiekiem starym były głównym przedmiotem przedjazdowej dyskusji Wojewódzkiej Rady Kobiet i Prezydium WK Ligi Kobiet. Obrady prowadziła przewodnicząca WRK Honorata Koprowska.

Luty

- 2 W Muzeum Ziemi Kujawskiej i Dobrzyńskiej w cyklu „Z kulturą na ty” odbyło się na tle wystawy „Włocławek w starych szybach, rysunkach i fotografii oraz jego odnowa” spotkanie z mgr. inż. arch. Marcinem Przyłubskim, który mówił o wizji architektonicznej naszego miasta.
- 6 Orderem Sztandarą Pracy II klasy udekorowana została obchodząca 85-lecie istnienia Włocławka Fabryka Lin i Drutu „Drumet”. W uroczystości uczestniczył I sekretarz KW PZPR we Włocławku tow. Edward Szymański.
- 7 Podsumowanie wyników przedjazdowej dyskusji odbyło się we włocławskiej „Celulozie” podczas spotkania aktywu robotniczego wojewódzkiej organizacji partyjnej z delegatami na VIII Zjazd PZPR. W spotkaniu

uczestniczył członek Biura Politycznego KC tow. Józef Kępa i I sekretarz KW we Włocławku Edward Szymański.

- 9 Z udziałem wojewody włocławskiego Edwarda Dobiji odbyło się uroczyste otwarcie przyzakładowego przedszkola w ZW „Społem”.
- 10 Dzięki zaangażowaniu i pracy społecznej mieszkańców Wichowa w gm. Lipno pobudowano Wiejski Dom Kultury z salą widowiskową na 400 miejsc, biblioteką, Klubem Rolnika, pomieszczeniami dla kół zainteresowań.
- 15 W ramach „Białych wakacji” Muzeum Ziemi Kujawskiej i Dobrzyńskiej we Włocławku zorganizowało dla uczniów szkół średnich odczyty i projekcje filmów poświęconych sztuce, obrzędom ludowym oraz projekcje filmów fabularnych.
- 16 W Muzeum Historii Włocławka z udziałem I sekretarza KW PZPR E. Szymańskiego i sekretarza KW Anny Słomskiej odbyło się spotkanie księgarzy woj. włocławskiego z okazji 30-lecia P.P. „Dom Książki”. Zasłużeni pracownicy księgarń udekorowani zostali odznaczeniami państwowymi i wojewódzkimi.
- 17 „Muzeum — dzieciom” to nazwa bloku niedzielnych imprez przygotowanych przez Muzeum Ziemi Kujawskiej i Dobrzyńskiej. Aktorzy „Baja Pomorskiego” prezentowali fragmenty bajek dla dzieci na tle wystawy lalek i elementów scenografii ze znanych dzieciom sztuk.
- 26 Ukazał się kolejny numer „Zapisek Kujawsko-Dobrzyńskich”, w którym przedstawione zostały stosunki polityczne i społeczne na terenie Kujaw i Ziemi Dobrzyńskiej. Od 1980 r. „Zapiski” są organem Włocławskiego Towarzystwa Naukowego.
- 29 Odbyła się inauguracja roku akademickiego w nowo powołanym włocławskim oddziale Akademii Techniczno-Rolniczej w Bydgoszczy. W uroczystości uczestniczyli rektor ATR prof. dr Jerzy Roszak i I sekretarz KW PZPR we Włocławku Edward Szymański.

Marzec

- 1 Zespół Teatralny ZNP we Włocławku wystąpił z 29 w historii swego istnienia premierą. Tym razem był to „Grzech” Stefana Żeromskiego. Spektakl reżyserował kierownik artystyczny teatru Waldemar Manowski.
- 5 W klubie „Krokus” odbył się koncert poetycki z okazji 170 rocznicy urodzin Chopina. Spektakl przygotowała Estrada Poetycka pod kierunkiem prof. Włodzimierza Gniazdowskiego.
- 5 Koncertem laureatów zakończyły się eliminacje ogólnopolskiego konkursu recytatorskiego. I miejsce zajęła Kalina Mielke z LMK, II — Jolanta Dywan z LZK, III — Danuta Chrzanowska z ZSch i Dariusz Baliński z LMK.
- 9 Z udziałem przewodniczącej ZW TPPR, sekretarza KW PZPR Anny Słomskiej odbył się w WDK we Włocławku koncert finałowy XIX Ogólnopolskiego Konkursu Piosenki Radzieckiej. Nagrodę przewodniczącej

ZW otrzymał zespół „Intermezzo” z klubu „Handlowiec”, przewodniczącego WRZZ — Andrzej Korzeniewski z Rypińskich Zakładów Okrętowych, dyrektora Wydziału Kultury i Sztuki UW — Ryszard Wyrwas z LO w Lubrańcu.

15. DKTK było organizatorem spotkania z Januszem Koniuszem, członkiem ZG ZLP, który analizował utwory wrocławskich literatów.
22. Uroczystym capstrzykiem z udziałem władz politycznych i administracyjnych woj. wrocławskiego uczczono pamięć wielkiego rewolucjonisty i syna Włocławka Juliana Marchlewskiego z okazji 55 rocznicy jego śmierci.
28. We Włocławku odbyła się inauguracja sesja Wojewódzkiej Rady Narodowej nowej kadencji. Radni na przewodniczącego WRN wybrali I sekretarza KW PZPR Edwarda Szymańskiego.
29. Z udziałem wojewody wrocławskiego Edwarda Dobiji odbył się wojewódzki zjazd Zrzeszenia Prawników Polskich. Zebrani wybrali nowe władze i przyjęli kierunki działania na przyszłe lata.
29. Wzorem lat ubiegłych odbył się w Gminnym Ośrodku Kultury w Bądkowie przegląd kapel weselnych.
31. Z udziałem kierownika Wydziału Prasy, Radia i Telewizji KC PZPR Kazimierza Rokoszewskiego odbyło się we Włocławku plenum KW PZPR poświęcone zadaniom propagandy i agitacji w podnoszeniu efektywności pracy zawodowej i społecznej. Obrady prowadził I sekretarz KW Edward Szymański.

Kwiecień

4. I sekretarz KW PZPR Edward Szymański spotkał się z przedstawicielami wrocławskiego oddziału Związku Polskich Artystów Plastyków. Podczas spotkania ustalone zostały zadania na rzecz popularyzacji sztuki, estetyzacji miast i wsi.
8. W KMPiK we Włocławku otwarta została wystawa fotogramów ze zbiorów Krakowskiego Towarzystwa Fotograficznego pt. „Wszystkie dzieci są nasze”. Prezentowane na wystawie prace — to plon międzynarodowego konkursu ogłoszonego z okazji Roku Dziecka.
12. W Muzeum Historii Włocławka odbył się koncert leureatów eliminacji wojewódzkich XXV Ogólnopolskiego Konkursu Recytatorskiego.
14. W Radziejowie rozpoczęła się zainaugurowana „Spotkaniem pokoleń” impreza pn. „Radziejowska panorama młodych”. W trakcie jej trwania prezentowano amatorską twórczość artystyczną, tradycje i folklor Kujaw. Organizatorem był Zarząd Miejsko-Gminny ZSMP.
17. Pod przewodnictwem I sekretarza KW PZPR Edwarda Szymańskiego odbyło się inauguracyjne posiedzenie, w nowej kadencji Sejmu PRL, Wojewódzkiego Zespołu Poselskiego. Zatwierdzono plan pracy do końca 1980 roku.

- 20 Zakończył się V Włocławski Kwiecień Muzyczny będący w tym roku ogólnopolskim przeglądem wokalistyki studenckiej. W trwającej I nagrodę w kategorii głosów żeńskich otrzymała Halina Czapla-Caban z PWSM w Łodzi, a w kategorii głosów męskich — Jerzy Sawkiewicz z Warszawy i Andrzej Tymczuk z Gdańska. W podsumowaniu imprezy wzięła udział sekretarz KW PZPR Anna Słomska.
- 22 Gościł we Włocławku Teatr Powszechny z Warszawy ze spektaklem „Rozmowy z katem” według książki Kazimierza Moczarskiego.
- 26 Koncertem Państwowego Rosyjskiego Zespołu Ludowego „Rossija” zakończyły się we Włocławskim Regionalne Dni Przyjaźni z ZSRR. Występ znakomitego zespołu był gorąco oklaskiwany przez włocławską publiczność, a jego solistka Ludmiła Zykina podbiła serca widowni.
- 27 Zakończyła się IX Rypińska Wiosna Teatralna. Jury pod przewodnictwem Witolda Tokarskiego z Teatru im. W. Horzycy przyznało wyróżnienie za twórcze upowszechnianie teatru amatorskiego Zespołowi Teatralnemu Związku Nauczycielstwa Polskiego przy WDK we Włocławku. Nagrodę indywidualną otrzymał Waldemar Manowski za reżyserię w „Grzechu” S. Żeromskiego.
- 28 Z okazji zbliżającego się Święta Pracy egzekutywa KW PZPR we Włocławku z I sekretarzem KW Edwardem Szymańskim spotkała się z zasłużonymi działaczami ruchu robotniczego, weteranami walk o wolność, byłymi działaczami KPP, weteranami walk narodowo-wyzwoleńczych.

M a j

- 4 Zakończyły się we Włocławku międzywojewódzkie eliminacje Festiwalu Piosenki Żołnierskiej „Kołobrzeg 80”. Wśród zakwalifikowanych do udziału w centralnych eliminacjach znaleźli się reprezentanci woj. włocławskiego — Janusz Witeński oraz zespół „Intermezzo”.
- 8 W Urzędzie Wojewódzkim we Włocławku z okazji Dnia Zwycięstwa odbyła się uroczystość wręczenia odznaczeń państwowych i wojewódzkich kombatantom II wojny światowej. Dekoracji dokonali przedstawiciele władz polityczno-administracyjnych z sekretarzem KW PZPR Romanem Różyckim i wojewodą włocławskim Edwardem Dobiją.
- 8 W uroczystej akademii z okazji Dnia Zwycięstwa, która odbyła się w WDK we Włocławku część artystyczną uświetnił występ Zespołu Piosenki i Tańca z Bobrońska.
- 9 W Dniu Zwycięstwa odbyła się manifestacja społeczeństwa Ziemi Kujawskiej i Dobrzyńskiej wokół Pomnika Wdzięczności we Włocławku. Obecni byli członkowie Sekretariatu KW PZPR z sekretarzem KW Romanem Różyckim.
- 15 Rozpoczął się młodzieżowy plener plastyczno-poetycki zorganizowany w Chodczu przez ZW ZSMP we Włocławku.
- 16 We Włocławku odbyły się uroczystości 114 rocznicy urodzin Juliana Marchlewskiego. W manifestacji pod pomnikiem wielkiego rewolucjo-

- nisty wzięli udział przedstawiciele władz partyjnych z sekretarzem KW PZPR Anną Słomską, weterani ruchu robotniczego, delegacje młodzieży i zakładów pracy.
- 17 Zakończyły się w WDK X Dni Przyjaźni z NRD. Tegoroczne „Dni” nawiązywały do przypadających w tym roku rocznic 35-lecia zwycięstwa nad faszyzmem, 25-lecia Układu Warszawskiego, 30 rocznicy podpisania w Zgorzelcu układu o granicy na Odrze i Nysie.
 - 18 Odbył się czyn partyjny, w którym przy porządkowaniu i zagospodarowaniu placów, ulic i osiedli wzięły udział tysiące mieszkańców Włocławka i województwa.
 - 19 Teatr „Skene” działający przy WDK we Włocławku wystawił premierę „Dziadów” cz. I, II, IV A. Mickiewicza. Przedstawienie reżyserował Mieczysław Synakiewicz.
 - 22 We Włocławku rozpoczął obrady Zjazd Pisarzy Kujawskich. W dwudniowej imprezie wzięło udział ok. 30 twórców z całego kraju związanych w sposób pośredni lub bezpośredni z Kujawami i Ziemią Dobrzyńską. W obradach Zjazdu uczestniczyła sekretarz KW PZPR Anna Słomska i wicewojewoda włocławski Leszek Bagdziński. Wydawcą okolicznościowej składanki było Towarzystwo Bibliofilów im. Józefa Błazińskiego we Włocławku.
 - 26 W WDK odbyła się wojewódzka uroczystość z okazji Dnia Działacza Kultury. Uczestniczyli w nim przedstawiciele władz polityczno-administracyjnych województwa z sekretarzem KW PZPR Anną Słomską i wicewojewodą Leszkiem Bagdzińskim. Zasłużeni działacze udekorowani zostali odznaczeniami wojewódzkimi i resortowymi.

Czerwiec

- 1 Zakończyły się VI Dni Ziemi Radziejowskiej zorganizowane przez Radziejowski Dom Kultury. Dni miały na celu zaprezentowanie dorobku kulturalnego miasta i gminy, upowszechnienie tradycji ludowych Kujaw oraz zaktywizowanie miejscowych placówek kulturalnych.
- 3 W Muzeum Historii Włocławka odbyło się sympozjum naukowe na temat odnowy włocławskiego śródmieścia. W kontekście prac rewaloryzacyjnych w kraju przedstawione zostały problemy odnowy najstarszej dzielnicy naszego miasta.
- 8 Rozpoczął się w Ciechocinku IX Festiwal Folkloru Kujaw. Organizatorzy przygotowali wiele interesujących imprez. Czynne były wystawy prezentujące współczesną sztukę ludową woj. włocławskiego, odbyły się prelekcje, spotkania z twórcami ludowymi, występy kapel i śpiewaków ludowych, zaprezentowano zwyczaje i obrzędy.
- 15 W Wilanowskim Pałacu wystąpiła gościnnie Włocławska Orkiestra Kameralna. Jest to już kolejny koncert młodego zespołu poza granicami województwa. Występ Kameralnej spotkał się z ciepłym przyjęciem melomanów.

- 16 We Włocławku rozpoczęła się dwudniowa konferencja naukowa na temat współczesnych problemów dziecka wiejskiego. Organizatorami sesji byli Włocławskie Towarzystwo Naukowe i Polskie Towarzystwo Socjologiczne. W inauguracji udział wzięła sekretarza KW PZPR we Włocławku Anna Słomska.
- 17 Coroczny przegląd dorobku kulturalnego miast i gmin województwa p.n. „Włocławka Panorama 80” zainaugurowała gmina Lipno.
- 19 W Kowalu rozpoczęły się obchody 670 rocznicy urodzin Kazimierza Wielkiego. Uroczystości zainaugurowała wystawa rolnicza połączona z pokazem specjalistycznego sprzętu. Prezentowały się również zespoły folklorystyczne oraz twórcy ludowi. Czynne były kiermasze, wystawy książek, fotografii, malarstwa.
- 20 W hali sportowej Ośrodka Sportu i Rekreacji we Włocławku odbył się galowy koncert 70-osobowego zespołu pieśni i tańca z Mohylewa. Włocławianie docenili wysokie walory artystyczne radzieckich tańcerzy i instrumentalistów.
- 27 Odbyła się w Domu Kultury Zakładów Celulozowo-Papierniczych we Włocławku sesja Wojewódzkiej Rady Narodowej. Tematem obrad była ocena realizacji programu rozwoju kultury w latach 1976—1980 oraz uchwalenie programu na lata 1981—1985. Obradom przewodniczył I sekretarz KW PZPR we Włocławku Edward Szymański.

Lipiec

- 6 W Muzeum Ziemi Kujawskiej i Dobrzyńskiej we Włocławku otwarta została interesująca wystawa ze zbiorów Muzeum Instrumentów Muzycznych w Poznaniu, Eksponowano na niej instrumenty mechaniczne z XIX i XX w. W czasie trwania wystawy odbyło się kilka prelekcji na temat historii instrumentów, ich budowy i zastosowania.
- 13 Zakończył się obóz naukowy na terenie ziemi dobrzyńskiej. Uczestniczyła w nim 30-osobowa grupa studentów językoznawstwa, etnografii i muzykologii z uczelni w Warszawie, Poznaniu, Łodzi i Toruniu. Zgromadzono liczną dokumentację dotyczącą kultury materialnej i duchowej tej ziemi. Organizatorem obozu był Wydział Kultury i Sztuki Urzędu Wojewódzkiego we Włocławku.
- 21 W Biurze Wystaw Artystycznych otwarta została wystawa gobelinów Krystyny Wasilewskiej z Łodzi.
- 19 W hali widowiskowo-sportowej OSiR odbyła się z okazji Święta Odrodzenia uroczysta sesja WRN i WK FJN. W części artystycznej wystąpił Zespół Estradowy Wojsk Lotniczych „Eskadra”.
- 22 Z udziałem władz wojewódzkich z sekretarzem KW Anną Słomską i wicewojewodą włocławskim Leszkiem Bagdzińskim otwarte zostało Muzeum Ziemi Dobrzyńskiej w Rypinie. Ekspozycja ilustruje dzieje ziemi dobrzyńskiej do II wojny światowej z uwzględnieniem walki i martyrologii jej mieszkańców.

- 22 W Kowalu odbył się „Jarmark Kazimierza Wielkiego”. Mieszkańcy miasta i gminy mieli możliwość obejrzeć interesujące wystawy, spotkać się z twórcami ludowymi oraz dokonać zakupów w stoiskach handlowych miejscowej GS.

Sierpień

- 15 Odbyła się sesja WRN poświęcona podsumowaniu realizacji planu i budżetu za I półrocze oraz rewaloryzacji śródmieścia.
- 20 W ramach „Panoramy 80” działacze Brześcia Kuj. wspólnie z archeologami Muzeum Archeologicznego i Etnograficznego w Łodzi zorganizowali we Włocławku wystawę obrazującą plon wieloletnich badań archeologicznych nad jeziorem Smętowo. Prelekcję na temat najdawniejszej historii Brześcia wygłosił dr Ryszard Grygiel.
- 25 W KMPiK we Włocławku otwarta została interesująca ekspozycja „40-rocznica bitwy o Narvik”. Wystawa połączona była z prezentacją fotogramów obrazujących życie kulturalne dzisiejszej Norwegii.
- 27 Cykl koncertów po woj. włocławskim rozpoczął reprezentacyjny Zespół Pieśni i Tańca Narodów z Nowego Sadu w Jugosławii. Artyści występowali we Włocławkiem w ramach współpracy kulturalnej i byli gośćmi Dobrzyńsko-Kujawskiego Towarzystwa Kulturalnego.

Wrzesień

- 1 W Zbiorczej Szkole Gminnej w Lubieniu odbyła się wojewódzka inauguracja roku szkolnego w woj. włocławskim z udziałem wicewojewody włocławskiego Leszka Bagdzińskiego.
- 3 W BWA otwarta została ekspozycja fotogramów krajów socjalistycznych. Wystawa jest plonem międzynarodowego konkursu ogłoszonego przez Związek Węgierskich Artystów Fotografików w 35 rocznicę zwycięstwa nad faszyzmem.
- 4 Honorowemu obywatelowi Włocławka marszałkowi Polski Michałowi Roli-Żymierskiemu z okazji 90 rocznicy urodzin przekazany został list z życzeniami od przewodniczącego WRN we Włocławku.
- 14 Cenny dar przekazali do zbiorów Muzeum Historii Włocławka żołnierze stacjonującego w okresie międzywojennym we Włocławku 14 pułku piechoty. Ekspонатem tym był pułkowy sztandar.
- 18 Odbyło się kolejne posiedzenie Prezydium WRN poświęcone między innymi warunkom pracy kobiet. Obrady prowadził przewodniczący WRN, I sekretarz KW tow. Edward Szymański.
- 20 Na Starym Rynku we Włocławku odbyło się spotkanie kolekcjonerów, hobbistów i amatorów staroci. Przeprowadzono wiele transakcji uzupełniając w drodze wymiany zbiory własne. Fachową radą służyli zainteresowani

sowanym pracownicy naukowi wrocławskiego muzeum, które było organizatorem imprezy.

- 21 Nagrodę prezydenta Gdańska w VI Festiwalu Zespołów Folklorystycznych Polski Północnej zdobyła grupa folklorystyczna „Kujawy” z Radziejowa.
- 28 We Wrocławku odbyło się XII sympozjum naukowe Polskiego Towarzystwa Neurochirurgów.

Październik

- 1 Do tradycji weszło już organizowanie targów owoców i warzyw wzdłuż ul. 3 Maja we Wrocławku. Mieszkańcy miasta mieli więc okazję zrobić zapasy witamin na zbliżającą się zimę.
- 3 Odbyła się premiera monodramu „Giovanni Giacomo Casanovy żywot nieupozorowany...” w reżyserii i wykonaniu Mieczysława Synakiewicza kierownika teatru „Skene” przy WDK we Wrocławku. Miejscem wystawienia sztuki było Muzeum Historii Wrocławka.
- 12 Wrocławskie Towarzystwo Muzyczne w ramach „Spotkań z muzyką” zorganizowało wspólnie z działem oświatowym Muzeum koncert znanej skrzypaczki Wandy Wiłkomirskiej.
- 12 W Muzeum Ziemi Kujawskiej i Dobrzyńskiej otwarta została wystawa pt. „Secesja” ze zbiorów Muzeum Mazowieckiego w Płocku. Ekspozycja cieszyła się dużym zainteresowaniem publiczności.
- 16 Monodramem „Tożsamość bez wzajemności” wg tekstu Romana Bratnego rozpoczęły się III Wrocławskie Dni Teatru Powszechnego z Warszawy organizowane przez Dobrzyńsko-Kujawskie Towarzystwo Kulturalne i Wydział Kultury UW. Fajansowe maski otrzymali tym razem Elżbieta Kępińska i Olgierd Łukaszewicz.
- 18 W Rypińskim Domu Kultury otwarta została wystawa sztuki nieprofesjonalnej. Na ekspozycji znalazły się prace plastyków amatorów z Rypina.
- 18 W Wojewódzkim Domu Kultury odbyło się zebranie informacyjne Międzyzakładowego Komitetu Założycielskiego NSZZ „Solidarność”. Obrady prowadził przewodniczący MKZ Marian Nowicki.
- 26 Zakończył się w Zamościu X zjazd młodzieży szkół ponadpodstawowych noszących imię poetki Marii Konopnickiej. W konkursie recytatorskim zorganizowanym w czasie zjazdu II miejsce zajęła Elżbieta Jabłoska z LMK we Wrocławku.
- 29 W WDK we Wrocławku odbyło się podsumowanie „Wrocławskiej Panoramy — 80”. W kategorii miast i gmin laureatami zostały: Lubraniec, Kowal, Lubień. W kategorii gmin Wrocławek i Koneck.

Listopad

- 7 Z inicjatywy DKTK odbyła się w KMPiK „Biesiada poetycka”, podczas której prezentowano wiersze członków Wrocławskiego Klubu Literackiego. Imprezę prowadziła znana poetka Maria Kalota-Szymańska.

- 10 W kinie „Polonia” odbyła się inauguracja Dni Filmu Radzieckiego. W czasie ich trwania wrocławianie mogli obejrzeć znany obraz „Niech żyje Meksyk” zrealizowany na podstawie materiałów archiwalnych Sergieja Eisensteina i Éduarda Tisse.
- 14 Ukazał się w księgarniach wrocławskich III tom „Zapisek Kujawsko-Dobrzyńskich” poświęcony kulturze i oświacie.
- 20 „Matka” Jerzego Szaniawskiego była 30 premierą w 28-letniej działalności Teatru Ludzi Upartych ZNP we Wrocławku. Po spektaklu odbyło się spotkanie czołowych aktorów tej sceny z wrocławską publicznością.
- 22 Z okazji 35-lecia Stowarzyszenia „Pax” przewodniczący WRN, I sekretarz KW PZPR Edward Szymański spotkał się z grupą wrocławskich działaczy tego stowarzyszenia. Wielu członków „Pax” zostało udekorowanych odznaczeniami „Za zasługi dla woj. wrocławskiego”.
- 28 W KMPiK odbyło się spotkanie z pracownikiem naukowym UMK dr. Januszem Kryszakiem, który mówił na temat twórczości Czesława Miłosza, laureata Nagrody Nobla w dziedzinie literatury w 1980 r.

Grudzień

- 6 W Muzeum Ziemi Kujawskiej i Dobrzyńskiej otwarta została wystawa „Pierwsi rolnicy” przygotowana przez pracowników Muzeum Archeologicznego i Etnograficznego w Łodzi. Dodatkową atrakcją była wystawa mody pradziejowej Europy. W czasie otwarcia pradziejowe stroje prezentowane były przez członków Zespołu Pieśni i Tańca WDK. Rewia mody przygotowana wspólnie z redakcją wrocławskiego oddziału „Gazety Pomorskiej” spotkała się z dużym zainteresowaniem społeczeństwa.
- 10 Rozpoczął się V Przegląd Twórczości Amatorskiej we Wrocławku. Kolejno prezentowano teatryki dziecięce, zespoły muzyczne, zespoły tańca nowoczesnego, towarzyskiego, pantomimy, filmy członków AKF „Lumen”. Czynne były wystawy rzeźby, malarstwa i rysunku. Organizatorami imprezy byli Wydział Kultury UM, DKTK, WDK i Towarzystwo Miłośników Kultury.
- 16 Wrocławskie Towarzystwo Naukowe zorganizowało w KMPiK spotkanie z dyrektorem Instytutu Ekonomiki Rolnej w Warszawie prof. Augustynem Wosiem, który mówił o nowych kierunkach polityki rolnej w Polsce.
- 17 We Wrocławku odbyła się sesja WRN. Głównym tematem obrad była dyskusja nad projektem założeń planu społeczno-gospodarczego rozwoju województwa na rok przyszły. Wprowadzenia dokonał wojewoda wrocławski Roman Różycki.
- 18 W Muzeum Historii Wrocławka odbyło się spotkanie z twórcami ludowymi Kujaw i ziemi dobrzyńskiej. 64 artystów otrzymało nagrody Wydziału Kultury i Sztuki UW, UM i DKTK. Nagrodzono również 8 zespołów regionalnych.
- 27 Odbyło się kolejne „spotkanie z muzyką”. Koncert Wrocławskiej Orkiestry Kameralnej prezentował tańce różnych epok. Impreza odbyła się w Muzeum Historii Wrocławka.

